

(شکل ۸) اُبی وضعیت

(شکل ۷) فنا وضعیت

دهوريلد. كده بو صورتله چوجوڭك آياقده طورماسنه مانع قالماقدهدر .
بعضاده رحله سوركولى ويا منتشهلى ياپيلمقدهدر ؛ چوجوق آياغه قالقنجه يارحله نك
قاباغى ايلرى به طوغرى كيدرك ويا بو قاباغك يارىسى - منتشه لر اطرانده - آرقه به
دهوريله رك - مانه تزايد ايتمكدهدر .

ساطع

— « فن تربيه » دن —

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Fenn-i Terbiye

İNCELEME - METİN

SÂTİ BEY

Fenn-i Terbiye

Sâtı Bey

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Fenn-i Terbiye
Sâti Bey

Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi: 14

İnceleme

Cahid Şenel (Yrd. Doç. Dr.)
Abdessamed Taibi

Metin

Abdulhalim Koçkuzu

Editör

Turgay Anar (Doç. Dr.)

ISBN: 978-605-2249-03-1

Ankara, 2017

Yayın Sürecinde Emegi Geçenler

Abdessamed Taibi
Elif Kanat

Tasarım ve Uygulama

Murat Acar

Proje Sorumlusu (TÜBA Başkanı)

Ahmet Cevat Acar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Kurulu

Atilla Bir (Prof. Dr.)
Derya Örs (Prof. Dr.)
Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)
Hüseyin Gazi Topdemir (Prof. Dr.)
Hüseyin Sarioğlu (Prof. Dr.)
M. Fatih Andı (Prof. Dr., Proje Yürütücüsü)
Muhittin Macit (Prof. Dr.)
Mustafa Çiçekler (Prof. Dr., Proje Yürütücüsü)
Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Koordinatörleri ve Danışmanları

H. Ahmet Arslantürk (Doç. Dr.)
Cahid Şenel (Yrd. Doç. Dr.)

Proje İdari İşler Sorumlusu

Duygu Erol

Baskı

Ses Reklam Paz. Turizm San. ve Tic. Ltd. Şti.
Mebusevleri Ayten Sk. 28/7 Çankaya - ANKARA

© Türkiye Bilimler Akademisi 2017

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

Yayıncının izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

Kullanılan görsellerin yayın izinleri ile ilgili
maddi-manevi sorumluluklar eseri hazırlayanlara aittir.

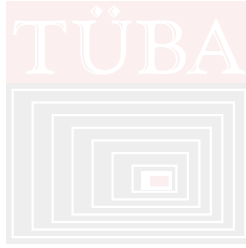
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Piyade Sokak - No: 27 Çankaya - ANKARA

bilimklasikleri@tuba.gov.tr

0 312 442 29 03

www.tuba.gov.tr

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Fenn-i Terbiye

Sâtı Bey

İnceleme

Cahid Şenel
Abdessamed Taibi

Metin

Abdulhalim Koçkuzu

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Büyük gelecekle, büyük geçmişlerin bilgi ve birikimi üzerine inşa edilir.

Türkiye, ihtişamlı bir medeniyetin ve zengin bir tarihin meydana getirmiş olduğı büyük bir birikimin varisidir. Kökleri bilime, bilgiye, hikmete ve irfana dayanan bu birikim, ülkemizin geleceğinin inşası gayretlerinde de en önemli referansımız olmalıdır. Bu büyük birikimden yararlanmadığımız takdirde, geçmişimizi “müzelik bir emtia”ya dönüştürürüz, sağlıklı bir gelecek inşa edemeyiz.

Zira tarih, sadece geçmişte olup biten değil, aynı zamanda bugüne kalan, yarına da aktarılacak olandır. Milletler tarihte yalnızca geçmişlerini değil, geleceklerini de ararlar. Geçmişiyile barışamayan, tarihini yorumlayamayan, ecdadına yabancılaşan milletler, sağlıklı bir gelecek inşa edemezler.

Çağımıza ve geleceğe yapacağımız etki bakımından, sahip olduğumuz zengin mirası yeniden ve daha güçlü biçimde harekete geçirmemiz gerekiyor. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yürütölen “Türk-İslâm Bilim ve Kültür Mirası Projesi”ni, işte bu amaca yönelik bir çalışma olarak değerlendiriyorum.

Proje kapsamında, sosyal bilimler, İslâmî ilimler, Türkiyat, sağlık ve tabiat bilimleri ve teknik bilimler alanlarında hazırlanan eserlerin, bilim ve kültür hayatımıza kazandırılmasını takdirle karşılıyorum.

Bu vesileyle, eserlerin müelliflerini rahmet ve şükranla yâd ediyor, projenin hayata geçirilmesinde görev alan bilim adamlarımız ile TÜBA mensuplarını kutlıyorum.

Recep Tayyip Erdoğan

T.C. Cumhurbaşkanı

Takdim

Toplumların gelişme ve kalkınmasında bilimsel ve teknolojik çalışmalar, belirleyici bir role sahip bulunmaktadır. Yeni bilim ve teknoloji yatırımlarının gerçekleştirilmesi yanında sahip olunan bilimsel ve kültürel birikim ve mirastan yararlanılması, bunun için de söz konusu mirasın gün ışığına çıkarılması büyük önem taşımaktadır.

Mensubu olduğumuz Türk-İslâm medeniyetinin insanlığın bilimsel, teknik ve kültürel birikim ve gelişimine önemli katkıları bulunmaktadır. Bununla birlikte, medeniyetimizin bilim ve kültür tarihindeki önemli başarıları ve katkılarının, egemen Batı merkezli bakış açısının da etkisiyle, yeterince görünür ve bilinir olmadığı bir gerçektir. Bu durum, tarihimizle övünmenin ötesinde hepimize bu zengin mirasın değerlendirilmesi konusunda yeni görevler yüklemektedir.

Türk-İslâm medeniyetine ait eserlerin gün ışığına çıkarılarak bilim ve kültür dünyası ile gelecek kuşakların istifadesine sunulması; bilim, ar-ge ve yenilikçilik konusundaki amaçlarımızın gerçekleştirilmesi için gerekli birikim, özgüven ve motivasyona değerli katkılar sağlamayı içeren önemli bir millî görevin yerine getirilmesini ifade etmektedir. Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından başlatılan “Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi”, bu konuda atılmış önemli bir adımı oluşturmaktadır.

Matematik, astronomi, tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe gibi alanlardan seçilmiş birçok ünlü İslâm âlimi/düşünürü/yazarı tarafın-

dan hazırlanan eserleri bilim ve kültür dünyasına kazandırmayı amaçlayan bu proje, Türk-İslâm medeniyetinin bilim ve kültür literatürüne katkısını daha görünür ve yararlanılır hale getirecektir.

TÜBA mensuplarını bu değerli proje için tebrik ediyorum. Eserlerin yazarlarını hayırla yâd ediyor, eserlerin hazırlanması ve yayımlanmasına katkı sağlayan herkese teşekkür ediyorum. Projenin bilim ve kültür hayatımıza yararlı olmasını temenni ediyorum.

Dr. Faruk Özlü

T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Sunuş

Günümüzde bilim ve yenilikçilik, ulusal kalkınma ile uluslararası rekabette görelî üstünlük sağlamada belirleyici stratejik faktörler haline gelmiştir. Toplumların bilim ve yenilikçilik performansı açısından, toplumda bilimin, bilimsel düşünce ve yaklaşımların önemsenmesi, teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması ile gençlerin bilim ve araştırma alanına yönlendirilmesi, özel bir öneme sahiptir. Bu hususlar, dünyadaki muadilleri gibi Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bakımından da öncelikli amaç ve görevler arasında yer alır.

Bilim ve yenilikçilik performansı, güncel imkan ve kaynaklar yanında tarihsel birikim ve mirasın değerlendirilmesini de gerektirir. Millet olarak, önemli bir bölümü gün ışığına çıkarılmayı ve değerlendirilmeyi bekleyen zengin bir bilim ve kültür mirasına sahip bulunuyoruz. Bu mirasın daha görünür ve yararlanılır kılınması, bugünkü ve gelecekteki performansımız ve ulusal hedeflerimize ulaşmamız açısından büyük önem taşımaktadır.

Tarihsel birikim ve mirasın ortaya çıkarılması ve değerlendirilmesi, diğer yararları yanında, başarılı bir performans için gerekli özgüven ve motivasyona yapacağı katkı bakımından da büyük önem taşır. Uluslararası yarışta son iki yüzyıldır ve günümüzdeki görelî konumumuz ile geleceğe yönelik yüksek amaçlarımız dikkate alındığında, bireysel ve toplumsal düzeyde sağlıklı bir benlik/kimlik ve özgüven inşası ile güçlü bir motivasyon ikliminin oluşturulmasına

gerek olduğu ve bu konuda her Türk vatandaşı ve kurumunun katkı ve destek sağlamasının ulusal bir görev olduğu açıktır.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, Akademimiz tarafından bu düşünceler doğrultusunda, Kalkınma Bakanlığı'nın mali desteğiyle 2014 yılında başlatılmıştır. Proje ile, Türk-İslâm medeniyeti havzasında, fen, mühendislik, Türkiyat, sosyal bilimler, dinî ilimler gibi alanlarda eski-farklı Türk lehçeleri ile diğer dillerde üretilmiş, uzman bilim insanlarımızca seçilen 100 eserin, imkân ve ihtiyaca göre transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi yapılarak yayımlanması yoluyla bilim ve kültür âleminin ve gelecek kuşakların istifadesine sunulması hedeflenmiştir.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, çok sayıda paydaşın doğrudan ve dolaylı katkı ve desteklerinin eseridir.

Öncelikle, bilime ve projeye verdikleri çok değerli destek için Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a kalbî şükranlarımızı arz ediyorum.

Bugüne kıyasla oldukça kısıtlı koşullarda bu eserleri kaleme alan bilim ve kültür tarihimizin kahramanlarını rahmet ve şükranla yad ediyorum. Bu eserlerin çoğaltılması, saklanması ve bugüne ulaşmasında rol alan isimsiz kahramanları da saygıyla anıyorum. Eserlerin transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi ve tahlilini yaparak günümüzün ve geleceğin okuyucu ve araştırmacılarına ulaşmasını sağlayan bilim insanlarımıza müteşekkirimiz. Yayına hazırlık ve basım sürecinde rol alan üyelerimiz, bilim insanlarımız ve çalışanlarımız ile projeye katkı sağlayan tüm paydaşlarımıza da teşekkür ediyorum.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi'nde yayımlanan eserlerin medeniyet ihyası/inşası süreci ile milletimizin bilim alanında ve topyekün gelişimi bakımından yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Ahmet Cevat Acar

TÜBA Başkanı

İçindekiler

Takdimler ve Sunuş

Önsöz	13
Giriş	15
Sâtı Bey'in Hayatı	17
Sâtı Bey'in Eğitim Anlayışı ve <i>Fenn-i Terbiye</i>	25
<i>Fenn-i Terbiye</i> 'nin Birinci Bölümü Usûl-i Terbiye	29
<i>Fenn-i Terbiye</i> 'nin İkinci Bölümü Terbiye-i Fikriye	30
<i>Fenn-i Terbiye</i> 'nin Üçüncü Bölümü Terbiye-i Ahlâkiye	33
Sâtı el-Husrî'nin Milliyetçiliğe İlişkin Görüşleri	34
Sâtı Bey'in Bazı Önemli Eserleri Üzerine	54
Sâtı Bey'in Eserleri	57
Kaynaklar	69
Sâtı Bey'in Neşriyatından Örnekler	73
Fenn-i Terbiye	87
Medhal	91
Terbiye ve Fenn-i Terbiye	91
Usûl-i Terbiye	101
I. Terbiye-i Bedeniye	103
I. Terbiye-i Bedeniye'nin Gâye ve Ehemmiyeti	103
II. Terbiye-i Bedeniye ve Aile	105
III. Terbiye-i Bedeniye ve Mektep	111

IV. Mektep Binası	114
V. Ders Rahleleri	118
VI. Takayyüdat-ı Sıhhiye	125
VI. Riyâzat-ı Bedeniye	130
 2. Terbiye-i Fikriye	 135
I. Terbiye-i Fikriyenin Gaye ve Ehemmiyeti	135
II. Itlâ-ı Hâricî ve İhtisas	140
III. Itlâ-ı Bâtınî ve İdrâk	147
IV. Hıfz ve Tahattur	154
V. Terâbut ve Teselsül-i Efkar	161
VI. Tahayyül	168
VII. Tecrid ve Tâmm	178
VIII. Hüküm ve Muhâkeme	185
IX. Akıl ve Mantık	194
X. Lisan ve Nutuk	198
XI. Dikkat	204
 3. Terbiye-i Ahlâkiye	 211
[I.] Terbiye-i Ahlâkiyenin Gaye ve Ehemmiyeti	211
II. Hissiyat ve Temâyûlat	214
III. Terbiye-i Temâyûlat ve Hissiyat	225
IV. İrade ve İhtiyar	234
V. İtiyad	243
VI. Seciye	247
VII. Vicdan	257
 Dizin	 263
Fenn-i Terbiye'den Örnek Sayfalar	279

Önsöz

Sâtı el-Husrî ya da Osmanlı'daki meşhur adıyla Sâtı Bey (1880-1968) Osmanlı bürokrasisi ve eğitim kurumlarında üst düzey görevler almış önemli bir şahsiyettir ve Osmanlı modernleşmesi bağlamında modern eğitim denilince akla gelen ilk isimlerdendir. Onun çeviri yazısına yer verdiğimiz elinizdeki *Fenn-i Terbiye* adlı eseri de pedagoji alanında kaleme aldığı ilk Türkçe eseridir.

Sâtı Bey eğitimle ilgili bunun dışında döneminde ilgi ve takdir gören Türkçe ve Arapça çok sayıda kitap ve makale de yazmıştır. 1919'da Osmanlı Hükümetindeki görevlerinden ve İstanbul'dan ayrılan Sâtı Bey, önce Fransızlarca işgal edilen Suriye'de, sonra da İngilizlerce işgal edilen Irak'ta kurulan yönetimlerde çeşitli görevler almıştır. Bu dönemde, daha önce benimsediği Osmanlıcılık fikrinden uzaklaşıp fikrî ve siyâsî olarak milliyetçiliği konu edinen ve arap milliyetçiliğini savunan çalışma ve yayınlar da gerçekleştirmiştir. Yazar, eğitimle ilgili çalışma ve yayınlarını bu dönemde de sürdürmüştür. Bu nedenle eserin ve yazarın tanıtımına ilişkin giriş bölümünde onun eğitim ve öğretim yanında çalışmaları arasında önemli bir paya sahip olan – ve Türk yazınında görece olarak az değinilmiş olan– milliyetçilik ve siyasetle ilgili görüş ve yaklaşımlarına da yer verilmiştir.

Ayrıca Türkçe ve Arapça olarak onlarca kitap ve makale yazmış olan Sâtı Bey'in her iki dildeki eserlerini bir araya getiren bir bibliyografya da okuyucuya sunulmuştur. Böylece Sâtı Bey'in sadece Türkiye'deki eğitimciliği değil, aynı zamanda Suriye, Irak, Mısır

gibi ÷lkelerde eğitim ve siyasetle ilgili faaliyetleri hakkında da bir fikir vermek amaçlanmıştır. Bu süreçte desteklerini esirgemeyen tüm dostlarımıza, eserin yayımlanmasını üstlenen Türkiye Bilimler Akademisi'ne ve yayın sürecini yürüten tüm yetkililere, Doç. Dr. Ahmet Arslantürk'e ve uyarlarıyla metnin olgunlaşmasına katkı sağlayan editör ve hakemlere teşekkür ederiz.

Cahid Şenel

Üsküdar, 2017

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Giriş

Sâtî el-Husrî ya da Osmanlı dönemindeki meşhur adıyla Sâtî Bey Tanzimat sonrasında modernleşme hareketlerinin ve mektepleşme sürecinin en hareketli olduğu dönemde Osmanlı topraklarında eğitim, tabiat bilimleri, siyaset, dil, milletçilik gibi farklı alanlarda eserler kaleme almış, kısaca çağının gündeminde olan hemen her konuda kalem oynatmış önemli bir şahsiyettir. Sâtî Bey hakkında Arapça, Almanca, İngilizce ve Rusça tezler ve kitaplar kaleme alınmış, Türkçede de hayatı ve eserlerini konu alan tezler ve kitaplar hazırlanmıştır.¹ Ancak Sâtî

.....

¹ Fuat Baymur, “Satı Bey ve İstanbul Darülmuallimini”, *Eğitim Öğretim*, İstanbul: 1948, sy. 2 (189-195); Hilmi Ziya Ülken, Satı el-Husri Bey, *Ülkücü Öğretmen*, İstanbul: 1966, c. 8, sy. 86 (11-12); Latif Öktem, “Mustafa Satı Bey”, *Ülkücü Öğretmen*, İstanbul: 1969, c. 10, sy. 120 (10-20); Mustafa Ergün, “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Malatya: 1988, sy. 1 (4-9); Osman Kafadar, “Türk Aydınının Sâtî Bey Hakkında Kimi Yanılgıları Üzerine Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, Ankara: 1997, sy.46 (97-105); Faruk Öztürk, “Türk Eğitim Düşüncesi Tarihinde “Müze” Kavramının Düşünsel Temelleri - Satı Bey ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu Örneği”, *Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi: Tarih Yazımı ve Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul: 2000 (187-200); Hatice Başar, “Satı Bey’in Eğitim ile İlgili Görüşleri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*, 2001; Mustafa Şanal, “Mustafa Sâtî Bey’in Öğretmenlere Önermiş Olduğu Öğretim Yöntemleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri: 2001, sy. 11 (309-323); Mustafa Şanal, “Mustafa Sâtî Bey’in Bazı Derslerin Özel Öğretim Yöntemlerine İlişkin Görüşleri”, *Çağdaş Eğitim Dergisi*, Ankara: 2003, c. 28, sy. 301, (14-20); Abdullah Akın, “Satı Bey ve II. Meşrutiyet Dönemi’nde Din Eğitimi”, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*, 2002; Mustafa Şanal, “Mustafa Sâtî Bey’in Bazı Derslerin Özel Öğretim Yöntemlerine İlişkin Görüşleri”, *Çağdaş Eğitim*, Ankara: 2003, c. 28 (301), (14-20); Fatma Çil, “Satı Bey’in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi) 2004; Mustafa Şanal-Mustafa Çelikten, “Mustafa Sâtî Bey’e Göre Öğretmenlik Mesleği” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri: 2006, c. II, sy. 21 (339-348); Tufan Buzpınar, “Bir Osmanlı Aydınının Kimlik Arayışı: Sâtî Bey’in Osmanlılıktan Arap Milliyetçiliğine Geçiş Serüveni”, *Arşiv Dünyası*, İstanbul: 2008, sy. 11 (62-66); İbrahim Caner Türk, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum: 2009, c. XV, sy. 40 (423-438); Mustafa Gündüz, “Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *Türkoloji Araştırmaları*, İstanbul: 2010, c.V, sy. 3 [Klasik Türk Edebiyatında

Bey'in Arapça kitap ve makaleler ile Türkçe yayınlarını bir arada ele alan ne Arapça ne de Türkçe doyurucu bir liste elimizde mevcuttur. Türkçe yayınlarda Arapça eserlerinin listesi, Arapça yayınlarda da Türkçe kitap ve makalelerinin iyi araştırılmış bir litesi mevcut değildir. Bu kitapta sunulan Sâtu Bey'in *Fenn-i Terbiye*² adlı eseri pedagojiye ilişkin Türkçe yazılmış ilk eser olması hasebiyle ayrıcalıklı bir öneme sahiptir.³ Eser daha sonra Arapçaya da çevrilmiştir. Bu derece kıymetli bir eserle birlikte Sâtu Bey'in tanınmasına yardımcı olmak, hayatı, siyâsi fikirleri, Türkçe ve Arapça eserleri hakkında okuyucuya detaylı bir tablo sunmak ve daha sonra yapılacak çalışmalara da ışık tutmak amacıyla bu giriş kaleme alınmıştır.

Arap kökenli bir Osmanlı entelektüeli olan Sâtu Bey, erken yaşlarında Türkçe, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra ise Arapça eserler kaleme almış, bu durum onun biyografisinin ve bibliyografisinin kuşatıcı bir şekilde yazılmasının önünde bir zorluk oluşturmuştur. Öyle ki onunla yüzyüze görüşerek düşüncelerini kitaplaştıran ve ilk baskısını onun vefâtından bir yıl sonra yayımlayan Niyazi Berkes, Sâtu Bey'i şu şekilde tanıtır: "Bu zatın kim olduğunu bizde, benim yaşımdan sonraki kuşaklar içinde bilen bulunduğunu sanmıyorum. Öğretmenler arasında, bizim eğitim tarihimizde bir Sâtu Bey olduğunu bilen çoktur; fakat Sâtu el-Husri'nin bu

Aşk-Aşık-Maşuk] (1392-1415); İbrahim Caner Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Tarih Öğretim", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kars: 2010 sy. 6 (133-148); Ertuğrul Zengin, "The Political and Social Thoughts of Satı Bey: Exploring The Ideology of an Ottoman Patriot", *Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yüksek Lisans Tezi) 2010; Cevat Kara, "Satı Bey Yönetiminde İstanbul Darülmuallimini ve Osmanlı Devleti'nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi", *İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente*, İstanbul: 2011 (331-365); Şehbal Derya Acar, "Bir Osmanlı Münevveri Satı Bey'in (Mustafa Satı' el-Husri) Hayatı", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları: Eğitim ve Kültür Yazıları*, Ankara: 2011 (99-108); Abdulhalim Koçkuzu, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınları Mustafa Satı Bey'in "Fenn-i Terbiye"sinde "Terbiye-i Ahlakîye" Okumaları", *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, İstanbul: 2012, c. II (897-905); Fatma Çil Gedik, "Bir Osmanlı Aydını Olarak Mustafa Satı Bey", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, İstanbul: 2013 (157-180); Hatice Başar, Sâtu Bey ve Eğitimle İlgili Görüşleri, *Değerler Eğitimi Dergisi*, İstanbul: 2003, c. I, sy. 2 (47-67); Betül Tonbuloglu, Mustafa Satı Bey'in Görüşleri Doğrultusunda Yapılandırıcılık Anlayışına Farklı Bir Bakış Açısı, *Türkoloji Araştırmaları*, Ankara: 2014, c. IX, sy. 8, [Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu Armağanı Sosyal Bilimler Sayısı] (841-852).

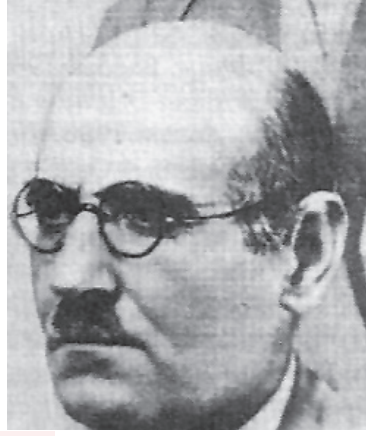
² *Fenn-i Terbiye* daha önce çeviri yazı ve sadeleştirme şeklinde yayımlanmıştır. bkz. Mustafa Gündüz, *Mustafa Sâtu Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye Cilt 1 ve 2) Türkiye'de İlk Modern Eğitim Bilim Kitabı*, Otorite yayınları, 2012. Bu eserin giriş kısmında Sâtu Bey'in eğitim anlayışıyla ilgili kıymetli bilgilere yer verilmiş olmakla beraber özellikle transkripsiyon kısmında zühul eseri olması muhtemel pekçok hatanın bulunduğu görülmektedir. Doğrusuna parantez içinde işaret edeceğimiz birtakım yanlış okumalara örnek verecek olursak: fikr-i icmâli (fikir icmâli), ticlerini (tüveycilerini), işte hariciye (eşyâ-yı hâriciye), asab hislerinin (asab-ı hissilerin), ma'zel (mûdil), basarımızın (bâsıramızın), tesis (teessüs), tesir (teessür), tahakkür (takarrur), zemin-i tenbiyeti (zemin-i tenebbütü), kuvve ve kâbiliyet-i milliyemizi (kuvâ ve kâbiliyat-ı milliyemizi), hürriyet (hayret), raci' (ric'i) vb. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere eserin yeniden ilmi bir neşrinin yapılmasının gerekliliği görülmektedir.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası yay., 2013, s. 256.

Sâtı Bey olduğunu bilen az olsa gerek.”⁴

Bu tespitin doğruluğu günümüze kadar onun büyük oranda Türkçe literatürde sadece eğitimciliği üzerinden incelenmiş olmasıyla da doğru orantılıdır. Ne var ki Sâtı Bey Osmanlı'dan 1919'da ayrıldıktan sonra milliyetçilik ve Arap milliyetçiliği hakkında Arapça olarak ondan fazla kitap ve bunlara ek olarak onlarca makale yayımlamış, ayrıca Arap ülkelerindeki eğitim sistemine ilişkin de bir o kadar kitap ve makale neşretmiştir.

Bu bakımdan giriş bölümünün sonunda sunacağımız Türkçe ve Arapça literatür kuşatıcı bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Aşağıda görüleceği üzere Sâtı Bey, özellikle süreli yayınlarda çokça yazı kaleme aldığından, bütün çabamıza rağmen gözden kaçan muhtemel makalelerin olabileceği de peşinen kabul edilmelidir.

Sâtı Bey'in Hayatı

Arap asıllı olan Mustafa b. Muhammed Hilal b. Seyyid Mustafa el-Husri⁵ (1880-1968) ya da Osmanlı'daki yaygın kullanımı ile Sâtı Bey, Yemen'in San'a şehrinde 5 Ağustos 1880'de doğdu. Gerek anne gerekse baba tarafından ailesi Halep'in köklü ailelerinden olup baba tarafı tanınmış tüccar bir ailedir. Babası atalarının hicrî dokuzuncu yüzyılda Hicaz'dan Halep'e geldiklerini ve buna dair bir soy ağacının bulunduğunu belirtmektedir. Soy ağacı Hz. Ali'ye kadar geri götürülse de Sâtı Bey bundan çok emin olmamakla beraber ailesinin Hicaz'dan göç etmiş olduğuna ilişkin hiçbir şüphenin bulunmadığını söylemektedir.⁶ Ba-

⁴ Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, Bilgi yay., 1975, s. 73.

⁵ Sâtı Bey el-Husri'nin isminin Sâtı Bey'in Arapça kitaplarının tamamında yaygın bir şekilde kullanımının aksine fetha/üstün ile değil sad harfinin cezm ile yani Husarî değil de Husrî şeklinde kullanımının doğru olduğu belirtilmektedir. William L. Cleveland'ın eserinin mütercimi Viktor Şehâb'ın tespitine göre Halep'te yaşayan el-Husri ailesinin ve Sâtı Bey'in oğlu Haldun'un ifadelerinden anlaşılmaktadır. bkz. William L. Cleveland, *Sâtı el-Husri: mine'l-fikretî'l-osmânîyye ile'l-urûbe*, çev. Viktor Şehâb, Dârü'l-vihde, Beyrut: 1983, s. 7. Ayrıca Sâtı Bey'in yayınevleri sürekli ismini el-Husarî olarak yanlış yazdıklarından şikayetçidir ve ismini sürekli el-Husri şeklinde ısrarla belirttiği de bilinmektedir. bkz. Muhammed Abdurrahman Burc, *Sâtı el-Husri*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1969, s. 9.

⁶ Muhammed Abdurrahman Burc, *Sâtı el-Husri*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1969, s.10-11.

bası Muhammed Hilâl b. es-Seyyid Mustafa el-Husrî temel eğitimini Halep'teki medresetü'l-İsmâiliyye'de almış, yüksek öğrenimini ise Kahire'deki el-Ezher'de tamamlamıştır. İlk olarak Deyrizor, sonra Halep'e bağlı olan Hama'da şer'î mahkemelerde görev alan ve daha sonra sınavlarda başarılı olarak İstînaf Mahkemesi reisi olan babasının memuriyeti dolayısıyla on üç yaşına kadar San'a, Adana, Ankara, Trablusgarp ve Konya'da bulundu. Bu şehirlere at arabası, katır, kimi zaman da vapur ve tren ulaşım araçlarıyla zor ve meşakkatli yolculukların kendisinin üzerinde derin etkiler bıraktığını ifade eden Sâtı Bey babasının evliliklerinden toplam on dört kardeşe sahiptir. 1893'te girdiği Mekteb-i Mülkiye'de matematikteki başarısından dolayı lakabı Arşimed olan Sâtı Bey, orada siyâsi ve idari bilimler okuyor, akşam eve döndükten sonra ise tabiat bilimleri ile ilgili özellikle Fransızca yazılmış olan eserleri takip ediyordu. Öyle ki tabiat bilimlerine olan ilgisi sebebiyle bu dönemde gerek kendi gerekse müstear ismiyle liselerdeki tabiat bilimleri eğitimini tenkit eden makaleler neşretti.⁷ 1900'de Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra diplomasını kullanarak bürokrat olmak istemeyen Sâtı Bey, bunun yerine Yanya vilâyeti idâdisinde öğretmenliğe başladı. Öğretmenliği sırasında sadece tabiat bilimleriyle ilgili değil aynı zamanda tarih, hukuk ve iktisatla ilgili dersleri de okuttu. Öğretmenlik yaptığı dönemde tarım uygulamaları, zooloji, biyoloji, ve botanik gibi konularda çok sayıda ders kitabı neşretti. Maarif Nezareti teorik tarım ve biyoloji ile ilgili kitaplarının ilköğretimde, botanik ve zooloji kitaplarının ise liselerde okutulmasına karar verdi. Ancak II. Abdülhamid dönemindeki basın yayın politikasından dolayı yayınladığı eserlerine ve makalelerine kimi zaman anlamı tamamen bozacak biçimde yapılan müdahaleler sebebiyle öğretmenliği bırakmak istedi. Bu süreçte kendi oluşturduğu tabiat tarihi müzesini çalıştığı liseye bağışladı. 1904'te öğretmenlik görevi yanında Yanya vilâyeti maiyet memurluğuna, 1905'te Kosova'ya bağlı Radoviç'e, 1907'de Manastır'a bağlı Florina'ya kaymakam tayin edildi. Bu görevleri sırasında Balkanlar'da giderek güçlenmekte olan milliyetçilik hareketleri hakkında bilgi sahibi oldu. Manastır'da kaldığı yıllarda İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleriyle beraber çalıştı, ancak cemiyete üye olmadı. O da İttihatçılar gibi II. Abdülhamid rejiminin sona erdirilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden kurulması gerektiğine inanıyordu. Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet'i desteklemek için yaptığı konuşmalar Manastır'da *Neyyir-i Hakikat* mecmuasında yayımlandı. Kısa süre sonra İstanbul'a döndü. Hemen ardından Envâr-ı Ulûm adlı bir dergi çıkardı. Eylül 1908'de Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye, Kasım ayında

.....

⁷ Muhammed Abdurrahman Burc, *Sâtı el-Husrî*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1969, s.15.

Dârülmuallemîn-i Âliye müdürlüğüne tayin edildi. Müdür yardımcılığı görevine İsmayıl Hakkı Bey'i (Baltacıoğlu) getirdi. Okulun öğretim programını ve personeli yenileyerek müfredata fenn-i tadrîs, fenn-i terbiye ve psikoloji derslerini ekledi. Öğrencilerin pratik yapması amacıyla bir uygulama merkezi de ekledi. Okulda verdiği konferansta toplumların geri kalması veya ilerlemesinin din ve milliyetle ilgisinin bulunmadığını, geri kalmanın en önemli sebebinin taassup ve bilgisizlik olduğunu söyledi. Konferansın metni aynı yıllarda çıkarmaya başladığı ve eğitimle ilgili Türkçe yayımlanan ilk dergi olan Tadrîsat-ı İbtidâiye Mecmuası'nda neşredildi. Bu dergi Osmanlı vilâyetlerindeki resmî tüm okullara Maarif Nezâreti tarafından dağıtılıyordu. Sâti Bey bu dönemde köklü bir değişim için eğitim ve öğretimle ilgili muhtelif konularda pekçok ilmî konferans ve toplantılar organize edilmesi gerektiğini dile getirdi. 1910'da Batı eğitim sistemlerini incelemek amacıyla iki ay süren bir Cenevre, Lozan, Zürih, Paris, Londra, Brüksel, Münih, Berlin gibi kentleri içeren bir Avrupa seyahatine çıktı. Avrupa dönüşü verdiği konferansta başarının sırrının azim ve çalışma olduğu üzerinde durdu. 1911'de bu seyahatten döner dönmez tekrar İtalya'ya gitti. Torino'da yapılan meslekî okullarla ilgili Uluslararası bir fuara katıldı. 1912'de Lahey'de ahlâk eğitimiyle ilgili yapılan bir kongreye iştirak etti. Bu Avrupa seyahatleri esnasında J. J. Rousseau Enstitüsü'nü ziyaret ederek buranın kurucularından en önemlisi ve ilk müdürü olan Prof. Dr. Pierre Bovet ile tanışarak görüş alış verişinde bulundu. 1911'de Anadolu ve Rumeli gezilerine çıktı. Müdürlüğü sırasında Mekteb-i Mülkiyye'de ve Dârülhilâfe Medresesi'nde ders vermenin yanı sıra bir hemşire okulu açtı. Balkan savaşlarının olumsuz etkileri üzerine konferanslar verdi, gazetede yazılar yayımladı. Bunları daha sonra *Ümit ve Azim*, *Vatan İçin* adlarıyla kitap haline getirdi. Bu dönemde *Terbiye* isimli bir dergi çıkardı. 1912'de Maarif nâzırı ile anlaşmazlığa düşerek Dârülmuallemîn'den istifa ettiyse de ertesi yıl Dârüşşafaka müdürlüğü göreviyle tekrar memuriyete döndü. Sâti Bey'in istifası üzerine Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu*'nda kaleme aldığı şu yazı aslında Sâti Bey'in kendi döneminde nasıl algılandığını hakkıyla yerli yerine koymaktadır:

“Fikrimce, *Türk Yurdu* Türklük umûmî hayatında tesiri olamayacak zannettiği vakaları sahifelerine geçirmekten çekinmelidir. Fakat o hayatta iz bırakacak hadiselerle dair sevinç veya kederini de bildirmemekten kaçınmamalıdır. Geçen on beş günün münasebetsiz vakaları arasında bütün Türklere zararı dokunacak düşüncesiyle beni en çok müteessir eden Sâti Bey'in istifası oldu. Türklerin büyük pedagogu İsmail Bey Gasprinski, yirmi, yirmi üç sene evvelsi İstanbul'a gelerek eski Dârülmuallemîn'i ziyaret etmiş ve katiyen bir işe yaramadığını o zamanlar yazmıştı. Ben İsmail Bey'den yirmi sene, yani inkılaptan üç dört ay sonra İstan-

bul'a gelip yine o eski Dâru muallimîn'i gezdim ve İsmail Bey'in gördüğü acıklı hali asla değişmemiş buldum!.. Müşahedâtımdan, heyet-i tedrisiye içinde ilm-i terbiye ve tedrise âşına bir adam bulunmadığını istihraça muztar kalmıştım. Dâru muallimîn denilen o mektepte ilm-i terbiye ve talim okutulmuyordu. Okuyacaklar Dâru l-fünûna gitmek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Terbiye ve talim tatbikatı ise hüma kabilindendi. Bir sene sonra gelip Sâtu Bey'in Dâru mualliminini gördüm. Her şey adeta kerâmetle değişmişti: Gözlerime inanmayacağım geldi. İstanbul'un yüksek, orta, aşağı mektepleri eski halini hemen hemen muhafaza ederken, sırf şahsiyetinin kuvvetiyle bu azim tebeddüle, hem de işittiğine göre türlü mevâni-i iktihâm ederek muvaffak olan Sâtu Bey'e, bu cidden büyük adama karşı o zamandan itibaren derin bir hürmet ve muhabbet hissi duyar oldum. Sâtu Bey'in Osmanlı heyet-i ictimâyesindeki siyâsi ve ictimâî gâye-i hayaline tamamen iştirak etmemekle beraber, şimalden gelip bura mektepleri hakkında benimle istişare eden Türk gençlerine daima "İstanbul'da yegâne mektep Sâtu Bey'in Dâru mualliminidir, ne yapıp yapın oraya girmeye çalışın!.." diyordum. Zira Sâtu Bey'in pedogoloji usullerinin doğruluğundan, vazifesini bu memlekete fevkalgâye az kişiye nasip olan azim ve ciddiyetle ifa etmesinden, etrafına en değerli adamları toplamış olmasından, bende öyle bir emniyet hasıl olmuştu ki, orada yetişen genç Türk muallimleri Dâru muallimîn-i Osmânî gâye-i hayalinde mündemiç zannettiğim hatayı da kendiliklerinden seçeceklerdir. Sâtu Bey Dâru muallimîn'de yalnız Osmanlı memlketine değil bütün Türk illerine iyi muallimler yetiştiriyordu. *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası* Türkçe okunup söylenen geniş kıtanın her tarafına gidiyor ve muallimler için bir ders ve usûl-i tedris kitabı oluyordu. Sâtu Bey'in sözlerinden ve yazılarından ilham alınarak yalnız Osmanlı memleketinde değil, Kazan ve Orenburg'da bile makaleler, kitaplar yazılıyordu. İşte bütün bu sebeplerden nâşi ben Sâtu Bey'in Daru muallimini başında Türk dünyasına pek faydalı bir adam olarak görüyordum; istifasından da çok müteessir oldum. Sâtu Bey'in Dâru muallimîn'den ayrılması, şahsî faaliyetini eksiltmeyeceğine eminim. (...) Maarif Nezâret-i Celîlesi Osmanlı memleketine ve bütün Türk iline pek zararlı neticeler doğuracak bu vakıanın hiç olmamış haline getirilmesi çaresne tevessül eder... Ve işte ancak bu ümidimde, Sâtu Bey'in istifasından mütevellid tessürüme teselli buluyorum."⁸

Sâtu Bey'in Türkiye'deki entelektüel çevrede edindiği saygı ve sevgi 1919'da Türkiye'den ayrılışının ardından da sürmüştür. Sâtu Bey 1930'da Irak'ta bulunduğu dönemde muhtemelen Prof. Dr. Nusret Hızır'la evli olan ve Ankara'da yaşayan kızkardeşi Neriman Hanım'ı ziyareti sırasında bir takım etkili kimselerle

.....

⁸ Yusuf Akçura, "Türklük Şuûnu: Sâtu Bey'in İstifası", *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328/4 Nisan 1912 yıl:1, sy. 10, s. 311-312.

görüştüğünü dile getirir ve bunlardan Maarif Vekili Hamdullah Suphi ile bir dönem talebeleğini de yapmış olan İhsan Sungu ile karşılaştığında hiç kimsenin serzenişte bulunmadığını ifade eder.⁹

1912’de görevinden ayrılışının ardından Sâti Bey, Temmuz 1914’te dört ay süren ikinci Avrupa seyahatine çıktı. Bu gezide daha çok anaokulları üzerinde durdu. 1915’te Yeni Mektep’i kurdu. Tevfik Fikret ile görüş birliği içinde açılan bu okul kız öğretmen okulu niteliğindeydi.¹⁰ Okulun bünyesinde kurduğu çocuk yuvasının başına kız kardeşi Neriman Hanım’ı getirdi. Kumkapı’da açılan ve daha sonra Teşvikiye’ye taşınan okul onun İstanbul’dan ayrılmasından sonra Fevziye Mektebi adını aldı. 1916’da Hüseyin Hüsnü Paşa’nın kızı Cemile Hanım’la evlendi. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda yenilmesi, Arap topraklarının Osmanlı yönetiminden çıkması, İstanbul’da bulunan Osmanlılık fikrine bağlı Arap kökenli birçok kişi gibi Sâti Bey’i de yol ayrımında bıraktı. İstanbul’dan ayrılmayı düşünen Sâti Bey kararını Nisan 1919’da toplanan Matbuat Kongresi’nde açıkladı. Ona göre Osmanlı Devleti çatısı altında iyi yetişen Araplar’ın yeni şartlardaki en önemli görevi, bilgi ve birikimlerini Arap topraklarında kurulacak olan yönetimlerin hizmetine sunmaktır. Arkadaşları ve öğrencilerinin karşı çıkmasına rağmen Temmuz 1919’da İstanbul’dan ayrılarak Suriye’ye gitti. Sâti Bey’in gideceğini açıklaması üzerine Dârulmuallimîn’deki arkadaşları *Tedrisât Mecmuası*’nda “Sâti Bey Suriye’ye Gidiyor” adıyla şu mektubu yayımlarlar:

“Yeni şekildeki Dârulmuallimîn’in ilk müdürü ve müessisi olan Sâti Bey Suriye’ye azîmet etmek üzere. Müessesemiz ve bütün memleketimiz hizmet ve neşriyatından çok müstefid olmuştur. Sezâ-yı teessür olan azîmeti münâsebetiyle resmini ders ediyorlar ve kendisine ekseriyetini Dârulmuallimîn heyet-i talimiyesi teşkil eden müteaddid imzalarla yazılmış bir mektubu burada neşreliyoruz:

Muhterem ve Sevgili Sâti Bey Efendi,

Âtîde vâziu’l-imzâ olanlar hakîkî muhib ve takdîrkârlarımızdan bir kısmıdır ki

•••••

⁹ Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, Bilgi yay., 1975, s. 92.

¹⁰ Kuruluşuna Sâti Bey’in öncülük ettiği Fransız tarzı teorik eğitim anlayışından ziyade pratiğe yönelik Anglo-Sakson eğitim ilkeleriyle yönetilmesi hedeflenen Yeni Mektep’in özellikle okul öncesi eğitimde kullanılmak üzere Tevfik Fikret’in *Şermin* adlı bir şiir kitabı kaleme aldığı bilinmektedir. Tevfik Fikret, Sâti Bey’in Şişli’de açtığı okul öncesi eğitim veren kurumda okutulmak üzere kaleme almış edebiyat tarihimizdeki ilk eğitsel çocuk kitabı kabul edilen *Şermin*’i yazmıştır. 1914 yılında kitap olarak da yayımlanan *Şermin* otuz bir çocuk şiirinden oluşan, sade bir dille yazılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Kavar, “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1972, V, sy. 3-4 (111-136); Sedat Sever, “Tevfik Fikret ve Çocuk Şiirleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1996, XXIX, sy. 1, (31-47).

bu memleketin iyi düşünen ve sizin gibi nevâdir faziletten tanıdığı zevâtı daima bir teselli ve bir ümit addeden bütün insan evladını temsil ettiklerine kânidirler. Onlar kıymetli mevcudiyetinizin hak ve faziletten bu kadar uzak kalan şu zavallı memleketten ayrılması ihtimalini büyük bir ezâ ve derin bir şüphe ile hissediyorlar. Ve sizin vicdanınıza müracaatı vatanî olduğu kadar insânî bir vazife telakkî eylemekte müttehid bulunuyorlar.

Sâtı Bey Efendi, biz kâniyiz ki sizin Türklere ve Türklüğe karşı müteneffir değil, hatta lâkayd bulunmak ihtimaliniz bile yoktur. Çünkü Arap olmakla beraber irfan ve zihniyet itibariyle tamamen bu muhittensiniz ve hangi millete mensup olursanız olunuz müfrit bir milliyet taassubunun fevkinde kalabilecek şahsiyetlerdensiniz. Binâenaleyh dünün veya bugünün yanlı, yahut müfrit bazı cereyanlardan bir hassa-i teessür ve inkisâr almış olmanız bizce varid-i hâtır olamaz ve çünkü şimdiye kadar içinde yaşadığımız insanlar zamanın her türlü buhranlarına, samimiyetsizliğine rağmen sizi takdir etmiş ve hizmetlerinizden müstefid olmak için ırkınızı hatıra bile getirmemişlerdir. Bu memlekette uyanan ve çok defa malesef menfaat ve siyasete alet ittihaz edilip çığrından çıkarılan milliyet muhabbet ve gayretlerinin şekl-i mâkulünü siz nasıl tabii bulursanız sizin de erken merbut olduğunuz bir milliyeti sevmeniz ve ona hâdim olmak istemeniz o derece muhik ve necib bir histir. Ancak o merbutiyet ve hizmeti dahi siz buradaki mevki ve vesâitinizle daha iyi tatmin edebileceksiniz. Hususiyle sizi buraya rapteden münasabetler bütün bir hayatın hakları ve vazifeleri olmak itibariyle daha çok kavi olmak lâzım gelir. Dünyada nesil itibariyle ayrılan vehiç bir vechile tedahül etmeyen milliyetlerin vücudunu kabul etmek muhaldir. Bu muhali farz etsek bile yekdiğerinin ikbal ve idbariyle şiddetle alakadar olan iki millet arasında siz şuurlu revâbıttan birini teşkil etmiş olacaksınız.

Sâtı Bey Efendi, senelerce bir muhitte ülfet etmiş, gıdâ-yı hayatını oradan almış ve en feyyâz semerâtını orada vermiş bir nebatı nesline menşei olan yere nakletmek tabiata gadr değil midir? Siz de zekâ ve irfanınızı buradan ayırmakla hem kendi şahsiyetinize, hem de vatanınıza karşı böyle bir gadri iltizam etmiş olmayacak mısınız? Bu memleket bugün zaafa düşmüş ve ötede gençleşmek isteyen bir Arabistan hasıl olmuş bulunduğuna göre oraya azîmet az çok şahsi hesaplara müstenit olabilirse de bunu size isnat edebilmek bizim için gayet elim bir sükût-ı hayâl olur. Şimdiye kadar bütün vatanı telakkî ve telkinlerinizde ve mesela ilk “Terbiye” mecmuasının üçüncü numarasındaki “Yanya ve Yanyalarımız” isimindeki samimi hasbihallerinizde buralarını kendi memletiniz, Türkçeyi kendi diliniz addederken, hülâsa tamamen bizim gibi düşünür, hisseder, müteellim olurken Midhat Paşa merhumun kıymettâr hatırasını müdafaa gibi mesâil-i vataniyede asıl bir cümle-i heyecân göstermişken bugün şu inkılabı ne ile tefsir edebilir? Bunu memlekette bir müddet çalkanan marazî cereyanların asabınızda uyandırdığı gayrı tabii aksülamellere atfetsek sizin metin bir seciye

mâlik olduğunuz hakkındaki kanaatimiz sarsılacaktır. Muhterem Sâtı Bey Efendi, biz zannediyoruz ki bu memleketi terkettiğiniz takdirde ekseriyet-i azimesi buranın evlâdı olan dostlarınızın, hürmetkârlarınızın inkisârı sizi takîb ve ihmâl ettiğiniz vezâîfiniz mādâme'l-hayât vicdanınızı tazîb edecektir.”¹¹

Bu açık mektuptaki ifadelerden Sâtı Bey’in çevresi tarafından saygın bir şahsiyet olduğu, özellikle eğitim alanında yaptığı çalışmalar neticesinde haklı olarak bir otoriteye sahip olduğu görülmektedir.

Faysal hükümeti döneminde bir süre eğitim müfettişliği ve müdürlüğü yapmasının ardından eğitim bakanlığına getirildi. Temmuz 1920’de Fransa, Suriye’yi işgal edip Faysal hükümetine son verince ülkeden ayrıldı. Sâtı Bey’in İstanbul’dan nihâî bir şekilde ayrılmasının arkasında yatan sebepler üzerinde durmak gerekir. Arap milliyetçiliği 1908-1911 arasında ve 1912 sonrası iki aşama geçirmiştir. 1908-1911 yılları arasında Türk ve Arap milliyetçileri II. Abdülhamit karşıtlığında ittifak etmişler, hatta II. Meşrûtiyet ilan edildiğinde Trablusgarb’ta bir memnuniyet belirtisi olarak şükür namazı dahi kılınmıştır. Ancak 1912’den itibaren Türk milliyetçileri Osmanlıcılıktan Turancılığa doğru evrilmesiyle Arap milliyetçileri İttihat ve Terakkî’den ayrılarak ikinci dönem başlamış oldu. Bu tarihlerde Araplar kendi kimliklerini öne çıkarmaya başladı ve 1913’de gerçekleşen Paris Kongresi, ümmetçilikten Arap milliyetçiliğine geçişin sembolü oldu. Bu kongrede Arap milletin (el-ümmetü'l-Arabîyye) tanımı yapılmaya çalışıldı. Örneğin Abdülganî el-Arîsî, arapların cemaat ya da millet olarak görülmesinin mümkün olup olmadığını sorgulamış, siyaset bilimcilerin nazarında cemaat Almanlara göre dil ve ırk birliğine, İtalyanlara göre ise tarih, gelenek ve siyâsi hedef birliğine dayandığını dile getirmiş; Arapların ise her iki görüş bakımından bir cemaat, halk veya millet olarak adlandırılmaya layık olduğunu ifade etmiştir.¹² Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ve Osmanlı’nın mağlup olması Arap milliyetçilik hareketini daha da şiddetlendirdi ve Sâtı Bey de bundan uzak kalamayarak Faysal yönetimindeki Suriye’ye gitti. İtalya, İsviçre ve İstanbul’da Faysal adına temaslarda bulundu. Kahire’de Mısır eğitim sistemi, Mısırlılar’ın Araplığı ve Arap milliyetçiliği konularında çalışmalarını sürdürürken İngiltere tarafından Irak krallığına getirilen Faysal’ın Temmuz 1921’de daveti üzerine Bağdat’a gitti. Bağdat’ta yirmi yıl eğitim hizmetleriyle meşgul oldu. Eğitim Genel Müdürlüğü (1923-1927), Dârümuallimîn’de hocalık (1927-1931), eğitim başmüfettişliği

•••••

¹¹ “Sâtı Bey Suriye’ye Gidiyor”, *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1919, c. 10, sy. 44, s. 10-11.

¹² Muhammed Abdurrahman Burç, *Sâtı el-Husri*, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1969, s. 28-29.

(1931), Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığı (1932-1935) ve Eski Eserler genel müdürlüğü (1936-1941) yaptı. İngiltere'ye karşı giderek artan tepkinin 1941'de ihtilâl dönüştürmesinin ardından Irak, İngiltere tarafından ikinci defa işgal edildiğinde birçok Arap milliyetçisi gibi o da Irak vatandaşlığından çıkarıldı. Haziran 1941'de Halep'e gönderildi, oradan Beyrut'a geçti. Beyrut'ta resmî bir görev almayıp fikirlerinden çok etkilendiği İbn Haldûn üzerine araştırmalarını yoğunlaştırdı. Bu çalışmaların sonucu olan *Dirâsât an Mukaddimeti İbn Haldûn* 1943'te yayımlandı. 1944'te Fransız manda yönetiminin eğitim alanındaki uygulamalarına karşı eğitimde millîleşme politikaları geliştirmek amacıyla Suriye hükümetinin davetlisi olarak Şam'a gitti. Ancak eğitim alanında gerçekleştirmek istediği reformlara karşı çıkılınca Kasım 1946'da istifa ederek Beyrut'a döndü. 1947'de Kahire'ye giden Sâtı Bey, 1945'te oluşturulan Arap Birliği'nde Kültür müşaviri olarak çalışmaya başladı. Hilmi Ziya Ülken kendisini 1952'de düzenlenen XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi'ne davet etmiş, bu kongrede bir sunum da yapmıştır.¹³ 1953'te yeni kurulan Yüksek Araboloji Enstitüsü'nün müdürü oldu.¹⁴ Emekliye ayrıldığı 1957 yılına kadar bu görevde kaldı. Emeklilik dönemini Bağdat'ta, Beyrut'ta ve Kahire'de geçirdi. Bu dönemdeki en önemli faaliyeti hâtıralarını yazmak oldu. Irak'la ilgili hâtıraları neşredildi. 1967'de Osmanlı dönemine dair hâtıralarını yazmakla meşgul olduğu bilinmekle birlikte bunların yayımlandığı tesbit edilememiştir. 24 Aralık 1968'de Bağdat'ta vefat etti ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camii bitişiğindeki Âzamiye Mezarlığı'na defnedildi. Sâtı Bey, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Türkiye ile irtibatını kesmemiş, kız kardeşi Neriman Hanım felsefe profesörü Nusret Hızır ile evlenerek Ankara'ya yerleştiğinden zaman zaman ziyaretlerine gelmiştir.¹⁵

Sâtı Bey'in Eğitim Anlayışı ve Fenn-i Terbiye

Sâtı Bey, dönemindeki hemen her meseleye dair teorik fikir üreten bir entelektüel olarak eğitim meselesine de oldukça teorik ve kavramsal bir yaklaşım geliştirmiş, dahası bu görüşlerini uygulama imkânı da bulmuştur. Öncelikle geri kalmışlığın sebepleri üzerine duran Sâtı Bey, din ile gelişmişlik seviyesini karşılaştırmayı uygun bulmayarak İslâm'ın terakkîye mâni olmadığını ifade eder. Benzer şekilde

• • • • •

¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası yay., 2013, s. 248.

¹⁴ Sâtı Bey, Araboloji terimini ilk defa Fransızca ve İngilizce olarak kullanan kişinin kendisi olduğunu ifade etmektedir. bkz. Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, Bilgi yay., 1975, s. 92-93.

¹⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "Sâtı' el-Husri", *DİA*, 2009, c. 36, s. 176-178.

ki teorisinde de tesiri vardır. Örneğin Ziya Gökalp “Durkheim Kollektivizmi”ni savunduğu ve toplumcu bir yolu benimsediği halde çağdaşı Sâtu Bey’in yukarıda da işaret edildiği üzere bireyi esas alan “Spencer Ferdîyetçiliği”ni izlediği anlaşılmaktadır. Sâtu Bey bugün çağdaş pedagojide “çocuk merkezli eğitim” (child centered education) olarak bilinen görüşü *Fenn-i Terbiye*’de özellikle öğretmenlere tavsiye etmektedir.

Sâtu Bey’e göre bir milletin, bir memleketin durumu hakkında hızlıca bir şeyler söylemenin en kestirme yolu, o milletin o memleketin mekteplerini tetkik etmektir. Çünkü “*mektepler milletlerin mâzîsini aks, halini temsil, âtîsini ihzâr eder.*” O buna iknâ olmak için kendimize yani Osmanlı Devleti okullarına bakmanın yeterli olacağını şöyle dile getiriyor:

“Bir nazar-ı nâfiz - iki sene evvel - mekteplerimizin ahvâlini tetkik etseydi, Osmanlıların ne halde bulunduğundan külliyyen bihaber olsa dahi yine bu hususda bir çok istidlâlâtta bulunabilirdi: Mekteplerde muallimlerin pek âtılâne bir sûrette imâte-i evkâta çalıştığını, talebelerinden miskinâne bir inkıyâd ve mütabaat istediğini, dersleri harfi harfine ezberletip geçtiğini, kitapların hepsinde hükümdar [4] hakkında bir çok medhiyât bulunduğunu ve fakat hürriyet, vatan ve hak fikir ve kelimelerinden eser bile olmadığını görür, ve bundan derhal milletin ne kadar ağır bir istibdâd altında ezilmekte.. memleketin nasıl bir uçuruma doğru yuvarlanmakta olduğunu anlayabilirdi... Anâsır-ı muhtelifeye ait mekteplerde Osmanlılıktan bahis bile edilmediğini, her unsurun mekteplerinde anâsır-ı sâireye karşı bir hiss-i ğayz ve nefret beslendiğini görür ve bundan dahi istiklâl ve iftirak temâyüllerinin ne kadar şedîd olduğunu, vahdet-i hükümetin ne kadar büyük bir tehlike içinde bulunduğunu istidlâl eyleyebilirdi...”¹⁹

Yukarıda dikkatli gözlerden kaçmayacak birden fazla hususun olduğu açıktır. Sâtu Bey’in eğitimle ilgili bu eserinde (i) eğitim sisteminden, (ii) ezberci eğitimden, (iii) hürriyet, vatan ve hak gibi temel kavramların öğretilmediğinden, (iv) istibdât idaresinden (v) özellikle azınlık okullarında ve genelde tüm mekteplerde farklı milletlerin Osmanlılık/vatan fikri ile bir arada tutulamadığından ve okullarda öğrenciler arasında karşılıklı nefret hissinin bulunduğundan şikayetçi olduğu görülür. Sıralanan bu şikayetlerin hepsi eğitimle ilişkilendirilebilecek olduğu halde, aslında burada yönetim zaafiyeti ve milliyetçilik hareketlerine de bir gönderme olduğu açıktır. Ayrıca eserin bütünü dikkate alındığında Sâtu Bey’in batı tarzı

.....

¹⁹ Sâtu Bey, *Fenn-i Terbiye*, s. 4-5.

Fenn-i Terbiye'nin Birinci Bölümü Usûl-i Terbiye

Sâtı Bey, bu bölüme beden terbiyesinin, bedenin sağlık ve mükemmelliğini temin etmek gayesini taşıdığını ve bedenin sağlık ve kuvvete potansiyel olarak sahip olduğunu dolayısıyla amacın bunu aktif hale getirmek olduğunu söyler. Sağlık her meslek grubu için olmaz olmaz bir şarttır. Sadece bedenen çalışanlar için değil, doğru düşünme ve akıl yürütme için de sağlam bir ahlâka sahip olabilmek için de beden sağlığı ön şarttır. Bu anlamda Spencer'ın şu cümlesini aktararak beden sağlığına vurgu yapar: “Herbert Spencer, *‘Hayatta muvaffakiyetin birinci şartı: İyi bir hayvan olmaktır; bir milletin feyzinin birinci şartı: İyi hayvanlardan mürekkep olmasıdır’* demiştir.”²² Sâtı Bey’e göre insanın beşerî/hayvânî tarafı sağlıklı olursa rûhî ve ahlâkî tarafı da sağlıklı olacaktır. Aile bu anlamda toplumun temeli ve geleceğin garantisidir. Zira dünyaya yeni gelen her birey kalıtsal olarak bir hastalık yükü/*hamûle-i emraz* ile ebeveyninin yükünü taşır. Bu sebeple çocukların sağlık ve kuvvetinin birinci şartı ebeveynin sağlık ve kuvvetidir. Ailenin çocuk sağlığını korumadaki birinci görevi de kendi sağlığını korumaktır. Sâtı Bey bu bağlamda yine takipçisi olduğu Herbert Spencer’in şu sözünü aktarır: “*Kavâid-i sulhiyeye her bir muhalefet, bir günah-ı maddîdir.*”²³ Sağlıklı bir bedene sahip olmanın şartlarının şöyle sıralanabilir (i) aile (ii) ailenin sağlıklı bir yaşamla çocuklarına örnek olması ve sağlıklı alışkanlıkları kazandırması (iii) düzenli ve sağlıklı beslenme (iv) temiz hava (v) hareket (vi) temizlik (vii) giysi (viii) mukâmevet ve tahammül.

Elbette sağlıklı yaşam deniline özellikle de çocukların okul hayatı ve okulla olan ilişkisi de ele alınmalıdır. Sâtı Bey Fenn-i Terbiye’de bu konuya da yer vermiş ve çocukların okullarda uzun saatler bulunmalarından harketle, okulda bulaşı hastalıklardan korunmak için çocukların takip edilmesi gerektiğini, öğretmenlerin sağlıklı yaşamla ilgili çocuklara güzel alışkanlıklar kazandırması ve örnek olmaları, beden eğitimi derslerinin ciddiye alınması gerektiğini dile getirmiştir. Bu anlamda o, okul binalarının havadar olması, güneş alması, hava sirkülasyonunu yeterli seviyede sağlayabilmesi için sınıfların yüksek tavanlı yapılması, sınıfın büyüklüğü ile sınıf mevcudunun orantılı olması, zeminin kolay temizlenebilir olması, bahçesinin geniş olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Bedensel hareketler üç sınıfa ayrılır: Oyun, spor, jimnastik. Oyun eğlence maksadıyla serbestçe yapılan hareketlerdir; spor daha büyük bir kuvvet ve düzene muhtaç olan oyunlar ve eğlencelerdir; jimnastik ise bedeni kuvvetlendirmek maksadıyla

.....

²² Fenn-i Terbiye, s. 30.

²³ Fenn-i Terbiye, s. 34.

bir düzen dâhilinde yapılan hareketlerdir. Bunlar bedenin güçlenmesi ve zindelik kazanması için elzemdir. Ayrıca bunlar ahlâk üzerine de olumlu etkide bulunur. Kişiyi cesur, uyanık ve girişken hale getirir. Çocuklarda yardımlaşma ve ortak hareket etme kâbiliyetlerini geliştirir. Dolayısıyla okullarda çocukların oyun oynamasına imkân sunulmalıdır.

Fenn-i Terbiye'nin İkinci Bölümü Terbiye-i Fikriye

Bu bölümde Sâtı Bey, terbiye-i fikriyenin gayesini insanın fikren mükemmeliyetini temin etmek olarak tanımlar ve fikren mükemmelliğin ölçütü de iyi anlamak, iyi öğrenmek ve iyi düşünmek olduğunu belirtir. Ona göre muhâkeme “bilinenden bilinmeye ulaşmak” ya da “dış dünyada duyulara konu olan şeylerden, duyulara konu olmayanlara intikal etmek şeklinde” tanımlanmaktadır. Önerme en az iki fikir arasındaki bir “hüküm”den ibârettir. Her muhâkeme en az üç önerme –üç hüküm– arasındaki bir teselsülden başka bir şey değildir. Muhâkemede mükemmeliyet için *isâbet*, *istikâmet* ve *sûrat* lâzımdır. Onun için terbiye-i fikriyenin gayesi insanı *sûrat* ve *isâbetle* muhâkemeye kâdir bir hale getirmek olmalıdır. Muhâkemede isâbet ona esas olan fikir ve hükümlerin doğruluğuna, sûrat de bu hüküm ve fikirlerin çokluğuna bağlıdır. Muhâkeme için *malûmat* ve *irfan*, terbiye-i fikriye için *tâlim* ve *tedris* lâzımdır; fakat kâfi değildir. İnsana malûmat verdikten sonra bunları kullanmak ve bunlar vâsıtasıyla bir fikri inşâ etmek yöntemlerini de öğrenmek gerekir. Terbiye-i fikriye hayat için kaçınılmazdır; çünkü insan hayatı hep bir takım tefekkürler ve düşünceler ile geçer. Ayrıca terbiye-i fikriye, ahlâk eğitimi içinde de lâzımdır. Çünkü hareket ve davranışlarda düşüncenin tesiri büyüktür. Dolayısıyla herkese öncelikle hangi mesleği seçerse seçsin ihtiyaç duyacağı genel bilgileri temel eğitimde vermeli; sonra ilerleyeceği meslekte ihtiyaç duyacağı özel bilgileri ve meslek eğitimini düşünmelidir. İnsan dış dünyayı beş duyusu ile tanır, beş duyudan en kıymetlisi gözdür, ancak beş duyu birbirinden bağımsız değil bir arada çalışır. Beş duyunun duyumsama imkânı sınırlıdır. Görme, işitme, dokunma vs. sınırlı seviyede bilgi verebilir. Duyumsamak ile bilmek aynı şey değildir. Bilgilerimizin bir kısmı iç duyulara aittir. İdrak hız ve alışkanlık tesiriyle azalır, dikkat tesiri ile artar.

Gerek dış duyulardan gerekse iç duyulardan elde edilen bilgileri hatırdan tutma yetisine hafıza denir. Ezberleme ve hatırdan tutma kâbiliyeti düşünce hayatında çok etkilidir. Ayrıca hafıza ile şahsiyet ve zekâ arasında da çok kuvvetli bir ilişki vardır. Bunlar herkeste aynı seviyede bulunmaz. Hafıza ve hatırlamanın hız ve kolaylığından başka doğruluğunu da dikkate almak gerekir. Zira bazı kimseler

hatıralarını birbiriyle hatta hayalleriyle karıştırırlar. Çocuklara bir şey öğretmek için meraklarını uyandırmalı, nazar-ı dikkatlerini celbetmeli, her derste geçen dersi hulâsaten tekrar eylemeli, arada sırada umûmî bir tekrar dahi yapmalı; ezberletilecek şeyleri iyice anlatarak onların aksâm-ı muhtelifesini birbirine ve hey’et-i umûmiyesini zihindeki malûmata rapta çalışmalı; muhtelif derslerin birbirine muâvenetini temin eylemeli. Dersleri çok uzatmamalı, ders esnasında havanın bozulmasına meydan bırakmamalı. İhtisat ve efkâr-ı mahfuzanın hatıra gelmesi ekseriya onlara merbut başka efkâr ve ihtisatın tesiri ile, bazan de irâde ve tefekkür dolayısıyla bazan de nefsî bir sûrette –mahzâ teessürün şiddetinden dolayı– vuku bulur.

Fikirler dâima ya diğer bir takım fikirlerle beraber veya diğer bir takım fikirleri takip ederek ortaya çıkar. Biz fikirlerin yalnız kendilerini değil, birbiriyle olan irtibat ve münâsebetlerini de ezberler ve hatırlarız; onun için fikirlerimiz birbirini ihtar ve ikaz ede zincirleme bir şekilde birbirini takip eder. Bazan silsile-i efkâr arasındaki râbîta göze çarpmaz, zihin daldan dala atlıyor gibi görünür. Fakat dikkat edildiğinde anlaşılır ki daldan dala atlama denilen hallerde irtibat vardır. Fikirler arasındaki irtibat düz bir silsile değil, gayet birbirine bağlı bir ağ teşkil eden halkalar arasındaki irtibata benzer. Her fikir zihinde pek muhtelif fikirler uyandırabilir. Her fikrin bir şahısta doğurduğu düşünce zinciri bir taraftan onun geçmişte diğer taraftan da mevcut durumu arasında bir ilişki kurmasına nispette değişiklik arzeder.

Canlı ve şiddetli hâtıralara “hayal”, eşyâ hakkındaki düşüncelerin canlı ve mücessem bir şekilde uyanmasına “tahayyül” denir. Bu tahayyül, hatırlamadan farksızdır. İnsan hiçbir zaman ve hiçbir yerde görmediği ve hiçbir kimsenin târifinden edinmediği bazı şeyler ve hatta tabiatta hiç bulunmayan şeyleri dahi tahayyül edebilir. Bu tahayyüller büsbütün nefsidir. Onun için hayaller iki kısma ayrılır: Hafızada biriken hatıraların tecessümünden ya da birleşip ayrılmalarından ortaya çıkan hayaller. Birincilere “hayal-i temsili”, ikincilere “hayal-i ibdâî” denir. Tahayyül kâbiliyeti yani muhayyile de buna göre iki kısma ayrılır: Birine muhayyile-i mümessile, diğerine muhayyile-i mübdi’a denir. 5- Tahayyül kâbiliyetinin hayatta büyük ehemmiyeti vardır. İlimlerde, faraziyeler ve yaratıcılık da tahayyül eseridir. Tahayyülün ahlâk hususunda büyük ehemmiyeti vardır. Ümid, emel, teselli, tevehhüm, hep tahayyül mahsulüdür. Muhayyile, bu türden yararları olduğu gibi büyük zararlar da doğurabilir. Hayaller bazan hâtıralarla karışır; bazan mevcut hakikati örtecek derecede baskın olabilir; bazan insanı rahatsız eden vehimler, imkânsız hedefleri ortaya çıkarabilir. Dolayısıyla muhayyile faydalı, fakat yararı muhâkemenin hükmü altında kalmasına bağlıdır. Binae-

naleyh muhayyileyi terbiye etmek, geliştirmek, fakat muhakemeden daha ağır basmamasına çalışmak gerekir. Muhayyilenin uyarılmasına hizmet eden şeyler şunlardır: Masallar, kırâat, coğrafya, tarih, kitâbet, resim, el işleri, malûmat-ı fenniye dersleri çocukları tahayyüle mecbur ederek muhayyileyi uyarır. Malûmat-ı fenniye dersi aynı zamanda muhâkeme kâbiliyetini de geliştirerek muhayyilenin muhâkemeye üstün gelmesine engel olabilecek en kuvvetli araçtır.

Hariçte işaret edilebilen müşahhas olarak varolan fikirlere “müşahhas” veya “mukayyed” denir ve özel isimle anılan hemen herşey bu türdendir; işaret edilebilen kısmı bir vasıf veya cinsten ibâret olan, hâriçte müstakil bir fert halinde mevcut bulunmayan fikirlere ise “mücerret” denir. Hâricî bir varlığın bir vasıf veya halini diğer sairesinden ve hatta kendisinden ayırarak müstakil olarak tasavvur etmeye “tecrid” denir. Tecridin muhtelif dereceleri vardır: Beyaz gül, beyaz, beyazlık fikirleri *birbirinden* daha mücerret fikirlerdir. Ayrıca tecrit, tahlilden farklıdır; bir şeyin parçaları ve diğer kısımlarını birbirinden ayırmak tahlildir, fakat esasen ayrılma imkanı bulunmayan farklı özellikleri birbirinden ayırmak ise tecrittir. Tecrid eşyâ hakkındaki bilgimizi basitleşerek düzenli ve tasnif edilmiş bir şekilde ezberlenmesini kolaylaştırır ve muhâkemeye sebep olur. Konuşma, tecrit sayesinde mümkün olmaktadır: Matematik ve mantık, tecrit sonucudur. Genelleme de hıfzı ve muhâkemeyi kolaylaştırır: Tasnif ve öğretim ancak genelleme sayesinde mümkün olabilir, insan aklı hükümlerinde duyu verilerinin dışına ancak genelleme yaparak çıkabilir. Bununla beraber genelleme bazan de fikri hataya sevkeder. Acele tâimimler hatîat-ı fikriyenin en mühim menşe’lerinden birini teşkil eyler.

Bütün çevremiz ve onlardan olan bütün izler tekil, sınırlı ve görelî olduğu halde biz genel, sınırsız mutlak şeyleri idrak ve tasavvur ediyoruz. Böyle yüksek, genel ve mutlak tasavvurata olan yetenek “akıl” olarak isimlendirilmiştir. Tümevarımla akıl yürütme sonucunda “aynı şartlar aynı sonuçları doğurur”, diğer bir deyişle “hadiselerde belirli bir sebeplilik vardır”, çıkarım sonucunda ise “bir şey ya vardır, ya yoktur”, “iki zıttan biri doğru olursa öbürü yanlış olur” gibi birkaç hüküm ve kanaatin etkisi vardır. Bu hüküm ve kanaatlerin düşüncelere tesiri beden hareketlerinde kas ve sinirlerin tesiri gibidir. Bazı hükümleri kabul ve bazı hükümleri red yolundaki aklî yönelimlere “mantık” denir, bu yönelimlerin kuralları “ilm-i mantık”ın konusudur. Akıl yürütmenin mantikî olmasını sağlamak için mantık ilmini öğretmeye değil, mantikî düşünme yöntemini alışkanlık haline getirmeye çalışmalıdır. Dil, düşüncenin en önemli taşıyıcısıdır. Ayrıca, fikirleri ifâde ve nakletmeye hizmet etmenin dışında bir tür oluşturmaya da hizmet eder. Çünkü dil düşünceleri birbirine bağlama, ihtar, tespit, tahlil ve tavih eder. Fikrin gelişmesi

ve ortaya çıkmasına yardımcı olur. Onun için “düşünmek kendi kendine derunen söylenmek, söylemek de başkaları önünde cehren düşünmektir” deniliyor.²⁴

Fenn-i Terbiye'nin Üçüncü Bölümü Terbiye-i Ahlâkiye

Ahlâk eğitiminin gayesi insanda gerek kendinin ve gerekse türünün mutluluk ve yetkinliğe sebep olacak bir davranış ve karakter husule getirmektir. Fiillerimizin ve hareketlerimizin üç önemli sebebi vardır: Seçim, arzu ve alışkanlık. Bunların üçüncüsü ilk ikisinin neticesidir. Bugün alışkanlık sonucu yapılmakta olan hareketler, daha önce tekraren seçerek ve arzuyla yapıla yapıla artık yeni bir sevke ihtiyaç kalmaksızın yapılmaya başlamış demektir. Terbiye-i ahlâkiye fevkalâde mühimdir; çünkü insandaki kâbiliyetlerin en ehemmiyetlisi, fiil ve hareket kâbiliyetidir. Eğitimciler hem bütün insanların genel temayüllerini ve hem de terbiye edecekleri şahısların özel temayüllerini nazar-ı itibâra almalıdır. Eğitimciler iyiliğe hizmet eden faziletleri ve bunlara olan temayülleri güçlendirmek; kötülüğe sebep olma ihtimali olan davranışların da önüne geçmekle sorumludur.

Her fiil-i iradide dört safha vardır: tasavvur, müşâvere; karar, icrâ. İrâdi fiillerin bu safhalarının birbirini izlemesinde hız çok değişkenlik arzeder. Bazan bunların hepsi büyük bir süratle geçer, fiil tasavvur edilir edilmez icrâ olunur. Fakat bazan bunların bir veya birkaçı uzar, bazan tasavvur ile karar arasında, bazan karar ile icrâ arasında, bazan de hem tasavvur ile karar ve hem de karar ile icrâ arasında az çok uzun bir zaman geçer. İrâdede üç temel özellik ayırdedilebilir: sürat, şiddet, metânet. İrâdede sürat, kararın çabuk verilmesi ve çabuk icrâ edilmesi; şiddet, karar verirken müşkilat önünde durulmaması, metânet, verilen kararda sebat edilmesi ve icrâ esnasında zuhur edecek engellere karşı direnç gösterilmesidir. Bir fiilin tekrarlanması neticesinde o fülle kâbiliyetimizde ortaya çıkan değişime “alışkanlık” denilir. Seciye, insanın etki ve edilebilirliğinde, his ve hareketlerinde görülen husûsiyettir. Vicdan kelimesinden alelâde fiillerin iyi veya kötü olduğuna hüküm veren, bizde başkalarının iyi hareketlerine karşı takdir, kötü hareketlerine karşı nefret hisleri uyandıran, bize iyilik yapmayı emir, kötülük yapmayı nehyeden, kalbimize iyilik yaptığımız vakit ferahlık, kötülük yaptığımız zaman azap veren bir şey kastedilir.

Sâtı el-Husrî'in Milliyetçiliğe İlişkin Görüşleri

Sâtı Bey, Osmanlı coğrafyasında çeşitli çevrelerce çalışma ve yayınlarına ilgi gösterilen dikkat çekici bir şahsiyettir. Türkçe ve Arapça olarak yazdığı eğitime dair çok sayıda kitap ve makaleleri yanında, özellikle 1919'dan sonraki yayınları içinde önemli bir paya sahip olan ve arapça olarak kaleme aldığı, genel olarak ve araplar özelinde milliyetçiliğe ilişkin görüşlerini içeren çalışmalarının bilhassa Arap ülkelerinde ve ilgili çevrelerde ciddi yankı uyandırdığı söylenebilir. Yazarın ve çalışmalarının daha bütünsel olarak olarak tanınması ve dönemin kavranılmasına katkı bakımından, Sâtı Beyin o dönem oldukça revaçta olan milliyetçiliğe dair görüşlerine de yer verilmesinin yararlı olacağı değerlendirilmiştir.

Elias Murqus'un aktardığı gibi, şüphesiz Sâtı el-Husrî "Arap milliyetçiliğinin kurucu filozofu" unvanına layıktır.²⁵ Sâtı el-Husrî'nin milliyetçilik düşüncesine girmeden evvel zikredilmesi gereken bir husus, onun "milliyetçilik" kavramını, bazan "millet" olarak, bazan de bir milletin fertlerini birbirine bağlayan, kendilerine diğer milletlerden farklı olduklarını hissettiren "rabıta" olarak kullanmasıdır.²⁶ Ayrıca onun milliyetçilik düşüncesini inşa etmeye çalışırken dayandığı nokta; Fransız, İngiliz ve Alman düşüncesi ve özel olarak Alman milliyetçiliğini savunan filozof Fichte'nin izlediği metodu ve gündemdeki bütün milliyetçilik teorilerini inceleyip tartışmaktır. Varmak istediği hedef ise sadece Arap milleti değil bütün milletlerde geçerli ve genel bir bilimsel milliyetçilik teorisini temellendirmektir. Sâtı el-Husrî milliyetçilik anlayışını anlatmaya başlamadan önce birkaç önemli noktaya dikkat çektiği görülür, bunlar: (i) Milliyetçilik meselelerinde salt teoriler yoktur ve bu teoriler her zaman ülkelerin politik çıkarlarına sıkıca bağlıdır. Bu sebeple pek çok düşünür milliyetçilik meselesini, ülkesinin çıkarlarından ve tutumlarından etkilenerek bu doğrultuda işlemektedir. Dolayısıyla Sâtı el-Husrî bu konuyu ele alırken bilimsel değeri olan görüşlerle, arkasında çıkarlar bulunan görüşlerin ayrılmasına bilhassa dikkat çekmektedir. (ii) O'nun Milliyetçilik anlayışı vatan millet ve devlet esaslarına dayanır. Bilinmesi gereken şey de milliyetçiliği şekillendiren bu kavramlardan her birinin kendi içinde ortaya çıktığı tarihî şartlara tabi olduğudur.²⁷

Sâtı el-Husrî milliyetçilik kavramını tanımını yaparken bunu vatanperverlik kavramıyla bağlar. Ona göre vatanperverlik, "vatani sevmek ve ona yönelik içsel bir

•••••

²⁵ İlyas Murkus, *Nakdül-fikri'l-kavmiyyi's-sâid: Sâtı el-Husrî*, c. 1, Menşûrât Dârü't-talîa, Beyrut, 1966, s. 9.

²⁶ Ahmed er-Rehbi, *el-Fikru's-siyâsi li'l-Husrî*, el-Ehâli li't-tubâati ve'n-neşri ve't-tevzi, Dimeşk, 1997, s. 67.

²⁷ Muhammed Abdurrahman Burc, *Sâtı el-Husrî*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1969, s. 40-41.

bağlanma duygusu hissetmek”; milliyetçilik ise, “milleti sevmek ve ona yönelik içsel bir bağlanma duygusu hissetmek” demektir.²⁸

Ayrıca, ona göre vatan aslında “topraktan bir parça”, millet ise gerçekte “insan topluluğu” demektir. Buna binaen, milliyetçilik ile vatanperverlik şöyle tanımlanabilir: Vatanperverlik, “Bir ferdin vatan ismiyle bilinen bir toprak parçasına bağlanması”, milliyetçilik ise “Bir ferdin, millet adıyla bilinen bir insan topluluğuna bağlanması” demektir. Filhakika Sâtı el-Husrî, “vatanı sevmek”nin anlamının doğası gereği bir vatana mensup olan vatandaşları da sevmeyi içerdiği için, “vatanperverlik” ile “milliyetçilik” arasında anlam bakımından büyük bir fark olmadığını öne sürer.²⁹

Bu şekilde bir milleti sevmek, aynı zamanda o milletin üzerinde yaşadığı toprak parçasını sevmeyi de içerir. Bu nedenle ona göre milliyetçilik ve vatanperverlik anlam bakımından çok yakındır; fakat millet ile vatan ve dolayısıyla milliyetçilik ile vatanperverlik anlam bakımından yakın oldukları için, birbirinden ayırt edilmeleri, ancak devlet kavramı ile ilişkileri ve etkileşimlerine göre netleşebilir. Öyleyse, ona göre devlet: “Müşterek ve belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bağımsız ve egemenlik sahibi siyâsi bir kurumu oluşturan insan topluluğudur.”³⁰ Bu sebeple Sâtı Bey’e göre “devlet kavramı” bir taraftan vatan kavramına, diğer taraftan millet kavramına bağlı görülmüştür. Fakat o, bu bağlantının bütün devletlerde, milletlerde ve tarihi devirlerde aynı şekilde olmadığını bilakis milletten millete ve devirden devre farklılık gösterdiğini, çeşitli şekillerde tecelli ettiğini söyler. Bu bağlamda, Sâtı el-Husrî -devlet, millet ve vatan- arasında mümkün olan bağlantı şekillerini şöyle özetlemektedir:

1- Bir millet, kendine ait bir bayrak, hükümet ve ordu tesis edip, tek ve bağımsız bir devlet oluşturabilir. Bu durumda milliyetçilik ve vatanperverlik anlam bakımından eşit olur ve vatan, o devletin egemenliği altında bulunan bütün topraklar olur. Sâtı Bey bu tezine İsvaç milletini örnek vermektedir.

2- Bir millet, birden fazla ve bağımsız devlet oluşturabilir. Bu durumda her devlette kendine has bir vatanperverlik bulunur ve bir yandan her devlet kendi vatanperverliğini güçlendirmeye çalışırken, diğer yandan milliyetçilik eğilimi, bu devletlerin sınırlarını aşp birbirlerine manevî bir bağ ile bağlamaya çalışır. Böylelikle, milliyetçilik eğilimi, var olan ayrı vatanlardan “daha geniş ve büyük bir

²⁸ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1954, s. 2.

²⁹ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1954, s. 2.

³⁰ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1954, s. 3.

vatan idealini" doğurur. Netice olarak milliyetçiliğin anlamının vatanseverliğin anlamına tamamen mutabık olmadığı açıkça görülür. Almanların birleşmeden önceki durumları buna örnektir

3- Bir millet bağımsız bir devletten mahrum kalıp yabancı bir devlete bağlı olabilir. Bu durumda hâkim olan yabancı devlet, onun egemenliği altında bulunan milletlerin fertlerine kapsayıcı, geniş ve genel bir vatanperverlik empoze etmeye çalışır. Fakat milliyetçilik eğilimi buna karşı çıkar ve bu yabancı devletin empoze etmek istediği vatanperverlikten bütünüyle farklı ve daha dar bir vatanperverlik oluşturmaya çalışır. Bulgarların Osmanlı devletinden ayrılmadan önceki durumları buna örnektir.

4- Bir millet bağımsızlıktan mahrum kalmanın yanında bir kaç yabancı ülkede dağılmış ve parçalanmış halde bulunabilir. Bu durumda doğal olarak her devlet, kendi egemenliği altında bulunan millet parçasının fertlerine, kendi vatanperverliğini empoze etmeye çalışır. Fakat bu milletin milliyetçilik ruhu buna karşı çıkar ve bir taraftan her yerde dağıtılmış olan milletin fertlerini bu yabancı devletlerden ayrılmaya, diğer taraftan birbiriyle birleşmeye sevk eder. Böylelikle milletin parçaları tek bir bayrak ve vatan altında toplamayı hedefler. Polonya milletin birinci dünya savaşından önceki durumu buna örnektir.³¹

Böylece görüldüğü üzere Sâtı Bey'e göre, milliyetçilik bazan vatanperverliğe mutabık ve onunla tutarlı olur, bazan de onunla bağdaşmaz. Mutabık olduklarında aynı işlevi yapar ve aynı hedefe varmaya çalışırlar. Uyuşmadıklarında ise görevleri ve hedefleri farklı ve hatta birbiriyle çelişik olur.

Başka bir deyişle bu meselede Sâtı Bey'in anlatmak istediği şey, iki tür vatanın var olduğudur: Birinci tür, şu an ve fiilen var olan vatandır. Bu türde vatan ve devlet eşittir. İkinci tür ise millet ile eşit olarak tasavvur edilen ve ulaşılmak istenen ideal (ütöpik) vatandır. Sâtı Bey'in düşüncesinde milliyetçilik ve vatanperverlik ilişkileri bu iki tür vatan arasındaki kavga ve mücadele ile belirlenir. Çünkü ona göre bu kavganın gayesi millet, devlet ve vatan arasındaki mutabakatın sağlanmasıdır ki bu mutabakat, insan yaşamındaki en doğal durumdur.³²

³¹ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kawmîyye*, Beyrut, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1954, s. 3.

³² İlyas Murkus, *Nakdû'l-fikri'l-kawmîyyi's-sâid: Sâtı el-Husrî*, c. 1, Menşûrât Dârü't-talîa, Beyrut, 1966, s. 39.

Milliyetçilik ve Irk/Köken Birliği

Sâtı Bey'in söylediği gibi, insanların çoğu milletlerin aynı kökten geldiğini, böylece bir milletin fertlerinin aynı atadan gelen kan kardeşler gibi olduklarını sanırlar. Dolayısıyla millet ve milliyetçiliği köken birliği temeline irca ederler. O ise bu görüşün doğru olmadığını açıkça söyler, çünkü ona göre tarihi gerçekler ve etnografi, somut olarak kesin bir şekilde yeryüzünde kanca saf olan ve aynı kökten gelen bir millet olmadığını ispat etmektedir. Bilakis ilkel kavimler dahil olmak üzere bildiğimiz bütün milletler İngiliz, Alman, Rus ve hatta siyâsi, ulusal bir birlik oluşumunda önde gelen Fransız milleti dahi geçtiği tarihi devirlerde onlarca ırkın ve soyun birbirine karışmasıyla oluşmuştur.³³ Sâtı Bey milletleri büyük bir nehre benzeterek, her nehrin farklı ve çeşitli kaynaklardan akan sularla beslenerek meydana geldiği gibi milletlerin de, ne kadar büyük olurlarsa o kadar fazla kaynaktan beslenerek oluştuğunu vurgulayarak saf ırkın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Sâtı Bey kan ve soy akrabalığını reddetmesine rağmen, dil ve tarih birliğinden kaynaklanan akrabalık birliği şuuruna dikkat çeker. Ona göre akrabalıkta önemli olan şey kan ve soy bağı değil, kan ve soy bağının varlığına inanmaktır.³⁴ Yani O böylece, bu akrabalığın gerçek olup olmadığını bir önemi olmadığını söyler. Ona göre önemli olan, gerçek olmasa bile bu bağa inanılması ve bu bağın hissedilmesidir. Çünkü Sâtı Bey'in sürekli olarak zikrettiği gibi, milletleri oluşturan bağlar maddî ve cismanî değil manevî ve ruhânîdir. Buna dair Sâtı el-Husrî Arapların bu gerçeği daha önce fark ettiğini ima eder. Zira onun söylediği gibi Araplar, kendilerinin “saf veya gerçek Araplar” (*el-Arabü'l-âribe*) “Araplaşmış Araplar” (*el-Arabü'l-must'aribe*) ve “nesli tükenmiş Araplar” (*el-Arabü'l-bâ'ide*) şeklinde üç kısma ayrıldıklarından bahsederler. Ona göre Araplaşmış Araplar söz konusu olduğunda, Arapların aynı kökten gelmedikleri ve dolayısıyla da Arapçılığın, köken birliğine dayanmadığı çok eski tarihlerden itibaren fark edilmiş olduğu anlaşılır.³⁵ Sâtı Bey bu görüşünü kanıtlamak için Arap literatürüne ve özel olarak Câhız'a ve İbni Haldun'a müracaat eder. Ona göre “*Adet ve mizaç itibarıyla tenasüp nedeniyle oluşan benzerlik, müşâkele ve birlik, aynı anneden dünyaya gelme nedeniyle oluşan benzerlik ve birlikten daha güçlü ve etkilidir*”.³⁶ ve “*terbiyede, dilde, seciyede, hamiyette, kast ve azimde benzerlikten doğan ilişkiler, akrabalık*

●●●●●●●●●●

³³ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmî li'l-melâyîn, 1954, s. 16.

³⁴ Sâtı el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmî li'l-melâyîn, 1954, s.19.

³⁵ Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ dav'î'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezî Dirâsâtî'l-vihdetü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 38.

³⁶ el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-hancı, el-Kahire, 1998, III, s. 292.

*ilişkilerinin yerine geçer.*³⁷ diyen Câhız; ve asabiyet teorisinde, asabiyetin devletlerin oluşmasında ve gelişmesinde oynadığı rolün, bu asabiyetin esas temelini soy birliği, kan bağı gibi maddi temellerde kalmayıp manevi bağlarla da olabileceğinden bahseden İbni Haldun, bu hususta en güçlü örneklerdir.³⁸ Sâtu Bey'in Arap literatürüne başvurmasının sebebi, Arap milliyetçiliğinin ırksal bir içerik taşımadığını ve eski zamanlarda bile Arapların bunu fark edip ona göre hareket ettiklerini ortaya koymaktır. Bunun için nasıl İngilizler, Newton veya Shakespeare'le Fransızlar Charlemagne, Racine veya Voltaire'le kanca bağlantıları olup olmadıklarına bakmaksızın, onları atalar ve ecdatlar olarak kabul edip, onur duyarak kendi gerçek akrabalarından daha fazla onlarla övünüyorlarsa; Sâtu Bey Arapların da onlar gibi yapması gerektiğini, dolayısıyla bir Arap'ın kendini Halid bin Velid, Saad bin Ebi Vakkas veya Ebu'l-Ala el'Maarri gibi Arapların önde gelenlerine nispet etmesi ve bu kimselerle kendi öz atasıymışcasına iftihar etmesi gerektiğini söyler.³⁹ Ancak Sâtu Bey'in burada verdiği örneklerin Arap olduklarına şüphe duyulmayan isimler olması dikkat çekicidir. Zira yukarıdan itibaren aktardığımız teorisine göre Arap olmayan ancak Arap kültür mirasına değerli katkılar sunmuş simalara yer vermesi kendi teorisiyle daha tutarlı olurdu.

Dil ve Milliyetçilik

Sâtu Bey'e göre dil, düşünmenin aleti, aynı zamanda fertlerin birbirini anlama, birbirleriyle anlaşma aracı ve seleften halefe, dededen toruna fikirler ve müte-sebatın taşıyıcısı olması hasebiyle, fertleri birbirine bağlayan en önemli manevi bağlardan biridir. Sâtu Bey, Fârâbî'den gelen tanımlamayı izleyerek, düşünme işlemini, içsel bir konuşma; konuşmanın ise aleni bir düşünme olduğunu dile getirmektedir.⁴⁰ Bu noktadan hareketle ona göre fertlerin içinde yetiştikleri dil, onların düşünme tarzlarını nev-i şahsına münhasır bir üslupla biçimlendirmenin yanı sıra duygularında derin tesirler meydana getirir. Binaenaleyh ona göre dil birliği, fertlerde düşünme ve şuur birliğini sağlar ve bir milletin fertlerini birbirlerine bağlayan en sağlam ve en kuvvetli bağları temin eder.

Diller, bir millettten diğerine farklılık gösterdiğinden, ancak aynı dili konuşan

³⁷ el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-hancı, el-Kahire, 1964, I, s. 11.

³⁸ Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezî Dirâsâtî'l-vih-detî'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 38.

³⁹ Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954, s. 19.

⁴⁰ Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954, s. 20.

fertler birbirleri ile diğerlerinden daha çok benzeşir, yakınlaşır, birbirini sever ve dayanışma içinde olur. Böylece diğer milletlerden ayrı bir millet teşekkül eder. Netice olarak Sâtı Bey'e göre milletleri birbirinden ayıran faktör dildir. Aynı zamanda onları ayakta tutan, varlıklarını sürdürmelerini sağlayan şey de dildir.⁴¹ O, milletleri canlılara benzetir, canlılarda ruhun önemi ne ise, milletlerde dilin önemi odur. Buna binaen ona göre canlılar ruhunu kaybettiğinde ölüp yok oldukları gibi, milletler de dillerini kaybettiklerinde yok olup ortadan kalkar.⁴² Bu bağlamda Sâtı el-Husrî, milletler açısından dil şah damarı gibi hayati bir önemi haizdir. Onun daima ve neredeyse her kitabında bahsettiği gibi bir millet kendi dilini muhafaza edebiliyorsa, bağımsızlığını kaybedip başka milletin egemenliğine geçmiş olsa bile, kendi varlığını sürdürebilir. Fakat dilinden vazgeçip başka bir dili konuşmaya başlarsa, varlığını tamamen kaybetmiş olur.

Sâtı el-Husrî, felsefi arka planını kullanarak, görüşünü güçlendirmek için bunlarla yetinmeyip milliyetçi bir boyaya boyamaya çalışır. Bu doğrultuda “insan, düşünen canlıdır (hayvan-ı natık)” tanımındaki “nâtık” kelimesini, “nutkiyete”, telaffuz veya konuşma manâsını vererek, “İnsan dil sahibi bir varlıktır” şeklinde yorumlar.⁴³ Dolayısıyla dil, beşeri topluluk ile hayvani topluluğu birbirinden ayırdığı gibi, beşeri toplulukları da kendi içlerinde birbirinden ayırır. Tabii burada bizim istediğimiz, bu hususta düşünme ile dil arasındaki klasik felsefi ilişkiyi dile getirmek değil, sadece Sâtı el-Husrî'nin bu meseleyi düşüncesinin lehine nasıl kullandığına işaret etmektir. Bu bağlamda Sâtı el-Husrî, dil ile millet ve milliyetçilik arasındaki güçlü ilişkinin ilk olarak Herder (1742-1803) başta olmak üzere XVIII. yüzyıl sonlarında Alman düşünürler tarafından fark edildiğini söylemektedir. Onun aktardığı üzere Herder, çok sayıda araştırma ve seyahat yaptıktan sonra, dil ile milletin benliği ve psikolojisi arasındaki ilişkinin hakikatine vardı ve şöyle söyledi: “Tabiat, milletleri birbirinden sadece ormanlar, denizler, dağlar, çöller vb. ile değil onları birbirinden daha çok diller, seciyeler ve temayüller ile ayırmış ve farklılaştırmıştır.”⁴⁴

Sâtı Bey'e göre Herder, milletlerde dilin ehemmiyetini anlamasına hatta dilin, onların çarpan kalbi gibi olduğunu fark etmesine rağmen, bu düşünceden man-

•••••

⁴¹ Sâtı el-Husrî, *Âra ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kawmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmî li'l-melâyîn, 1954, s. 21.

⁴² Sâtı el-Husrî, *Muhâdarât fî nüştâ'i'l-fikretî'l-kawmiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 22.

⁴³ Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 45.

⁴⁴ Johann Gottfried Von Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, Almancadan çeviren: T. Churchill, Luke Hanford, London, 1803, Volume 1, s. 403.

tıklı bir şekilde çıkarılması gereken sonucun tümünü elde edemedi. Yani ona göre Herder sadece, her milletin kendi dilini -hususiyile seçkinlerin değil halk tabakasının dilini- hayatta kalmak için kendi canını koruduğu gibi koruması gerektiği iddiasında bulundu. Halbuki ona göre Herder'in, aynı dili konuşan her milletin tek bir devlet olması gerektiğini bilhassa fark etmesi gerekirdi.⁴⁵ Bununla beraber Sâtı Bey Herder'in gerek akademik araştırmalarındaki öncülüğünü, gerekse Almanya'da ve Slav bölgelerinde düşüncelerinin etkisini itiraf eder ancak Herder'in düşüncelerinin siyâsi bir tesirden yoksun olduğuna da işaret etmektedir.

Buna dair Sâtı el-Husrî, milliyetçilik hususunda dil ile milliyetçilik ilişkisini en iyi anlayan ve felsefi bir şekilde temellendiren kişinin Alman düşünür Fichte Johann Gottlieb (1762-1814) olduğunu söyler. Fichte, vatandaşı Herder'in durduğu noktada durmayıp, dilin siyâsi bir güce sahip olduğunu fark etti. Erken dönemlerinde *kozmpolitizm* tutumuna sahip olan Fichte, Napoléon Bonaparte Almanya'yı istila ettikten sonra Almanya'nın yaşadığı sarsıntıların etkisiyle eski tutumunu bırakıp, özel olarak *Alman Ulusuna Söylevler* adlı kitabında yeni düşüncesini ortaya koydu. Fichte bu kitapta, en gerçek ve en doğal sınırların, dillerin çizdiği sınırlar olduğunu, dolayısıyla bir dili konuşan fertlerin, doğa yasası gerekçesiyle, birbirlerine çeşitli bağlar ile bağlı olduğu ve buna binaen bölünme kabul etmeyen bir bütün oluşturduğu fikrine dayanarak, Almanca konuşanların tek bir millet teşkil ettiklerini savundu. Bundan dolayı, Almanları buna inanmaya, bu uğurda çalışmaya ve aralarında çıkan ihtilafları bir kenara atmaya davet etti.⁴⁶ Sâtı Bey Alman şairi Arndt Ernst Moritz'in (1769-1860) bu konudaki rolünü de unutmadı. Ona göre bu şair de Alman milliyetçisi olmadan önce diğer vatandaşları gibi kozmpolitizm tutumu sahibi idi. Fakat Napoléon Bonaparte savaşları ile Almanya'nın başına gelen felaketlerden onlarla birlikte, etkilenip düşüncelerini değiştirerek kendi vatanı ve gençlerde vatan sevgisini yerleştirmek için hamasi şiirler yazmaya başladı. Bu şiirlerde Alman vatanının sınırlarını, Almancanın sınırlarıyla kısıtladı, böylelikle milliyetçilikte en özlü temelin dil olduğunu düşüncesini benimsemiş oldu.⁴⁷ Görüldüğü üzere Sâtı Bey, milletin özünün dil olduğunu söylerken Alman düşünürlerden etkilenmişse de onlarla arasında derin farklı-

•••••

⁴⁵ Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâti'l-vih-detü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 48.

⁴⁶ Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâti'l-vih-detü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 51.

⁴⁷ Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâti'l-vih-detü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 53.

lıklar da mevcuttur. Bu farklılıklardan birincisi, Fichte başta olmak üzere diğer Alman düşünürler, milliyetçilik teorilerini, Alman milletin diğer milletlerden üstün gelmesinin, insanlığın faydası için Allah tarafından bu milletin üzerine yüklenen yüce, kutsal ve ebedi bir mesaj olması iddiasından hareketle inşa ettiler. Ne var ki Sâtu Bey milletlerin fitrî üstünlüğü fikrini eleştirip reddeder. Ayrıca bu teoride, milletlerin seciyelerinin, karakterlerinin Allah vergisi kabul edilmesi söz konusudur. Bu durumda milliyetçilik dini bir boyuta da sahip olur ki, Sâtu Bey'in milliyetçiliği dine yer vermeyen pozitivist bir düşünce sistemidir.⁴⁸ Başka bir husus, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Sâtu el-Husrî'nin dilin, milliyetçiliğin temel esası olduğunu söylediğini aktarmıştık. Burada onun bu görüşünün pek çok eleştiriye maruz kaldığından ve bu eleştirilere verdiği cevaplardan bahsetmek istiyoruz. O, düşüncesine yapılan eleştirileri, aleyhine gelen itirazları tek tek ele alır, bazan uzun uzadıya cevaplamaya çalışır. Bu itirazlardan biri milliyetçilikte dil bu kadar önemli ise işlevini eski çağlarda değil sadece modern çağda icra etmesinin sebebi nedir, sorusu idi. Sâtu el-Husrî, bu itirazı ortadan kaldırmak için, Alman yazar ve toplum eleştirmeni Max Nordau'ya (1849-1923) başvurur. Netice itibarıyla Sâtu Bey'e göre sosyal ve siyâsi hayatın sade ve basit olduğu dönemlerde, fertler ile otoriterlerin birbiriyle iletişim kurmak ve temas etmek için gerekçeleri yoktu. Bu yüzden otoritenin dili ile yönetilenlerin dilinin farklı olması, ciddi problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuyordu. Fakat sosyal hayat karmaşılaşp devlet kurumları çeşitlenmeye başladığında, yöneticilerle halk arasında temas ve iletişim ihtiyacı ortaya çıktı. Bu durum farklı dillerin konuşulduğu bölgelerde veya dilce farklı toplumları yöneten devletlerde ciddi problemleri netice verdi. Bu problemler, sosyal ve siyasal yaşam ilerledikçe, özellikle “halk hakimiyeti ilkesi” kabul gördüğünde ve temsilciler meclisleri oluştuğunda artış gösterdi ve daha kritik olmaya başladı. Bunlardan en önemlileri yasaların hangi dille çıkacağı, mahkemelerde hangi dilin kullanılacağı, eğitim hangi dille yapılması gerektiği gibi problemlerdir. Ayrıca Avrupa'da Napolyon savaşlarından sonra olduğu gibi, dil farklılığından kaynaklanan bu meselelerin, bir sürü savaşın ortaya çıkmasına, milletlerin dillerine göre gruplaşmasına ve mümkün mertebe sınırları dillere göre çizilen yeni devletlerin ortaya çıkmasına neden oldu.⁴⁹

• • • • •

⁴⁸ Tatiana Tehanova, *Sâtu el-Husrî râidu'l-menha'l-almâni fi'l-fikri'l-kavmi'l-arabi*, Dârû't-tekaddüm, 1987, Moskova, s. 77 (Aslı Rusça olan kitabın mütercimi belli değildir).

⁴⁹ Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vih-detî'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 56-57.

Tarih ve Milliyetçilik

Sâtı Bey, milletlerin oluşmasında ve milliyetçiliğin yapısında, tarih etkisini ikinci temel olarak görmektedir. O, millet veya milliyetçilik kavramlarını dile getirirken, dil faktörüne verdiği önemin yanında sönük kalsa da⁵⁰ tarih birliği temelinden de bahseder. Fakat burada dikkat çeken bir başka husus da şudur: Sâtı Bey milletlerde tarih etkisinin nasıl işlediğinden çok az bahsetmiş ve hatta İlyas Murkus'un belirttiği üzere milliyetçiliği dil-tarih temellerine indirgemesine rağmen, 1928'de verdiği "Milliyetçiliğin Temelleri" başlıklı konferanstan sonra bu konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almadığı görülür. Yani milliyetçiliğin temellerinden bahsederken tarih kavramına sadece tanımlarda yer vermiş, ancak incelemeye gelince sanki yokmuş gibi davranarak sadece dil üzerine odaklanmışır.⁵¹ Onun düşüncesinde tarih faktörünün, milliyetçiliğin ve milletlerin ortaya çıkışında geçerli bir işlevi bulunmayıp, sadece bağlarını güçlendiren bir etkisinin olması onun böyle davranmasını açıklayabilir.⁵² Ayrıca belirtilmesi gereken bir diğer husus da, Sâtı Bey'in tarihten söz ederken, kitaplarda tedvin olunmuş tarihi değil, ruhlarda canlı olarak bulunan, fertlerin düşüncelerine yayılan ve halkın adetleri ile iç içe geçen tarihi kastetmektedir. Dolayısıyla daha önce de bahsettiğimiz üzere onun düşüncesinde milletler canlı bir varlık gibidir. Dil, milletlerin ruhu ise; tarih, şuuru ve hafızasıdır. Zira Sâtı Bey'e göre tarih birliği, fertlerde duyguların ve hedeflerin birliğini sağlar, dolayısıyla her ferdin muhayyilesinde geçmişin iyi ve kötü hatıralarının bire bir aynı olmasına neden olur. Binaenaleyh fertlerin geleceğe dair ümitleri ve ondan beklentileri de aynı olur. Bu şekilde tarihi hatıralar, ruhları birbirine yakınlaştırır, maddi bağlardan daha güçlü ve etkili olan manevi bağlar oluşturur.⁵³

Tarihin bu birleştirici rolünün farkında olan istilacı milletler, zorla hükümleri altına aldıkları milletlerde çekim gücünü yok etmek ve geçmişle bağlarını koparmak için tarihi, zihinlerden silmeye ve fertlerin hissiyatını köreltmek, uyuşturup meşgul etmek için, zihinlere kendi tarihlerini yerleştirmeye çalışırlar. Bundan başka Sâtı Bey'e göre tarihin tek rolü milletlerin uyuşturulması değildir. Bunun yanı sıra milletlerin uyanışı için de çok önemli bir işleve sahip olabilir. Zira tarihi

● ● ● ● ● ● ● ● ● ●

⁵⁰ Hânî Avvâd, *Tahavvülât mefhûmî'l-kavmiyyeti'l-arabiyye mine'l-mâddî ile'l-mütehayyel*, eş-Şebeketü'l-Ara-
biyye li'l-ebhâsi ve'n-neşr, Beyrut, 2013, s. 52.

⁵¹ Ahmed er-Rehbî, *el-Fikrû's-siyâsi li'l-Husnî*, el-Ehâli li't-ubâati ve'n-neşri ve't-tevzî, Dimeşk, 1997, s. 223.

⁵² Albert Hourani, *el-Fikrû'l-arabî fi asrî'n-nahda (1798-1939)*, çev. Kerim Azkul, Dârü'n-nehar li'n-neşr, Beyrut, 1968, s. 373-374.

⁵³ Sâtı el-Husnî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954, s.22.

hedefi nesillerin milli ruhunu ve milli bilincini güçlendirmektir. Bu sebeple seçip anlatmak istediğimiz konuların bütün gelişmiş milletlerin yaptığı gibi bir eksen etrafında hazırlanması gerekir. Bu çerçevede Sâtu Bey, Arapların tarihi yazılmak istendiğinde İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere yabancı kaynaklara dayanmaması gerektiğini salık verir. Çünkü onun söylediği gibi Fransızlar genelde şark ülkelerinin tarihini yazdıkları zaman, emperyalist bakış açısıyla yazarlar ki bu bakış Arapların millî tarihi ve millî bilinci açısından zararlı ve tehlikelidir. Sâtu Bey kendisinin de bir dönem Fransız propagandasının etkisi altında kaldığını itiraf eder ve Arapları ikaz ederek aynı hataya düşülmemesi gerektiğine vurgular.⁵⁸

Bölgecilik (el-İklîmiyye) Tutumuna Karşı Arapçılık

Sâtu Bey, oluşturmak istediği Arap milliyetçiliği ülküsünü öne sürmeye başladığında, onun çabaları çok kritik zamanlardan geçip pek çok zorlukla karşılaştı. Bu zorlukların en önemlisi Arapçılığa karşı varoluşsal bir tehdit oluşturan “Bölgecilik” ve “Siyasal İslamcılık” tutumlarıdır. Sâtu el-Husrî bu tehlikeleri savuşturmak gayesiyle milliyetçilik ve Arapçılığa dair makaleler ve kitaplar yayımlamasının yanı sıra bu tutumlara yönelik reddiyeler ve tenkitler kaleme aldı ve tartışmalar tertip etti. Bu bağlamda O, Lübnan’da Fenikelik; bugünkü İşgal altındaki Filistin toprakları ile Suriye, Ürdün, ve Lübnan ülkelerini içeren Şam Bölgesi’nde Şam milliyetçiliği; Mısır’da Firavunculuk gibi bölgesel tutumları savunanlarla veya Pan-İslamcılığa/İslam birliğine davet edenlerle hararetli tartışmalara girdi

Sâtu Bey, Arap ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşmasına rağmen, birleşememelerini veya başka bir deyişle bölgecilik tutumunun bu kadar yayılmasını, Arap devletlerinin kurulmalarının ve bağımsızlıklarının, farklı tarihi şartlarda ve zamanlarda olmasıyla ilişkilendirir. Bu durum ona göre her devletin kendine ait bir vatanperverlik oluşturmaya neden oldu, zaman geçtikçe var olan siyâsi varlıkların muhafaza edilmesine ve kurulmasına yönelik Arap birliğine karşı çıkan ve engelleyen bölgecilik tutumunun doğması için uygun şartlar oluştu.⁵⁹ Bu yüzden ona göre, bölgecilik eğilimi, Arap ülkelerinin sayıca fazla ve ideoloji bakımından çeşitli olmasına bağlıdır. Ayrıca, mevcut Arap devletlerinden her biri, kendine ait bayrak, polis, millî marş, kimlik, para birimi, pasaport vs. gibi, kendi siyâsi varlığını yansıtan, somut göstergeler ortaya koydu. Nihayetinde bu ülkelerin men-

⁵⁸ Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi’l-târîh ve’l-ictimâ*, Merkezü Dirâsâtî’l-vihdeti’l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 35.

⁵⁹ Sâtu el-Husrî, *el-İklîmiyye cüz’ü rühâ ve büz’ü rühâ*, Merkezü Dirâsâtî’l-vihdeti’l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 14.

subu olan fertler, bu durum karşısında diğer Arap ülkelerinin mensuplarından farklı olduklarını düşünmeye başladılar. Arap milliyetçiliği ülküsüne gelince, Sâti el-Husri'ye göre bu ülkü, maddi, somut göstergelerden mahrum olduğu için, sadece ruhlarda manevi bir tutum olarak kalır ve sürekli olarak bölgecilik tutumları ile çatışır. Bunlara ilaveten o, Arap ülkelerinin yaptığı yasaların, uyguladığı iktisadi sistemlerin, takip ettiği eğitim programlarının ve yönettiği basın kuruluşlarının farklı olmasının, aynı milletin çocukları ve fertleri olan Arap halkları arasındaki farkın daha keskin ve daha derin olmasına neden olduğunu söyler. Ayrıca her ülkede oluşan siyasi veya iktisadi sınıfların çıkarları, mevcut durumla bağlıdır. Bu yüzden Arap milliyetçiliğinin karşısına çıkardıkları ideolojileri faydalandıkları sürece devam ettirmeye çalışırlar. Sâti Bey'e göre zikrettiğimiz sebeplerden ötürü bölgecilik meyli, bazı düşünür ve siyasetçilerin çabalarıyla felsefi ve teorik bir zemine oturdu. Dolayısıyla ona göre bu düşünürler, Arapların birbirinden ayrılmasına ve bu ayrılığın ideolojik bir şekilde meşrulaştırılmasına çalıştı.⁶⁰ O, bu eğilimin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce daha çok Mısır'da bulunduğunu söyler. Dili Arapça ve dini İslam olmasına rağmen Mısır toplumunun Arap milletinden olmadığına dair yaygın söylem bu dönemde oldukça revaç bulmuştu. Bu durum, Mısır'ın diğer Arap milletlerinden farklı ve bizatihi tek başına kaim bir millet olduğu şeklindeki anlayışın yaygınlaşmasına neden oldu. Dolayısıyla Mısırlılar kendi milletlerini Firavun milletinin (en-nez'atü'l-firavniyye) uzantısı olarak kabul ettiler. Bu düşüncenin en önemli savunucuları, Taha Hüseyin (1889-1973), Ahmed Lütfi el-Seyyid (1872-1963), Ahmed Zeki (1982-1955), Selâme Mûsâ (1887-1958) ve Kasım Emin'dir (1863-1908).

Müstakbelü's-sekâfe fî Mısır/Mısır'da Kültür'ün Geleceği adlı kitabında Mısır'ın, doğu kültüründen ziyade, batı kültürüne yakın olduğunu; Avrupa ile aynı akıl tarzına -yani Yunan aklına- sahip olduğunu⁶¹ söyleyen Taha Hüseyin, Avrupa'nın kendi özüne dönerek dirildiği gibi, Mısır'ın da Avrupalılarla birleşmeden ve Firavunluk medeniyetini tekrar diriltmeden gelişemesinin mümkün olamayacağını ileri sürmekteydi. Taha Hüseyin düşüncesini şu şekilde sunuyordu: “*Firavunluk, Mısırlıların içlerinde kökleşmiş, devam edecek bir tutumdur ve güçlenerek devam etmelidir. Mısırlı biri, Arap olmaktan ve her şeyden önce bir Firavunludur... Kahire, Bağdat ya da Dimeşk başkentinin neresi olduğunun bir önemi olmaksızın Mısır hiçbir Arap birliğine katılamaz (...) İslam bile Firavunluğumuza karşı çıksa, onu reddedeceğiz.*”⁶² Taha Hüseyin'in yanı sıra Selâme

⁶⁰ Sâti el-Husri, *el-İklâmîyye cüz'ü'rühâ ve büz'ü'rühâ*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 26.

⁶¹ Taha Hüseyin, *Müstakbelü'l-sekâfe fî Mısır*, Darül'l-maarif, el- Kahire, 1996, s. 19-30.

⁶² Muhammed Hâmid, *Kirâa fî fikri'n-nuhbe*, Dârü'l-muharriri'l-edebi, el-Kahire, 2017, s. 76-78.

Mûsâ da Firavunluğu ihya etmek maksadıyla Avrupalılarla birleşmeyi ve fasih Arapçanın yerine lehçeleri (‘ammîce) kullanmayı öneriyordu. O kullandığı şu ifadeler Avrupa’ya hayranlığını özetlemektedir: “Benim Şark’a dair bilgilerim arttıkça, ondan nefretim de artar (...) Fakat Avrupa ile ilgili bilgilerim arttıkça ona yönelik sevgim ve bağımlılığım da artar(...) Şükürler olsun ki bizler karakter ve eğilim açısından hala Avrupalı olarak devam ediyoruz, zira bizler yüz şeklimiz ve düşünce tarzımızla İngilizlere ve İtalyanlara daha yakınız, (...) Avrupalı olmalı ve dünya barışı için çalışmalıyız (...) Ben Şark’ın kafiri, Batı’nın müminiyim.”⁶³ Bu sözler Selâme Mûsâ’nın bir hayal dünyasında yaşadığı konusunda şüphe bırakmayacak derecede açıktır. Zira ne sîma itibariyle ne de düşünce itibariyle batı dünyasına yakın olan bu düşünürün batıyla olan en büyük ilişkisi sahip olduğu ortak dini inançtan ibaret olduğu görülmektedir.

Netice itibariyle Sâtı Bey’e göre Akdeniz birliği gerçekleşmesi imkansız bir vehimden ibarettir. Mısır’daki, Arapçılığa karşı çıkan bölgecilik tutumları ile tartışmasının yanı sıra Şam’da doğan bölgecilik tutumu ile de tartışır. Sâtı Bey, milletleri coğrafya temeline bağlayan teorilerin yanlışlığının bilimsel olarak tespit edildiğini öne sürmektedir, çünkü ona göre bu yanlışlık devlet ile millet kavramının temyiz edilememesinden kaynaklanır. Oysa, coğrafya temeli milletin oluşumu için değil, bir devletin var olabilmesi için gereklidir. Sâtı Bey’e göre “Arap” kelimesi sadece yarımadada veya çölde yaşayan bedevilere ait bir isim değil, şehirli olsun bedevî olsun Arapça konuşan herkesi niteleyen bir sözdür.⁶⁴ Dolayısıyla Suriye halkı Arapça konuştuklarına göre başlı başına kaim bir millet değil Arap milletinin bir parçasıdır.

www.tuba.gov.tr

Din ve Milliyetçilik

Tarih boyunca milliyetçilik konusu her zaman geliştiği toplumlarda dinle olumlu ya da çoğunlukla olumsuz bir ilişkili biçimini ortaya çıkarmıştır. Arap milliyetçiliği konusundaki görüşleri ortaya çıkmaya başladıktan sonra, dinin konumu ve pozisyonu Sâtı Bey’in düşünce dünyasında farklı bir mecraaya kaymıştır. O, gençlik ve orta yaş döneminde laik bir hayat tarzını benimsemiş olmasına rağmen Osmanlıcılık düşüncesini savunduğu dönemlerde, Osmanlıcılığın ayakta kalması için İslâm dininin rol oynayabileceğine inanmaktaydı. Arap milliyetçiliğini savunmaya başladıktan sonra bilhassa son dönemlerinde bu görüşünden tamamen

63 Selâme Mûsâ, *el-Yecmu ve'l-ğad*, Selâme Mûsâ li'n-neşri ve't-tevzî, y. y., 1928, s. 5-6.

64 Sâtı el-Husrî, *Difât' ani'l-urûbe*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 24.

vazgeçtiği görülür⁶⁵ Sâtu Bey Arap milliyetçiliğini savunmaya başladıktan hemen sonra dini temel bir faktör olarak kabul etmese de dinin, dil ve tarihle ilişkisine ve etkileşimine göre bir rol oynayabileceğini düşünüyordu.⁶⁶ Fakat *Milliyetçilik Nedir* isimli kitabında “*Ne din, ne devlet, ne de iktisat milletin özlü temellerindendir*” diyerek bir önceki düşüncesine aykırı bir iddia öne sürmüştür.⁶⁷ Aslında Sâtu Bey *din* kelimesini kullandığında genellikle ya İslamiyet’i ya da Hristiyanlığı kastetmektedir; zira dinler, onun düşüncesinde millî dinler ve evrensel dinler olarak ikiye ayrılır. Ve dinin milliyetçilikte rol oynayıp onamayacağını hangi türe ait olduğu belirler. Ona göre millî dinler, eski putperest dinlerin çoğu ve Yahudilik gibi sadece bir kavme mahsustur ve bu dinlerin mensupları da özel ve sadece kendi milletlerine ait bir tanrıya inanırlar. Bu yüzden ona göre, kendi dinlerini yaymazlar ve diğer kavimleri de kabul etmezler. Ona göre bu tür dinler, tamamen millî veya kavmî bir din olmanın yanı sıra milliyetçilikte din birliği ile oluşan bağ da, dil ve tarih faktörlerinin etkisiyle oluşan bağların yaptığı gibi, milletin fertleri arasındaki ilişkiyi güçlendirir. Kısaca, Sâtu Bey’e göre bu kavimlerde din ile siyaset iç içe geçtiği için din faktörü milliyetçiliğin temellerinden sayılır.⁶⁸ İslamiyet ve Hristiyanlık gibi evrensel dinlere gelince, belirli bir millet ya da halka mahsus olmayıp, aksine her millete ve her halka açıktır. Bu evrensel dinler enternasyonal bir toplum inşa etmek maksadıyla dil ve tarih bağlarından daha geniş ve daha kapsamlı bir bağ oluşturmaya çalışır, Sâtu el-Husri’ye göre bu tür dinler millet ve milliyetçilik ilkeleri ile çelişir, bu yüzden milliyetçiliğin temeli olmaları da söz konusu olamaz. Zira ona göre evrensel dinler milliyetçilik bağından daha kapsayıcı bir bağ oluşturmaya çalıştığı halde, yalnızca kısa bir sürede ve dar bir alanda başarılı olabilmiş, beklenen etkiyi gösterememiştir. Yani ona göre, tarihin de tanıklık ettiği üzere dinlerin gücü, birbirlerinden farklı milletleri ve kavimleri birbiriyle kaynaştırıp aralarındaki farklılıkları gidermeye yetmedi. Bu hususta Sâtu Bey’in Hristiyanlık ve İslamiyet’i örnek vererek bu görüşü savunmaya çalıştığı görülür, çünkü ona göre bu dinler bütün milletleri kabul etmeye istekli olmalarına rağmen, bu dinlerin mensubu olan ayrı ayrı milletler ve devletlerin ortaya çıkmasına ve birbirleriyle savaşmalarına engel olamamıştır.⁶⁹ Sâtu Bey’e göre bu

• • • • •

⁶⁵ Tatiana Tikhnova, *Sâtu el-Husri râidu’l-menha’l-almânî fi’l-fikri’l-kavmî’l-arabî*, Rusçadan çeviren belirsiz, Dâru’t-tekaddüm, 1987, Moskova, s. 51.

⁶⁶ Sâtu el-Husri, *Ârâ ve ehâdîs fi’l-vataniyye ve’l-kavmiyye*, Beyrut, Dâru’l-ilmî li’l-melâyîn, 1954, s. 24.

⁶⁷ Sâtu el-Husri, *Mâ hiye’l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ daw’i’l-ehdâs ve’n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî’l-vihdeti’l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 34.

⁶⁸ Sâtu el-Husri, *Ârâ ve ehâdîs fi’l-vataniyye ve’l-kavmiyye*, Beyrut, Dâru’l-ilmî li’l-melâyîn, 1954, s. 24.

⁶⁹ Sâtu el-Husri, *Ârâ ve ehâdîs fi’l-vataniyye ve’l-kavmiyye*, Beyrut, Dâru’l-ilmî li’l-melâyîn, 1954, s. 26.

olayın mantıksal bir açıklaması vardır, çünkü ona göre, dinler çoğu zaman farklı mezheplere ve cemaatlara ayrılır, dolayısıyla milletler bir mezhebi benimseyip bu mezhep vasıtasıyla kendi varlığını korumaya ve sürdürmeye çalışırlar. Ancak yukarıda zikredilen görüşlerin çeşitli açıların tenkit edilmesi muhtemeldir. Öncelikle tarih boyunca dinlerin engel olmadığı savaşımlara ulus devletler kurulma aşamasında ve sonrasında milliyetçilik de engel olmak bir yana savaşların ana sebebi haline gelmiştir. Ayrıca aynı ırka mensup farklı ulus devletlerin dahi savaştıkları açıklamaya ihtiyaç duymayan tarihi vakalardır. Ancak bu durum felsefi/ideolojik bir düşünce sistemi oluştururken bir takım hususları göz ardı etmek ve dışarda bırakmak gerektiği için Sâtu Bey'in bir takım zayıf görüşleri sistemin bütünü için kabul etmek durumunda kaldığı şeklinde yorumlanabilir.

Bu çerçevede söylenmesi gereken şey, Sâtu Bey'in dini, milliyetçilik temellerinden saymamasına rağmen din ile, milliyetçiliğin en önemli temeli olan dil arasındaki ilişkiyi göz ardı etmediği ve bu nokta üzerine uzunca durduğudur. Çünkü ona göre kutsal kitaplar dil ile yazıldığı; ibadetler ve dini ayinler dil vasıtasıyla icra edildiği ve din adamları da tebliğlerini yapmak için dile muhtaç oldukları için, bir din bir dil ile birleştiğinde, din o dili diğer sosyal faktörlerden daha fazla güçlendirir ve korur. Bu hüküm sadece dinler değil, mezhepler için de geçerlidir. Sâtu el-Husrî, bu hususa Roma İmparatorluğunu örnek verir. Zira bilindiği gibi Roma İmparatorluğu bir müddet sonra Batı ve Doğu Roma olmak üzere iki devlete bölünerek farklı dil ve mezhepleri benimsediler. Batı Roma mezhep olarak Katolik mezhebini, din ve siyaset dili olarak Latinceyi seçerken; Doğu Roma ise Ortodoks mezhebini benimseyip din ve siyaset dili olarak Yunancayı tercih etti. Böylelikle Sâtu Bey'e göre Latincenin nüfuzu Katoliklik ile, Yunancanın nüfuzu ise Ortodoksluk ile güçlendi.⁷⁰

Aynı çerçevede Sâtu el-Husrî Avrupa'da reform hareketi ile beraber ortaya çıkan Protestanlık mezhebinden ve onun Avrupa'nın milli ve siyâsi haritası üzerine etkilerinden bahseder. Ona göre bu mezhep Katolik kilisesine karşı çıkıp, kutsal kitapları yerel ve milli dillere çevirince, sadece dini bir devrim değil aynı zamanda siyâsi bir devrim yapmış oldu. Bu şekilde bu mezhep İncil'in egemenliği ve manevi değerleri sayesinde ayakta duran Latincenin ve Latinlerin hakimiyet ve nüfuzuna son verip aynı zamanda mezheplerin ve kiliselerin milli bir boyuta sahip olmasına yol açtı. Bu olay aynı suretle Bulgar ayaklanmasında da oldu, Sâtu Bey'e göre Bulgar milleti Osmanlı Devleti'nden ayrılıp siyâsi bağımsızlığını

•••••

⁷⁰ Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vatanîyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 1954, s. 28.

kurtaran dinî reform hareketi ile başladı. Dolayısıyla temelinde din yani İslam etkisi bulunmayan bir Arap milliyetçiliği de söz konusu olabilir.⁷⁴ İkinci eleştiriye yani milliyetçiliğin dinsizlikle bağlantılı olduğu iddiasına gelince, Sâti Bey 1955'te *Hilal* dergisinde Şefik Garbel tarafından yazılan ve milliyetçiliği dinsizlikle ilişkilendiren makaleye yazdığı reddiyede bu konuyu dile getirmiştir. O, milliyetçilik düşüncesinin dini reddeden herhangi bir şey içermediğini söyler, ayrıca bu yanlışlığın Arap milliyetçiliği düşüncesini karaladığını ve anlaşılmasına engel olduğunu öne sürer. Ona göre bu yanlış tutum, dinsizlik mefhumu ile Fransızca'dan gelen laik kavramının karıştırılmasından kaynaklanır. Halbuki Fransızca'da laik (*laïque*) kavramı dinsizlik (*irréligeux*) anlamına gelmez. Aksine laikliğin anlamı ruhban sınıfına mensup olmamaktır (*no-religieux* ya da *non-ecclesiastique*) ve ruhban sınıfına mensup olamayan bir kimse dinden çıkmış demek değildir. Ayrıca bazan dinden bağımsız olarak düşünmek, dini reddetmek demek değildir, çünkü bazı olaylar din alanında bulunduğu gibi bazıları bunun dışındadır. Sonuç olarak ona göre milliyetçiliğin laik bir boyuta sahip olması sebebiyle dinsizlik ile eş kabul edilmesi doğru değildir.⁷⁵ Sâti Bey'in yukarıdan itibaren öne sürdüğü düşüncelerinin eleştiriye açık olduğu konusunda şüphe yoktur.

Milliyetçilik ve Birlikte Yaşama Arzusu

Başlangıçta Sâti el-Husri'nin milliyetçilik ve birlikte yaşama arzusu arasındaki ilişkiye bakışı farklı olsa da ona gösterdiği ilginin Osmanlı dönemine kadar uzanan bir mazisi vardır. O erken dönemlerinde, Osmanlılık için ideolojik dayanak noktası arayıp bunu siyâsi bir teori şeklinde formüle etmeye çalışırken, "birlikte yaşama arzusu" (*irâdetü'l-ayyî'l-müşterek*) düşüncesiyle temas ederek ondan etkilendi. Sâti Bey'in 1912-1913 arasında İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı "Vatan İçin" adlı beş bölümlük konferans dizisinde, Osmanlılığın esaslarını açıklarken, Fransız düşünür Ernest Renan'ın milliyetçilik teorisine dayanarak, coğrafya faktörüne, manevi bağlara, onun en önemli halkası olan dine yani İslam'a ve birlikte yaşama arzusuna vurgu yaptığı görülür.⁷⁶ Bundan ötürü Sâti Bey, bu dönemde Alman ekolünden etkilenerek milliyetçiliği dil temeli üzerine bina eden Türkçülere yönelik tenkidini yazarken de bu teoriye başvurduğu görülür. Tenkidinde

• • • • •

⁷⁴ Sâti el-Husri, *Mâ hiye'l-kawmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdetü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 162.

⁷⁵ Sâti el-Husri, *el-'Urûbetü evvelen*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdetü'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 126.

⁷⁶ Tatiana Tehanova, *Sâti el-Husri râidu'l-menha'l-almânî fi'l-fikri'l-kawmî'l-arabî*, Rusçadan çevirenin ismi yok, Dâru't-tekdâdüm, 1987, Moskova, s. 25.

Osmanlı Devleti farklı dilleri konuşan bir tebaaya sahip olduğu için Osmanlıcılığın dil temeli üzerine yapılamayacağını, milliyetçilik-dil formülünün sadece parçalanmış halde bulunan Alman milleti için geçerli olduğunu öne sürdü. Ne var ki Bey Arap milliyetçisi olduktan sonra bu düşüncesinden vazgeçip onu ağır bir dille eleştirdi. O yaşadığı bu değişimden *Muhâdarât fî nüştü'l-fikreti'l-kavmiyye* kitabında şöyle bahseder: “Milliyetçiliği iradeye bağlayan düşünce ile ilk karşılaştığımda, ondan etkilendiğimi ve bir müddet tesirinde kaldığımı itiraf etmem gerekir. Fakat, daha sonra ondan şüphe duymaya başladım. Tarih üzerine derinleştikçe ve sosyolojik araştırmalar üzerine yoğunlaştıkça, bu düşüncenin doğruluktan uzak olduğuna fark ettim.”⁷⁷ Sâti Bey bu teoriyi eleştirirken onu ayakta tutan ideolojik, tarihî, siyâsi ve felsefi temellerini ortaya çıkarmakla işe başladı ve bundan sonra tenkit etmeye çalıştı. Bilindiği üzere milliyetçiliği “birlikte yaşama arzusu”na bağlayan teori, daha çok Fransız düşünür Ernest Renan sayesinde felsefi bir boyut kazanıp popüler oldu. Renan, pek çok araştırma yaptıktan sonra milletçiliğin temel faktörünün dil değil birlikte yaşama “arzusu/iradesi” olduğu kanaatine vardı. Dolayısıyla ona göre millet “*ancak birlikte yaşama arzusu gösteren insan topluluğudur*.”⁷⁸ Sâti Bey ilk olarak bu teorinin ideolojik, siyâsi ve tarihi arka planına ışık tuttu. Ona göre bu teori gerçekte, Fransa’nın çıkarlarına ters düşen Almanların milliyetçilik-dil teorisine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Sâti Bey’e göre bu teori, yukarıda zikredilen sebeplerin yanı sıra, Fransa-Prusya veya 1870 Savaşı olarak bilinen hadise nedeniyle, Ernest Renan ve Fustel de Coulanges gibi Fransız düşünürler ile Heinrich Von Treitschke, Theodor Mommsen ve Strauss gibi Alman düşünür ve tarihçiler arasında geçen hararetli tartışmaların yaşandığı şartlarda ortaya çıktı. Böylelikle Almanlara tepki olarak ortaya çıkan ve milliyetçiliği “birlikte yaşama arzusu” üzerine bina eden teorinin tarihî ve siyâsi şartlarını anlamış olduk. Sâti Bey bu düşüncenin ortaya çıkışının siyâsi ve tarihî arka planını aydınlattıktan sonra sıra felsefi arka planına gelir. Ona göre bu düşünce en iyi şeklini Ernest Renan ile almıştır. Bu nedenle Renan’ın formülleştirdiği teoriden hareketle teorinin felsefi yanlarını da eleştirir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Renan’nın teorisinin dayandığı en önemli felsefi temel, birlikte yaşama “irade”sidir. Ona göre insanın özü arzu ve iradedir. Dolayısıyla toplum fertlerden oluştuğu için, fertler gibi toplumun özü de arzu ve iradedir. Yani birlik ve beraberlik içinde yaşama arzu ve iradesidir. Bu anlatılan-

• • • • •

⁷⁷ Sâti el-Husri, *Muhâdarât fî nüştü'l-fikreti'l-kavmiyye*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 47.

⁷⁸ Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*, Conférence Faite En Sorbonne, le 11 Mars 1882, Paris, 1882, s. 26.

lar çerçevesinde diyebiliriz ki, bir milletin ruhunu ve özünü oluşturan faktörler bunlardır.

Sâtı Bey, bu düşüncüyü tamamen reddeder. Ona göre toplumun arzu ve iradesi ancak oylama ile belli olur. Mamâfih yapılan oylamalar geleneklerin ve propagandaların etkisinden vareste değildir. Dolayısıyla, bunlara tabi olunca toplumun iradesi hızla değişir. Böylelikle, milletler tabii bir toplum olmayıp yapay siyâsi partilerin eklentileri haline gelirler.⁷⁹ Ayrıca bilindiği üzere bilimsel yöntem bir şeyin özünü belirlemeye çalıştığında geçici ve arazi nitelikler değil, kalıcı ve kuşatıcı nitelikler üzerinde durur. Bunun yanı sıra Sâtı Bey'e göre Renan'ın "*Millet, birlikte yaşama arzusuna sahip olan insanlar topluluğudur*" şeklindeki tanımı karşısında cevaplanması gereken soru, bir milletin fertlerinden bazıları bu beraberliği arzulayıp muvafakat etmişken bazılarının ayrılıp bağımsız ve yeni bir cemaat teşkil ederek yaşamak istemelerine sebep olan şeyin ne olduğudur. Sâtı Bey, bu sorudan hareketle irade ve arzuyu milliyetçiliğin bileşenleri değil, aksine neticesi olduğunu tespit eder. Zira arzu ve irade, dil ve ortak tarih neticesinde oluşan millî bilince bağlı olduğu için, fertler bir millete mensup oldukları zaman beraber yaşamak, farklı milletlere mensup oldukları zaman ise birbirlerinden ayrılmak isterler.⁸⁰

Pan-İslamizme Karşı Arapçılık

Sâtı Bey milliyetçilikte dinin olumlu ve olumsuz rolünden bahsetmiş olsa da, özellikle Arap milletinin bir arada kalmasında, coğrafyasının genişlemesinde ve Arapçanın korumasında İslam'ın büyük rol oynadığını itiraf etmiştir. Buna rağmen milliyetçiliğin inşa edilişinde din faktörünü uzaklaştırarak bu konudaki teorisini dil üzerine inşa etmiştir. Sâtı Bey benimseyip fikir ortaklığına çağırdığı bu düşünce nedeniyle, din adamlarının eleştirilerine maruz kaldı. Din adamları, milliyetçilik fikrinin İslam hükümlerine aykırı olduğunu ve halifenin emirlerinin yerini getirilmesinin Müslümanlar için vacip olduğunu ileri sürdüler. Ayrıca onlara göre Pan-Arabizm Pan-İslamizm'e muhalif olduğundan, bu din adamları Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde bir İslam birliği savunuyorlardı.⁸¹

•••••

⁷⁹ Sâtı el-Husri, *Ebhâs muhtâra fi'l-kavmiyye'l-arabiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 44.

⁸⁰ Sâtı el-Husri, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'î'l-ehdâs ve'n-nazarîyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 113.

⁸¹ Sâtı el-Husri, *Ebhâs muhtâra fi'l-kavmiyye'l-arabiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 299.

Birinci iddia ile ilgili, din adamları genellikle “*Asabiyet dâvâsına kalkışan (ırkçılık yapan), onu yaymaya çalışan, bu dâvâ uğrunda mücadele eden kimse bizden değildir.*”⁸² ve “*Arabın Aceme [Arap olmayana], Acemin Araba üstünlüğü olmadığı gibi, kırmızının karaya, karanın kırmızıya üstünlüğü de yoktur. Hiçbir milletin diğerine üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva ile dir*”⁸³ gibi asabiyeti terk etmeye davet eden hadislerle dayanırlar. Sâtı el-Husrî’ye göre bu hadislerde asabiyet sözünden kastedilen, cahiliye anlamı taşıyan asabiyet yani kabilevi asabiyet olup milliyet ülküsü bu manâdan uzak ve çok farklıdır. Ayrıca ona göre üstünlük taslamamaya davet eden hadisler, milletlerin birbirinden farklı oldukları gerçeğini inkar ettiği anlamına gelmez. Zira onun dediği gibi hadislerde müteaddit defalar Arap dilinden ve Arap milletinden bahsedilmiştir.⁸⁴ Bu hususta Sâtı Bey dine dayanan düşüncelerin Arap coğrafyasında milliyetçilik fikrinin yayılmasına engel olduğuna işaret eder. İkinci bir husus da Sâtı Bey’in hilafet makamının sınırı aşan bir şekilde kutsallaştıran bazı düşünürlerin örneklerini dile getirip eleştirmiş olmasıdır. Bu bağlamda o, “Halifeye itaat etmeyen kimse kafirdir” diyen *Yüce Osmanlı Devleti Tarihi* yazarı Muhammad Ferid’in (1868-1919) ve Arapların Allah’a itaat etmesinin gerekçesi Osmanlı Devleti’nin egemenliğine tabi olmaları ve Allah’a itaati ondan ayırmamaları diyen Ahmed Urabi’nin (1841-1911) düşüncelerini tenkit eder. Çünkü Sâtı Bey’e göre Kur’ân-ı Kerîm’de hilafete ilişkin bu tarz ifadeler yer almaz, ayrıca ona göre bir kimse Allah’ın varlığını veya kitabını inkar etmediği sürece Allah’ın emirlerine isyan etse bile dinden çıkmış olmaz. Buna binaen Muhammad Ferid’in sözleri geçerli değildir, ayrıca halifeler de insanlar gibi beşerdir ve hata yapmaktan korunmuş değillerdir. Dolayısıyla onların her emirlerine itaat edilmesi mantıksızdır. Ayrıca İslam dinin devam etmesi sadece Osmanlı devleti ile değil, daha önce olduğu gibi, başka bir devlet ile mümkün olabilir. Buna dair Sâtı Bey, Ezher’in şeyhi el-Merâğî’yi (1881-1945) da eleştirmiştir. Zira el-Merâğî Arap milliyetçiliğe karşı çıkar, İslam’ın ırksal birliğine değil salt İslam birliğine davet ettiğini söyler. Sâtı Bey, el-Merâğî’ye şöyle bir soru yöneltir: İslam ırksal asabiyete davet etmediyse bölgesel asabiyete mi davet ediyor? Ayrıca İslam dini Arap ile Arap olmayan fertleri birbirinden tefrik etmiyor ise, Şamlı, Mısırlı, Iraklı fertleri birbirinden tefrik etmemesi daha doğru değil midir?⁸⁵ Bu şekilde Sâtı Bey Arap birliği ile İslam birliğinin birbiriyle çelişmediğini ispat etmeye çalışır.

82 Ebu Davud, “Edeb”, 121.

83 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 411.

84 Sâtı el-Husrî, *Mâ hiye’l-kawmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ dav’i’l-ehdâs ve’n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî’l-vihdeti’l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 170.

85 Sâtı el-Husrî, *el-‘Urûbetü evvelen*, Merkezü Dirâsâtî’l-vihdeti’l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 139.

Çünkü onun dediği gibi İslam birliğine geçmek isteyen herkesin ilk olarak Arap birliğinden geçmesi gerekir.⁸⁶ Böylelikle Arap birliği İslam birliğinin bir aşamasıdır ve ona karşı çıkanlar İslam birliğine karşı çıkmış olurlar.⁸⁷ Bu konuda ortaya koyduğu düşünceyi daha da kuvvetlendirmek için, Abdurrahman el-Kevâkibî (1855-1902) ve Cemaleddin Afgânî (1838-1897) gibi, İslam dünyasında Pan-İslamcı olarak bilinen düşünürlerden bahsedip onların yanlış anlaşıldığını, hatta onların Arap milliyetçiliğinde büyük rol oynadıklarını ileri sürer. Sâtî Bey'e göre Abdurrahman el-Kevâkibî din adamı olmasına ve milliyetçiliğinin dini bir boyutu bulunmasına rağmen Arapçılığa davet eden ilk önderler arasında yer alır.⁸⁸ Nitekim o, özellikle *Ümmü'l-Kurâ* adlı kitabında Osmanlı Devleti ve onun savunucularını tenkit edip, halifelik makamında bir Türk değil, bir Arap'ın olması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Sâtî Bey'e göre Abdurrahman el-Kevâkibî bu halifenin dünyevî işlere değil, sadece ve ayrı olarak dini işlere bakması gerektiğini de belirtmiştir.⁸⁹ Başka bir husus olarak da Sâtî Bey'in laik tutumundan hareketle, milliyetçilik meselesini dini bir mesele olarak işleyenleri de tenkit ediyor olmasıdır. Bu yüzden Arapçılık meselesine İslam dininden müstakil olarak bakılmasını ister. Bu bağlamda Sâtî el-Husrî görüşünü temellendirirken *el-İslam ve Usulü'l-Hüküm* yazarı olan Ali Abdurrazık'ın (1888-1966) katkısını överek onun kitabında sunduğu düşünceleri ödünç alır.

Sâtî Bey'in Bazı Önemli Eserleri Üzerine

Sâtî Bey, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye* adlı eserinde milliyetçilikle ilgili, ortaya koymuş olduğu teori, milliyetçilik eğiliminin doğuşu ve temellerinden bahsettiği gibi, milli inanç ve milliyetçilik eğilimi ile enternasyonal eğilimin arasındaki farklılıktan bahseder. *Muhâdarât fi nüşû'i'l-fikretî'l-kavmiyye*'de ise milliyetçilik ülküsünün ortaya çıkışı ve ortaya çıkış nedenleriyle XIX. yüzyıl başlangıcından itibaren Avrupa'da baş gösteren siyâsi ihtilaller ve devrimleri ele almaktadır. Daha sonra Almanya'da, Balkanlar'da, Osmanlı Devleti'nde, Birinci Dünya Savaşından önce ve sonra Araplar'da, milliyetçilik eğiliminin nasıl ortaya

•••••

⁸⁶ Şâkir el-Yesâvî, *Düâtü'l-fikri'l-kavmî, el-Menâr*, Beyrut, 2002, s. 26.

⁸⁷ Sâtî el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 80.

⁸⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *İşkâliyyâtü'l-fikri'l-arabiyyi'l-muâsır*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1990, s. 89-90.

⁸⁹ Sâtî el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ehbâs ve dirâsât alâ daw'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985, s. 200.

çıktığını ve nasıl bir çizgi izlediğini tek tek ele alıp incelenir. Bir diğer eseri olan *Mâ hiye'l-kavmiyye? Ehbâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât* adlı kitabında Sâtu Bey, milliyetçilik ile ilgili var olan muhtelif ve farklı teorileri ve özel olarak dile dayanan Alman ve birlikte yaşama arzusuna dayanan Fransız teorilerini ele alıp inceler ve tartışır. Bu iki teoriye dair kendi görüşünü ortaya koyar ve savunur, kendi görüşünü belirttikten sonra milliyetçiliğin dil temeline dayanmadığı istisnai ve özel durumlardan bahsederek nedenlerini açıklar. Daha sonra milliyetçilik ile ekonomik faktörlerle milliyetçiliğin ilişkisinden söz eden Sâtu Bey, bu bağlamda Stalin'in ortaya koyduğu millet tanımı ile milliyetçiliği kapitalizmle ilişkilendirmeye çalışan Lenin'in teorisini tenkit etmektedir. Ayrıca Sâtu Bey, milliyetçiliğin dinle ilişkisinden de söz etmekte; dinin milliyetçiliğin ana temellerinden olmadığını göstermeye çalışır. Son olarak da milliyetçilikte kendi benimsediği görüşü açıklar ve temellendirir.

Sâtu Bey *Ârâ ve ehâdîs fi'l-kavmiyye'l-Arabiyye*'de, Arap milliyetçiliğine dair var olan muhtelif akımlar, Arap milliyetçiliği mefhûmu, millet ile devlet arasındaki fark ve modern Arap ülkelerin oluşumu ile sömürgeci ülkelerin rolünden söz eder. Ayrıca bu kitap Mısır ve Arapçılığa ilişkin bir dizi makale ile Sâtu Bey'in bazı Mısırlı yazar ve düşünürle yönelik tenkitleri içermektedir. *'el-'Urûbe beyne düâtihâ ve muârizihâ* adlı kitabına gelince, bu eserin büyük bir kısmı Lübnan Ketâib Partisi'nin 'el-Amel' gazetesine karşı yazılmış reddiyeler ile Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin kurucusu olan Antun Saâde'nin düşüncelerine yönelik eleştirileri ihtivâ etmektedir. Sâtu Bey *el-Urûbetü evvelen* adlı eserinde, Arap milliyetçiliğine dair bazı muhalif Mısırlı yazarlar ve düşünürlerin, görüşlerini ve düşüncelerini tartışıp tenkit eder. O *Difâ' ani'l-'urûbe* adlı kitabında, Antun Saâde başta olmak üzere bazı Suriyeli milliyetçilerinin düşüncelerini tekrar ele alıp tartışır, bunun yanı sıra Sâtu Bey, insan davranışları üzerine doğal çevrenin etkisinden bahseder, ayrıca Arap milletinin, Arap dünyası ve orta doğu tarihi; dil birliği ile millet birliği arasındaki ilişkilerle ilgili bir dizi makaleler ekler. Sâtu Bey'in *Havle'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye* adlı kitabı üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde, inanç ve bilgiye dair tartışmalar ve konuşmalar, nasyonalizm kavramın anlamı, Mısır ile Suriye birliği konusundaki görüşü, diğer milletlerden nasıl istifade edilmesi gerektiğini, Arap milliyetçiliği ile Avrupa milliyetçilikleri, ortak coğrafya temeli, Arap kimdir ve milliyetçilik bakımından eğitimin en önemli meseleleri nelerdir gibi konuları ele almıştır. Kitabın ikinci bölümünde, milliyetçilik ile ilgili bazı Arap ve Avrupalıların görüşlerine dair eleştirilerine yer vermiştir. Üçüncü bölümde ise, Sâtu Bey, Avrupa sömürgeciliğine karşı Arap ülkelerinin tarihi, insan ve coğrafya, Arap Birliği ile mücadele birliği ilişkisi, milliyetçilik çağı ve birlik

hayali ile ilgili makalelere tahsis etmiştir. Onun burada yer vereceğimiz son kitabı *el-İklîmiyye: Cüzûrühâ ve büzüruhâ* bölgecilik eğilimi hakkındadır. Burada bölgeciliğin kaynağı, kökenleri ve tohumları ve bir çok Arap ülkesinin bulunmasının sebeplerinden söz eder, ayrıca kitabın büyük bir kısmı, onun Baas Partisi'nin Mısır-Suriye birliğine yönelik tutumuna ve partinin kurucusu olan Mişel Eflak'ın bazı görüşlerine dair eleştirilerini ihtiva etmektedir.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Sâtı Bey'in Eserleri¹

Türkçe Kitaplar

Etnografya: İlm-i Akvâm, İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1909-1910.

Eyyâ Dersleri, İstanbul: 1911-1912 (Bu eser Arapça'ya da tercüme edilmiştir).

Ümit ve Azim, İstanbul: Kader Matbaası, 1911.

Büyük Milletlerden: Almanlar ve Japonlar, İstanbul: Kader Matbaası 1911 (Bu eserde Japonlarla ilgili kısmı Sâtı Bey, Almanlar'ı ise Fâik Sabri kaleme almıştır).

Fenn-i Terbiye, İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1907-1908 (Arapça'ya da tercüme edilmiştir).

Fenn-i Hayevân, İstanbul: Kader Matbaası, 1909-1910.

Fenn-i Nebat, İstanbul: Kader Matbaası, 1907-1908.

Lâyhalarım, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1908-1909.

Târih-i Tabiî ve Tatbikatı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1911.

Mebâdi-i Ulûm-ı Tabiâdan Hikmet ve Kîmyâ, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1909-1910.

Mâlûmât-ı Zîrâiyye, İstanbul: Kader Matbaası, 1903.

Tatbikât-ı Zîrâiyye, İstanbul: Kader Matbaası, 1912.

Vatan İçin, İstanbul: Kader Matbaası, 1912.

.....
¹ Bu bölüm hazırlanırken pek çok kaynaktan yararlanılmış olmakla beraber şu çalışmaları zikretmek kadirşinashğın gereğidir: Sâtı el-Husrî, *el-Amâlû'l-kawmiyye*, I-III, Beyrut: Merkezü dirâsâtî'l-vıhde-tü'l-Arabiyye, 1985, III, 3075-3081; Fatma Çil, "Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) 2004; Şehbal Derya Acar, *Eğitim Tarihinde Bir Üstad: Sâtı Bey'i Tanımak*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009.

Türkçe Makaleler

- “Derslerde Tedrîsât-ı Ahlâkiye”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1912, sy. 18, s. 209-212.
- “Elifbâyı Nasıl Öğrenmeli”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1909, sy. 1, s. 20-23.
- “Elifbâ Meselesi I”, *İçtihad*, 1913, sy. 61, s. 1327-1339.
- “Elifbâ Meselesi Hakkında Bir İzah”, *İçtihad*, 1913, sy. 64, s. 1387-1388.
- “Elifbâ Meselesi II”, *İçtihad*, 1913, sy. 62, s. 1352-1356.
- “Beliyye-i kuûl II”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, t.y., sy. 4, s. 117-126.
- “Beliyye-i kuûl III”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, t.y., sy. 5, s. 180-184.
- “Tesirât-ı Şahsiyye”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 3, s. 93-100.
- “Umûr-ı Maârif Hakkında Mühim Bir Lâyiha”, *Tanin*, 1910, sy. 521, (1).
- “Açık Sütunlar”, *Tanin*, 1908, sy. 97, s. 3-4.
- “Umûr-ı Maârif Hakkında Mühim Bir Lâyiha”, *Tanin*, 1910, sy. 519, s. 1.
- “Umûr-ı Maârif Hakkında Mühim Bir Lâyiha”, *Tanin*, 1910, sy. 520, s. 1.
- “Riyâzât-ı Bedeniye”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 9, 126-129.
- “Terbiye ve Telkin I”, *Muallim*, 1916, sy. 3, s. 71-74.
- “Terbiye ve Telkin I”, *Muallim*, 1917, sy. 6, 161-165.
- “Maarif İstatiski”, *Vakit*, 1918.
- “Terbiye-yi İctimâiye Hakkında Mülâhazalar”, *Terbiye*, 1918, sy. 3, 81-82.
- “Hikmet-Tabiyye Dersinden Misâl”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 2, s. 93-96.
- “Adaletli Padişah: Hikâye Üzerine Ders”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 1, s. 37-40.
- “Annemizi Sevmeliyiz: Meleke-i Ahlâkiye”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 1, s. 1-5.
- “Bir Dervişin Payı: Melek-i Ahlâkiye”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 12, s. 202-205.
- “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, 1911, sy. 12, s. 245-249.
- “Çekiç ve Testere: Eşyâ Üzerine Ders”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., 9, s. 71-75.
- “Eğitim Dersinden Misâl”, *Terbiye Mecmuası*, t.y., sy. 3, s. 140-144.
- “Ekmek: Eşyâ Üzerine Ders”, *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 9, s. 7-9.

- “Hain Evlât: Ahlâk ve Tarih Dersi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. y., s. 20-25.
- “İlmi Kırâatler: Rüşdiyeler İçin”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 8, s. 55-58.
- “İnsan Daima Başkalarının Yardımına Muhtaçtır”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, 1910, sy. 3, 105-112.
- “İstanbul Nasıl Fethedildi?”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, 1910, sy. 3, s. 96-115.
- “İsviçre’de Bir Ders”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 7, 26-29.
- “İtaatlı Olmalı: Resim Üzerine Ders”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 1, s. 11-14.
- “Kutup Memleketleri: Coğrafya Dersi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., s. 52-55.
- “Muharebeden Sonra Ahlâk ve Kıraat Dersi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 10, s. 145-149.
- “Niçin Yemek Yiyoruz? Hayvanlardan Farkımız Nedir?: Eşyâ Dersleri”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. 1, s. 40-44.
- “Sınıf Haritası: Coğrafya Dersi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., sy. s. 214-217.
- “Sokakların Planı: Coğrafya Dersi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, t.y., s. 17-20.
- “Tarih Dersinin Usûl-i Esâsiyesi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (Ameliyât ve Tatbikât Kısmı)*, 1910, sy. 8, s. 92-98.
- “Program ve Talimatnâmeler Hakkında”, *Tanin*, 1909, sy. 191, s. 4.
- “Ne Vakte Kadar Bu Hal Kalacak”, *Tanin*, 1909, sy. 188, s. 4.
- “Tahsîl-i İbtidâî Hakkında”, *İçtihad*, 1913, sy. 67, s. 1463-1466.
- “Maârifimizin En Büyük Yararı”, *Ümmet*, 1910, sy.9, s. 3-5.
- “Maârifimizin En Büyük Yararı”, *Ümmet*, 1910, s. 9-10.
- “Memleketimiz Maârifî”, *Sabah*, 1911.
- “Meşrûtiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, 1918, sy. 19, s. 654-665.
- “Mükâfat ve Mücâzat Meselesi”, *Yeni Mecmua*, 1902, sy. 42, s. 305-307.
- “Tûba Ağacı Hakkında”, *Muallim*, 1917, sy. 13, s. 386-388.
- “Mâşeri Vicdan Etrafında III”, *Muallim*, 1917, sy. 11, s. 328-335.

- “Mâşeri Vicdan Etrafında I”, *Muallim*, 1917, sy. 8, s. 231-241.
- “Kiraz Ağacı”, *Terbiye*, 1914, sy. 4, s. 145-146.
- “Mâşeri Vicdan Etrafında II”, *Muallim*, 1917, sy. 9, s. 272-281.
- “Tübâ Ağacı Nazariyesi”, *Muallim*, 1917, sy. 12, s. 359-366.
- “Terbiye-i Milliye Hakkında Bir kaç Mülahaza”, *Terbiye*, 1918, sy. 2, s. 41-42.
- “Terbiye ve Milliyet”, *Muallim*, 1916, sy. 4, s. 102-107.
- “İrk ve Terbiye”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 27, s. 161-167.
- “Ferdî Şuur ve İçtimâî Vicdan”, *Muallim*, 1916, sy. 5, s. 129-135.
- “Müstahsil Terbiyesi Hakkında”, *Muallim*, 1916, sy. 5, s. 165-174.
- “Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlâk Meseleleri: Din ve Hayat”, *Terbiye*, t.y., sy. 3, s. 111-116.
- “Mükâfat ve Mücâzat Meselesi”, *Yeni Mecmua*, t.y., sy. 34, s. 142.
- “Mükâfat ve Mücâzat Meselesi”, *Yeni Mecmua*, t.y., sy. 36, s. 182-183.
- “Mektepler ve Ahvâl-i İçtimâiye”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 7, s. 1-10.
- “Mekteplerde Efkar ve Hissiyât-ı Âmmе”, *Muallim*, 1918, sy. 22, s. 767-771.
- “Tedrisât-ı Tâliye: İstikrâ ve Tekşif I”, *Terbiye*, 1914, sy. 2, s. 93-96.
- “Tedrisât-ı Tâliye: İstikrâ ve Tekşif II”, *Terbiye*, 1914, sy. 3, s. 140-144.
- “Talim ve Terbiye Mebâhisi I”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 4, s. 50-52.
- “Açık Sözler: Pek Muhtaç Olduğumuz Bir Usûl-i Tedris, Usûl-i Keşf ve Tevlidi”, *Tanin*, 1908, sy. 72, s. 7.
- “Hatırât: Mekteplere Dair”, *Tanin*, 1908, sy. 83, s. 5-6.
- “Ezbercilik”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 12, s. 213-217.
- “Tedrisât-ı İbtidâiye İstikrâ ve Tekşif II”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 3, s. 142-145.
- “Usûl-i Takrîr ve Usûl-i Tekşif ”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 8, s. 59-69.
- “Usûl-i Takrîr ve Usûl-i Tekşif”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 8, s. 59-69.
- “Usûl-i Tedrisin ve Kavâid-i Esâsiyesi”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 6, s. 198-207.
- “El İşleri Dersleri”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 7, s. 43-47.
- “İsviçre’de Bir Ders”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 7, s. 26-29.
- “Pasteur”, *Açıyan*, 1324, sy. 9, s. 269-274.

- “Menâzır-ı Hadisât-ı Tabîiyyât: Şebnem ve Yağmur”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 4, s. 53-54.
- “Pasteur”, *Aşîyan*, 1908, sy. 11, s. 345-352.
- “Fenn ve Müdafaa-i Vatan”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 5, s. 77-79.
- “Keşfiyât ve İhtirâat: Barut”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 6,
- “Menâzır ve Hâdisât-ı Tabiat: Avâlimde Gurûb”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 6.
- “Ulûmda Menfaatperestlik”, *Aşîyan*, 1908, sy. 7, s. 208-212.
- “Biz Nasıl Yetiştik”, *Terbiye*, 1918, sy. 5, s. 191.
- “İçtimâiyât ve Rûhâniyât”, *Terbiye*, t.y., sy. 4, s. 195-197.
- “Mekteplerde Cemiyet ve Cemaat Hayatı”, *Terbiye*, sy. 4, s. 101-110.
- “Mekteplerde Cemiyet ve Cemaat Hayatı”, *Terbiye*, 24 Teşrînîevvel 1334, sy. 4, s. 150-160.
- “Mekteplerde Cemiyet ve Cemaat Hayatı”, *Terbiye*, 14 Teşrînîsânî 1334, sy. 5, s. 189-194.
- “Tecrübelilik ve Tecrübesizlik Meselesi”, *Mülkiye*, 1910, sy. 20, s. 50-55.
- “Etnografya”, *Mülkiye*, 1909, sy. 2, s. 31-45.
- “Haluk’un Defteri”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 13, s. 1-10.
- “Şiir ve Mûsikinın Talim ve Terbiyede Ehemmiyeti”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1909, sy. 1, s. 3-17.
- “Şiir ve Mûsiki”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1909, sy. 1, s. 32-38.
- “Bir Dersanelik Mektepler”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 17, s. 185-189.
- “Mekteplerimizde Alet ve Nümuneleri”, *Tanin*, 1908, sy. 64, s. 4-6.
- “Ders Rahleleri”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 13, s. 30-37.
- “Mekteplerde Teâvün ve Tasarruf Sandıkları”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 10, s. 149-158.
- “Tatbikat Mektebi”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 14, s. 41-43.
- “İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 7, s. 11-14.
- “Kartpostallardan İstifade”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 12, s. 254.
- “Mâlumat-ı Medeniye Dersi: Hükümet Nasıl Anlatılmalıdır?”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 3, s. 67-78.
- “Dârulmuallimin Programı Hakkında”, *Tanin*, 1909, s. 154, sy. 2.
- “Dârulmuallimin Programı Hakkında”, *Tanin*, 1908, s. 94, sy. 1-2.
- “Numune ve Tatbikat Mektebi İbtidâiyesi”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, t.y., sy. 14, s. 41-43.

- “Dâru mualliminin Bir Senelik Hayatı”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 15 Ağustos 1327, sy. 15, s. 81-85.
- “Darulmualliminin Mesleği”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 6, s. 185-195.
- “Hayat-ı Hususiye ve Hayat-ı Meslekiye”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 8, s. 49-58.
- “Muallimlik ve Siyaset”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1911, sy. 16, s. 114-118.
- “En Ziyade Muhtaç Olduğumuz Zihniyet”, *Terbiye*, t.y., sy. 2, s. 60-65.
- “Mesâide İntizam ve Program”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, t.y., sy. 9, s. 101-106.
- “Meslek Aşkı ve Fedakarlık”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 5, s. 136-146.
- “Terbiye Hakkında Bir Kaç Mülâhaza”, *Terbiye*, t.y., sy. 1, s. 2-3.
- “Ümit ve Azim”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 4, s. 101-107.
- “Adem-i Merkeziyet I”, *İctihad*, 1918, sy. 129, s. 2782-2785.
- “Adem-i Merkeziyet II”, *İctihad*, 1918, sy. 130, s. 2799-2801.
- “Tanzimatçılık Meselesi I”, *İctihad*, 1913, sy. 64, s. 1379-1383.
- “Tanzimatçılık Meselesi II”, *İctihad*, 1913, sy. 65, s. 1406-1410.
- “Mebâhis-i Ruhiye: I- Faaliyet-i Ruhiye ve Uzviye II- Faaliyet-i Müdrîk ve Gayrı Müdrîk, III-Teşkil-i Efkar”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, t.y., II, s. 71-87.
- “Mebâhis-i Ruhiye: IV- İhtiyâr”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, t.y., II, s. 145-146.
- “Mebâhis-i Ruhiye: V- Akıl ve Sevk-i Tabii”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, t.y., II, s. 155-170.
- “Uzviyetler ve Cemiyetler”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, 1909., II, sy. 8, s. 433-454.
- “İstibdat: İz ve Tohumlar”, *Tanin*, 1908, sy. 87, s. 5-6.
- “Faaliyet Zevki”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 1, s. 2-6.
- “İstibdat: İz ve Tohumlar”, *Tanin*, 1908, sy. 89, s. 6.
- “Fikir İçin Yaşamak”, *Terbiye*, 1918, sy. 4, s. 121-122.
- “Medeniyet-i İslâmiye”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1910, sy. 11, s. 181-189.
- “Niçin Geri Kaldık?”, *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1909, sy. 2, s. 37-46.
- “Ressamın Tahassürü”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 2, s. 49-50.
- “Yanya ve Yanyalarımız”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 3, s. 97-98.
- “Aile Kucağında Vatan Terbiyesi”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 1, s. 30-36.

- “Uçurtmalar”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 6, s. 116-119.
- “Hissiyât ve Sevâik-i Ahlâkiyye”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 2 s. 17-23.
- “Hayat ve Âdât-ı Hayvânât: Hayvânatta İctimâ ve Teâvün”, *Envâr-ı Ulûm*, 28 Ağustos 1324.
- “Mebâhis-i Hayatiye: Girdbâd-ı Hayât”, *Envâr-ı Ulûm*, 11 Eylül 1324, sy. 3, s. 45-47.
- “Ulûm-ı Tabîiye”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 1, s. 4-12.
- “Tarih ve Hikemiyât-ı Ulûm: Usûl-i Tecribiye”, *Envâr-ı Ulûm*, sy. 2 s.27-30.
- “Tarih ve Hikemiyât-ı Ulûm: Usûl-i Tecribiye”, *Envâr-ı Ulûm*, sy. 3, 34-42.
- “Menâzır-ı Hâdisât-ı Tabîiyyât”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 6, s. 93-95.
- “Hayat ve Âdât-ı Akvâm”, *Envâr-ı Ulûm*, 1908, sy. 5, s. 86-89.
- “Başlarken”, *Terbiye Mecmuası*, 1914, sy. 1, s. 1.
- “Fransa’da Tedrisat-ı Fenniye ve İlmiye”, *Tanin*, 1908.
- “Islahata Nerden Başlamalı?”, *Sabah*, 2 Mayıs 1911, 3.
- “Eğitimimiz”, *Tanin*, 1908, sy. 4.
- “Terbiye: Âvâm İçin”, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 1909.

Arapça Kitaplar

- Ârâ ve ehâdîs fi't-târîh ve'l-ictimâ*, Kahire: Matbaatü'l-Hancî, 1951, (226 sayfa).
- Ârâ ve ehâdîs fi't-terbiye ve't-tâlîm*, Kahire: Matbaatü'r-Risâle, 1944, (232 sayfa).
- Ârâ ve ehâdîs fi'l-ilm ve'l-ahlâk ve's-sekâfe*, Kahire: Matbaatü'l-İtimâd, 1951, (224 sayfa).
- Ârâ ve ehâdîs fi'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1951, (110 sayfa); 3. bs., Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1959 (150 sayfa).
- Ârâ ve ehâdîs fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1958 (259 sayfa); 2. bs. *fi'l-luğa ve'l-edeb ve alâkatuhümâ bi'l-kavmiyye*, Beyrut: Dârü't-talîa, 1966 (255 sayfa).
- Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Kahire: Matbaatü'r-risâle, 1944 (157 sayfa); *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1957, (170 sayfa); 4. bs., 1961, (175 sayfa).
- Ebhâs muhtâra fi'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye*, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1964 (549 sayfa). (Bu eser 1923-1963 yılları arasında pekçok kere basılmıştır.)
- Ehâdîs fi't-terbiye ve'l-İctimâ*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1962 (414 sayfa).
- el-İhsâ*, Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1939 (Sâtî Bey'in 1938-1939'da Irak Hukuk Fakültesi'nde verdiği derslerin özetidir).

- el-İklîmiyye: Cüzûrühâ ve büzûrühâ*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1963 (304 sayfa).
- Bâbü'l-ğaybe fî Sâmerrâ*, Bağdat: y.y., 1937.
- Bekâyâ'l-asri'l-Abbâsî fî kal'ati Bağdât*, y.y.: y.y., 1935.
- el-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-devletü'l-Osmâniyye*, Kahire: Ma'hedü'd-dirâsâtî'l-Arabiyyeti'l-'ul-yâ, 1957 (196 sayfa). 2. bs., Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1960 (287 sayfa); 3. bs. 1965 (287 sayfa).
- Takrîr an ahwâlî'l-maârif fî Suriye hilâle sene 1945*, Dimaşk: Vizâretü'l-Maârif, Matbaatü'l-cumhuriyyeti's-Sûriye, 1945.
- Takrîr an islahî't-ta'lim fî Sûriye*, Dimaşk: y.y., 1945.
- Takrîr an hâleti'l-maârif fî Sûriye ve iktirâhât li-islahihâ*, Dimaşk: Vizâretü'l-Maârif, Matbaatü'l-cumhuriyyeti's-Sûriye, 1944.
- Sekâfetiünâ fî câmiati'd-düveli'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1964.
- Cisrün harbiyyün*, Bağdat: y.y., 1935.
- Hüccetü'l-fikri'l-kawmiyyi'l-muâsır*, Beyrut: Dârü'l-avde, 1975 (107 sayfa).
- Hafriyyât Sâmerrâ*, Bağdat: y.y., 1940, I-II.
- Havle'l-kawmiyyeti'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1957 (191 sayfa); 2. bs. 1961 (390 sayfa).
- Havle'l-vihdeti's-sekâfiyyeti'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1959 (123 sayfa).
- Havliyyetü's-sekâfeti'l-Arabiyye 1948-1958*, Kahire: Câmîatü'd-düveli'l-Arabiyye, 1949-1958, I-VI.
- Harîta zamâniyye: el-Bilâdü'l-Arabiyye münzü zuhûri'l-İslâm*, Kahire: Câmîatü'd-düveli'l-Arabiyye, 1953.
- Dirâsât an Mukaddîmeti İbn Haldûn*, Beyrut: Dârü'l-Keşşâf, 1943-1944, I-II; 2. bs. Kahire: Matbaatü'l-Hancî ve Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1953; 3. bs., Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1967 (655 sayfa).
- Dürûsu'l-esyâ'*, trc. Muhammed Zühdi Hamâş, Dimaşk: Matbaatü't-terakkî, 1920.
- Dürûsü'l-esyâ' li's-seneti'r-râbiati'l-ibtidâiyye*, Bağdat: y.y., 1928.
- Dürûsü'l-esyâ' li's-seneti'l-hâmiseti'l-ibtidâiyye*, Beyrut: y.y., 1928.
- Dürûsü'l-esyâ' li's-seneti's-sâdiseti'l-ibtidâiyye: Mebâdiu'z-zirâa*, Bağdat: y.y., 1929.
- Dürûsü'l-esyâ' li's-seneti's-sâdiseti'l-ibtidâiyye: Mebâdiu'l-ulûm*, Bağdat: y.y., 1929.
- Dürûs fî usûli't-tedris: Usûlü'l-âmme*, I, Bağdat: y.y., 1928; *Dürûs fî usûli't-tedris: Usûlü tedris el-luğati'l-Arabiyye*, II, Bağdat: y.y., 1928; 8. bs., I, Kahire: Matbaatü Gandûr, 1961; II Kahire: Matbaatü Gandûr, 1962.

Difâ' anî'l-urûbe, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1957 (191 sayfa); 2. bs., 1957 (191 sayfa); 3. bs. 1961 (191 sayfa).

Delîlü methafî'l-âsârî'l-Arabiyye fî Hân Mercân, Bağdat: y.y., 1938.

Delîlü maârîzi'l-kasrî'l-Abbâsî, Bağdat: y.y., 1935.

ed-Düvelü'l-Arabiyye ve alâkatühâ'l-hâriciyye'l-diplumâsiyye, Beyrut: el-Ma'hedü'l-vatanî, 1966.

Sâmerrâ, Bağdat: y.y., 1940, I-II.

Sikekü hadîdi Sûriye, y.y: y.y., t.y.

Safahât mine'l-mâzi'l-karîb, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1948 (120 sayfa).

el-'Urûbe evvelen, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1954; 2. bs. 1955 (191 sayfa); 6. bs., Beyrut: Dârü't-talîa, 1978 (152 sayfa).

el-'Urûbe beyne düâtihâ ve muârizühâ, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1952 (175 sayfa).

Mâ Hiye'l-kavmiyye? Ehbâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1959 (256 sayfa).

Mebâdîü'l-kirâatî'l-Haldûniyye: el-Elifbâ, el-Kirâatü'l-Haldûniyye, Bağdat: Matbaatü denkurü'l-felâh, 1922.

Muhâdarât fî nüshü'l-fikreti'l-kavmiyye, Kahire: Matbaatü'r-risâle, 1951 (239 sayfa); 4. bs., Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1959 (263 sayfa).

el-Muhâdaratü'l-ifitâhiyye li-Ma'hedi'd-dirâsâtî'l-Arabiyyeti'l-ulyâ, Kahire: y.y., 1954 (23 sayfa).

Müzekkirâtî fî'l-İrâk: 1921-1941, Beyrut: Dârü't-talîa, 1967-1968, I-II;

Mürşidü'l-kirâatî'l-Haldûniyye: Tarîkatü ta'lîmî'l-elifbâ, Bağdat: Matbaatü denûri'l-felâh, 1922.

Müsâidü'l-kirâatî'l-Haldûniyye, Bağdat: Matbaatü denkûri'l-felâh, 1934.

Mescidü'l-Küfe, Bağdat: y.y., 1940.

Mukarrarâtü'l-lecneti's-sekâfiyyeti'l-Arabiyye, Kahire: Câmîatü'd-düveli'l-Arabiyye, el-İdâretü's-sekâfiyye, 1950 (69 sayfa).

Menhecü'd-dirâseti'l-ibtidâiyye, Bağdat: Vizâretü'l-Maârif, Matbaatü'l-Felâh, 1922.

Menhecü'd-dirâseti'l-ibtidâiyye li-medârisi'l-hükûmeti'l-İrâkiyye, Bağdat: Vizâretü'l-Maârif, Matbaatü'l-Furât, 1926.

Menhecü'd-dirâseti'l-ibtidâiyye li-medârisi'l-hükûmeti'l-İrâkiyye, Bağdat: Vizâretü'l-Maârif, Matbaatü'l-felâh, 1914.

Nüşü'l-fikreti'l-kavmiyye, Kahire: Matbaatü'r-risâle, 1951 (239 sayfa).

*Nakdii takrîri lecneti Monroe*², Bağdat: Matbaatü'n-necâh, 1933 (151 sayfa).

Yevmü Mayslun: Safha min târîhi'l-Arabi'l-hadîs, Beyrut: Dârü'l-keşşâf, 1947 (252 sayfa);
Beyrut: Dârü'l-ittihâd, 1964.

Yevmü Mayslun ve'l-hareketü'l-kavmiyye fî Sûriye, Beyrut: y.y., 1947; 2. bs., 1965.

İlmü't-terbiye, trc. Kâmil Nasrî, 1925.

Arapça Makaleler

“İlmü'l-İctimâ inde İbn Haldun”, *el-Âdâb*, Kahire: sy. 2, 1953.

“Hel efâde'l-Arab mine'l-Unesco”, *el-Âdâb*, Kahire: sy. 9, 1954.

“Albüm ma‘razî an hukûki'l-insân”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy. 637, 1951.

“el-Hamletü'l-Fransiyye ve'n-nahdatü'l-Misriyye”, Kahire: sy. 447 ve 450, 1947.

“Havle'l-Unesco”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy. 491, 1948.

“Avdün ilâ ustûra: Te'sîru'l-hamleti'l-Fransiyye fi'n-nahdati'l-Misriyye”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy.532, 1949.

“Meseletün târihiyye fi mecelletin Misriyye”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy. 498, 1948.

“el-Muâhedâtü's-sekâfiyye”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy. 568 ve 569, 1949.

“Havliyyetü's-sekâfeti'l-Arabiyye”, *es-Sekāfe*, Kahire: sy.

“el-İstimâr ve't-tâlîm”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 137, 1936.

“Bakâyât-t-Türkiyye fi lügati Mısır er-resmiyye”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 189, 1937.

“Beyne'l-vataniyye ve'kavmiyye”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 242, 1938.

“et-Ta'limu'l-ilzâmî fi Mısır”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 261, 1938.

“Havle istiklâlî'l-kelimâti fi'l-meâcim”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 345, 1940.

“Havle müstakbeli's-sekâfeti fi Mısır”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 316, 1939.

“Havliyyetü'l-meârifî'ümemiyye: es-Sekâfetü'l-Misriyye el-havliyye”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 346, 1940.

Hayâtü'l-ümme'tü'l-Arabiyye beyne'l-mâzi ve'l-müstakbel”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 233, 1937.

“Şemâlü efrîkiyye ve'l-urûba”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 339, 1940.

“el-İlmü li'ilmî em el-ilmü li'l-vatan?”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 206, 1937.

.....

² Poul Monroe.

- “el-İlmü ve’l-vataniyye: ile’l-üstâz Tevfik el-Hakîm”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 207, 1937.
- “Fî’l-isti’mârî ve’t-ta’lîm”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 137, 1937.
- “Kıssatü Sâmerra”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 344, 1940.
- “Mısr ve’l-Urûbe: ilâ Doktor Taha Hüseyin”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 285, 1938.
- “Mülâhazâtün intikâdiyye alâ kavâidi’l-luğati’l-Arabiyye”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 272, 1938.
- “Nakdü nizâmi’t-ta’lîm fi Mısr”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 187, 1937.
- “el-Vıhdetü’l-İslâmiyye ve’l-vıhdetü’l-Arabiyye”, *er-Risâle*, Kahire: sy. 328, 1939.
- “Havle’l-fushâ ve’l-âmmiyye”, *Mecelletü Mecmai’l-luğati’l-Arabiyye*, Dimeşk, 1957, (241-266).
- “el-Luğatü’l-Arabiyye ve’l-Luğatü’l-Lâtiniyye”, *Mecelletü Mecmai’l-luğati’l-Arabiyye*, Dimeşk, 1957.
- “Men hüve’l-Arabî: Reddün ale’d-doktor Adnan el-Hatîb, *Mecelletü Mecmai’l-luğati’l-Arabiyye*, Dimeşk, 1962, s. 303-304.
- “Ehdâfû ma’hedî’l-bühûs ve’d-dirâsâtî’Arabiyye ve hutatilhî”, *Mecelletü Mahedi’l-buhûs ve’d-dirâsâtî’l-Arabiyye*, Kahire: sy. 1, 1969, (9-24).
- “el-İstiklâlü’s-sekâfî ve siyâsetü’t-talîm fi Suriye”, *el-Muallimu’l-Arabî*, Dimeşk, sy. 4, 1951, (284-294).
- “Tedrisü’l-luğati’l-ecnebiyye fi’l-medâris”, *el-Muallimu’l-Arabî*, Dimeşk, sy. 7 ve 8, 1952, (684-689).

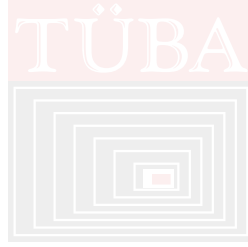
Kaynaklar

- Ahmed er-Rehbî, *el-Fikru's-siyâsî li'l-Husrî*, el-Ehâli li't-tubâati ve'n-neşri ve't-tevzî, Dîmeşk, 1997.
- Albert Hourani, *el-Fikrû'l-arabî fî asri'n-nahda (1798-1939)*, çev. Kerim Azkul, Dârü'n-nehar li'n-neşr, Beyrut, 1968.
- Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş yay., İstanbul: 1998.
- Cahit Kavar, "Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve Yeni Mektep", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1972, V, sy. 3-4 (111-136).
- el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-hancî, el-Kahire, 1998, III.
- el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetü'l-hancî, el-Kahire, 1964, I.
- Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*, Conférence Faite En Sorbonne, le 11 Mars 1882, Paris, 1882.
- Hânî Arvâd, *Tahavvülât mefhlûmi'l-kawmiyyeti'l-arabiyye mine'l-mâddî ile'l-mütehayyel*, eş-Şebketü'l-arabiyye li'l-ebhâsi ve'n-neşr, Beyrut, 2013.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası yay., 2013.
- İlyas Murkus, *Nakdû'l-fikri'l-kawmiyyi's-sâid: Sâtü el-Husrî*, c. 1, Menşûrât Dârü't-talîa, Beyrut, 1966.
- Johann Gottfried Von Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, Almancadan çeviren: T. Churchill, Luke Hanford, London, 1803, Volume 1.
- Muhammed Hâmid, *Kirâa fî fikri'n-nuhbe*, Dârü'l-muharriri'l-edebî, el-Kahire, 2017.
- Muhammed Abdurrahman Burc, *Sâtü el-Husrî*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1969.

- Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, Bilgi yay., 1975.
- Sedat Sever, “Tevfik Fikret ve Çocuk Şiirleri, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1996, XXIX, sy. 1, (31-47).
- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954.
- Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Selâme Mûsâ, *el-Yevmu ve'l-ğad*, Selâme Mûsâ li'n-neşri ve't-tevzî, y. y., 1928.
- Tikhonova Tatiana, *Sâtu el-Husrî râidu'l-menha'l-almânî fi'l-fikri'l-kavmi'l-arabî*, Rusçadan çevirenin ismi yok, Dâru't-tekaddüm, 1987, Moskova.
- Şâkir el-Yesâvî, *Düâtü'l-fikri'l-kavmî*, el-Menâr, Beyrut, 2002.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *İşkâliyâtü'l-fikri'l-arabiyyi'l-muâsır*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1990.
- Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *el-'Urûbetü evvelen*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Ebhâs muhtâra fi'l-kavmiyye'l-arabiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954.
- Sâtu el-Husrî, *Muhâdarât fî nüştü'l-fikreti'l-kavmiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *el-'Urûbetü evvelen*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu Bey, “Niçin Geri Kaldık”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, sy. 2, (37-46).
- Sâtu Bey, *Fenn-i Terbiye*.
- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954.
- Sâtu el-Husrî, *Muhâdarât fî nüştü'l-fikreti'l-kavmiyye*, Merkezü Dirâsâtî'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.

- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954.
- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi't-târîh ve'l-ictimâ*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *el-İklâmîyye cüzûrühâ ve büzüürühâ*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *el-İklâmîyye cüzûrühâ ve büzüürühâ*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Mâ hiye'l-kavmiyye: Ebhâs ve dirâsât alâ dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Difâ' amî'l-urûbe*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Sâtu el-Husrî, *Ârâ ve ehâdîs fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye*, Beyrut, Dârü'l-ilmi li'l-melâyîn, 1954.
- Sâtu el-Husrî, *Muhâdarât fi nüşûi'l-fikreti'l-kavmiyye*, Merkezü Dirâsâtü'l-vihdeti'l-arabiyye, Beyrut, 1985.
- Tatiana Tehanova, *Sâtu el-Husrî râidu'l-menha'l-almânî fi'l-fikri'l-kavmi'l-arabî*, Dâru't-te-kaddüm, 1987, Moskova, s. 77 (Ash Rusça olan kitabın mütercimi belli değildir).
- Taha Hüseyin, *Müstakbelü'l-sekâfe fi Mısr*, Darül'l-maarif, el- Kahire, 1996.
- Ş. Tufan Buzpınar, "Sâtu' el-Husrî", *DİA*, 2009, c. 36, (176-178).
- William L. Cleveland, *Sâtu el-Husrî: mine'l-fikreti'l-osmâniyye ile'l-urûbe*, çev. Viktor Sehâb, Dârü'l-vihde, Beyrut: 1983.
- Yusuf Akçura, "Türklük Şuûnu: Sâtu Bey'in İstifası", *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328/4 Nisan 1912 yıl:1, sy. 10 (311-312).

Sâti Bey'in Neşriyatından Örnekler

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Sâti Bey tarafından neşredilen, imtiyaz sahibi ve ser-muharriri olduğu *Envâr-ı Ulûm*'un ilk sayısının kapağı.

انوار علوم
۱۳۲۶

۱۴۲۶

124

۲۸ اگستوس سنہ ۳۲۴

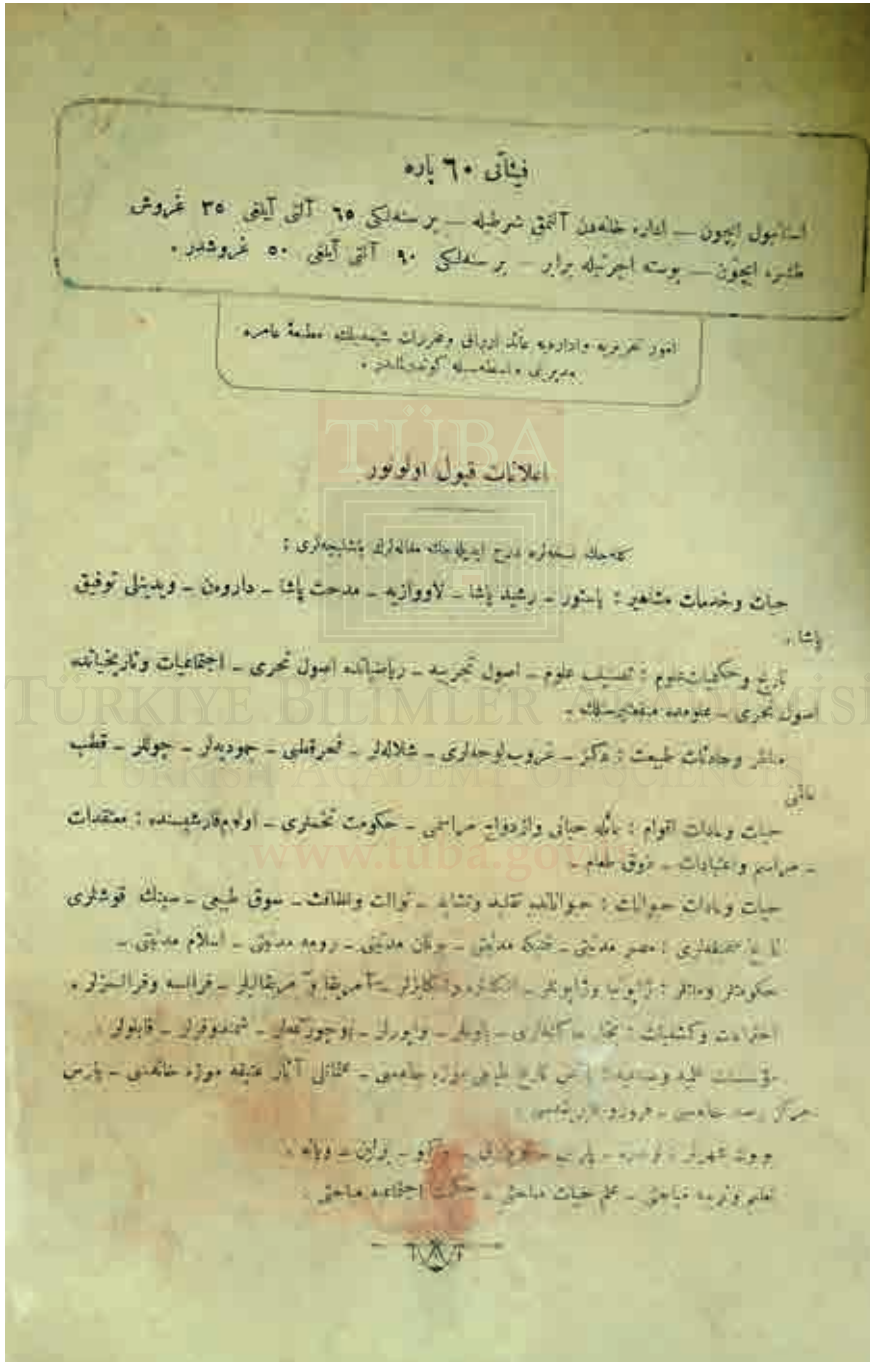
نومبر ۱

علوم و فنون بوعصر اوله كنجده قدر يك محدود برسر اسمايت زيت فكريسي كجي
 ايدي . چونكه اووقته قنر بولورك تاثيرات مادي سي يك آساحه تطبيقى يك طارايدي
 فقط اووقته نيزي احوال بوسيون دكشيدى : بوتون علوم باش دولدر برنجي
 بر سر عتبه توسع ايدي . حيات مادي و فكريه لك . حيث چيه و مديته لك سا اعاقه
 قدر قنود اندرك هينده بونوك تحولات انقلابي حوصله كيتيدى :
 اوت ! علوم و فنون آرتق حيات مدنيتك هر طرفه قنود ايتش . معشت شريعه
 حاكم اولنه باشلامش : خجھلر : محصولات پشيديرمك ... صنعتكارلر : اشيا
 و حوام افعال اترك ... و قنورلر : حسته قنري سامق ... هر كنه : خسته اولماق ... اسونلرني هپ
 علوم طبعه كوتور ... حكومتلر خله حركتلايرني ، مللر و واسطه املالارني ، افراد حقارتي و وظيفلارني ...
 هپ علوم اجتماعيه آلاشور ...
 بولم ... هر گيك هر طرفه دن علوم طبعيه تطبيقى الله عطا اولديني . بوتولمليقت سايمنتيم . و شادي ...
 هر كيك داغا تارلار ات اجتماعيه اوزر نه مؤسس قانونلر . بوقق حركته مجبور اولديني . انازه حكومتلر بر داي
 و حق ساحي يله بولنديني ... نرودره ، آرتق . هچ كنه لك علوم . و قنوشن مستني قانقني قانل اولمليقت
 هچ كنه لك علوم و فنون بيلگه طور دني سائر اولمليقتي ! اسلام ...
 مع التفت بزو بوسوسده چوق مستني طور بور . علوم و فنونلر مراقي ايجور . اكثرا مكتوبه اوكرمه .
 يلدنكمر شيلره اكثا ايدور ...
 علوم و فنونك مكنتر بزو رونق ايلري قارخده قالن مباحث مهممسي تحريم اتمك ... تحيي علومك اوارق ...
 توله تحيي جواز اولون . يقدر برنجي يكس قنورن تجريد ايلرك . شتر اللهك ... كجبلر عزي هم بولورك تاثيرات
 فاشل مسمن مستفده و هم اولان الواح ليليلست فاشا الله عطا اول اتمك ... اولنره : علوم . بي سوده ريك ...
 جوقه برنجي قرار لاشيريش و جاسر لاغش اولان مقصد و مسلك ... ايسته بولن هياركبر .

Envâr-ı Ulûm'un ikinci sayısının kapağı.

(شکلی ۸) ای وضعیت

(شکلی ۷) فنا وضعیت

دهوریلکده بو صورته چوجوعك آيافده طورماسنه مانع قالماقدهدر .
بعضاده رحله سورکولی ویا منشعلی یا بیللمقدهدر + چوجوق آياغه قالقنجه یارحلهك
قاباغی ایلری به طوغری کیدهرك ویا بوقایاغك یاریسی - منشه لرا طرفده - آرقه به
دهوریلهرك دماز تزیاید ایتکدهدر .

سایع

— فن تربیه * دن —

www.tuba.gov.tr

تحریرات ایتدایہ مجموعہ سی

۴۴

یہ صورت نہ لذت و مساحت باقی ہے ، عمومی ہر ایسا کیفیت کا سلیقہ دہ خدمت
ایکشن اور حقدار ۔

قابولک ویا دیوارک ہر طرفہ ہر بچق ہر
پیشہ ہر مرق ، ویا او قدر ہر نفسیاتی
اشعارت ایک ، قاتلک مساحتہ سی جوق
تسپل ایدر : معام چو جوقلری ہر نفسیاتی
او کتدہ طور دور مقلہ ، مساحتلری قولایقلہ
اجرا ایدر ہر ہر ۔

زدہ کی صبر لک الہ ہر بولک محذوری :
پسکلی ایلہ رحلہ لری آردہ سندنہ کی افق
سائر نک جوق و منبت اولاسی ، وشاقولی
مسافہ فرق کتدہ نسبت ہر بولک ہر ہر ۔

(شکل ۱) بولک رحلہ لری

افق مسافہ ، رحلہ ایماریک تحت اوزوینہ الہ ہر بولک تائیر پاپان قسمی اولدینی

ایچون ، رحلہ اتنا آتدہ بالخاصہ بولک
حقی اولاسنہ دقت ایک لایمقلہ ۔
گرچہ سی وحتی صفر مسافلی
بہرہ لردہ آتدہ طور مرق روز اولورسہ دہ
بولک اہیت ویرمعلک سروریدر : ہر
محذور ، عکسی حرکتدن تولد ایدمچک
بولک محذورلہ لبیلہ هیچ ہر ہر ۔

سی و صفر مسافلی رحلہ لری ،
چو جوقلری آتدہ طور ماسنہ مانع اولقی
بولک کی بہ محذورینہ قازینی چارہ لری دخی
بولک ہر ہر ایما یسک لبیل و متحرک
ایساقیہ ہر : چو جوق آتدہ قالدہ لری ، ہر کتدہ ہر قالدہ لری آرقہ

تربیه مجموعہ سی

شماره : ۱

— ۱ تیرسان —

نومبر : ۲

حاجیال

رسامك تحسرى ...

اوج آي اول كوچوك بى سياحت ائناشده صوفيايه اوغرا ديم وقت بى بولغاڭ
رسامك سركيسى زيارت ايتشده .

اوراده ئشهر اولونان تابلولردن بىرقسى صوك محازيه يه وما كدو نيابه عايد ايدى .
بىن ، زيارتمك اصل سبب وهدى اولان بوتابلولره مراق و دققله باقاركن ، رسام يانچى
كادى ، بولغارچه بيلوب بيلمىكى سورددن سو كرا ، فرانسوزجه ايصاحات و بىر مكه
باشلاڭدى : مرمره ساحلده بىرقالىق ... مرمره اوز زنده بىر غروب ... بولايىر سىرتلورلدىن
— كليولى دىلى ايله ساروس كور فزى و مرمره دىگىزى آلان — بىر منظره ...
شهيد دوشمش بىر عثمانلى قبرى ... قازلر آلتىده بىر بولغار قىراركاهى ... قىلى بىر
هواده ، مضطرب ، فقط متين وفداكار طوران بىر بولغاڭ نوبچيسى ...

كورولوردى كه : رسام ، محازيه ميدانلرى طولاشمش ، ايلزى قرء عوللر
آراسينه بيله كيرمش ... اورازدن آلدىنى اعطاعلرى فبرجه ايله تشته جالشمش
ايدى

شيمدى ... بىرقصه صوفاعنى تصوير ايدن كوچوك بىر تابلونك قارشىنه
كلشدى .. رسام ، متأثر و شترهك بىر سله :

— بك طرف بىرقصه جق .. كشان ...

ديدى ، سو كرا ، درين بىر ايچ چكمه سيله علاوه ايتدى :

— .. كه ، شيمدى .. حدودىزدن اوقدر اوزاقده قالدى :

چو جو قله حكايه

— ۲ —

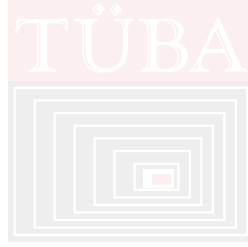
انواع مختلفه

ماصالك ، حكايه نك ، افسانه نك ، حتى مضحك فقره نك كو چوك بويوك ، بوتون چو جو قله اوزرينه تأثيرى آرتيق آكلاشلمش بر كيفيت صاييله بيلير . بزده بكن مقاله مزده او تأثيرك ماهيتي مختلف صفحه ليله ايضاحه چالشمش ايدك . شيمدى ده ، مرييلرك ، معلملرك خصوصيله معلمه ، مرييه و والده لرك ، بر آزده چو جو قله مخصوص حكايه يازان گنج محردلرك ذهني اشغال ايدن ، آنديشمه بيله بادي اولان بر مسأله ايله : « چو جو قله نه گي حكايله آكلا تمالى ؟ » مسأله سيته اشتغال ايدم چكيز .

حقيق صنعتكارلر : رومانچيلر .. حكايه نويسلر .. تماشانويسلر .. رساملر .. شاعرلر نوكنمك بيلمه ين خزينه دهالرن دن هر سه ، هر آي ، هر هفته ، يلكه هرگون يلكي يلكي اثرلر ايداعدن هيچ بر زمان اظهار عاجز انجه دكلري گي ميني ميني سامعلرك متحسس ، غرائجو ، متيقظ ، بر فيضان ، بر نشه روحلري تسخير مقتدر ، حقيق حكايه جيلر .. ماصالجيلر ده موضوع بولمقده كوجلك چكيزلر . بزم بوراده آرايه جقمز تصنيف ، كوستره حكيم نمونه لر اونلرا بيجون دكلدر . فقط هر كس داهي ، هر كس صنعتكار ، حتى هر كس ماهر و مقتدر بر حكايه جي ويا ماصالجي اوله ماز ، دارالمعلمين ويا دارالمعلمان دن يلكي جقمش ، حكايه نك تأثيرينه تماميله قانع اولمش غيور نيجه گنج معلم و معلملر ، مربي و مربييلر و آز اول سويله ديگمز گي قلعي شايان قدر بر خواهش ايله چو جو قله حكايه يازمقده تجربيه تشبث ايدن گنج محردر و محردلر وازدر كه ، مسلكلرينه باشلادقلري گي ، مختلف سنلره كوزه چو جو قله حكايه موضوعي بولمك حكايه آكلامه نك كو حلكلرني آكلادلر و صاغه صوله باش اوروب و صايي سالمه ي حاوي بر مرجع ، مقصدلرينه كافي - لساناً

Transkripsiyonda Kullanılan Yöntem

Fenn-i Terbiye'nin transkripsiyonunda günümüz imlâsı esas alınmış, Sâtu Bey'in özellikle de gereksiz kullandığı noktalama iki nokta, üç nokta ve iki nokta üst üste (:,, ...) kaldırıldı, gerektiğinde uzatma/inceltme işareti kullanıldı. Ana metindeki sayfa numaraları köşeli parantezle [] gösterilmiştir. Ayrıca metnin paragraflaması esas alınmış, görseller aynen kullanılmış, tablolar güncellenerek yeniden yazılmıştır. Eserde yaygın olarak kullanılan “ider” gibi fiiller “etmek”; “eyleyebilir idi” gibi ayrı yazılmış olan geçmiş zaman ekleri de “eyleyebilirdi” şeklinde birleştirilerek günümüz okuyuşuna uyumlu hale getirilmiştir.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

M. SÂTÎ'

Dârü'l-muallimîn Müdürü

Fenn-i Terbiye

– NAZARİYÂT VE TATBİKÂTI –

Terbiye ve fenn-i terbiye

Terbiye: terbiye-i bedeniye, terbiye-i ahlâkiye, terbiye-i fikriye

Usûl-i tâlîm ve tedrîs

usûl-i idâre-i etfâl ve usûl-i idâre-i mekâtib

www.tuba.gov.tr

Birinci Cild

İkinci Tab

Kitâbhâne-i Askerî – İbrahim Hilmi

46 Bâbîlî Caddesi

1327

Kitaphâne-i İslâm ve Askerî

Tüccarzâde İbrâhim Hilmî

Artin Asaduryan ve Mahdûmları Matbaasında Tab' Olunmuştur.

Fenn-i Terbiye

***Yarınki Osmanlılık
bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır.***

Bir milletin, bir memleketin ahvâli hakkında serî bir fikr-i icmâli hâsıl etmek için en kestirme yol, o milletin o memleketin mekteplerini tetkik etmektir. Çünkü *mektepler milletlerin mâzîsini aks, halini temsil, âtîsini ihzâr eder.*

Bu hakikâtı isbat için uzaklardan deliller ve misaller aramaya hâcet yoktur; bizim mekteplerin ahvâline ric'î bir nazar-ı tetkik atfetmek kâfidir:

Bir nazar-ı nâfiz - iki sene evvel - mekteplerimizin ahvâlini tetkik etseydi, Osmanlıların ne halde bulunduğundan külliyyen bihaber olsa dahi yine bu hususda bir çok istidlâlatta bulunabilirdi: Mekteplerde muallimlerin pek âtılâne bir sûrette imâte-i evkâta çalıştığını, talebelerinden miskinâne bir inkıyâd ve mütabaat istediğini, dersleri harfi harfine ezberletip geçtiğini, kitapların hepsinde hükümdar [4] hakkında bir çok medhiyat bulunduğunu ve fakat hürriyet, vatan ve hak ve fikir ve kelimelerinden eser bile olmadığını görür ve bundan derhal milletin ne kadar ağır bir istibdâd altında ezilmekte memleketin nasıl bir uçuruma doğru yuvarlanmakta olduğunu anlayabilirdi. Anâsır-ı muhtelifeye ait mekteplerde Osmanlılıktan bahis bile edilmediğini, her unsurun mekteplerinde anâsır-ı sâireye karşı bir hiss-i gayz ve nefret beslendiğini görür ve bundan dahi istiklâl ve iftirak temâyüllerinin ne kadar şedid olduğunu, vahdet-i hükümetin ne kadar büyük bir tehlike içinde bulunduğunu istidlâl eyleyebilirdi.

Fakat o nazar-ı nâfiz, bazı mekâtib-i âliyyenin ahvâlini daha yakından ve daha mahremâne bir sûrette tetkik etseydi, idârelerin bütün kuyûd-ı şedîde ve teftişîye-

sine - bütün cezalarına, tardlarına, hapislerine, nefiylerine- rağmen, talebe arasında gizli gizli fısıltılar, mahremâne ve mütehassirane hasbihaller, hatta arada sırada, cüretkârane tuğyanlar vukua geldiğine muttali olur ve bundan da hüküm verebilirdi ki: Bu milletin her halde daha hür ve mesut olduğu bir devir geçmiştir ve ihtimal ki daha hür ve mesut olacağı bir devir gelecektir.

Yine o nazar-ı nâfiz, bu devr-i hürriyet ve saâdetin hulûlünü 10 Temmuz'u - müteâkip dahi bu mekteplerin ahvâline dikkat etseydi, talebede taşkınlık, muallimlerde şaşkınlık, idârelerde kararsızlık, her [5] şeyde karışıklık, herkeste derslere karşı kayıtsızlık ve bilakis nümâyişlere düşkünlük görür ve bundan da memleketin anarşi halinde -hükümsüz- olduğunu, milletin hayret ve heyecan içinde bulunduğunu anlardı. Bu mektepleri, ondan yedi sekiz ay sonra da tetkik etseydi talebenin elinde rengârenk gazeteler, arasında bu gazetelerin -ve müdâfaa etiketleri fırkaların leh ve aleyhinde ateşin münâkaşalar görür, bundan da memlekette siyâsiyyat inhimâkının ve tefrikacılığın hatar-nâk bir hale geldiğini, milletin her halde bir buhran içinde bulunduğunu istidlâl ederdi.

Velhâsıl: Her zaman mekteplerimizin ahvâli ile sâir ahvâlimiz arasında o kadar sıkı bir irtibat mevcuttu ki, bir nazar-ı nâfiz yalnız mekteplerimizi tetkik etmekle bile, sâir ahvâlimiz hakkında pek doğru fikirler hâsıl edebilirdi.

Her yerde, her zaman dahi böyle olmuştur ve böyle olmaktadır; mekteplerin ahvâli ile hey'ât-ı ictimâiyelerin ahvâli arasında dâima şedid bir irtibat bulunmakta, mütemâdiyen tesirler ve aks-i tesirler vukua gelmektedir. Onun için denilebilir ki *mektepler hâlin en celî mir'ât-ı in'ikâsı, âtînin en mühim destgâh-ı ihzârıdır.*

Bütün mekteplerin te'sirat-ı ictimâiyesi bir raddede değildir. Bu itibâr ile en mühim olan mektepler, tahsil-i ibtidâîye mahsus [6] olanlardır. Çünkü evvelen: Bunların miktarı - en müterakkî memlekete varıncaya kadar- her tarafta tahsil-i tâli ve âliye mahsus olanlarınkinden kat kat daha ziyâdedir; onun için tahsil-i ibtidâînin tesiri çok daha şâmil ve daha umûmîdir.

Sâniyen: Tahsil-i ibtidâî, fikir ve hissin ve hatta bedeninin henüz tamamen teşekkül ve takarrur etmemiş olduğu bir çağda vukua gelir, onun için efkâr ve tabâyi üzerinde- öbür derecat-ı tahsilden- daha derin izler bırakır.

Bundan dolayıdır ki: milletlerin ahvâlinde en derin tahavvüller, en hakiki inkılâplar her şeyden ziyâde tahsil-i ibtidâî sayesinde vukua gelir.

Tarih sahifelerinde bu hakîkatin birçok parlak burhanları mevcuddur: Almanya'nın teşekkülü ve terakkisi, Japonya'nın teceddüdü ve galebesi hep mekâtib-i ibtidâîye sayesinde vukua gelmiştir. Denilebilir ki, "Sadova" muzafferiyetini ka-

zananlar, Prusyalıların mürebbîleriydi; “Mançurî” kahramanlarını yetiştirenler dahi Japonların mürebbîleriydi; bu iki millet muzafferiyetlerini orduları kadar ve belki de ordularından ziyâde hey’ât-ı talîmîyelerine medyundur.

Bizim tarihimizde dahi mekteplerin tesirat-ı azîmesini gösterecek bâhir misaller vardır. Yunanistan’ın, Sırbistan’ın, Bulgaristan’ın [7] istiklâl ve terakkîsini hazırlayan ve intac eden avâmilin en mühimleri oralarda açılan ibtidâî mektepleridir.

İnkılâb-ı ahîrimiz bile mekteplerin mahsuludur:: Efkâr-ı ahrârâne en ön mekâtib-i âliyyede bir zemin-i in’ikâs ve tenemmî bulmuşve etrafa en ziyâde bu mekteplerde perverîş-yâb olan gençler vâsıtasıyla intişar etmiştir.

Bu inkılâbın derin ve ictimâî bir hal alması da, şüphe edilemez ki, ancak ibtidâî mektepleri sayesinde kâbil olacaktır. Çünkü itiraf etmeliyiz ki, 10 Temmuz ve 11 Nisan inkılâpları birer inkılâb-ı ictimâî değil, birer inkılâb-ı idarî ve siyâsîdir; inkılâb-ı ictimâîye mâni olan bir hâil-i mehibin -dehhaş bir idâre-i müstebide-nin- hedm ve tahribinden ibâret gibidir. Bu inkılâplar bize meşrûtiyet-i idâreyi temin etti. Meşrûtiyet-i idâre ise milletler için bir gâye değil, bir vâsıta; pek kıymettar, pek zarûrî bir vâsıta, fakat herhalde bir vâsıta; asıl gâye, meşrûtiyet-i idâre değil, onun vâsıtasıyla istihsal ve temin olunacak hürriyet-i hakikiye ve terakkîyat-ı cedidedir. Bu gâyeye vusûl ise ancak mekâtib-i ibtidâîye sayesinde kâbil olacaktır.

Bu inkılâplar bizi bir idâre-i zâlimâneden kurtardı, bütün kuvâ ve kâbiliyat-ı mil-liyemizi tevkîf ve tahrib eden istibdâdî mahvetti. Fakat istibdâdın en ehemmiyetli âleti, belki de en kuvvetli [8] muharriki -daha doğru bir tâbir ile: en müsait ve mahsuldar zemin-i tenebbütü- olan *cehâlete* karşı henüz bir şey yapamadı. İn-kılâb-ı hakiki bu cehâletin de imhâsı ile husul bulacak, bu ise ancak mekâtib-i ibtidâîye sayesinde kâbil olacaktır.

Mektep muallimleri, büyük bir ordunun efradı gibi telakkî olunabilir. Bir ordu ki hâricî ve maddî düşmanlara değil, dâhili ve mânevî düşmanlara karşı harp ile mükellef, bir ordu ki düşmanların en kavî ve en mühliki olan “cehâlet”i imhâ ile muvazzaf! Milletlerin mukadderatı, asıl orduları kadar -ve hatta ondan daha ziyâde- bu manevî ordularının kuvvet ve faâliyetine tâbi!

Biz, bu ordumuzun hal-i seferberîye geçmesi ve büyük bir faâliyet ibraz etmesi lâzım gelen bir zamandayız; her şeyden ziyâde kuvvetli ve faâl bir “muallim ordusu”na muhtacız. Artık istikbâlimiz, asker ordularımızdan ziyâde “muallim orduları”mızın muvaffakiyat ve muzafferiyat-ı mâneviyesiyle taayyün ve takar-rur edecektir.

Bu küçük eser, işte bu orduların ihtiyacat-ı esâsiyesinden birini defetmek için yazılıyor.

Çünkü: Fenn-i terbiye “muallim orduları”nın “fenn-i harb”idir! [9]

İstanbul: 30 Teşrîni-evvel 325

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Medhal

Terbiye ve Fenn-i Terbiye

1- İnsan tevellüdü anından ömrünün nihâyetine kadar mütemâdiyen -gerek bedenlen, gerek hissen ve gerekse fikren- birçok tahavvülata uğrar. Bu tahavvülâtın muayyen bir vâdî-i cereyanı, umûmî bir tarz-ı tekâmülü vardır:

İnsan doğduğu vakit bedenlen küçük ve kuvvetsizdir; kemikleri henüz kâmilten taazzum etmemiştir. Kısmen kıkırdak halindedir; dişleri yoktur, süten başka gıdaları hazm edebilmeye kâbiliyeti mefkuddur. Ayakları vücuduna mesned olabilecek derecede kuvveti hâiz değildir; havass-ı -lâmisesi, sâmiyası, bâsırası bile- eşyâ-yı hâriciye hakkında malûmat edinmesine gayri müsâittir; gözleri eşyânın bu'd ü cesâmetini değil, hatta [10] mücessemîyetini bile takdir etmek kâbiliyetinden mahrumdur; bütün teessüratı mübhem, bütün harekâtı gayri muntazamdır; onda ne hissiyat-ı ahlâkîden, ne muhâkemat-ı zihniyeden ve ne de harekât-ı ihtiyariyeden eser yoktur.

Fakat bu hal çok sürmez, az müddet zarfında pek büyük tahavvüller vukua gelir: Çocuk büyür, kuvvetlenir; annesini ve dadısını tanımağa, âzâ-yı bedenine muntazam hareketler icrâ ettirmeye, işittiği sesleri, gördüğü hareketleri takip ve sonra taklid etmeye, eşyâyı tutmaya, yerde emeklemeye, hece ve kelimeler kekelemeye, bazı şeylere sevinip bazı şeylere kızmaya başlar; bu haller ve hareketler onun artık az çok vâzıh teessürat ve ihtisat sahibi olmaya, mukâyese ve muhâkemeler yapmaya, bil-ihtiyâr hareketler icrâ etmeye başladığını gösterir.

Çocuklukta pek vâzıh ve seri olan bu tahavvülât, - bu tahavvülât-ı bedeniye, fikriye ve hissiye- seneler geçtikçe betâet kesb eder, fakat büsbütün munkatı' olmaz: Beden bir hadde kadar nemâ bulduktan sonra tevakkufa uğrar, daha sonra hubûta başlar; kuvâ ve kâbiliyat-ı zihniyye, hissiyye ve irâdiyye dahi bir dereceye

kadar inkişaf ettikten sonra tedennîye yüz tutar. Velhâsıl bütün kâbiliyetler, bütün kuvvetler -bedende, aklıda, ahlâkda .- bir devr-i nemâ, bir devr-i tevakkuf ve bir de devr-i inhitâtan geçer. [11]

Her ferdin tekâmülü bu tarz-ı umûmîyede vukua gelmekle -bu vâdî dâhilinde cereyan etmekle- beraber bir çok husûsiyetler dahi ibraz eder; bu istikâmet-i esasiye etrafında husûsî îvicâclar, bu vâdî dâhilinde husûsî mecralar takip eyler: Bu tekâmülün edvar-ı muhtelifesi bazan batî geçer; bazı çocuklar çabuk büyür, çabuk yürür, çabuk konuşur, çabuk açılır; bazı çocuklar ise bunların hepsinde veya bir kaçında pek geç kalır. Bazı çocuklar küçüklüklerinde kuvvetli iken sonradan zayıflar, bazıları da bilakis küçüklüklerinde zayıf iken sonradan gürbüzleşir; küçüklüğünde büyük bir eser-i zekâ gösterdiği halde büyüklüğünde bönleşen, küçüklüğünde âteşin ve cevval olduğu kadar büyüklüğünde durgunlaşan, küçüklüğünde uslu ve sakin olduğu kadar büyüklüğünde huysuzlaşan veya bütün bunların tam aksi yolunda tahavvüller gösteren çocuklar nâdir değildir; dâima çocuk fikirli kalan pek çabuk ihtiyar hissi alan, sinn-i şeyhûhetinde bile kuvvet-i bedenini muhâfaza eden, daha gençliğinde iken kanburlaşan; şimdi pek faziletkâr iken bir müddet sonra ahlâken müdhiş ve mü'lim bir sukuta uğrayan, az bir müddet içinde mezayâ-yı fikriyesini kaybediveren insanlar dahi çoktur.

Evsaf ve kâbiliyat-ı beşeriyiden her birinin tekâmülü, birer nebatın [12] birer fidanın tekâmülüne benzetilebilir: Hepsi bidâyette az çok küçük birer tohum halinde bulunur; hepsi tedricen tenemmî eder, tedricen fidan haline gelir, yaprak ve çiçek açar, meyve ve tohum verir. Ve nasıl her tohum aynı cesâmet ve kuvvette fidan hâsıl etmez ve hatta bir fidanın âzâ ve aksâm-ı muhtelifesi bile aynı derecede tenemmî eylemez ise, bunun gibi, her insanda -gerek maddeten gerek mânen- aynı derecede tekemmül etmez ve bir insanın kuvâ-yı muhtelifesi de aynı nispette neşvünemâ bulmaz.

2- Nebatın ve âzâ-yı muhtelifesinin tenemmîsindeki sürat ve betâet, mükemmeliyet ve noksaniyet sebepsiz değildir; bunların hepsi birçok sebeplere tâbidir. Şerâit-i hayâtîye ve muhîtiyenin tesirat ve tahavvülatı bu sebeplerin en ehemmiyetlilerindendir. Herkes bilir ki bu tesirâtı ve şerâiti tebdil ve tâdil ederek -nebatın yaşadığı toprağı çapalayıp gübreleyerek, etrafındaki fidanları seyrelterek, yabani otları sökerek, üstündeki dalları budayarak, yaprakları ve filizleri kopararak. nebatların ve muhtelif uzuvlarının tarz-ı nemâsı üzerine büyük tesirler yapmak mümkün olmaktadır.

İnsanın kuvâ-yı muhtelifesinin tekâmülündeki tehâlûfler -bedenlerinde, fikirlerinde, ahlâklarında vukua gelen terakkî ve tedennîler, tezâyüd ve tenâkuslar-

dahi sebepsiz değildir; bunların hepsi birçok [13] sebeplere tâbidir. Maişetin takip ettiği tarzlar -muhitteki insanların bilerek veya bilmeyerek, isteyerek veya istemeyerek yaptığı telkinler ve tesirler- bu sebeplerin en ehemmiyetlilerinden- dir. Ve bir insanın şerâit-i hayâtîye ve muhîtiyesini tanzim ve idâre ederek -onu sıhhat-i bedeniye, fikriye ve ahlâkiyesinin ihlâlâine bâdî olabilecek muhitlerden uzaklaştırarak gıda ve libâsını, tavır ve hareketini tebdil, malûmatını tezyid ederek fikir ve hissine hitaplarda bulunarak onun beden, fikren ve ahlâken nemâ ve tekâmülü üzerine büyük tesirler yapmak da kâbidir.

Nebatâtın ve âzâ-yı muhtelifesinin neşvünemâsını idâre ve temin için yapılan amelîyyat “*ziraat*”i insanların -ve bilhassa çocukların- kuvâ-yı muhtelifesinin neşvünemâsını idâre ve temin için yapılan ihtimâmat da “*terbiye*”yi teşkil eder.

3- Nebatâtın tekâmül ve nemâsını idâre ederken, insanların takib ettikleri gâye, nebatlara değil, kendilerine aittir: Zürrâ’ın bütün amelîyat ve ihtimâmatda maksad mümkün olduğu kadar çok miktarda ve pek fâideli mahsul almaktan ibârettir.

Gerçi birçok ahvâlde zârî’in istifâdesi ile nebatın istifâdesi tev’em olur, onun için amelîyat-ı zirâiye, esasen zârî’in [14] ve nev-i beşerin istifâdesi maksadıyla yapılmakla beraber nebatın da istifâdesini mûcib olur. Fakat bazan da amelîyat-ı zirâiye yalnız zârilere temin-i menfaat eder, nebata hiçbir fâide vermez, hatta mazarrat bile îras eyler. Katmerli çiçek yetiştirmek ve hayvanlara yağ bağlatmak için yapılan amelîyat bu kâbidendir. Katmerli çiçekler tohum veremez, onun için kendi kendine tekessür edemez; yağlı hayvanlar bazan nefes bile alamayacak ve binnetîce yaşayamayacak dereceye gelir. Herhalde ziraatte gâye, maksad, zârilere -ve binnetîce: nev-i beşerin- istifâdesinden ibârettir. Acaba terbiyede de böyle midir? Ve böyle olmalı mıdır?

Şüphesiz ki hayır! İnsan akıl ve irâde sahibi, hür bir mahlûktur; iyi bir terbiye bu hasletleri söndürmek değil tenmiye etmekle mükelleftir. Onun için insanların terbiyesinde, şahsın istifâde-i zâtîyesi nazar-ı dikkatten dūr tutulmamak lâzımdır.

Bundan başka insan hal-i ictimâide yaşar bir mahlûktur. İyi bir terbiye onun kâbiliyet-i ictimâiyesini tezyid ve tenmiye ile de mükelleftir. Onun için terbiyede, cemiyet-i beşerîyenin menâfîi de nazar-ı dikkate alınmak lâzımdır.

Demek ki, terbiyede gâye, muzâafdır: hem şahsın ve hem de cemiyetin saâdet ve mükemmeliyetini temin etmektir. [15]

4 -Terbiye, gâyesine göre:

İnsanı hem kendi ve hem de ebnâ-yı nev’i için bir âlet-i mes’adet haline getirmektir ve binne-

tice: gerek efrad-ı beşeri ve gerekse cemiyet-ı beşeriyyeyi müstaid olduğu kemalin hadd-i gâyesine takrib etmektir.

Vâsita-i icrâyesine göre:

İnsandaki kuvvet ve kâbiliyetlerin tekâmül ve nemâsına nezâret etmektir.

Her iki nokta-i nazarı cem ederek de:

İnsanın bütün kuvvet ve kâbiliyetlerini -gerek kendine ve gerekse hem-nev'inin saâdetine medar olacak bir tarzda -tenmiye etmektir yahut İnsanın kuvvet ve kâbiliyetlerini -gerek kendinin ve gerekse cemiyet-i beşeriyyenin, müstaid olduğu mükemmeliyetin hadd-i gâyesine, mümkün olduğu kadar, takarrubunu temin edecek bir tarzda- tenmiye etmektir.

Sûretleriyle târif olunabilir.

Muhtelif devirler ve memleketler âlimlerinin terbiye hakkındaki fikirlerini ve târiflerini zikir ve tekrar etmek fâideden hâli kalmayacaktır:

Hükemâ-yı kadîmeden:

Eflâtun: İyi bir terbiye, bedene ve ruha, müstaid oldukları mükemmeliyeti tamamen verendir.

Cicero: Terbiye çocuğun insan haline isâdına hizmet eden sanattır.

Alman Hükemâsından:

Kant: Terbiye, tabiat-ı beşeriyyenin bütün kâbiliyetlerini muntazaman ve mütênâsiben tenmiye etmeli ve bütün nev-i beşeri gâye-i mukadderine îsal eylemelidir.

Fichte: Terbiye, hayat-ı hakikiyeye talebe yetiştirebilmelidir.

E[ın]schtein: Terbiye, melekât-ı beşeriyyenin âheng ve tesâvî ile tekâmülüdür.

İngiliz Hükemâsından:

Locke: İnsanları faziletli, cemiyete fâideli ve kendi mesleklerinde maharetli bir hale getirmek için en kolay ve en kısa olan usûldür.

James Mill: Terbiyenin gâyesi, şahsı mümkün olduğu kadar evvelâ kendi ve ba-dehu ebnâ-yı nevi için âlet-i mes'adet haline getirmektir.

Stuart Mill: Terbiye, kendimizin ve başkalarının hakkımızda -bizi tabiatımızın mükemmeliyetine takrib maksadıyla- yaptığı her şeydir.

Herbert Spencer: Terbiyenin gâyesi bizi mükemmelen yaşamaya hazırlamaktır.

Fransız Hükemâsından:

Helvetius: Terbiye, adam etmek sanatıdır. Gâyesi, menâfi-i umûmîyenin hadd-i a'zamı, yani en çok miktarda vatandaşların en büyük saâdet ve en büyük hazzıdır.

Talleyrand: İnsanları, gerek kendileri ve gerek hem-nevleri için, en ziyâde kâbil-i intifâ bir hale getirmektir.

Condorcet: Her batında melekât-ı bedeniye, fikriye ve ahlâkiyeyi nemâlandır-
mak ve bu vâsıtâ ile nev-i beşerin tekemmül-i tedricî ve umûmîyesine hizmet
etmektir. [17]

Hükemâ-yı İslâmiyeden,

Gazâlî: Terbiye ilm-i sâlih ve amel-i nâfi tahsil etmektir.

Terbiye, insanı halk ve Hâlık nezdinde vazîfelerini yapabilecek bir hâl-i kemâle
getirmektir.

İbn Miskeveyh: İnsanı tedbir-i nefse, tedbir-i menzile, tedbir-i siyâsiyeye muvaf-
fak kılmaktır.

Kınalızade Ali Efendi: Akla hissiyat-ı behimiyeyi ve ehvâ-yı nefsi kullanabilecek
derecede tasarruf kuvveti vermektir.

Terbiye, nefsin ahlâk-ı redîesini izâle ve ifnâ ve ahlâk-ı razıyyesini idâme ve ibkâ
kılmaktır.

Nefsi, rezâil-i ahlâk ve kabâiyih-i a'malden tahliye ve celâyil-i ahlâk ve mehâsin-i
a'mal ile tahliye eder.

Cevher-i nefsi kuvvet-i ilmiye cihetinden fezâil ile âreste ve kuvvet-i ameliye cihe-
tinden rezâilden pîraste kılmaktır.

Nefs-i nâtukanın hıfz-ı sıhhat ve izâle-i illetidir.

Görülüyor ki, bu muhtelif âlimlerin efkârı arasında fark var, fakat mübâyenet
yoktur; Terbiyenin târifinde bazıları gâyeyi, bazıları vâsıtayı nazar-ı dikkate almış,
gâyenin tâyininde bazıları 'saâdet' bazıları 'mükemmeliyet'e atf-ı ehemmiyet etmiş,
fakat esasta hepsi ittifak eylemiştir.

Guziot'un [?] şu sözü de cây-ı teemmüldür, terbiye, insanı -başkalarının kendisini
is'âddan ferâgat ettiği zaman- kendi kendine sü'ûd edebilecek bir hale getirmektir.

Şurası da nazar-ı dikkatten dūr tutulmamalıdır ki: Terbiye kelimesi, bazan, böyle
bir 'fiil' makamında değil, bir 'isim' [18] makamında da istîmal olunur: "Fılanın
terbiyesi mükemmeldir veya noksandır." gibi ibârelerde "terbiye" kelimesi -yuka-
rıda izah olunan manâda- bir "fiil"i değil, o fiilin neticesi olan "hal"i ifâde eder.

Terbiye kelimesi bazan daha husûsî ve mahdud manâlarda da istîmal olunur: “Terbiye etmek” tâbiri çok vakit münhasıran “Te’dib ve tecziye etmek” manâsında “terbiyeli” kelimesi de “uslu”, “âdâb-ı muâşerete riâyetkâr” manâlarında kullanılır.

5- Bir nebatı veya bir hayvanı yetiştirmek ve onun cinsini ıslâh etmek için evvelâ, onun ahvâl-i tabîyesi neden ibâret olduğunu, hal-i tabîyede ne sûretle yetişmekte bulunduğunu anlamak; sâniyen: Onun ne gibi evsafından istifâde mümkün olduğunu ve binnetîce ne gibi evsafının tenmiyesi fâideli ve lüzumlu olacağını tâyin etmek iktizâ eder.

Bunun gibi, bir çocuğu terbiye etmek -ve bu sûretle bütün nev-i beşerin salâh-ı tedriciyesine hizmet eylemek- için de evvelâ: Çocukların ahvâl-i tabîyesi neden ibâret olduğunu, muhtelif kuvvet ve kâbiliyetlerinden her birinin hal-i tâbiide ne sûretle tenemmî ve tahavvül etmekte bulunduğunu anlamak; sâniyen: Ne gibi kuvvet ve kâbiliyetlerin hakîkaten fâideli olduğunu, hayatın gâyesi neden ibâret bulunmak lâzım geldiğini tâyin etmek iktizâ eyler.

İnsanın ve çocukların ahvâl-i tabîyesini, kuvvet ve kâbiliyetlerinin [19] tarz-ı tahavvül ve tenmiyesini gösteren ilimler *ilm-i hayat* ile *ilm-i ruh*’tur; kuvvet ve kâbiliyetlerin iyilerini, hayatın gâyesini gösteren ilim de *ilm-i ahlâk*’tır. Onun için fenn-i terbiye, bu üç ilmin muâvenetine muhtaç demektir.

İlm-i Hayat, mürebbîlere, bedeninin ve kuvvetlerinin hal-i tabiide ne sûretle tenemmî ve tecellî etmekte olduğunu ve bu hal-i tabiinin ne gibi esbab tesiriyle tebeddül ettiğini ve edebileceğini öğretir; bu sebeple bedeninin ne sûretle terbiye edilebileceğinin tâyinine medar olur.

İlm-i Ruh. Mürebbîlere ahvâl-i rûhiyenin, -kabiliyat-i fikriye hissiye ve ahlâkiyenin- hal-i tabiide ne sûretle tecellî ve tenemmî etmekte olduğunu ve bu tabiinin ne gibi esbab tesiriyle tebeddül ettiğini ve edebileceğini öğretir; bu sebeple fikrin ve ahlâkın ne sûretle terbiye edilebileceğinin tâyinine medâr olur.

İlm-i Ahlâk. Mürebbîlere, hayır ve şerrin neden ibâret olduğunu, gâye-i hayatın neden ibâret olmak lâzım geldiğini öğretir; bu sûretle hangi ahvâl ve temâyûlat-ı rûhiyenin tâdil ve itfâsı hangi ahvâl ve temâyûlat-ı rûhiyenin takviye ve tenmiyesi lâzım olduğunu -daha kısa bir tâbir ile: Terbiyede nasıl bir gâye takip edilmek iktizâ ettiğini- tâyin ve irâeye medar olur.

Hulâsa bu üç ilim, fenn-i terbiye için pek kıymettar ve pek zarûrî birer esas, birer me’haz teşkil eder. [20]

6- Bütün çocukların ahvâl-i rûhiyeleri birbirinin aynı değildir: Tab'an halim ve mutî çocuklar olduğu gibi, bilakis serkeş ve inatçı çocuklar dahi vardır; meraklı ve dikkatli çocuklar olduğu gibi dalgın ve müstehzî çocuklar dahi mevcuttur.

Bir çocuğun muhtelif zamanlardaki ahvâl-i rûhiyesi bile birbirinin aynı değildir: Her çocuğa zaman zaman usluluk, inatçılık dikkatlilik, dalgınlık, haşarılık müstehzîlik, meraklılık gelir; az çok bir müddet devam ettikten sonra geçer; az çok bir zaman geçtikten sonra tekrar döner.

Bundan dolayıdır ki aynı bir tarz-ı terbiye muhtelif çocuklar üzerinde ve muhtelif zamanlarda başka başka tesirler icrâ eder; onun için mürebbîler, mürâcaat edecekleri vesâiti, takip edecekleri hatt-ı hareketi, çocukların ahvâl-i husûsiyyelerine uydurmak, bunun için de terbiye edecekleri her çocuğun ahvâl-i rûhiyesindeki husûsiyetleri öğrenmek mecbûriyetindedirler.

İlm-i ruh ahvâl-i ruhiyeden sûret-i umûmiyede bahseder; insan bu ilmi iyi öğrenmekle ahvâl-i rûhiyenin kavânin-i umûmiyesi hakkında vukuf hâsıl eder, fakat ahvâl-i rûhiyenin husûsiyetlerini öğrenmiş olmaz. Bunları öğrenmek, bunları takdir etmek için bir müdekkik, bir râsî olmak, dâima [21] ahvâl-i rûhiyeyi tetkik ile uğraşmak iktizâ eder. İlm-i ruh bu yolda rasadat ve tetkikat için bir min-hac gösterir; onu mücerreb olan şeyleri tekrar tecrübe ve taharrî ile uğraşmak mecbûriyetinden kurtarır; fakat hiçbir zaman bu rasadatin yerine kâim olamaz. Hiç bir sûretle mürebbîyi bu tetkikattan müstağni edemez.

Onun için iyi bir mürebbî olmak için *ilm-i ruh âlimi* olmaktan ziyâde, *ahvâl-i rûhiye vâkıfî* bulunmak lâzım gelir.

7- Bu da gösterir ki terbiye bir ilim değil, bir fen, bir hünerdir; iyi bir mürebbî olmak için, fenn-i terbiye kavâidini iyi bilmek kâfi değildir; bunları tatbik hususunda bir meleke, bir mümârese sahibi olmak da lâzımdır.

Fenn-i terbiye, umûmî -hemen herkes hakkında kâbil-i tatbik- esaslar gösterir; ahvâl-i muhtelifede ne yolda hareket edilebileceği hakkında da umûmî usûller irâe eder; iyi bir mürebbî olmak için bunlara vâkıf olmak şüphe yok ki pek fâidelî, pek lâzımdır, fakat kâfi değildir; bu umûmî usûlleri ahvâl-i husûsiyeye tatbik etmek -bu umûmî esaslar üzerinde husûsî binalar vücuda getirmek- lâzım, bunun için de iyi bir müdekkik ve iyi bir müteharrî olmak lâbüddür. Fenn-i terbiye bunu teshil eder, fakat büsbütün temin etmez.

Çocukların ruhlarını - hal-i fikri ve ahlâkilerini- [22] kolaylıkla anlamak, bu ruhun -bu hal-i fikri ve ahlâkînin- iktizâ ettiği tedbirleri süratle bulmak mürebbîler için pek lâzım ve pek mühim bir vâsita-i muvafakkıyettir.

8- İnsanın ilk mürebbîleri, ailesi efradıdır: Çocuğu onlar doğurur, onlar emzirir, onlar büyütür, onlar yedirir, yatırır, kaldırır, giydiren, barındırır; çocuğa yürümeyi ve konuşmayı onlar öğretir, ilk tarz-ı muhâkemeleri ve ilk hissiyat-ı ahlâkiyeyi bile onlar telkin ve ilkâ eder. Onun için terbiyenin mebâdisi, esasları hep ailelerin ahvâline göre taayyün eder; **aile**, terbiyenin ilk âmilini, ilk müessirini teşkil eder.

Bilâhare buna ikinci bir müessir daha inzimam eder: **Mektep**. Orada çocuklar bir taraftan muallimlerinden ders ve nasihat alır, bir taraftan da arkadaşlarından -iyi veya fenâ- nümûneler görür ve bir taraftan bu ders ve nasihatlarla, diğer taraftan da bu nümûnelere göre bir akıl ve ahlâk kazanır.

Terbiye, mektepte de hitam bulmaz; mektep hayatından sonra da, hayatın tâ nihâyetine kadar devam eder. Terbiyenin bu devredeki müessiri **muhittir**.

Muhit, insanın ahvâli üzerine maddî ve mânevî birçok tesirler icrâ eder: İnsanı **muhît** olan ahvâl-i maddiye ve mânevîye, [23] insanın yaşadığı zamanın ve mekânın -devrin ve iklimin- ahvâli münâsebette bulunduğu kimselerin -meslektaşların, hemşehrilerin, vatandaşların ve hatta hem-cinslerin- itiyadâtı takip ettiği mesleğin ve mecbur olduğu tarz-ı taayyüşün muktezeyâtı onun ahvâl-i bedeniye, fikriye ve ahlâkiyesini muhtelif istikâmetlere sevk eyler.

Gerçi 'aile' ve 'mektep' de birer 'muhit' demektir, onların ahvâli de 'muhît' medlûlunde dâhildir; bu sebeple 'terbiyenin müessiri muhittir' demek ve bu 'muhit' kelimesinden 'muhît-i âilevî' ve 'muhît-i mektebi'den başka 'muhît-i beledi', 'muhît-i mesleki' 'muhît-i millî', 'muhît-i asrî'nin -velhâsıl her türlü ahvâl-i muhîtenin heyet-i mecmûasını kasdetmek câizdir. Fakat 'aile' ve 'mektep'in terbiyede tesirleri büyük olduğu için bunları tahsisan nazar-ı dikkate almak ve ayrı birer müessir gibi telakkî etmek daha muvâfıktır.

Nefis de terbiye hususunda tesirden hâlî kalmaz: İnsanın bir şeye azim ve me-ram etmesi, ahvâl-i fikriye ve ahlâkiyesinin tahavvül ve tekâmülü hususunda pek mühim bir âmil ve müessir teşkil eder.

Şu hale göre terbiyenin avâmili: **Muhît**, **aile**, **mektep** ve **nefis** namları ile dörde ırcâ olunabilir.

Bu dört müessir arasında nefis büsbütün tâlîdir; çünkü onun kendi kendini terbiyeye -daha doğrusu terbiyenin diğer müessirlerine mukabeleye- kâbiliyet ve adem-i kâbiliyeti, o vakte kadar sair müessirlerden almış bulunduğu terbiyeye tâbi bir meseledir; **aile**, [24] mektep ve muhît-i umûmî ise pek mühimdir.

Bu üç müessirin en kuvvetlisi ailedir. Çünkü evvelâ aile terbiyesi, mektep ve

muhît-i umûmî terbiyesinin de esasıdır; sâniyen mektep hayatı esnasında da devam etmektedir; sâlisen, insanın en mütehavvil ve binnetîce terbiyeye en müstaid olduğu devirde vukua gelmektedir.

Fakat mektebin, **mekteb-i terbiyesinin** de daha başka bir ehemmiyeti vardır: Mektep, aile terbiyesinin nevâkısını ikmâl, mazarratını tâdil ve tahfif eder; muhît-i umûmînin tesirâtına karşı ferdin kâbiliyet-i telekku'niyesini ve kâbiliyet-i mukâvemetini tenkîs veya teşdîd eyler; onun için mektep, terbiye-i umûmîyenin de terbiye-i âileviyenin de vâsıta-i ıslâh ve tâdili gibi telakkî olunabilir.

Denilebilir ki: Mektep, etfali ailesinden alıp heyet-i ictimâiye namına terbiye etmek ve hayat-ı ictimâiye hazırlamak' ile mükelleftir. Vazîfesini bihakkın ifâ eden bir mektep, rahleleri üzerinde oturan etfali, hem hayat-ı ictimâiyenin şedâid ve müşkilatına mukâvemet ve galebe etmeye ve hem de benî nevîleri ile akraba ve bilhassa evlatlarının terbiyesinde tesirat-ı ıslahkârâne icrâ eylemeye muktedir bir hale getirir.

Hulâsa: 1- Tahavvül ve tekâmül, insanların ve bütün zî-hayat mahlûkların evsaf-ı esasîsindendir; efradın tekâmülünde bir tarz-ı müşterek ve umûmî lâzım olmakla beraber, bir takım husûsiyetler dahi meşhûddur. 2- Bu husûsiyetler birçok esbabın neticesidir; şerâit-i hayâtîye [25] ve muhîtiyenin tesirâtı ve tahavvûlatı bu sebeplerin en ehemmiyetlilerindendir. İnsan bu şerâiti tebdil ve tâdil ederek bu tekâmülü idâre eyleyebilir; nebatat ve hayvanatın neşvünemâsını idâre için yapılan amelîyyat 'ziraat'î insanların ve bilhassa çocukların neşvünemâsını idâre için yapılan ihtimâmat da 'terbiye'yi teşkil eder. 3- Ziraatte gâye yalnız nev-i beşerin menâfiini temin etmektir; fakat terbiyede gaye hem terbiye olunan ferdin ve hem de onun mensub bulunduğu heyet-i ictimâiyenin menâfiini - saâdet ve mükemmeliyetini temin etmektir. 4- Terbiye, insanın kuvvet ve kâbiliyetlerini -gerek kendinin ve gerekse hem- nevinin saâdet ve mükemmeliyetini temine medâr olacak bir tarzda- tenmiye etmektir. 5- Fenn-i terbiyenin en ehemmiyetli muâvinleri ilm-i ruh, ilm-i hayat ve ilm-i ahlâktır: Bunların ilk ikisi terbiyenin vesâit-i icrâiyesini, üçüncüsü ise bunun gâyesini tâyine medâr olur. 6- Terbiye hususunda efradın tabayi-i husûsiyelerini nazar-ı dikkate almak lâzımdır; bu sebeple iyi bir mürebbî olmak için ilm-i ruh âlimi olmak kâfi değildir, ahvâl-i rûhiye vâkıfı bulunmak da lâzımdır. 7- Fenn-i terbiye bir ilim değil, bir hünerdir; iyi bir mürebbî olmak için fenn-i terbiye âlimi olmak kâfi değil, bunun tatbiki hususunda bir meleke sahibi bulunmak da lâzımdır. 8- Terbiyenin müessirleri: Aile, mektep, muhît-i umûmî ve nefistir. Mektep terbiyesi, diğer terbiyelerin vâsıta-ı ıslâhı gibidir. [28]

BİRİNCİ KISIM

Usûl-i Terbiye

İnsanın kuvâ ve kâbiliyetleri üç kısıma ayrılabilir: Kuvâ ve kâbiliyat-ı bedeniye, fikriye ve ahlâkiye.

Bu kâbiliyetlerin tekâmül ve nemâsını hiss-i idâre ile mükellef olan terbiye dahi üç kısıma ayrılabilir: Terbiye-i bedeniye, terbiye-i fikriye, terbiye-i ahlâkiye.

Kuvâ-yı beşeriye'nin bu üç kısmı arasında şiddetli bir irtibat vardır: Bazı ahlâksızlar bir takım hastalıkları, bazı hastalıklar da bir takım huysuzlukları intac eder; cehâletten ve noksani-i muhâkemededen mütevellid ahlâksızlık ve hastalıklar nâdir değildir; hastalık veya ahlâksızlık yüzünden tekâmül-i fikrînin geri kalması da kesretle vâkidir.

Onun için terbiyenin bunlardan yalnız birine hasrı, terbiye-i fikriye, bedeniye ve ahlâkiyenin birbirinden tefriki, kat'iyen câiz değildir. Terbiyenin bu üç kısmı, dâima birbirine mütevaziyen ve birbiriyle müterâfikan ilerlemelidir.

1

Terbiye-i Bedeniye

I. Terbiye-i Bedeniye'nin Gâye ve Ehemmiyeti

1- Terbiye-i bedeniyenin gâyesi, insanın *bedenen saâdet ve mükemmeliyetini* temin etmektedir.

Bedenen saâdet ve mükemmeliyet, *sıhhat* ve *kuvvet* ve *âzâda tamamîyet* ile kâimdir. Onun için terbiye-i bedeniyenin vazîfesi “bedenin sıhhat ve kuvvetini ve azasının tamamîyet-i neşvünemâsını temin etmekten” ibâret demektir.

2- Terbiye-i bedeniyenin ehemmiyeti büyüktür. Çünkü evvelâ, hayatta her meslek için kuvvet ve sıhhat ihtiyâç vardır. Hamallık ve amele gibi bazı meslek ve sanatlar hemen büsbütün kuvvet-i bedene tâbidir, bunlarda muvaffakiyetin birinci şartı kuvvettir; muallimlik ve muharrirlik gibi bazı meslek ve sanatlar büsbütün kuvvet-i bedene tâbi olmamakla beraber ondan ziyâdesiyle müteessirdir. Bu mesleklerde muvaffakiyet için de beden hiçbir olmazsa emrazdan ârî ve yorgunluğa mütehammil olması lâzımdır.

Sâniyen, fikir ve ahlâkın selameti hususunda da kuvvet ve sıhhatin [30] tesiri vardır: Hal-i sıhhiyenin, tarz-ı tağdiyenin kâbiliyet-i tefekkür üzerine tesiri pek vâzıhtır; bazı alil bedenlerde parlak zekâlar tecellî etmesi vâki ise de nâdirdir; herhalde vücuttaki illetlerin mesâîye-i zihniyeye ve hıdemat-ı fikriyeye karşı birer mânîa teşkil ettiği inkâr edilemeyecek hakikatlerdendir.

Bedenin ahlâk üzerine tesiri, bilhassa hastalık esnasında büyük bir vuzuh ile tezâhür eder: Hastalık esnasında huyun değiştiğini, hastalara ekseriya bir titizlik arız olduğunu herkes bilir; bu tesir yalnız hastalık zamanına münhasır -ve ârizî- değil, daimidir. Dâima ahlâk ile mizac ve sıhhat-ı beden arasında kavî bir irtibat vardır.

Hulâsa: Kuvvet ve sıhhat-i beden, hadd-i zatında büyük bir ehemmiyeti hâiz olduktan başka, fikir ve ahlâk üzerine icrâ-yı tesir etmek itibârıyla da başkaca bir ehemmiyeti hâizdir; onun için terbiye hususunda bedenın ihmal edilmesi kat'iyen câizdir.

Herbert Spencer, *Hayatta muvaffakiyetin birinci şartı: İyi bir hayvan olmaktır; bir milletin feyzinin birinci şartı: İyi hayvanlardan mürekkebe olmasıdır*' demiştir. Bu sözde biraz mübâlağa var ise de büyük bir hisse-i hakikat de mevcuttur: İyi bir hayvan olmanın -yani bedenın sıhhatli ve kuvvetli bulunmanın- hayatta muvaffakiyet hususunda büyük bir tesir ve ehemmiyeti hâiz olduğu [31] inkâr edilemeyecek hakikatlerdendir.

3- Bedenın ehemmiyetini teemmül ederken, zihne vehleten 'medeniyet terakkî et-tikçe kuvvet-i bedenın ehemmiyeti tenâkus ediyor.' yolunda bir mütâlaa vârid olur.

Filvâki bu, bir nokta-i nazardan doğrudur: Artık, askerlik pehlivanlık devrinden çok uzaklaşmıştır. Bugün zafer bedenın iriliğine veya kuvvetliliğine tebaiyetten kurtulmuştur; amelelik bile işçilik derekesini geçmiştir; fabrikalar, artık amelelerin adaleleriyle değil, makinelerin dişli çarkları ve kayışları ile işlemektedir.

Fakat hakikat-ı halde, bu tenâkus zâhirîdir; kuvvet-i bedenın ehemmiyeti tebdîl-i şekil etmiş, fakat kaybolmamıştır: Askerlikte pehlivanlığın ve kuvvet-i pazunun ehemmiyeti zâil olmuş, fakat -yorgunluğa, susuzluğa, rüzgara, yağmura, esbab-ı marâziyeye mukâvemet ve tahammül gibi- hasâil-i bedeniye ve sıhhiye en ehemmiyetli şerâit-i muvaffakiyet sırasına geçmiştir; amelelikte kuvvet-i pazunun pek de ehemmiyeti kalmamış, fakat -fabrikaların tozlu, zehirli, müteaffin havaları içinde mütemâdiyen bir vaziyette durarak çalışabilmek için- 'sarsılmaz bir sıhhate ve yorulmaz bir bedene mâlikiyet' bir kat daha mübrem bir ihtiyaç halini almıştır.

Hayat-ı medeniyet insanı gayri tabiî vaziyetler almaya ve gayri tabiî [32] hareketler yapmaya, -daha şâmil bir tâbir ile gayri tabiî muhitler ve gayri tabiî meşguliyetler arasında yaşamaya- mecbur ediyor, onun için bedenın sıhhat ve kuvvetini pek çok ve pek şiddetli sadmelere ve mâniyalara uğrattıyor, bu sebeple onu bu sadmelere tahammül edebilecek, bu mâniyaları atlayabilecek, bu gayri tabiî muhit içinde ve bu gayri tabiî meşguliyetler arasında muhâfaza-i sıhhat edebilecek bir hale getirmek -velhâsıl: Terbiye etmek- ihtiyacını şiddetlendiriyor. Onun için bu gün bedeni ihmal etmek terbiyeyi pek nâtamam bırakmak demek olur.

Hulâsa, 1- Terbiye-i bedeniyenin gâyesi: İnsanın bedenın saâdet ve mükemmeliyetini temin etmektir. Bedenın saâdet ve mükemmeliyet, bedenın sıhhat ve kuvveti ve âzânın tamamıyeti ile kâimdir. -Sıhhat ve kuvvet hadd-i zatında büyük

bir ehemmiyeti hâiz olduğu gibi fikir ve ahlâk üzerine icrâ-yı tesir itibâriyle de başkaca bir ehemmiyeti hâizdir; onun için terbiye hususunda beden ihmal edilmesi kat'iyen câiz değildir. [2-] Medeniyet terakkî ettikçe, beden ehemmiyeti kaybediyor gibi görünürse de hakikat-ı hal bunun tamamıyla aksidir; terbiye-i bedeniye olan ihtiyaç medeniyetle mebsuten mütenâsib olarak tezâyüd ediyor denilebilir. [33]

II. Terbiye-i Bedeniye ve Aile

1- Sıhhat-i bedeniye'nin en birinci müessirleri vâlideyndir: Çünkü bunların bazı hâlât-ı sıhhiyeleri, evlada doğrudan doğruya icrâ-yı tesir eder, onlara irsen intikal veya bir istîdad-ı mahsus i'tâ eyler. Seretan, verem, frengi, sıraca gibi hastalıkların irsen intikal ettiği müşahadat-ı ruizmerre ile müspet hakikatlerdendir. Vâlideynin mizac ve bünyesinin, nehâfet ve asabiyetinin evlad üzerine büyük tesirler icrâ ettiği de inkâr olunamayacak hususlardandır.

Denilebilir ki: her çocuk, dünyaya gelirken beraberinde bir *hamûle-i emraz* -daha doğrusu bir *hamûle-i istîdâdat*- getirir; bu hamûleyi onlara yükleten, bu isti'dad-ı marâziyeleri onlara veren vâlideyndir. Onun için sıhhat-i etfalda vâlideynin pek büyük bir hisse ve tesiri -ve binnetice pek ağır bir vebal ve mesûliyeti- var demektir.

Bu hususta bilhassa vâlidelerin tesiri şâyân-ı dikkattir: Peder yalnız bir tesir-i ibtidâi icrâ eder; fakat vâlide ilk tesirden sonra da -haml ve ırzâm devamı müddetince de- devamlı bir tesir yapar: Evlad, vâlidesinin rahminde dokuz ay kalır, orada onun kanı ile beslenir; onun için vâlidesinin ahvâl-i sıhhiyesinden, tarz-ı maîşet ve hareketinden, teheyücat ve temâyûlatından [34] bir hisse-i tesir alır. Tevellüdden sonra da aylarca müddet vâlidesinin sütü ile teğaddî eder ve bu müddet zarfında da onun sıhhat veya illetinden hiss-i mend olur.

Bu sebeple denilebilir ki: *Etfalın sıhhat ve kuvvetinin birinci şartı, ebeveynin sıhhat ve kuvvetidir. Vâlideynin terbiye-i bedeniye-i evlatta birinci vazîfesi de kendi sıhhat ve kuvvetlerinin muhâfazasıdır.*

Bu itibâr ile muhâfaza-i sıhhat, insan için yalnız bir vazîfe-i nefsiye değil, aynı zamanda bir vazîfe-i âileviye ve ictimâiye demek olur.

Kendi beden ve sıhhatlerini ihmal -ve hatta türlü türlü itiyadat-ı seyyie ile tahrib eyleyenler, meatteessüf, pek çoktur; bunlar tenkid ve itiraza hedef olunca ekseriya: 'her koyun kendi bacağından asılır' darb-ı meselini îrad ederler. Evet! Her koyun kendi bacağından asılır, fakat hiç bir insan yalnız kendi bacağından

asılmaz, her insan kendi bacağından asılırken, evlad ve ahfadının da bir taraftan asılmalarına sebebiyet vermiş olur; sıhhatlerini ihmal ve tahrib edenler dâima bilmelidir ki, aynı zamanda evlatlarının sıhhatlerini de tahrib ediyorlar demektir.

Onun için *Herbert Spencer*'in şu sözü cidden teemmüle şâyandır:

Kavâid-i sıhhiye her bir muhalefet, bir günah-ı maddîdir. [35]

2- Ailenin terbiye-i bedeniyede tesir ve vazîfesi bundan ibâret değildir:

Çocukluk, bedenin neşvünemâsının en süratli, faâliyetinin en şiddetli, sıhhati-nin en mukâvemet-siz olduğu bir devirdir; bu devr-i hayat, aile içinde -muhit-i umûminin tesiratından masun ve mahfuz bir sûrette- mürûr eder; çocukların bu devirdeki maîşeti, hep ailelerinin tertib ve tensib ettiği tarzda güzêran eyler; çocuk için sükânâ, hava, libas ve hatta hareket hep ailenin tensip ettiği yerlerden ve şeylerden ibâret devam-ı sıhhatte külliyyen ailenin takayyudatı ile kâimdir. Onun için ailenin bu itibâr ile olan tesir ve vazîfeleri de mühim ve büyüktür: Çocukları iyi beslemek, saf bir hava içinde yaşatmak, sık sık yıkamak, hareketten men etmemek, sıhhi elbise ile gezdirmek ebeveyn için birer vazîfedir.

Fazla olarak çocuklarda büyük bir meyl-i taklid ve tekrar vardır: Etraflarında gördükleri hareketleri taklid ve takibe inhimâk gösterir ve küçüklüklerinden itibâren birçok itiyadat kesbetmeye başlarlar. Gıdada, uykuda, harekette intizam, çocuklukta iktisab edilir birer "*fazilet-i sıhhiye*"dir; itiyadat-ı redîenin çoğu da çocuklukta kazanılır birer "*rezilet-i sıhhiye*"dir. Bu da ebeveyne terbiye-i bedeniyeye hususunda [36] başka bir vazîfe daha tahmil eder: Evlâda sıhhi bir maîşetle nümûne-i imtisal olmak ve sıhhi itiyadat bahşetmek.

3- *Gıdanın* hayat ve sıhhat hususundaki tesir ve ehemmiyetini herkes bilir. Gıdasız yaşamak kâbil değildir; birçok hastalıklardan kurtulabilmek için bazı ağdıyeden perhiz etmek zarûrîdir; birçok hastalıkların tedavisi hususunda, bazı ağdıye ilaç kadar mühim ve müessirdir.

Ağdıyenin hayat ve sıhhat üzerine olan bu tesiri bilhassa çocuklarda bir kat daha büyüktür: Çocukların açlığa kâhiller kadar dayanamaması ve kılıklar ve kazalar esnasında kâhillerden evvel terk-i hayat etmesi buna delildir. Bunun asıl sebebi şudur ki: Çocuklar yalnız bekâ bulmak değil, fazla olarak neşvünemâ bulmak için de gıdaya muhtaçtır.

Gıdanın ahlâk ve zekâ üzerine de tesiri vardır; bazı mekteplerde yapılan taharrî ve tecrübelerden de anlaşılmıştır ki: Talebenin tarz-ı tegaddisi ile gayreti, muvaffakiyeti, itaâtî, inzibata riâyeti arasında pek vâzih bir münâsebet mevcuttur.

Onun için terbiye-i bedeniye hususunda, tarz-ı tegaddîye büyük bir ehemmiyet vermek lâzımdır:

Evvelâ: Şurası dâima nazar-ı dikkatte tutulmalıdır ki, boğazdan geçen ve mideye giden yemeklerin hepsi fâide temin etmez; beden [37] yemeklerin yalnız temsil edilebildiği kısımdan istifâde eder. Onun için yemekleri -yalnız açlığı izâle, dimağı telzîz ve mideyi imlâ için değil- asıl bedeni beslemek için yemeli ve yedirmeli; yenecek ve yedirilecek etîmenin besleyici olmasına itinâ eylemelidir.

Sâniyen: Şurası da bilinmelidir ki, taam da intizam da büyük bir lâzime-i sıhhatir; her vakit bir şey çiğnemeye inhimâk, hiçbir vakit ile mukayyet olmadan taam, mide ve hazım hastalıklarına yol açar. Onun için çocukları muntazam fâsılalarla, muayyen vakitlerde it'am etmek ve obur alıştırmamak lâzımdır; ekseriya yapıldığı gibi, çocukları oyalamak veya susturmak maksadıyla ellerine ve ağızlarına her an yemişler ve şekerlemeler vermek, her gün birer başka saatte yemek yedirmek, onların sıhhatlerine kastetmek demektir.

4- **Havanın** hayat ve sıhhatçe ehemmiyeti gıdanınkinden de büyüktür; beş altı saat gıdasız kalmak mümkün olduğu halde bir dakika bile nefessiz durmak muhaldir; teneffüs, yolunda cereyan etmedikçe en mugaddî ve en sıhî etîmeden bile istifâde gayri kâbilir.

Hayat ve sıhhat için saf bir hava lâzımdır; insanların ve hayvanların ciğerlerine girdikten sonra çıkan hava, artık teneffüse sâlih değildir; insanların nefeslerinden, lambalardan, mangallar [38]dan, tencerelerden çıkan buharlar ve gazlar ile meşbû bulunan bir hava, boğucu, nefes almağa mâni olucu -ve bu sûretle bedeni zehirleyici- bir muhît demektir. Henüz devr-i nemâda bulunan -onun için şiddetle teneffüs ve iğtidaya muhtaç olan- çocukları böyle bir muhitte yaşatmak, bir cürüm işlemek demektir.

Daryl'in [?] dediği gibi: Çocuğuna zehir yutturan bir babaya ya cânî veya mecnun nazariyle bakmakta hiç kimse tereddüd etmez; böyle bir babayı ya tımarhaneye veya hapishaneye göndermekte hiçbir hükümet taahhur göstermez. Halbuki çocuklarının teneffüslerine hiç ehemmiyet vermeyen, onları mahsûr havalarda yaşatarak bedenlerinin hâmız-ı karbon ile meşbû kalmasına sebebiyet veren ebeveynin bu hareketleri -netice ve zarar itibâriyle- daha az mücrimâne değildir.

Ebeveyn, çocuklarının terbiye-i bedeniyelerini temin için odalarının tecdid-i havasına itinâ etmeli ve bu itinâları ile evlatlarına çocukluklarından itibâren amelî bir ders-i sıhhat vermeli, bir itiyad-i sıhî bahşelemelidir.

5- **Hareket**, hayatın ve bâhusus nemânın en birinci şartlarındandır; herkes için ve bâhusus devr-i nemâda bulunan çocuklar için, mühim ve mübrem bir ihtiyaçtır. Herkes bilir ki, hayvanat yavruları bütün vakitlerini koşmak, oynamak, hareket [39] etmek ile geçirir; çocuklar doğar doğmaz bir çok hareketler yapmağa başlar ve böyle hareketlerden hiçbir zaman fâriğ olmaz; bu hareketler onlarda -meme emmek, nefes almak gibi- fitrî ve tabiidir; hemen meme emmek ve nefes almak ile beraber başlar ve onlar gibi sevk-i tabii ile vuku bulur. Nemâ, yalnız hareket ve faâliyet ile kâbildir; ilm-i hayatça müspettir ki, uzuvlar hareket ve faâliyetleri nispetinde kuvvet ve nemâ bulurlar, âtul kahlırlarsa büyüyemezler; tâbir-i fennîsi veçhile: *Faâliyet-i dâmâmete, atâlet-i dumûra bâdi olur.*

Hareket-i deveranın süratlenmesine ve bu sebeple bütün bedenin faâl ve kavî bir hale gelmesine de sebep olur; hareketin bilhassa hazm ve tegaddî hususundaki tesir ve ehemmiyeti pek vâzih ve hatta alenîdir. Meşâhir-i ittibâdan Trousseau'nun [?] tâbir-i zarîfi veçhile: “İnsan midesi ile olduğu kadar, bacakları ile [de] hazmeder.”

Onun için bilhassa çocukların hareketine mâni olmak, onların hayat ve nemâlarına engel olmak demektir. Ebeveyn, çocukları nevdâd iken sıkı sıkıya kundaklamaktan, biraz büyüdükleri vakit de daimi takayyutlar ve nezâretler, mütevâlî azarlar ve öğütler ile - mânevî bir kundak içinde sıkıkmaktan ictinab etmeli, onları harekette, oyunda serbest bırakmalıdır; usluluğu hareketsizlik derecesine vardiirmek büyük bir kabahattir; ebeveyn çocuklar için hareketin değil sükûnetin bir hâl-i gayri tabii [40] ve hatta marazî olduğunu bilmeli ve onların hareketlerinden değil sükûnetlerinden endîşe-nâk olmalıdır.

6- **Nezâfet** de sıhhatin en ehemmiyetli şartlarından biridir; cildde bir takım bezler -guddeler- var ki, mütemâdiyen ter ve yağ ifraz ederler. Bu ifrâzatın hayatta büyük bir ehemmiyeti vardır: Yağ cildin ve kılların tarâvetini muhafazaya hizmet eder; ter, tebahhur ederken cildin harâretini alarak bedeninin sıcağa karşı mukâvemetini temin ettiği gibi kanı fazla sudan ve bazı muzır maddelerden tahlis ve tathîr eder; bu son nokta-i nazardan ter, tamamıyla beyle benzer, bundan dolaydır ki yazın -çoğaldığı vakit- bevl ifrâzatının azalmasına sebep olur.

Cildin bu ifrâzatı havada bulunan tozlarla karışınca nev'anmâ yağlı bir çamur teşkil eder ve guddelerin fethalarını -derinin mesâmelerini- seddeder; bu sûretle terin ve yağın guddelerden dışarıya çıkmasına mâni olur, mühim bir fiil-i hayâtînin tevakkufuna bâdi olmuş bulunur. Bu fiil-i hayâtînin tevakkufu ise -bir nokta-i nazardan ve bir dereceye kadar- ihtibâs-ı beyle- müşâbih ârıza teşkil eder.

Fazla olarak bu yağlar ve kirler, tufeylat için bir zemin-i münbit ve mahsuldar

demektir. Türlü türlü tufeylatın türemesine ve bu sûretle bilvâsıta dahi sıhhatin muhtel olmasına sebebiyet verir.

Adem-i nezâfet, ciltte husule gelen yara ve çıbanların azmasına, [41] ve sârî hastalıkların daha kolay bulaşmasına da bâdi olur.

Yemeği müteâkip ağızda dişler arasında kalan bakâyâ-ı gıdâiye tefessüh eder; bu mevadd-ı mütefessiha tufeylatın türemesine sebep olur; dişlerin çürümelerini, ağzın kokmasını, midenin bozulmasını intac eder.

Onun için çocukların nezâfetine ihtimam etmek ve onları küçüklükten itibâren nezâfet ve tahârete alıştırmak -kirden mütehâşî ve nezâfete mütehâlik- bir hale getirmek terbiye-i bedeniyenin şerâitü, ailelerin vezâifi cümlesindendir.

Nezâfetin ahlâk ile münâsebeti olması, -elbisesi ve bedeni temiz olanların başkalarına bir hiss-i ihtirâm ilkâ etmesi ve kendilerinde inşirah ve vakar hissi eylemesi- dahi bu vazîfenin ehemmiyetini teşdid eder.

7- **Elbise**, bedenimizi hâricin tesiratından muhâfazaya ve harâret-i garîziyemizi hârice intişâr ile zıyâdan ve vikâyeye hizmet eder; bu son nokta-i nazardan, elbise, harâret hâsıl eden yemeklerinkine müşâbih bir fâide temin eder, meşâhir-i kimyâgerândan [James] Young'un [?] dediği gibi- “bir miktar gıda yerini tutar”. Onun için çocukları, soğuktan muhâfaza edebilecek bir sûrette ilbas etmek lâzımdır.

Şu kadar var ki, elbisenin fâidesi bazı şerâit ile kâimdir; bu şerâitin fıkdamı halinde elbisenin fâidesi olmadıktan [42] başka zararı bile olabilir:

Dar ve sıkı elbise azâ-yı bedenin hareketini, kanın deveranını işkâl eder: Dar yaka, dar korse, dar kundura, bu sebeple büyük mazarratlar îras eder; ayağın nasırlanmasına, ciğerin büzülmesine, göğüs kafesinin çözülmesine, bütün ef'âl-i hayatiyenin az çok muhtel olmasına bâdi olur.

Pek bol elbise dahi iyi değildir; çünkü havanın tene serbestçe nüfuzuna mâni olmaz, bedenin muhâfazasında bir fâide temin edemez.

Bu sebeplerle elbisenin, azânın serbesti-i harekâtını ve kanın tamamıyet-i deveranını ihlâl etmemekle beraber, bedeni muhâfaza eyleyebilecek bir tarzda olması lâzım demektir.

Elbisenin çokluğu ve ağırlığı da muzırdır: Hareketi tas'ib ettikten başka bedeni pek sıcağa alıştırmak soğuğa tahammül kâbiliyetini azaltır; çocukları kürkleri içinde büyütme, kat kat elbiseler içinde yaşatmak, onların soğuğa karşı mukâ-

vemetini büsbütün kırmak, onları lüzumlu bir silâh-ı tabîiden mahrum etmek demek olur.

8 - **Mukâvemet ve tahammül**ün de sıhhatçe ehemmiyeti pek büyüktür. Öyle bedenler vardır ki pek tahammülsüzdür; sıhhattedir, fakat marazada pek mustait ve müheyyâdır: Ufak bir tesir, ehemmiyetsiz bir soğuk algınlığı, şiddetlice bir taab, adı bir maraz-ı müstevlî [43] o bedenin sıhhatini izâle ve ihlâl ediverir. Bu gibi bedenler pek sağlam ve dayanıklı olmayan binalara benzerler: Çürük değildirler, çatlakları yoktur, fakat çok yüke ve çok zamana dayanamazlar, bir kaç sene içinde çürür, bir izdiham ve ictimâ tesiriyle çöker, ufak bir kasırga ve hafif bir zelzele yüzünden bile yıkılır.

İyi bir terbiye bedene, sıhhaten başka mukâvemet ve tahammül kâbiliyeti de bahşetmeli; onu açlığa, susuzluğa, soğuğa, yorgunluğa velhâsıl bütün müessirat-ı marâziyeye mukâvemet ve tahammül gösterebilecek bir hale getirmelidir.

Bunun için, evvel emirde, bedeni nâzik alıştırmaktan ihtirâz etmelidir: Mütehammil olmanın birinci şartı, nâzik alışı bulunmamaktır. Küçüklükten kürkler içinde büyüyen çocuklar soğuğa karşı pek mukâvemetsiz olurlar; atâlete mahkûm edilenler, yorgunluğa gayri mütehammil kalırlar; ziyâdan mahrum ve rutûbetli evlerde büyütülen çocuklar, her türlü hastalıklara müstaid ve müheyyâ bulunurlar.

Ebeveyn evlatlarının bedeni tesirat-ı hâriciye ve marâziyeye karşı himâye etmeli, fakat bu tesirlerden büsbütün âzâde tutmaya çalışmamalıdır. Dâima bilmelidir ki: Hayat maddeten de mânen de bir muhârebe, bir mübârezedir; beden ile muhitin müsâdemesi muhakkak [44] ve gayri kâbil-i ictinabtır. Bedeni kuvvetleninceye kadar, muhâcemat-ı hâriciyeden sıyânet etmek -şiddetli bir hücumla mâruz olduğu vakit himâyeye müsâraat göstermek- lâzım, fakat sıyânet ve himâyete muhtaç olmadan kendi kendine harbedebilecek bir hale getirmek de lâbüddür. Çünkü: Beden er geç hâmisiz kalacak, doğrudan doğruya mücadeleye mecbur olacaktır. Mücadele ve müsâraaya kâbiliyet ise ancak mücadele ve müsâraa ile iktisab edilir bir haslettir.

Hulâsa: 1- Etfalin sıhhat ve kuvvetinin birinci şartı ebeveynin sıhhat ve kuvvetidir; Vâlideynin terbiye-i evlatta birinci vazîfesi de kendi sıhhat ve kuvvetlerinin muhâfazasıdır. Kavâid-i sıhhiyeye her bir muhalefet bir günah-ı maddidir. 2- Ebeveyn sıhhat-i etfal üzerine, takip ve tatbik ettikleri tarz-ı iâşe ile gösterdikleri nümûneler ile, bahsettikleri itiyadlar ile de icrâ-yı tesir eder. 3- Gıda, hayat ve sıhhatin en birinci müessirlerindendir, bilhassa çocuklar için bir kat daha ziyâde hâiz-i ehemmiyettir; onun için terbiye-i bedeniye hususunda tarz-ı tağdiyeye bü-

yük bir ehemmiyet vermek lâzımdır: Evvelâ yemeklerin besleyici olmasına itinâ etmeli; sâniyen tağdiyeye intizama riâyet etmelidir. 4- Hayat ve sıhhat için saf hava lâzımdır; teneffüs havanın safvetini ihlâl eder. Ebeveyn, odaların tecdid-i havasına itinâ etmelidir. Bu itinâları ile evlâtlarına küçüklüklerinden itibâren amelî bir ders-i sıhhat, fâideli bir itiyad-i sıhhi vermiş bulunmalıdır. 5- Hareket-i hayatın ve bâhusus nemânın en birinci şartlarındandır; çocuklar için bir ihtiyâc-ı tabiidir. Faâliyet zahamete, atâlet zumûra bâdi olur. Çocukları hareketten men etme[me]li, onların fart-ı hareketinden değil, sükûnetinden endişenâk olmalı, çocuklar için hareketin değil sükûnetin bir hal-i marazî ve ârizî olduğunu bilmelidir. 6- Nezâfet de sıhhatin en birinci levâzımındandır. [45] Adem-i nezâfet cildin infizâcatına mâni', tufeylatın istilâ ve tekessürüne bâdi olur. Onun için çocukları küçüklükten itibâren tahâret ve nezâfete alıştırmalıdır. 7- Elbise hararat-ı garîziyeyi muhâfaza eder, bir miktar gıda yerine kâim olur. Elbisenin sıhhi olması için bedeni muhâfaza etmekle beraber âzânın hareketine ve kanın deveranına mâni olmaması lâzımdır. Elbisenin çok ve ağır olmaması muktezidir. 8- Bedenin mütehammil bir hale getirilmesi de terbiye-i bedeninin en ehemmiyetli gâyelelerinden birini teşkil etmelidir. Bunun için bütün şerâit-i sıhhiyeye riâyet ettikten başka bedenin nâzik alıştırılmasından içtinâp edilmek de lâzımdır. [46]

III. Terbiye-i Bedeniye ve Mektep

1- Mektep, tahsil çağına gelmiş olan çocuklar için bir muhit-i ta'ayyüş teşkil eder: Bu çocuklar günlerinin lâakal beş altı saatini mektepte geçirir. Mektebin rahleleri üzerinde oturur, dershanelerinin havasını teneffüs eder, pencerelerinin ziyâsını alır, bahçelerinde dolaşır, onun için mektebin ahvâlinden *bedence ve sıhhatçe* dahi müteessir olur.

Bu sebeple mektep, terbiye-i bedeniyede mühim bir müessir teşkil eder.

2- Mektepte geçen hayat, hayat-ı âdiye ve âileviyeden pek farklıdır; bu hayatın birçok husûsiyetleri vardır: Evvelâ: Mektep dâima birçok çocukları bir araya toplar ve bir arada yaşatır; sâniyen: Çocukları ders esnasında dershanelerin birer tarafında bir rahle üzerinde oturmaya mecbur eder; sâlisen: Çocukları günde üç dört saat okumak ve yazmakla velhâsıl zihnen ve fikren çalışmakla işgal eder.

Bu husûsiyetler sebeb[iyle], mektep, çocukların ef'âl-i hayâtîye ve ahvâl-i sıhhiyesi üzerine büyük tesirler icrâ eder:

2.1: Mektepte çok miktarda çocuklar bir araya toplandığı için bulaşık hastalıkların sirâyeti tehlikesi büyür.

2.2: Dershanelerde çok miktarda çocuk bulunduğu [47] için, havanın ifsâd edilmesi sūratlenir.

2.3: Çocuklar dershanenin bir tarafında oturarak okumaya ve yazmaya mecbur olduğu -evlerde olduğu gibi, canları isteyince pencerelere yaklaşıp uzaklaşmaya muktedir olamadığı- için ziyânın çokluğunun ve azlığının zararı daha ziyâde olur.

2.4: Çocuklar ders esnasında rahle üzerinde oturmaya ve o rahlenin müsâadesine göre bir vaziyet almaya mecbur olduğu için, bu rahlelerin sıhhat üzerine tesiri, evlerdeki iskemle ve kanepelerinkine kıyas olunamayacak derecede büyük olur.

2.5: Çocuklar zihnen meşgul olduğu için, mektepte mesâyî-i fikriyenin ef'âl-i hayâtîye ve ahvâl-i sıhhiyeye tesiri de ailelerdekinden fazla olur.

Mektepler, işte bu husûsiyetleri hasebiyle, çocukların ahvâl-i bedeniye ve sıhhiyesi üzerine fenâ tesirler yapabilir. Eğer bu husûsiyetler nazar-ı dikkat ve itibâra alınarak tedâbir-i sıhhiyeye tevessül edilemezse mektep, çocukların neşvünemâ-yı tabiyyesini tevkif ve ihlâl ettikten başka birçok hastalıklara tutulmalarını da intac eder.

Onun için mektebin terbiye-i bedeniye hususunda birinci vazîfesi: -Bu bâbda lâzım gelen tedâbiri ittihaz ederek, dershaneleri, rahleleri, programları muktezeyât-ı sıhhate muvâfık [48] bir tarzda inşâ ve tertib eyleyerek- sıhhat-i etfali ihlâl etmemektir.

3- Mektep terbiye-i bedeniye hususunda bu vazîfe-i esasiyeyi îfâ ettikten sonra daha müspet hizmetlerde dahi bulunabilir:

Muallimler her gün sabahleyin mektebe gelen bütün çocukların üstlerini, başlarını, ellerini, tırnaklarını, gözlerini, saçlarını muayene ederek nezâfetleri hakkında ihtâratta bulunursa, ailelerini bu hususlarda takayyudatta bulunmaya sevk ve icbâr etmiş olur.

Kezâlik her vesîleden bil-istifâde ameli sıhhat dersleri verir, -ezcümle: Çocukları terliyken su içmekten ve cereyan-ı havaya ma'rûz durmaktan men eder ve yemeyi müteâkip ağızlarını yıkamaya icbâr eyleirse onları sıhhî bir sûrette harekete alıştırmak, onlara- aile hayatında da devam edecek -birtakım sıhhî itiyadlar bahşetmiş olur.

Mektep, işte bütün bunları da yapmakla böyle her vesîleden bil-istifâde terbiye-i bedeniye hususunda ailelere yardım etmekle -aile maişetinin bu bâbta te'sirat-ı muzırrası var ise, onları tâdil ve tahfif eylemekle- de mükelleftir.

4- Mektep, terbiye-i bedeniye hususunda bunlardan daha müspet ve daha büyük hizmetler dahi ifâ edebilir ve etmelidir:

Muhtelif idman ve hareket tâlimleri sayesinde bedenın muhtelif [49] kısım ve uzuvlarının kuvvetlenmesine hizmet edebilir; bu idman ve hareketleri hüsn-i in-tihab ve tertip ederse, bütün bedenın kuvvet ve nemâsı hususunda büyük fâideler temin eylemiş olur.

Onun için idman, mekteplerin terbiye-i bedeniye hususundaki vâsıta ve vazifele-rinin en mühimlerinden birini teşkil eder.

5- Mekteplerin terbiye-i bedeniye hususunda bu tesir ve vazifeleri -sıhhati evve-len vikâye ve sonra ıslâh ve nihâyet takviye ve tenmiye hususundaki mecbûriyet-leri- bedihîdir ki, leylilik takdirinde bir kat daha büyük bir ehemmiyet kesbeder. Çünkü leylî mektepler müdâvimlerinin bütün maîşetlerine hâkim ve nâzım olur; gıdalarını ve yataklarını bile tedârik ve temin vazîfesini deruhte eder. Onun için leylî mekteplerin terbiye-i bedeniyedeki vazîfe ve mesûliyeti, nehârî mekteplerin-kindenden kat kat daha mühim ve daha büyüktür.

Hülâsa 1. Çocuklar, günlerinin beş altı saatini mektepte geçirdikleri için, mektebin ahvâlinden bedence ve sıhhatce de müteessir olurlar. 2. Mektep hayatının birkaç husûsiyeti vardır: Birçok çocukları bir arada yaşatmak, uzunca bir müddet bir vaziyette tutmak, zihnen çalıştırmak, bu husûsiyetler sebebiyle mektep ef'âl-i hayâtîye ve ahvâl-i sıhhiye üzerine büyük tesirler yapar: Hastalıkların sirâyeti ve havanın fesadı tehlikesi mekteplerde daha büyüktür; ziyânın çokluğunun veya azlığının, rahlelerin tarzının, zihni meşguliyetlerin derecesinin sıhhat üzerine tesiri mühimdir. Tedâbir-i sıhhiyeye tevessül edilmezse, mektep bu sebeplerle çocukların neşvünemâ-yı tabiîsini tevkif ve ihlâl ettikten [50] başka birçok hastalıklara tutulmalarını da intac eder. 3. Mektep çocuklara vesâyâ-yı sıhhiye-de bulunmak sûretiyle -sıhhî itiyadat bahşetmek ve ailelerin terbiye-i bedeniye hususundaki kayıtsızlıklarını ve zararlarını tahfif ve tâdil etmekle de mükelleftir. 4. Mektep idman vâsıtasıyla bedenın tenmiyesine çalışmak ile de muvazzaftır. 5. Leylî mekteplerin terbiye-i bedeniyedeki vazîfe ve mesûliyetleri, nehârî mektep-lerinkinden çok daha ağır ve büyüktür. [51]

IV. Mektep Binası

1- Mektep mümkün olduğu kadar havadar ve mürtefi bir mevkide olmalı, kışla, hastane, hapishane gibi emrâz-i sâriyenin intişarına müsait olan müesseselerden de salhâne, derihâne, mezarlık gibi muzırr-ı sıhhat gazlar neşreden yerlerden de uzak olmalıdır.

Kalabalık bir sokak yüzünde olmak da, gürültücü bir fabrika yanında bulunmak da, bir mektep için büyük bir kusurdur.

Mektep mevkiinin rutûbetli olmaması lâzımdır. Balçıklı olan ve bir metreden az derinlikte su tabakası bulunan -yani kuyuları bir metreden az bir derinliğe kadar su ile dolan- yerlerde mektep inşâsı câiz değildir. Öyle bir yerde mektep inşâsına mecbûriyet görülürse, hiç olmazsa, hendekler kazmak ve bunların dibine künk veya çalı çırpı koyduktan sonra üstlerini örterek- toprağı *tefcir* etmek ve mektebin zemin katını yerden yüksek yaparak bunun altında açık bodrumlar bırakmak sûretiyle rutûbeti tahfife çalışmak lâzımdır.

Mektep binasının her tarafı açık olmalı, etrafındaki binalar onun güneşine hâil olamamalıdır. Bunun için de mektep ile bu binalar arasında, onların irtifâlarının hiç olmazsa iki [52] misli kadar bir mesâfe bulunmalıdır.

2- Dershane, evvel emirde talebenin teneffüsü için lâzım olan havayı temin etmeli; bunun için de onun hacmi ile içinde oturacak talebenin miktarı arasındaki nispet altı metre mikâbı olmalıdır.

Teneffüs esnasında çıkan muzır ve müteaffin gazlar sıcak olduğundan tavana doğru yükselir. Dershanenin üstünde toplanır; onun için tavan basık olmamalı, lâakal dört metre yükseklikte bulunmalıdır.

Dershane, bu irtifâda olunca, sathın talebe başına bir buçuk metre kadar olması kifâyet eder.

Dershanenin arzı irtifâının bir buçuk iki mislini tecâvüz ederse, pencerelerden uzak olan tarafları derece-i kâfiyede tenevvür edemez; dershanenin tûli sekiz on metreyi geçerse arkada oturan çocuklar dersi işitmek ve harita ve tahtayı görmek hususunda zahmet çeker. Dershanenin irtifâı çok olur ve arzı ile mütenâsib bulunmazsa, içinde aks-i savtlar husule gelir. Sesler karışır ve dağılır. Onun için, dershaneler dâima tûlâni olmalı, arzları ile tûlları arasındaki nispet 2/3 ve nihâyet 3/5 raddesinde bulunmalı, tavanları dört dört buçuk metre irtifâında olmalıdır. [53]

3- Güneş rutûbeti izâle teaffunu men eder; güneşsizlik umûmiyetle rutûbeti tezîd, mikropların tekessürünü ve hastalıkların intişarını teshil eyler. Bundan

dolayıdır ki, “Güneş girmeyen yere hekim girer” denilir. Onun için dershanelerin doğrudan doğruya güneş alması, en ehemmiyetli şerâit-i sıhhattendir.

Şu kadar var ki ders esnasında dershaneye güneş girmesi gözlerin kamaşmasına bâdi ve okuyup yazmaya mâni olur. Onun için dershanelere yalnız dersten evvel güneş girmeli, ders esnasında ise sadece havanın, semânın ziyâsı *-ziyâ-i münteşir-* gelmelidir.

Fakat bu ziyâ epeyce şiddetli olmalıdır: Dershanenin aydınlığı, çocukların gözlerini kitaplarına veya defterlerine otuz, otuz beş santimetreden ziyâde yaklaştırmaya mecbur olmaksızın okuyup yazabilmelerine imkân verecek derecede şiddetli olmalıdır. Aksi takdirde talebe gözlerini rahleye yaklaştırmaya ve baş ve bellerini eğmeye mecbur olacağı için *kasr-ı basar* illetine dûçar olur, uzak şeyleri iyi fark edememeye başlar, aynı zamanda bel eğrilğine ve kamburluğa dûçar olur.

Ziyânın şiddetinden başka cihet ve istikâmeti de hâiz-i ehemmiyettir: Ziyânın önden gelmesi sıhhat-i basar için muzırdır, çünkü gözlerin kamaşmasına bâdi olur; arkadan gelmesi de iyi değildir, çünkü [54] talebenin önündeki defter ve kitapların gölge altında kalmasını intac eder; ziyânın yalnız bir yandan gelmesi iki yarlardan gelmesine müreccaktır, çünkü iki yandan gelen ziyâ daha çok ve daha karışık gölgeler hâsıl eder, derslane içindeki aydınlığın pek mütehavvil olmasını intac eyler. Ziyânın soldan gelmesi lâzımdır, çünkü sağdan girmesi el gölgesinin yazıyı kolaylıkla görmeye mâni olmasını intac eder.

Eğer dershanenin yalnız soldan gelen ziyâ ile derece-i kâfiyede tenvir-i kâbil olmazsa, o zaman arkadan da ziyâ verilmesi mukteziddir; fakat bu halde pencerelerin yüksekte olması ve bu arka ziyâsının yüksekten düşmesi lâzımdır. Bu da olamazsa o zaman bizzarûre sağdan da ziyâ vermek câizdir; fakat bu halde sağdan gelen ziyânın soldan gelenden her halde daha hafif olması muktezidir; çünkü bu ziyâ daha şedid olursa kâğıt üzerinde -gözü takribe mecbur edecek gölgeler husulune bâdi olur.

Ziyânın mümkün olduğu derecede sâbit olması ve her tarafta bir şiddette bulunması lâzımdır. Bir dershanede ziyânın şiddetinin zaman ile ve mekân ile tahavvülü bittabi gözlerin yorulmasını intac eder.

Bu muhtelif şerâitin temini için pencerelerin kâfi bir cesâmette ve muvâfık bir cihette bulunması lâzımdır: Dershaneyi tenvir edecek [55] pencerelerin irtifâi sınıfın arzının lâakal sülüsü, bu pencerelerin mesâhası da sınıfın mesâhasının humüsü ve nihâyet südüsü kadar olmalıdır.

Pencerelerin aralarındaki duvarlar mümkün olduğu kadar dar olmalı, yani dershanenin sol tarafı kâmil camlı bulunmalıdır. Böyle olmazsa pencere aralarının hâsıl edeceği geniş ve mütehavvil gölgeler dershanenin tesâvî-i tenvirini ihlâl eder. Pencerelerin alt kenarları yerden yüz otuz santimetre yüksek, üst kenarları ise tavandan yalnız yirmi otuz santimetre alçak olmalıdır; aksi takdirde ziyâ ufkî gelir ve daha çok gölge hâsıl eder.

Pencerelerin istikâmeti ders zamanında güneşin doğrudan doğruya duhulüne müsait olmayacak ve fakat şiddetli bir ziyâ-i müntesirin duhûlünü intac edecek tarzda olmalı; dershanenin ve mektebin mihveri ona göre bir vaziyette bulunmalıdır. Bu vaziyet-i sıhhiye, iklime göre tahavvül eder. Umûmiyetle en iyi olan vaziyet cenub-cenub-i garbî vaziyetidir. Ziyâ verecek pencereler hep bu duvar üzerinde olmalı, o ber-duvarlarda ve bunların karşısında bulunacak pencereler yalnız dersten evvel ziyâ-i şemsin idhaline ve dersten sonra havanın teccidine hizmet ettirilmeli, ders esnasında kapandıktan başka kalın bir perde veya kapakla örtülmelidir.

Bu sûretle ziyâ-yı şemsin duhûlüne mahsus pencereler bulunduğu [56] takdirde, âdi pencerelerin şimale müteveccih ve nâzır olması da pek muvâfık gelir.

Dershane duvarlarının koyu renkli olması da, parlak ve mücellâ bulunması da iyi değildir. Çünkü birinci takdirde dershane karanlık ve loş olur; ikinci takdirde duvarlarda gözleri yoracak in'ikâsat ve iltimâat husule gelir.

Sınıf duvarları için en muvâfık renk, hafif boz veya mavimtrak beyazdır.

4- Döşeme düzgün ve aralıksız olmalı, bunun için koyu ve dayanıklı keresteden yapılmış bulunmalıdır; döşemelerdeki aralıklar, süprüntülerin toplanmasına ve bu sûretle döşeme tahtalarının altında bir mezbele husule gelmesine sebebiyet verdiği için pek muzırdır.

Döşemenin linolyum ile mefruş veya ksilolit ve porfirolit gibi mesâmatsız ve aralıksız bir madde ile mestur bulunması, -kolaylıkla yıkanarak temizlenmesine müsait olacağı için- sıhhatçe pek muhassenatlıdır.

Dershanelerde köşe bulunmaması ve duvar köşelerinin ve diplerinin hep münhanî olması da pek fâidelidir. Bu inhinâ tozların ve süprüntülerin terâkümünü men ve nezâfetin teminini teshil eder. [57]

5- Dershanenin veya dershanelerin hâricinde mutlaka bir dehliz bulunmalı ve bu dehliz üç-üç buçuk metre arzında ve ziyâdar olmalı ve şiddetli cereyan-ı havalardan masun bulunmalıdır. Dehliz açık olur veya hiç bulunmazsa, dershanenin içinde -kapının her açılıp kapanışında- cereyan-ı havalar husule gelir ve bu

sebeple çocuklar soğuk almak tehlikesine mâruz olur.

6- Dehlizin bir tarafında talebenin şemsiye, kundura, palto ve atkılarını asmalarına mahsus bir dâire bulunmalıdır; böyle bir yer bulunmaz da çocuklar dershaneye karlı ve rutûbetli paltolarıyla, çamurlu kunduralarıyla girmeye veya paltolarını dershanenin bir tarafında üst üste yığmaya mecbur olursa, bundan büyük mahzurlar tevellüd eder: Paltoların ıslak olduğu halde çocukların üstünde kalması onların üşümesine sebep olur, üst üste yığılması ise hem kurumalarına mâni ve hem de birindeki hastalığın diğerlerine sirâyet etmesine bâdî olur.

Bu son nokta-i nazardan, sıhhiyyun, paltoların birbirine temas etmeyecek sûrette asılmasını ve her çocuğun elbisesine bir yer ve bir çengel tahsis edilmesini de ehemmiyetle tavsiye ediyorlar.

7- Mektepler için bahçe ve teneffüşhaneler, hemen dersaneler kadar hâiz-i ehemmiyettir: Bahçe ve teneffüşhanenin fıkdamı, sıhhat-i etfal [58] için büyük bir tehlikedir.

Bahçenin bir tarafında, çocukların yağmurlu havalarda teneffüs edebilmeleri için üstü örtülü bir teneffüşhane bulunmalı; bahçenin mesâhası çocukların gezip oynamasına -ve mümkünse bazı ameliyat-i zirâiye ile iştigal etmesine-, teneffüşhanenin mesâhası da bütün çocukların bir arada serbestçe dolaşmasına müsait olacak derecede bulunmalıdır. Bunun için teneffüşhanenin mesâhası hiç olmazsa sınıfların mesâhaları mecmûuna muâdil olmalıdır.

Bahçe ve teneffüşhâne havâdar olmakla beraber şiddetli rüzgâr ve harâretlerden masûn bulunmalıdır. Zemin çamurlu ve râtib olmamalı; toprağı dökülmüş ve daha iyisi ziftli kaldırım ile örtülmüş bulunmalı ve -yağmur sularının terâkümüne meydan bırakmayacak sûrette- hafif meyilli olmalıdır.

Bahçede ağaçlar bulunmalı, fakat bunlar -dersanelerin ziyâsına hâil olmamak için- pencerelere yakın olmamalıdır.

8- Kademhâneler mektebin mevcuduna nispeten derece-i kifâyede olmalı ve mutlaka iyi lağımlı ve akıntılı bulunmalıdır. Havasızlık kademhânelerde taaf-funâtı tezvid eder, onun için kademhânelerin yanlarında üstlerinde havanın teceddüdünü temin edecek pencereler bulunmalı, şu kadar var ki, kademhânelerden çıkan gazların dersanelere [59] doğru gelmesine mahal kalmamalıdır.

Kademhâneler binanın içinde ise kuburlu ve sifonlu olmalı, dışında ise -memlekette gâlib olan rüzgârlara nazaran- gaz ve kokuların harice doğru gitmesini icab edecek bir vaziyette bulunmalıdır.

Kademhânelerde çeşmeden veya musluktan akar su olmalı, mektebin bahçesinde de su bulunmalıdır; bol su, nezâfetin birinci şartlarından olduğu için, mektebin en birinci levâzım-ı sıhhiyesindendir.

Hülâsa: 1- Mektep, havadar ve mürtefi' bir mevkide olmalı ki, emraz-i sâriyeye ve muzırr-ı sıhhat gazlara masdar olabilen ve gürültü hâsıl eden yerlerden uzak olmalı, zeminde rutûbet, yakınında yüksek bina ve duvar bulunmamalıdır. 2- Dershane teneffüs için lâzım olan havayı istîab edebilmekle beraber en uzaktaki talebenin bile muallimi iştmesine ve tahta ve levhaları görmesine mâni olmayacak bir cesâmet ve sûrette inşâ edilmeli; tûlu dokuz, irtifâi dört buçuk metreyi tecâvüz etmemeli, arzı da irtifâının bir buçuk ve nihâyet iki mislini geçmemelidir. 3- Dershanelere yalnız dersten evvel doğrudan doğruya ziyâ-yı şems girmeli, ders esnasında ise şiddetli bir ziyâ-yı müntesir dâhil olmalıdır. Ziyâ dershaneyle soldan ve mâilen gelmeli, sâbit olmalıdır. Pencerelelerin irtifâi sınıfın arzının sülüsü, sathı da sınıfın sathının nihâyet sūdüsü kadar olmalıdır. Pencereleler tavana mümkün olduğu kadar yakın bulunmalı, duvarı kâmilten kaplamalıdır. Duvarların rengi ne pek koyu ve ne de pek parlak olmamalı, buzumtrak beyaz her renge tercih [60] edilmelidir. 4- Döşeme aralıksız olmalı, kolay yıkanabilmeli, duvar köşeleri ve dipleri mümkün olduğu kadar münhanî olmalı, toz ve süprüntülerin terâkümüne meydan bırakmamalıdır. 5 - Dershane kapısı doğrudan doğruya harice mûsıl olmayıp bir dehlize merbut bulunmalı, bu dehliz havadar ve ziyâdar olmalıdır. 6- Dehlizin bir tarafında çocukların elbisesine mahsus bir dâire bulunmalıdır. 7- Bahçe ve teneffüşhane bütün talebeyi istîab edecek kadar geniş olmalı ve rutûbetten de, şiddet-i harâretten de masun bulunmalıdır. 8- Kademhâneler, koku ve gaz neşretmemeli, kâfi miktarda olmalı ve binanın içinde ise kuburlu veya sifonlu, dışında ise rüzgâr cihetinde bulunmalıdır. [61]

V. Ders Rahleleri

1- Ders rahleleri sıhhat-i etfal üzerine büyük bir tesir yapar. Çocukları iyi veya fenâ vaziyetler almaya mecbur eder; fenâ vaziyetler ise hem âzâ-yı dâhiliyenin faâliyetini işkâl, hem kemiklerin neşvünemâsını ihlâl eder ve bu sebeplerle birtakım hastalıkları intac eyler.

2- Talebe için -oturma esnasında- tabii ve sıhhi vaziyet şudur: Ayaklar ufki olarak yere temas etmeli, bacakların dizden aşağı olan kısmı şâkuli ve üst kısmına amud olmalı; uylukların iki sülüsü müstenid bulunmalı; gövde şâkuli durmalı, omuzların ikisi bir hizâda olmalı, kollar kaburgalara muntabık bulunmalı; el ve dirsek masanın üzerine dayandığı vakit omuzların kalkarak sıklet-i bedeni yüklenmesi-

ne sebebiyet vermemelidir. Baş amûd-ı fekârı üzerinde iyice mütevâzin durmalı, alın pek az meyilli olmalı, bu vaziyette iken gözler masadan yalnız otuz-otuz beş santimetre uzak bulunmalıdır.

3- Bedenin bu vaziyeti alabilmesi için: Peykenin -yani oturulacak mahallin- irtifâı bacağın dizden aşağı olan kısmının tûlüne, arzîde dizden yukarı olan kısm-ı tûlunun [62] sülûsanına, peykeden rahlenin kenarına kadar olan mesâfe mide oyuğunun irtifâına müsâvî olmalı peykenin önünden geçen hatt-ı şâkulî ile rahlenin arkasından geçen hatt-ı şâkulî arasındaki mesâfe sıfır veya menfî bulunmalı –yani peykenin ön kenarı rahlenin arka yüzünden inen hatt-ı şâkulî üzerinde veya bu hatt-ı şâkulînin iki santimetre ilerisinde olmalı- peykenin arkasında belin istinadına hâdim bir arkalık bulunmalı; bu arkalığın irtifâı kürek kemığının alt ucunun irtifâından az ve bu arkalık ile rahle arasındaki mesâfe bedenin kutr-ı kuddâmî-i müstağrıyesinden yalnız beş santimetre fazla olmalıdır.

Böyle olmaz da peyke daha mürtefi olursa: Baldır havada asılı kalır; onun için bacağı ve dize ağırlık verir. Uyluğun peyke kenarından tazyik görmesine bâdî ve kanın serbestçe cvelanına mâni olur; hulâsa bacağın hem çok yorulmasına ve hem de iyi beslenememesine sebebiyet verir. Peyke daha alçak olursa baldır mâil vaziyetler almaya mecbur olur, uyluk peyke üzerine tamamen istinat edememeye başlar; çocuk bunun intac ettiği yorgunluklardan kurtulmak için sık sık vaziyet değiştirmeye ve gayri tabîi vaziyetler almaya mecbur olur.

Peykenin arzı uyluğun tûlünün sülûsanından dûn olursa: Baldırın derece-i istinadı gayri kâfi gelir, muallâk duran kısmın [63] ağırlığı istinad etmiş olan kısmı tazyik eder, yorgunluğa ve betâet-i deverana bâis olur; fazla olursa: Diz бүklүmү yanındaki damarlar sıkışır.

Peyke ile rahle arasındaki *mesâfe* müspet olur –yani rahlenin önünden geçen hatt-ı şâkulîden uzak bulunur– ise çocuk yazı yazmak için ileriye doğru eğilmeye ve peykenin kenarına çekilmeye mecbur olur: Bu sûretle eğilmesi mide ve ciğerlerinin tazyik görmesini, bel kemiklerinin fenâ ve gayri tabîi bir vaziyet alarak yorulmasını ve gözlerinin rahleyle yaklaşmasını mücib olur; bunlar dahi çocuğun kasr-ı basara ve kanburluğa dūçar ve âzâ-yı dâhiliyesince de rahatsızlıklara giriftar olmasına [64] sebebiyet verir. Çocuğun peykenin kenarına ilerlemesi de peykenin darlığı gibi mahzurlar tevliğine bâis olur. Gerçi bu *mesâfenin* müspet ve hatta sıfır olması çocuğun ayakta duramamasını intac ederse de, kalkmaya mecbur olduğu vakit rahleden dışarıya çıkması sûretiyle bu mahzurun telâfisi mümkündür; halbuki *mesâfenin* müsbet olmasından tevellüd eden mehâzir hem pek büyük ve hem gayri kâbil-i telâfidir.

Peykenin arkalıksız olması, çocuğun belini dinlendirmek için arkasındaki sıraya dayanmasına ve ona dayanabilmek için amûd-ı fikarîsini arkaya doğru inhinâ ettirmesine bâdi olur; bu da öne doğru olan inhinâ gibi zararlar tevliid eder.

Rahlenin mide oyuğundan yüksek –tabir-i diğer ile: Dirseğin bedene muntabık bulunduğu zamanki hizâsından birkaç santimetreden fazla mürtefi- bulunması çocuğun yazı yazdığı sırada omuzunun yukarıya kalkmasına, sağ omuzunun sol omuzundan daha yüksek durmasına ve daha çok tazyik görüp daha çok yorulmasına bâdi olur; bu da omuzun eğriliğini, göğüs kafesinin tenâzursuzluğunu intac eder.

Rahlenin bu hadden alçak olması ise çocuğun başını ve belini inhinâ ettirmesine omuzunu aşağıya indirmesine ve omuzu ile belini bir tarafa bükmesine bâdi olur; bu da kasr-ı basarı, [65] âzâ-yı dâhiliyenin tazyikini, bilek inhinâsını intac eder.

4- Şurası da şâyân-ı dikkattir ki, fenâ vaziyetler yalnız beden üzerine değil, fikir üzerine de fenâ tesirler yapar: Fikrin uyanıklığı için başın şâkulî durması ve di- mağda kanın serbestçe cevelân etmesi lâzımdır; başın sağa sola veya öne arkaya doğru yatması, göğsün tazyik görmesi, deveranın müşkilata uğraması çocukların faâliyet-i fikriyesi nokta-i nazarından zararlıdır.

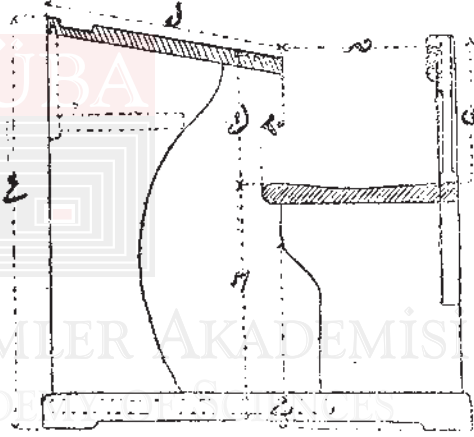
5- Bir rahle üzerinde ikiden fazla çocuk oturmamalıdır; aksi takdirde çocukların girip çıkması zor olur ve sınıfın inzibâtı halele uğrar.

Bir sıra üzerinde çok talebe bulunması, birinde hastalık olduğu takdirde başkalarına bulaşmasını da teshîl eder; Amerika mekteplerinde, bu sirâyet tehlikesini bir kat daha tahfif için birer kişilik rahle kullanılmaktadır.

6- Bu tafsilattan anlaşılıyor ki, sıraların sıhhi olması için çocukların bedeni ile mütenâsib bulunması lâzımdır. Bu ise, o kadar kolay değildir. Çünkü bir mektepte pek muhtelif cüsseli çocuklar bulunduğu gibi, her çocuğun cüssesi de mütemâdiyen büyüyüp durur.

Bu müşkilata çâre-sâz olmak üzere bazı mekteplerde bütün [66] aksamı müteharrik sıralar kullanılmaktadır; rahlesinin ve peykesinin irtifâi ve meyli istenildiği kadar uzatılıp kısaltılabilecek bir sûrette müretteb bulunan bu sıralar, çocuğun bedenine göre ayar edilmekte ve bu ayar üç dört ayda bir defa tebdil ve tekrar olunmaktadır.

Bazı mekteplerde de rahlesi sâbit ve yalnız peykesinin ve ayak mesnedinin irtifâi mütehavvil rahleler kullanılmaktadır.

Fakat bu kabil sıralar pahalı olduğu için bunların bütün mekteplerde teammümünü beklemek doğru olmaz. Bu sebeple, talebeyi bedenleriyle mütenâsib sıhhi rahleler üzerinde oturabilmek için daha sehlül-icrâ tedbirler ittihaz etmek iktizâ eder; bu tedbirler, [67] her mektepte birkaç boy sıra bulundurmaktan ve talebeyi bedenleriyle mütenâsib sıralar üzerinde oturtmaktan ibârettir. Gerçi bu sûretle tamamen temin-i maksat edilmiş olmaz; çünkü çocukların yalnız boyları değil, aksam-ı muhtelif-i bedenlerinin tûlları da tehallûf eder. Mamâfih bu sûretle şüphe yok ki, mahzur çok daha ziyâde tahfif edilmiş ve çocukların bedenlerinin muktezeyatı ile oturdukları rahlelerin ebadı arasındaki mübâyenet ve fark -izâle edilemese bile- çok azaltılmış olur.

Fransa Maarif Nezâretinin Rahleler İçin Kabul Ettiği Eb'ad:

Rahle Numarası	Numara 1	Numara 2	Numara 3	Numara 4	Numara 5
Çocukların Boyu	100'den 110 santimetreye kadar	111'den 120 santimetreye kadar	121'den 135 santimetreye kadar	136'dan 150 santimetreye kadar	150 santimetreden fazla
Rahlenin irtifâi	44	49	55	62	70
arızı	35	37	39	42	45
tûlu	100	100	110	110	110
Peykenin irtifâi	27	30	34	39	45
arızı	21	23	25	28	30
tûlu	90	90	100	100	100
Arkalığın arızı	10	10	10	10	10
tûlu	19	21	26	26	28

Rahle üstünün meyli: 15-18 derece arasında olacaktır.

(Cedvel 1)

[68] Bu muhtelif boy sıraları çocukların kâmet-i vasatıyyelerine göre tertip etmek lâzım gelir, (1) ve (2) numaralı cetveller Fransa'da ve Avusturya'da rahleler için kabul edilmiş olan ebâdî gösterir.

Her mektep için her boy sıradan ne nispette bulundurmak lâzım geleceğini anlamak için, etfalin kâmetleri hakkında birçok tetkikat yapılmış, istatistikler tanzim edilmiştir. [69]

Numara	1	2	3	4	5	6	7	8
Talebenin Boyu	116'dan dün	116-124	124-132	132-141	141-150	150-160	160-170	170'den fazla
Peykenin İrtifâi	30,2	32,3	34,7	37,1	39,8	42,6	45,6	47,6
Peykenin rahleden şâkûlen uzaklığı	19,5	20,6	21,9	23,3	24,6	26	27,6	29,1
Peykenin ayak mesnedinden irtifâi	55,5	58,7	62,5	66,4	70,6	75	89,8	84,5
Ayak mesnedinin yerden irtifâi	15	15	15	15	15	15	15	15
Rahlenin arızı	35	35	36	37	38	39	40	41
Peykenin arızı	22,5	24	25,5	27,1	28,7	30,2	32	33,7
Arkalıkla rahle arasındaki mesafe	22	23,5	25	26,6	28,3	30	31,8	33,6
Rahlenin meyli	58	58	59	61	62	64	66	67

(Cedvel 2)

(3) numaralı cetvel, bu bapta Avusturya’da tanzim edilmiş olan bir istatistiğin hulâsâsıdır. Etfalin yaşları yedi ile on bir arasında mütehavvil olan bir mekteb-i ibtidâiyyedeki muhtelif boy sıraların ne nispette olması lâzım geldiği, bu cetvele bakarak sühûletle hesap olunabilir: Bu yaşlardaki çocukların dört yüzde kırkı 116-124, yüz ellisi 124-132, yüz ellisi 132-141, altmışı 141-150 santimetre kâmetinde olduğu için sıraların yüzde 10’unun iki, 37.5’nun üç, yine 37.5’nun dört, 15’inin 5 numaralı rahleler ebadında olması lâzım gelir demektir. **[70]**

İki Numaralı Cedveldeki, Kâmetlerin Muhtelif Yaşda Çocukların Arasında Yüzdesi:								
Kâmet ve Rahle Numarası	1	2	3	4	5	6	7	8
6’dan 7 yaşına kadar yüzde	10	60	30	-	-	-	-	-
7’den 8 yaşına kadar yüzde	-	30	60	10	-	-	-	-
8’den 9 yaşına kadar yüzde	-	10	50	40	-	-	-	-
9’dan 10 yaşına kadar yüzde	-	-	30	50	20	-	-	-
10’dan 11 yaşına kadar yüzde	-	-	10	50	40	-	-	-
11’den 12 yaşına kadar yüzde	-	-	-	30	40	30	-	-
12’den 13 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	50	40	10	-
13’den 14 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	20	50	30	-
14’den 15 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	-	50	30	20
15’den 16 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	-	50	50	30
16’dan 17 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	-	10	50	40
17’den 18 yaşına kadar yüzde	-	-	-	-	-	10	40	50

(Cedvel 3)

Gerçi bu istatistikler bizim çocukların kâmetlerine tamamen tevâfuk etmezse de, bizde de bu yolda tetkikat yapılmaya kadar, bittab’ kıymetli bir rehber vazîfesi görebilir.

Bir mektep için rahle yapılacağı vakit muallim, şâkirdânın kâmetlerini tetkik ve rahlelerin miktar ve ebadını ona göre tâyin etmelidir. Her muallim kendi mektebinde bu sûretle tetkikat ve mesâhat yapmakla, umûmî bir istatistiğin tanzimine de hizmet etmiş olacaktır.

Kapının veya duvarın bir tarafına bir buçuk metre yapıştırmak veya o kadar metre taksimatı işâret etmek, kâmetlerin mesâhasını çok teshil eder: Muallim çocukları bu taksimatın önünde durdurmakla mesâhalarını kolaylıkla icrâ ediverir.

7- Bizdeki sıraların en büyük mahzuru: Peykeleri ile rahleleri arasındaki ufki mesâfenin çok ve müspet olması ve şâkûlî mesâfe farkının da nispetsiz bulunmasıdır.

Ufkî mesâfe, rahle ebadının sıhhat üzerine en büyük tesir yapan kısmı olduğu için, rahle inşaatında bilhassa bunun sıhhi olmasına dikkat etmek lâzımdır.

Gerçi menfi ve hatta sıfır mesâfeli sıralarda ayakta durmak zor olursa da, buna ehemmiyet vermemek zarûrîdir: Bu mahzur, aksi hareketten tevellüt edecek büyük mahzurlara nispetle hiç demektir. [71]

8- Menfi ve sıfır mesâfeli rahlelerin, –çocukların ayakta durmasına mâni olmak yolundaki– mahzuruna karşı çareler dahi bulunmuştur: Bazan peyke yaylı ve müteharrik yapılmaktadır; çocuk ayağa kalkar kalkmaz, peyke de yukarı kalkıp arkaya devrilmekte bu sûretle çocuğun ayakta durmasına mâni kalmamaktadır. Bazan de rahle sürgülü veya menteşeli yapılmaktadır; çocuk ayağa kalkınca, ya rahlenin kapağı ileriye doğru giderek veya bu kapağın yarısı –menteşeler etrafında– arkaya devrilerek *mesâfe* tezâyüd etmektedir.

Hülâsa: 1- Ders rahleleri çocukları iyi veya fenâ vaziyetler almaya mecbur eder; fenâ vaziyetler ise hem kemiklerin neşvünemâsını ihlâl, hem de âzâ-yı dâhiliyenin faâliyetini işkâl eder. 2- Çocuk oturduğu vakit bacakları asılı durmamalı; gövdesi şâkulî, iki omuzu bir hizâda, kolları kaburgalarına muntabık, alnı az meyilli, bedeni dik olmalı; gözü ile masa arasındaki mesâfe otuz, otuz beş santimetriden ibâret bulunmalıdır. 3- Bunun için peykenin irtifâi baldırın tûlüne, arzı bacağın tûlünün sülûsanına, peykeden rahlenin kenarına kadar olan mesâfe mide oyuğunun irtifâına müsâvî –tâbir-i âhar ile: dirseğin irtifâından yalnız bir kaç santimetre fazla– peyke ile rahle arasındaki mesâfe-i ufkîye sıfır veya menfi olmalı; arkalığın irtifâi kürek kemiğinin alt ucunun irtifâından az, bunun ile rahle arasındaki mesâfe bunun kutrundan yalnız beş santimetre ziyâde olmalıdır. 4- Fenâ vaziyetler fikir üzerine de fenâ tesirler yapar, fikrin uyanıklığı için başın şâkulî durması ve dimağda kanın serbestçe cevelan etmesi [72] lâzımdır. 5- Bir rahle üzerinde ikiden fazla çocuk oturtulmamalıdır. Aksi hareket hem çocukların girip çıkarken zahmet çekmelerine ve inzibatı ihlâl etmelerine sebebiyet verir ve hem de hastalıkların sirâyetini kolaylaştırır. 6- Sıralar sıhhi olmak için çocukların bedenleriyle mütenâsib olmak lâzımdır. Her mektepte birkaç boy sıra bulundurulmalı ve her çocuk, boyu ile mütenâsib birer sıra üzerine oturtulmalıdır. 7- Bizdeki sıraların en büyük mahzuru ufkî mesâfelerinin büyük ve müsbet, şâkulî mesâfelerinin de nispetsiz olmasıdır. 8- Menfi mesâfeli rahlelerin, ayakta durmaya mâni olmak yolundaki mahzurlarına karşı da çareler bulunmuştur: Bunun için, ya rahle veya peyke müteharrik yapılmakta, bu sûretle çocuğun ayağa kalktığı sırada mesâfenin tezâyüdü temin olunmaktadır. [73]

VI. Takayyüdat-ı Sıhhiyye¹

Bir mektepte etfalın sıhhatini idâme için, binanın ve rahlelerin kavâid-i mesru-deye muvâfık bir sûrette inşâ ve tertip edilmiş bulunması zarûridir; fakat bu kâfi değildir, aynı zamanda muallimin birçok takayyüdatta bulunması da lâzımdır; mektebin binası, ne kadar mükemmel ve sıhhi olursa olsun bu takayyüdatı lüzumsuz bir hale getiremez:

1- Dershane ne cesâmette olursa olsun az çok bir müddet sonra muhtevi olduğu hava teneffüse gayri sâlih bir hale gelir: Çünkü teneffüs esnasında havaya hâmız-ı karbon intişar ettiği gibi, antropotoksin ismi verilen gayet şiddetli bir zehir dahi yayılır; bundan başka cildin ter ve yağ ifrâzâtı tebahhur ederek havaya karışır, midelerde husule gelen ve ağızların kokmasına bâdi olan gazlar dahi havaya intişar eder, elbisenin ve bedeninin kirleri de buharlar ve kokular neşreder; Bütün bu tasa'udât-ı havayı süratle ifsad eyler.

Tetkikat gösteriyor ki, havanın bir saat kadar bir müddet zararsız bir halde kalabilmesi için talebe başına on iki metre mikâbı isâbet etmesi iktizâ eder. Dershanenin bu kadar büyük olması ise [74] hem çok masrafa tevakkuf eder, hem de sesin işitilmesine ve nezâretin kolaylıkla ifâ edilmesine mâni olur. Dershanelerde nefer başına beş altı metre mikâbinden fazla yer tahsisi kâbil ve câiz olamaz.

Halbuki bu kadar cesâmette bir dershanenin havası, yirmi otuz dakika zarfında bile gâzât-ı muzır ile meşbû bir hale gelir.

Onun için, mutlaka her dersi müteâkip dershanenin havasını *tecdid* etmek, ders esnasında bile havanın tedricen teceddüdü için vâsıtalar hazırlamak iktizâ eder.

Havayı tecdid için en kolay çare pencere ve kapıları açmaktan ibârettir. Bu basit ameliyat sayesinde dershanenin havası süratle teceddüd ediverir; bâhusus pencere ve kapılar karşılıklı duvarlarda bulunursa bir kaç dakika içinde bile hava kâmilten değişmiş ve yenileşmiş olur.

Şu kadarı var ki havanın bu tarz-ı tecdidi mahzurdan sâlim değildir: Dershaneyi birdenbire soğutur ve içinde sıhate zarar verecek bir cereyân-ı hava husule getirir. Onun için bu usûl-i tecdîd, yalnız teneffüs zamanlarında –sınıfta kimse kalmadığı sıralarda– tatbik edilmek lâzım gelir.

Havanın ders esnasında tecdîdine gelince: Yazın –yine– pencere açmak sûretiyle temin olunabilir, şu kadar var ki, bunun için husûsî pencereler *vasistaslar* bulun-

•••••

¹ Sehven bir önceki bölüm ile aynı sayı verildiği için 5.1. kullanımı tarafımızca verilmiştir.

durmak lâzım gelir: [75] Vasistaslar tavana yakın –ve ufkî menteşeler etrafında müteharrik– küçük pencerelerden ibârettir ve aşağıya sarkan bir ip vâsıtasıyla –alt pervazı etrafında, sandık kapağı gibi– mâilen açılıp kapanır. Bir vasistası açıldığı vakit hava ve rüzgâr oradan bittab’ mâil ve yukarıya müteveccih olarak girer: Ve dershaneye, hemen, tavana çarptıktan sonra dağılır; onun için orada rahatsızlığı mücîp olmaz. Halbuki âdi pencerelerden hava ve rüzgar, ufkî olarak ve doğrudan doğruya girer; onun için hem talebe doğrudan doğruya sıcak veya soğuk bir cereyan-ı havaya mâruz olarak bedenlen rahatsız olur ve hem de kağıt ve defterler uçarak sınıfın intizam ve inzibatı bozulur.

Âdi pencerelerin kısm-ı âlâları, pek az bir masrafla, bu hale ifrağ olunabilir.

Vasistasların ders esnasında tecdid-i havaya –mahzursuz bir sûrette– hizmet edebilmesi yaz mevsimine münhasırdır; kışın, ders esnasında tecdid-i hava için, vazistaslardan da istifâde kâbil değildir. Çünkü derslane ile hâricin sühûnetleri, arasında büyük bir fark olduğu bir sırada açılınca, vasistaslar dahi şiddetli ve müessir cereyanlara bâdî ve dershanenin ısınmasına mâni olur. Kışın ders esnasında tecdid-i hava için, vesâit-i teshiniyyeden istiâne etmek lâzım gelir: [76]

Soba ve ocaklar, yandıkça havayı tecdide hizmet eder: Daima odanın havası sıcak olan sobaya hücum eder ve boru ve bacadan dışarıya çıkar. Buna mukâbil, kapı ve pencere aralıklarından hava girerek bunun yerini tutar.

Kapı ve pencere aralıklarından giren hava, bittâbi soğuktur; onun için pencere yakınında olan talebeye çok zararlar verir. Bu zararı def’ için ‘kalorifer-soba’ denilen sobalar kullanılır. Bu sobalar iki katlıdır: Âdi bir soba ile bunun hâricinde madenî veya çini bir mahfazadan ibâret gibidir; umûmîyetle duvar yanına konur ve husûsî bir boru vâsıtasıyla havay-ı hâriciyle tevâsul etti[r]ilir; havây-ı hâricî odaya yalnız bu borudan girer ve mihfazanın deliklerinden dışarıya çıkarak odaya yayılınca kadar sobanın harâreti tesiriyle ısınmış olur.

2- Mekteplerin teshini ehemmiyetli bir meseledir: Şiddetli soğuk bütün ef’âl-i hayâtîyeyi betâete uğratar, zihne uyşukluk verir; fakat çok sıcak da insana rehavet verir; onun için dershaneler, yalnız on beş-on altı santigrada kadar teshin edilmek lâzım gelir.

Vesâit-i teshiniyenin en sadesi ve fakat en muzırru’s-sıhhası mangaldır. Çünkü mangalda yanan kömür havanın müvellidü’l-humûzasını tenkîs ve hamz-ı karbon ve hâmir-ı karbonunu tezyid eder; havanın [77] tecdidine bir ihtiyaç şedid bulunduğu halde, bilakis ifsadına hâdim bir vâsita-i teshiniye istîmal edilmesi bittâbi câiz olamaz. Onun için mekteplerden mangalları sûret-i kat’iyede kaldırmak lâzım gelir.

Mekteplerde soba ve ocak gibi bir vâsıta-ı teshiniye ihzâr olununcaya kadar, mangal istîmaline devamda muztar kalınırsa, –mahzuru tenkîs için– kömürleri ayrı bir yerde yakmak ve tamamen kızarmadıkça mangala almamak iktizâ eder.

Ocaklar, iyi çektiği vakit havayı ifsad etmez, bilakis tecdide hizmet eyler; fakat odayı kolay ısıtmaz. Sobalar havayı tecdide hizmet eder ve dershaneyi ocaktan daha kolay ısıtır. Onun için vesâit-i teshiniyenin en kullanışlı ve en tasarrufusunu teşkil eder.

Sobaların tesiri mâmul oldukları maddeye göre tahavvül eder: Saç ve dökme sobaların birçok mahzurları vardır, çabuk ısınır, çabuk soğur, odanın havasını kurutur; fazla olarak kızgın bir hale gelince –içinde hâsıl olan hamz-ı karbonun odaya intişar etmesine ve havadaki mevadd-ı uzviyenin yanarak fenâ kokular hâsıl etmesine bâdî olur. Onun için tercihen çini sobalar kullanmak, saç soba kullanılırsa onların içini tuğla ve alçı ile kaplamak ve her halde madeni [78] sobaların kızgın bir hale gelmesine meydan bırakmamak lâzım gelir.

Sobanın havayı kurutmasına mahal bırakmamak için de, üzerine bir kap içinde bir miktar su koymak iktizâ eder; bu su tedricen tebahhur ederek havaya karışır ve havaya lâzım gelen rutûbeti verir.

Dershanelerin harâreti ile dehlizin harâreti arasında pek büyük bir fark bulunmamasına ve talebenin birdenbire sıcaktan soğuşa ve soğuktan sığa geçmemesine de dikkat etmek lâzım gelir. Çünkü harâretin azlığından ziyâde tahavvülü, sıhhatte zarar verir.

Sobaya birdenbire çok mahrukat koymamalı; soba ile rahleler arasındaki mesâfenin lâakal bir-bir buçuk metre olmasına dikkat etmeli; dershanede harâretin tahavvûlatını takip edebilmek için bir mikyâs-ı harâret bulundurmalıdır; bunu sobadan uzak, dershaneye nazaran vasat bir yere koymalıdır.

3- Mekteplerde muhâfaza-ı sıhhat için yapılması lâzım gelen takayyüdatın en mühimlerinden biri de: *Tanzîfat u tathîrattır*. Çünkü adem-i nezâfet sıhhatin ihtilâline bâdî olur; hastalık mikroplarının çoğalmasını, binnetice hastalıkların sirâyet etmesini kolaylaştırır. Bundan başka şâkirdânın sa'y ve intizama temâyüllerini de azaltır.

Mektebi ve bâhusus dershaneleri dâima temiz tutmalı, [79] süprüntüden ve hatta tozdan ârî bulundurmalıdır. Bunu temin için kuru süpürge istîmalinden ictinab etmeli, döşemeleri ya yıkamak veya ıslak bez ile silmek sûretiyle temizlemelidir. Çünkü kuru süpürge, yalnız kaba kirleri götürebilir, tozları izale edemez; süpürge onları havaya kaldırmaktan onlara yer değiştirtmekten başka bir şey

yapamaz. Bir yer süpürülürken döşeme üzerinde –süprüntü arasında– bulunan tozlar havalanır, epeyce bir müddet havada kalır; sonra tedricen tekrar yere konar; duvarların, rahlelerin, elbiselerin üstünde toplanır. Tozların bu sûretle havaya kalkması, havada kalması, sıhhat için büyük bir tehlike teşkil eder: Çünkü nefes alınırken bu tozlar ciğerlere girer, onlara zarar îrâs eder; fazla olarak tozlar arasında hemen dâima birçok hastalık mikropları bulunur, bunların havaya kalkması etrafa dağılıp ciğerlere girmesini intac eder. Verem hastalığı en ziyâde işte bu sûretle intişar eder.

Bu tehlikelerin önünü almak için tozları havaya kaldırmamaya itinâ etmek, döşeme ne kadar fenâ olursa olsun onu ıslatmadan –veya üstüne ıslak talaş dökmekten– süpürmekten ictinab eylemek zarûrîdir.

Fazla olarak, dershaneleri dâima akşamdan süpürmek lâzımdır. Böyle yapıldığı takdirde havaya –az çok– kalkacak [80] tozların tekrar konmasına vakit bırakılmış, bu sûretle talebe dershaneye gelinceye kadar havanın tozdan kurtulması temin edilmiş olur. Bu kaideye riâyat edilmeyerek dershane sabahleyin süpürüldüğü takdirde ise, talebenin az çok tozlu bir havayı teneffüs etmelerine sebebiyet verilmiş olur.

Kademhânelerin tahâret ve nezâfetine de fevkalâde itinâ etmeli, bunların pis kâlıp kokmasına meydan bırakmamalıdır. Bunun için kademhâneleri iyice yıkamalı, dâima havalandırmalı asit fenik veya kireç kaymağı –ve hiç olmazsa sönmemiş kireç– gibi muzâdd-ı teaffün mevad dökmeli, duvarlarını sık sık badanalamalıdır.

Mektebin dershane ve dehlizlerinin badanalarını ihmal etmemeli, bunları da hiç olmazsa senede bir defa tecdid etmelidir.

4- Mekteplerde çocuk hastalıklarının sirâyet ve intişarına mahal bırakmamak için de takayyüdat-ı mütemâdiyede bulunmak lâzımdır.

Çocuklar arasında en çok görülen sârî hastalıklar, çiçek, kızıl, kızamık, kuş palazı, boğmaca hastalıklarıdır.

Bu hastalıklara karşı, zuhurlarından evvel de, sonra da birtakım tedâbir itihaz edilmelidir:

1: Mektep çocuklarından hiçbirini aşısız bırakmamalıdır; [81] aşı şahadetnamesini görmedikçe, hiçbir çocuğu mektebe kabul ederek dershaneye oturtmamalıdır.

2: Mektebin bulunduğu kasabada böyle hastalıklar nazar-ı dikkate çarpacak bir dereceye gelirse bütün takayyüdat-ı sıhhiyeyi tezyîd etmeli; mektebi muzadd-ı teaffün mevad ile iyice tathîr eylemelidir.

Bu hastalıklar tezâyüd eder de salgın bir hale gelirse mektebi tatil etmelidir.

3: Çocuklardan biri bu hastalıklardan birine tutulursa –hastalığın diğer çocuklara sirâyetine meydan bırakmamak için onu hanesine göndermeli ve– zaman-ı sirâyeti geçmedikçe –mektebe avdetine müsâade etmemelidir. Zaman-ı sirâyet: çiçek, kızamık ve kızıl hastalıklarında kırk, kuşpalazında on, boğmacada yirmi gündür.

4: Mektepte çiçek hastalığına tutulan olursa hemen bütün talebeyi aşlatmalı; kızıl musâbları taaddüd ederse mektebi tatil eylemelidir.

5- Sa'y-ı zihniyede ifrat, çocukların bedenlen neşvünemâlarına mâni olur; onların zayıf ve cılız kalmalarına sebebiyet verir; bundan başka kansızlaşmalarına da bâdi olur. Onun için mekteplerde bu ciheti de nazar-ı dikkatten dûr tutmamak iktizâ eder: [82]

Henüz yedi yaşına gelmeyen çocuklara ders okutulmamalıdır; gerçi memâlik-i mütemeddinenin hepsinde üç dört yaşında çocuklar kabul eden mektepler varsa da, bunlar hakikat-i halde bir mektep olmayıp birer terbiyetgâhdan ibârettir; *vâlide mektebi* veya *çocuk bahçesi* namıyla yâd edilmekte olan bu müesseseler, çocukları eğlendirerek terbiye etmekten, vâlidelerin vezâif-i terbiyesine iştirak ve muâvenet eylemekten başka bir maksat takip etmez ve etmemelidir. Herhalde çocuklara, yedi yaşlarından evvel ders vermeye başlamamalıdır.

Ders zamanlarının imtidadını ve bahislerinin zorluğunu da çocukların sinnleri ile mütênâsib bir sûrette tertip etmeli; ibtidâî mekteplerde dersleri yarım ve nihâyet üç çeyrek saatten ziyâde devam ettirmemeli, her iki müteâkip ders arasına lâakal bir çeyrek saatlik bir teneffüs zamanı bırakmalı; teneffüsler esnasında çocukların bahçede koşup oynamalarına müsâade etmeli, teneffüs zamanını çalışmakla geçirmelerini kat'iyen men eylemelidir.

Havanın pek sıcak olduğu zamanlarda, sa'y-ı zihniyenin tehlikeleri tezâyüd eder. Onun için tatilleri yazın sıcak aylarına isâbet ettirmeli ve hilâf-ı mu'tad mevsimsiz şiddetli sıcaklar başlarsa mektebi tatil etmelidir.

6- Muallimler, şâkirdanın hal ve hareketlerini dâima tarassut [83] altında bulundurmalı ve muhill-i sıhhat harekât ve itiyadat müşahade eder etmez kendilerine anlayacakları ve dinleyecekleri sûrette vesâyâda bulunmaya müsâaraat göstermelidir.

Mektep hayatının icab ettiği vesâyâ-yı sıhhiyenin en mühimleri şunlardır:

Temiz olmalı; fenâ vaziyetler olmamalı; başı kitaplara veya kâğıtlara çok yaklaşmaması; kitabın sayfelerini çevirmek için parmakları tükürüklemekten

sakınmalı; dershanede ve teneffüşhanede rast gele tükürmemeli; def-i hâcet hususunda intizama alışmalı; bahçede oyun oynarken çok yorulmamalı; ciğerlere zahmet ve zarar verecek derecede bağırmamalı; bir oyunu müteâkip harâretli ve terliyen su içmekten ve rüzgâr karşısında durmaktan sakınmalı; yemekten sonra ağzı ve elleri yıkamalı; hazımdan evvel derse çalışmaktan çekinmeli.

Hülâsa: Bir mektebin binası ve rahleleri ne kadar muvâfık-ı sıhhat olursa olsun, muallimi yine birçok takayyüdat-ı sıhiye icrâsı mecbûriyetinden kurtaramaz

- 1- Her dersi müteâkip, dershanenin havasını tecdîd etmek, fazla olarak ders esnasında bile havanın tedricen teceddüdünü temin edecek vâsıtalar hazırlamak lâzımdır. Tecdîd-i hava vesâiti kapı ve pencereler ile vasistası soba, vantilatörlerden ibârettir.
- 2- Dershaneler, kışın, yalnız on beş-on altı santigrata kadar teshîn edilmelidir. Teshîn için mangal kullanmaktan ictinab edilmeli; çini sobalar saclara tercih olunmalı, saçtan soba kullanmaya mecbûriyet [84] görülürse içlerini tuğla ve alçı ile kaplamalı; sobaya birden bire çok mahrukat koymamalıdır.
- 3- Mektepte nezâfet ve tahârete itinâ etmeli; döşemeleri ya yıkamak veya ıslak bez ile silmek sûretiyle temizlemeli; kuru süpürge kullanmaktan, tozları havalandırmaktan ictinab etmeli; bu tanzifatı mutlaka akşamdan yapmalı; kademhâneleri iyice yıkamalı, muzadd-ı teaffün mevad ile tathîr etmeli, duvarlarını sık sık badanalamalı, dersane ve dehlizlerin badanalarını da hiç olmazsa senede bir defa yenilemelidir.
- 4- Mektebe aşısız çocuk almamalı; kasabada sâri hastalıklar zuhur ederse takayyüdatı tezyid etmeli; bu hastalıklar salgın bir hale gelirse mektebi tatil etmeli; şâkirdândan biri sâri bir hastalığa tutulursa evine göndermeli ve zaman-ı sirâyet geçmeden evvel mektebe almamalıdır.
- 5- Sa'y-ı zihniyenin neşvünemâ-yı bedene mâni olmaması ve asabi hastalıklara sebebiyet vermemesi için de takayyüdatta bulunmalı: Yedi yaşından küçük çocuklara ders vermemeli; dersleri yarım ve nihâyet üç çeyrekten ziyâde sürdürmemeli; çocukların tenefüste derse çalışmasını men etmeli; hava pek sıcak olduğu zaman mektebi tatil etmelidir.
- 6- Şâkirdânın her hal ve hareketlerini tarassut etmeli; muktezeyat-ı sıhhate mugâyir harekât ve itiyadat görülünce çocuklara —anlayacakları ve dinleyecekleri sûrette— vesâyâda bulunmaya müsâraat etmelidir. [85]

VI. Riyâzat-ı Bedeniye

1- Bedenin ve âzâ-yı muhtelifesinin bütün hareketleri, birer *idman*, birer *riyâzat* teşkil eder. Bunlar âzânın ve adalatın kuvvet ve nemâ bulmasına hizmet eder ve mektebin terbiye-i bedeniye hususundaki vazîfelerinin en mühimlerinden birini teşkil eyler.

Riyâzat-ı bedeniye, başlıca üç sınıfa ayrılabilir: Oyun, spor, jimnastik.

Oyun, –köşe kapmaca, kaydırak, koşmaca, körebe– gibi eğlence maksadıyla ve serbestçe yapılan hareketlerdir.

Spor, –suda yüzmek, kürek çekmek, ata ve velosipete binmek, bahçede işlemek gibi– daha büyük bir kuvvet ve intizama muhtaç olan oyunlar ve eğlencelerdir.

Jimnastik, –kolları kaldırıp indirmek, adım atmak, ufkî bir sırğa asılmak veya şâkulî bir direğe tırmanmak gibi– mahzâ bedeni kuvvetlendirmek maksadıyla ve bir tertip ve nizam dâhilinde yapılan hareketlerdir.

2- Bu muhtelif nevi riyâzat ve idmanların terbiye-i bedeniye hususunda pek büyük bir ehemmiyeti vardır:

1: Bunlar kanın deveranının süratlenmesine, bütün ef'âl-i [86] hayâtîyenin şiddetlenmesine sebep olur. Herkes bilir ki: İdman ve hareket esnasında insanın teneffüsü sıklaşır, nabızı kuvvetleşir, harâreti çoğalır, iştahı açılır, velhâsıl bütün bedeni büyük bir faâliyet ve zindeğî âsârı gösterir.

2: Hareketler, adelelerin nemâ bulmasına sebep olur. Ufak bir dikkatle görülür ki; kayakçılarda bilek, demircilerde pazı ve göğüs, hamallarda baldır adeleri pek kalm ve pek kavî olur. Bunun sebebi bunların o adelerinin –hasbe'l-meslek– çok faaiyet göstermesinden ibârettir. Riyâzat-ı bedeniye, bütün adalatın faâliyete gelmesini icab ve intac edecek sûrette tertib edilirse, tabidir ki, bütün adalatın, bütün bedeninin kuvvet ve nemâsına sebebiyet verir

3- Riyâzat-ı bedeniyenin hadd-i zatında da büyük fâideleri vardır:

1: İnsanı kuvvetine tasarruf etmeye, beyhûde yere kuvvet sarf etmemeye, hulâsa az zahmetle çok iş görmeye alıştırır.

Alışılmamış olan hareketler dâima zor olur. Çok zahmet ve yorgunluk verir. Çünkü bu hareketler esnasında yalnız onlara lâzım olan adaleler değil, daha başka adaleler dahi –insanın arzu ve ihtiyarı olmaksızın– takallüs ediverir. Tekerrür ve itiyad, hareketleri kolaylaştırır, onlara yaramayan [87] adalelerin böyle bilâ ihtiyar takallüs etmelerine meydan bırakmaz. Onun için insan riyâzat-ı bedeniye yapı yapı, her türlü harekete alışınca kuvâ-yı bedeniyesine hakîkaten hâkim ve mutasarrıf olmuş olur.

2: İnsana hayatta büyük fâideler temin eden birtakım hareketleri dahi öğretir: Meselâ koşmak ve atlamak sayesinde insan birçok kazalardan –ezcümle yangın içinde kalmak ve hırsızlar tarafından soyulmak tehlikelerinden– kurtulabilir; yüzmek bilenler kayak kazalarında daha az tehlikeye mâruz olur; buz üzerinde

kaymaya alışmış olanlar kışın donmuş sokaklar üzerinde daha sühûletle yürür, muntazam yürümeye, oyun esnasında topun ve çelik çomağın tehlikelerini savmaya alışmış olanlar sokak kazalarına –araba ve beygir çarpmalarına– karşı daha tecrübeli ve silâhlı bulunurlar.

4- Riyâzat-ı bedeniye, ahlâk üzerine de tesirat-ı hasene icrâ eder:

1: Oyunlar ve sporlar, insanları ve bâhusus çocukları mâsumane bir sûrette eğlenmeye alıştırır; bu sebeple ahlâk bozacak eğlencelere inhimâkin önünü almaya ve binnetice saffet-i ahlâkı muhâfaza etmeye medar olur.

2: Oyunlarda ve sporlarda muvaffakiyet ancak soğukkanlılık, uyanıklık, cesaret, itimad-ı nefis ile kazanılır; [88] onun için bu riyâzetler insanlarda bu mühim hasletlerin tenmiyesine de hizmet eder. Oyun esnasında tehlike ve müşkülattan kaçmamaya –daha doğrusu: Tehlikeyi lâınlıkla takdir ederek atlatmaya, müşkülâtı vuzuh ile görerek ıktihâm etmeye– kuvvetini doğru ölçmeye, nefisine itimad etmeye, kuvve-i teşebbüsiye göstermeye alışan çocuklar sair hareketlerde de bu hasâil-i ibraz etmeye, her hususta müteyakkız, cesur ve müteşebbis olmaya başlar.

3: Birçok oyunlar çocukların takım takım birleşmelerini ve her takım mensuplarının birbirlerine yardım ve –bir münâvebe ve intizam dâiresinde– bir kumandaya teba'iyet eylemelerini icab eder; onun için onları bir maksad-ı müşteregin istih-sali uğrunda birbirine teâvün ve tenasur ve icabında emr ve mütabeat etmeye alıştırır. Oyun esnasında kemal-i hâhişle yapılan bu teâvün ve tenasur, bu emir ve mutâbaat gide gide bir tabiât-ı dâime ve umûmîye haline gelir.

Jimnastik de çocukları bir kumanda altında muntazaman hareket etmeye alıştırarak mekteplerde inzibatı temin ve takviyeye hizmet eder.

5- Riyâzat-ı bedeniye, fikir üzerine de mühim tesirler yapar:

1: Bütün riyâzetler bir taraftan faâliyet-i dimağîye ve asabiye'nin beden üzerine olan tesirlerini tahfif ve tâdil eder, diğer taraftan bütün ef'âl-i hayâtîyeye yakaza ve faâliyet bahşeyler; [89] onun için cümle-i asabiye'yi hem dinlendirip teskin, hem de canlandırıp ikaz eder. Ve bu sûretle zihnin dinlenip uyanmasına, fikrin açılmasına sebep olur.

2: Bazı oyunlar, havassın –bilhassa: Sâmia, bâsıra ve lâmisenin– terbiye ve tenmiyesine de medar olur. Ezcümle top, kaydırak, zıp zıp oyunları çocukları göz ile mesâfe tahmin etmeye ve mesâfeye göre kuvvet sarf etmeye alıştırır; körebe oyunu, kulağı sesin istikâmetini takdir ve tahmin etmeye ve eli eşyâ ve eşhası tefrik ve temyiz eylemeye alıştırır.

3: Bütün oyunlar nazar-ı dikkati müteyakkız durdurur; zihni verilen kumandalara ve yapılan hareketlere süratle intikal ve itulâ etmeye alıştırır; çocukları şaşırmamak ve şaşırtmamak için –tedbirler aramaya, düşünmeye ve bulmaya– velhâsıl: keşf ve ihtirâ etmeye– sevkeder.

6- Bu tafsilattan anlaşıldığı veçhile riyâzat-ı bedeniyeenin en fâidelileri oyunlardır. Çünkü çocuklar bunları kemal-i hâhiş ve tehâlûkle ve kendiliklerinden yapar; bunlar sayesinde bir kuvve-i teşebbüsiye ve ihtirâiye dahi iktisab eder.

Onun için mekteplerde çocukların oyun oynamasına müsâade etmeli; hatta oyunları –icab ederse– teşvik bile eylemelidir.

Muallim, oyun hususunda çocukları serbest bırakmalı; bununla beraber kendilerine –sezdirmeksizin– nezâret ifâsından da [90] geri durmamalıdır, aralarında gezmeli, fırsat düştükçe, iyi ve fenâ hareketleri üzerine nazar-ı dikkatlerini celbetmeli, lüzum görünce kendilerine oyunlar öğretmeli, nasihatler vermeli, fakat onları takyid etmemelidir.

7- Jimnastik, mektebin vezâif-i terbiyesinin en mühimlerinden, vesâit-i inzibâtiyesinin en müessirlerinden birini teşkil eder.

Jimnasitiklerin birçok envâi vardır; bunlar iki sınıfa toplanabilir: Cihazlı, cihazsız jimnastik.

Cihazsız ve âletsiz jimnastikler, terbiye-i bedeniye nokta-i nazardan âletli jimnastiklere müraccahdır.

Âletsiz yapılan jimnastik harekâtının başlıcaları şunlardır: 1: Bacak hareketleri; 2: Bel kemiklerinin gerilme hareketleri; 3: Kollarla asılma hareketleri; 4: Muvâzenet hareketleri; 5:- Adalat-ı zahriyenin hareketleri; 6: Gövdenin yan hareketleri; 7: Adalat-ı batniyenin hareketleri; 8: Atlama hareketleri; 9: Teneffüsü hareketleri.

Bu muhtelif hareketlerin her biri başka birer fâide temin eder, başka birer sınıf adalatın takviye ve tenmiyesine bâis olur. Jimnastikte hedef, bütün sunûf-ı adalatın mütesâviyen tenmiyesinden ibâret olmalıdır; onun için idmanda bu muhtelif [91] sınıflara ait hareketler teâkub ettirilmelidir.

Jimnastik tâlimleri aç karnına yapılmamalı, fakat yemeği müteâkip de yapılmamalıdır; yirmi dakikadan kırk dakikaya kadar sürdürülmeli ve hareketler rastgele değil, her birinin tesirat-ı bedeniyesi nazar-ı dikkate alınarak, fennî ve mantukî bir sûrette tertip edilmelidir.

Jimnastik ders ve talimlerinde kaide-i tedrice riâyet etmeli. Fazla olarak her ders-teki hareketlerin en az yorucularından başlamalıdır, mamâfih dersi zor ve yorucu

bir hareketle de nihâyetlendirmemeli, böyle bir hareketten sonra hafif hareketler yaptırarak bedene sükûnunu iade etmelidir. Çünkü harekâta bâhusus harâretli bir haldeyken nihâyet verilmesi, büyük faâliyeti müteâkip birdenbire sükûnete geçilmesi sıhhat için bir tehlikedir.

8- Riyâzat-ı bedeniye arasında mûsikî ile el işlerini de nazar-ı dikkatten dūr tutmamak lâzımdır. Tegannî esnasında göğüs adaleleri takallüs eder, âzâ-yı te-neffûsiye idman ettirilmiş olur.

El işleri de el, kol, göğüs ve hatta tek mil gövde adalelerinin takallüs ve idmanını mûcip olur. Onun için bunlarda riyâzat-ı bedeniye'nin bir kısmını teşkil eder.

[92]

Hülâsa: 1- Riyâzat-ı bedeniye üç sınıfa ayrılır: Oyun, spor, jimnastik. Oyun eğlence maksadıyla serbestçe yapılan hareketlerdir; spor daha büyük bir kuvvet ve nizâma muhtaç olan oyunlar ve eğlencelerdir; jimnastik, bedeni kuvvetlendirmek maksadıyla bir tertip ve nizam dâhilinde yapılan hareketlerdir. 2- Riyâzat ve idmanlar, terbiye-i bedeniye'ye çok hizmet eder: Bedene faâliyet ve zindegî verir, adalelerin kuvvet ve nemâ bulmasına sebep olur. 3- Riyâzat-ı bedeniye haddi zâtında büyük fâideler temin eder: İnsanı kuvvetine tasarruf etmeye, beyhûde yere kuvvet israf etmemeye, az kuvvetle çok iş görmeye alıştırır; insana koşmak, atlamak, yürümek gibi hayatta büyük bir kıymeti hâiz olan hareketleri öğretir. 4- Riyâzat-ı bedeniye, ahlâk üzerine de tesirat-ı hasene yapar: Ahlâkı bozacak eğlencelere hâcet ve meydan bırakmaz, saffet-i ahlâkı muhâfaza eder; insanı müteyakkız, cesur, müteşebbis bir hâle getirir; çocukları teâvün ve tenasura îca-bında, emir ve mütâbaata tanzim ve tevhid-i harekete alıştırır. 5- Riyâzat-ı bedeniye fikir üzerine de mühim tesirler yapar: Zihnin dinlenip uyanmasına, fikrin açılmasına sebep olur; havassın tenmiyesine hizmet eder, çocukları şaşırmamak ve şaşırtmak maksadıyla dâima düşünmeye, tedbirler aramaya ve bulmaya sevk eder. 6- Riyâzat-ı bedeniye'nin en ehemmiyetlisi oyundur; çünkü çocuklar bunları hâhişle yapar. Mekteplerde muallim oyuna müsâade etmeli ve oyun esnasında çocuklara pederane bir nezârette bulunmalıdır. 7- Jimnastik mektebin vazâif-i terbiye'ye ve vasâit-i inzibâtiyesinin en mühimlerinden biridir. En iyi jimnastik, fenni olan İsveç usûlünde jimnastiktir. 8- Riyâzat-ı bedeniye arasında, mûsikî ve el işleri de şâyân-ı zikirdir. [93]

2

Terbiye-i Fikriye

I. Terbiye-i Fikriyenin Gaye ve Ehemmiyeti

1- Terbiye-i fikriye veya akliyenin gayesi “İnsanın fikren mükemmeliyetini temin etmek”tir.

İnsanın fikren mükemmeliyeti “İyi anlaması, iyi öğrenmesi ve iyi düşünmesi” demektir.

2- Bu ameliyat-ı fikriye arasında en ehemmiyetli olan, düşünmek –muhâkeme etmek–tir.

Muhâkeme, “mâlûm kazıyyelerden meşhul kazıyyeler istihrac etmek”, “Meşhud ve mahsus şeylerden gayri meşhud ve gayri mahsus şeylere intikal eylemek”tir.

Meselâ: Beyazıt meydanından geçerken gözüme yangın kulesine ilişiyor. Bu kule-
nin üzerinde iki çifte fener görüyorum, bundan boğaz içinin bir tarafında yangın
olduğunu anlıyorum. Ben esasen şimdi boğaz içinde olan yangını ne görmüş
ve ne de işitmiş bulunuyorum; hal-i hazırda gördüğüm ve bildiğim şey, “Ku-
lenin üzerindeki fener”den ibâret bulunuyor. Fakat daha evvelden biliyordum
ki: [94] yangın olunca kuleye fener asılır; bu fener yangın İstanbul tarafında
olunca tek, Boğaziçinde olunca çift olur. Şimdi fener gördüğüm için anlıyorum
ki, Boğaziçinde yangın vardır. İşte bu sûretle şimdi gördüğüm ve bildiğim şeyden,
görmediğim ve bilmediğim şeye intikal edinceye kadar zihnimden geçen silsile-i
kazâyâ –zihnimde vuku bulan hâdisat– bir muhâkemedir.

Pek alıştığımız, artık pek sûratle yapmaya başladığımız muhâkemelerin tarz-ı
cereyanına muttali olmayız. Meselâ kule üzerinde fener görür görmez hemen

yangına intikal ederiz; bu intikal için ne sûretle düşündüğümüzün, nasıl bir muhâkeme yaptığımızın, hatta düşündüğümüzün bile farkında olmayız. Muhâkememizin tarz-ı cereyânına ancak zihnimizi biraz olsun yoran ahvâlde muttali oluruz.

Meselâ: Bir otelin divânhânesinde yere uzanmış bir adam buluyoruz. Bu adamın ne için yere uzanmış olduğunu bilmiyoruz; fakat yanına yaklaşarak benzini morarmış, nabzını durmuş görünce onun ölmüş olduğunu –yani artık hareket edemeyeceğini– anlıyoruz. Bunu anlamakla kanaat etmiyor; ne sûretle olmuş olduğunu da öğrenmek istiyoruz ve düşünerek bunu da keşfediyoruz: Elbisesini soyuyoruz, vücudunu muayene ediyoruz, boğazında morluk ve parmak izleri görünce onun muhtenikan ölmüş olduğunu anlıyoruz; bu izlerin vaziyetlerine, şekillerine [95] dikkat ediyor, bundan o adamın kendi tarafından değil bir başkası tarafından boğulmuş olduğunu istidlâl ediyoruz. Ve böyle tahkikat ve tetkikata devam ede ede katilin kim olduğunu ve katlin sebebi neden ibâret bulunduğunu da anlıyoruz.

Buradaki keşf ve istidlâllerimizden her birisi birer muhâkemenin neticesidir. Bu muhâkemelerin tarz-ı cereyanı pek vâzıhtır: Şimdi görüyoruz ki: Bu adamın benzi morarmış, nabzı durmuştur; evvelden biliyorduk ki: İnsan ölünce benzi morarır, nabzı durur; bundan anlıyoruz ki: Bu adam ölmüştür. Şimdi görüyoruz ki: Bu adamın boğazında parmak izleri vardır; evvelden biliyorduk ki: İnsan boğazından taziyak edilince boğulur; bundan anlıyoruz ki: bu adam ihnâk sûretiyle ölmüştür.

İşte her muhâkemede böyle lâakal üç kaziyye bulunur. Bunların ilk ikisi esasen mâlûm veya mahsus olur, üçüncüsü bunlardan istihraç olunur. İkinci kaziyye, zihnin birinci kaziyyeden üçüncüye intikaline vasâtat eder. Muhâkeme denilen şey, kaziyyeler arasındaki bu teselsül ve irtibattan ibârettir.

Muhâkemelere esas olan kaziyyelerde tahlil ve tetkik olunursa görülür ki, bunların her birinde *iki fikir* vardır: Her kaziyye lâakal iki fikir arasında bir hükmü mutazammındır: “Kulenin üzerinde fener vardır” kaziyyesi kule ile fener, “her yangında burada fener olur” [96] kaziyyesi yangın ile fener fikirleri arasında bir irtibatı gösterir. Bu kaziyyeler, bahs olunan fikirler arasında birer hükümden başka bir şey değildir.

Dikkat etmelidir ki: Her muhâkemeyi teşkil eden üç hükümden birinci ile üçüncünün ihtivâ ettiği fikirler birbirinden başka olur; fakat ikincinin ihtivâ ettiği fikirlerden birisi birinci diğeri üçüncü hükümde dâhil bulunur. Bu sebeple bu hüküm birinci ile üçüncü hükümler arasında bir vâsita-i ittisal –zihnin birinci hükümden üçüncü hükme intikaline hâdim bir geçit veya köprü– teşkil eder.

Her muhakemeden istihraç edilen hüküm ve netice diğer bir muhâkemeye mebd ve esas olabilir ve böylelikle silsile-i muhâkemât ve istidlâlat uzanıp gidebilir.

3- Muhâkemede aranacak evsaf-ı esasiye: *İsâbet*, *istikâmet* ve *sûrattır*.

Filvâki, muhâkemenin kemali insanın –düşünürken– bildiklerinden musib ve mantıkî neticeler çıkarması, düz ve kestirme yollardan gitmesi ve sûratle ilerlemesi demektir: Mantıksız neticeler çıkarmak, mâlûmlardan meçhullere intikal hususunda dolaşık yollar takip etmek ve betâet göstermek –intikal için lâzım olan köprüleri çabuk bulup inşâ edememek– insan [97] için birer “muhâkeme nakîsası”dır.

Muhâkemede sûrat, sathiliğin neticesi olabilir; istikâmet de mahdudiyet ve akâmetin bir şekli mahsusundan ibâret bulunabilir; onun için bu evsaf-ı esasiyenin yalnız birisi kifâyet etmez, üçünün de memzuc bulunması –veya husus-ı *isâbetin* mutlaka mevcut olması– lâzım gelir.

Terbiye-i fikriyenin en ehemmiyetli gayesi, muhâkemeye işte bu evsafı vermek –daha vâzıh bir tâbir ile: İnsanı sûrat ve isâbetle muhâkemeye kâdir bir hale getirmek–tir.

4- Muhâkemede isâbet, ona esas olan hükümlerin ve fikirlerin sıhhatine, sûratte bu hüküm ve fikirlerin kesretine tevakkuf eder.

Filvâki insanın zihninde bir şey hakkında mevcut olan hükümler ve fikirler sahih olmazsa, o şey üzerine yapacağı muhâkeme ne kadar sağlam ve mantıkî olursa olsun, bu muhakemeden çıkaracağı neticeler, tabiidir ki, hakâyık-ı ahvâle muvâfık düşmez; kezâlik zihinde bir şey hakkında lüzumu kadar hükümler ve fikirler bulunmazsa, o şey üzerine yapılacak muhâkemeler de ileriye getmek ve bâhusus sûratle ilerlemek kâbil olmaz.

Gerçi bir şey hakkında zihinde olan hükümlerin ve fikirlerin sıhhat ve kesreti o şey üzerine yapılacak muhâkemelerin sûrat ve isâbetini [98] müstakillen temin edemez; fakat muhâkemelerin sûrat ve isâbetini temin için hükümlerin ve fikirlerin kesreti bir şart-ı zarûrî teşkil eyler.

Bu esas *terbiye-i fikriye* ile *tâlim* ve *tedris* arasındaki fark ve münâsebeti vâzıhan gösterir:

Muhâkeme için *malûmat* ve *ırfan*, *terbiye-i fikriye* için *tâlim* ve *tedris* lâzımdır; çünkü insanda kâfi derecede malûmat olmazsa veya mevcut bulunan malûmat bâtil olursa, tabiidir ki muhâkeme kâbiliyeti –ne kadar mütenemmî olursa olsun– ya âtıl kalır veya –faâliyetine rağmen– bâtil hükümler tevliid edip durur.

Fakat *muhâkeme* için sadece *malûmat*, *terbiye-i fikriye* için sadece *tâlim* ve *tedris* kâfi değildir; çünkü insanda malûmat çok olduğu halde bile bu malûmat üzerine muhâkemat-ı zihniye yapmak, bu malûmattan meçhulâtı çıkarmak kâbiliyeti mahdud bulunabilir.

Demek olur ki, bu iki şey –muhâkeme ile malûmat ve irfan, terbiye-i fikriye ile tâlim ve tedris– birbirinin lâzım-ı gayri mufânkıdır. Onun için çocuklarda hem malûmatı tezyîde ve hem de bu malûmat üzerine muhâkeme kâbiliyetini tenmiyeye çalışmak lâzımdır.

Denilebilir ki, malûmat, akıl ve muhâkeme için mevadd-ı inşâîye makamındadır: Bedîhîdir ki, mevadd-ı inşâîyeyi sadece toplayıp yığmak kifâyet etmez; bunları tanzim ve istûmal etmek de iktizâ eder. Bunun gibi: [99] İnsana yalnız malûmat vermek kifâyet etmez; bunları istûmal etmek –bunlar ile mebânî-i fikriye inşâ ve ibdâ’ eylemek– usûllerini de öğretmek iktizâ eder.

5- Terbiye-i fikriyenin fâide ve ehemmiyeti, pek cüz’î bir teemmül ile bile takdir olunabilir:

Hayat-ı beşer hep birtakım tefekkürler, birtakım muhâkemeler ile geçer; karnını doyurmak vesâitini düşünen bir hamaldan, bir muhârebede ihraz-ı zafere çalışan bir kumandana, hakâyık-ı eşyâyı keşfe uğraşan bir mütefekkiye varıncaya kadar hiçbir fert gösterilemez ki, bütün hayatı müddetince –az çok– düşünmeye mecbur olmasın. Hiçbir fert gösterilemez ki, bir şey düşünmeye mecbur olmaksızın yaşamaya muvaffak olsun.

6- Terbiye-i fikriye, ahlâk nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyettir. Çünkü ef’âl ve harekâtta mülâhazat ve muhâkematın tesiri büyüktür. Ef’âl-i ihtiyariye, birtakım mülâhaza ve muhâkemeler neticesinde vukua gelir, mukarrarat-ı vicdâniye dahi bir takım mülâhaza ve muhâkemeleri takip eder. Gerçi malûmat ve muhâkeme ef’âl ve ahlâk üzerinde fâil-i müstakil değildir, fakat bir müessir-i mühimdir; gerçi insan dâima yalnız iyi olduğunu bildiği ve fâideli olduğunu anladığı fiilleri yapmaz, fakat fiillerin iyiliğini ve fâideliliğini ne kadar katî olarak bilirse onları icrâda o kadar daha az [100] müşkilat çeker; gerçi insan fenâ olduğunu bildiği her fiilinden dolayı muazzeb olmaz, fakat bir fiilin fenâ olduğunu hüküm vermedikçe dahi ondan muazzeb olamaz.

Onun için *metîn bir muhâkeme*, ahlâk hususunda da kıymettar bir haslet teşkil eder.

Şurası da şâyan-ı dikkattir ki: Ef’ârlar ef’âle tevâfuk etmemesi, ekseriya vâzıh ve katî olmaması neticesidir. Katî, şedîd, muarazasız olan fikirlerin fiile inkılâb etmemesi –yek- nazarda zannolunduğundan– çok daha nâdirdir.

7- Terbiye-i fikriye, terbiye-i bedeniyeye de muâvenet eder. Kavâid-i sıhhiye hakkındaki malûmat, muhâfaza-i sıhhate ve binnetice terbiye ve tenmiye-i bedene kavî bir medâr olur.

8- Her fert için lâzım olan malûmat ve daha doğrusu terbiye-i fikriye, onun takip edeceği mesleğe göre değişir; meselâ tüccar olmak için lâzım olan malûmat ve terbiye-i fikriye ile asker olmak için lâzım olan malûmat ve terbiye-i fikriye birbirinin aynı değildir; *tâcir kafası* başka, *asker kafası* da başkadır. Bununla beraber mesâlik-i muhtelifeye için lâzım olan malûmat ve terbiye-i fikriyenin müşterek bir esası da vardır; bu esas mesleğe tâbi değildir ve herhangi meslekte olursa olsun bütün efrad-ı beşer için lâzımdır; gerçi *tâcir kafası* başka [101] ve *asker kafası* başkadır ve başka olmalıdır; fakat her ikisi de her halde birer *kafadır* ve evvel emirde birer kafa olmalıdır; mantıksız ve muhâkemesiz olan bir kafa her bir meslek için kusurlu bir kafadır; her meslek için evvel emirde mantıklı ve muhâkemeli olmak lâzımdır.

Onun için çocuklara verilecek malûmatı ve terbiye-i fikriyeyi bu iki nokta-i nazara göre tâyin etmelidir. Herkese evvelâ –herhangi mesleği ihtiyar ederse etsin– muhtaç olduğu *malûmat-ı umûmiye ve terbiye-i esasiyeyi* vermeli ve ondan sonra –takip edeceği meslekte muhtaç olacağı *malûmat-ı husûsiye ve terbiye-i meslekiyeyi* düşünmelidir.

Hulâsa, 1- Terbiye-i fikriyenin gayesi insanın fıkren mükemmeliyetini temin etmektir. Fikren mükemmeliyet iyi anlamak, iyi öğrenmek ve bâhusus iyi düşünmek demektir. 2- Muhâkeme “mâlûmlardan meçhuller istihraç etmek”, “meşhud ve mahsus şeylerden gayri meşhud ve gayri mahsus şeylere intikal eylemek”-tir. Kaziyye lâakal iki fikir arasında bir “hüküm”den ibârettir. Her muhâkeme lâakal üç kaziyye –üç hüküm– arasında bir teselsülden başka bir şey değildir. 3- Muhâkemede mükemmeliyet için isâbet, istikâmet ve sûrat lâzımdır. Onun için terbiye-i fikriyenin gayesi insanı sûrat ve isâbetle muhâkemeye kâdir bir hale getirmek olmalıdır. 4- Muhâkemede isâbet ona esas olan fikir ve hükümlerin sıhhatine sûrat de bu hüküm ve fikirlerin kesretine tevakkuf eder. Muhâkeme için malûmat ve irfan, terbiye-i fikriye için tâlîm ve tedris lâzımdır; fakat kâfi değildir. İnsana malûmat verdikten başka bunları istîmal etmek –bunlar vâsıtasıyla mebânî-i fikriye inşâ ve ibdâ’ [102] eylemek– usûllerini de öğretmek iktizâ eder. 5- Terbiye-i fikriye hayat için elzemdir; çünkü hayat-ı beşer hep birtakım tefekkürler ve düşünceler ile geçer. 6- Terbiye-i fikriye, terbiye-i ahlâkiye içinde de lâzımdır. Çünkü ef’âl ve harekâtta mülâhazat ve muhâkematın tesiri büyüktür. 7- Terbiye-i fikriye terbiye-i bedeniyenin de muâvinidir; malûmat-ı sıhhiye

tenmiye-i bedene pek hâdimdir. 8- Herkese evvelen herhangi mesleği ihtiyar ederse etsin muhtaç olacağı malûmat-ı umûmiye ve terbiye-i esasiyeyi vermeli; sonra takip edeceği meslekte muhtaç olacağı malûmat-ı husûsiye ve terbiye-i meslekiyeyi düşünmelidir.

II. İttılâ-ı Hâricî ve İhtisas

1- Eşyâ-yı hâriciye hakkındaki *malûmat* ve *ittılâat*ımızın vesâit-i iktisabiyesine *havass-ı hams* ismi veriliyor. Havâss-ı hams: Lâmise, şâmmе, zâika, sâmia, bâsıradır; bunların âzâ-yı muhtiyeleri deri, burun, dil, kulak ve gözdür. Bu uzuvların her biri birer ‘asab-ı hissînin muntehiyatını hâvidir. Ve bu ‘asap vâsıtasıyla dimağa ve diğer merâkiz-i ‘asabiyyeye merbuttur. Eşyâ-yı hâriciye hakkındaki bütün malûmat ve ittılâatımızın menşe-i aslî ve ibtidâiyesi, bu eşyânın işte bu uzuvlardaki muntehiyat-ı asabiyye üzerine icrâ ettiği tesirlerden ibârettir.

Deri ve el vâsıtasıyla: eşyânın temas ve tazyikine, mukâvemet ve salâbetine, rutûbet ve harâretine dil ve burun vâsıtasıyla: eşyânın ta‘m ve râyihasına; kulak vâsıtasıyla: esvâtın şiddet ve perdesine ve bu esvatı husule getiren cisimlerin cihet ve mesâfelerine; göz vâsıtasıyla da: ziyâ ve elvân ile bunları neşreden cisimlerin şekil, cesâmet ve mesâfesine ittılâ hâsıl ederiz.

Demek ki, bizde en ehemmiyetli ittılâat hâsıl eden âzâ-yı havâs, deri kulak ve bâhusus gözdür; burun ve dilin hâsıl ettiği ittılâat hem mahdud ve hem de nisbeten ehemmiyetsizdir. [104]

2- Havâssımızın her biri, bizde bunlardan daha ziyâde ittılâata da sebep olur. Meselâ bir ses işittiğimiz vakit, biz yalnız onun şiddet ve istikâmetine değil, onu husule getiren şeye de muttali oluruz; ezcümle işittiğimiz bir sestен bir horozun ötmekte olduğuna, diğer bir sestен de bir mızıkânın veya bir tabur askerin geçmekte bulunduğunu ittılâ hâsıl ederiz.

Cüz’î bir dikkat ve teemmül ile bile anlaşılıyor ki, bu kabil ittılâat havassımızın terâbut ve tebâdülü sayesinde vukua gelmektedir. Biz bir çok horozları mükerreren görmüş ve işitmiştik; onların seslerine kulağımızla; şekillerine, renklerine, cesâmetlerine, hareketlerine gözümüzle; bedenlerinin harâretlerine yüreklerinin çarpıntılarına; tüylerinin kıvamlarına elimizle muttali olmuştuk. Horoza ait olan bu muhtelif ittılâatımız, ekseriyetle hem zaman olarak husule gelmiş idi ve bu hal –bu hem-zamanlık– o kadar uzun bir müddet devam ve tekrar etti ki, şimdi artık bu ittılâattan her birisi –münferiden tecellî edince bile– derhal bütün diğerlerini îkaz ve ihtar edivermek kâbiliyetini kazandı; şimdi artık yalnız ses bile hemen şekil ve heyet hakkındaki ittılâatı uyandırıverecek bir hale geldi:

Denilebilir ki: Bu ittlâat, böylece pek uzun bir müddet murtabit ve hem-zaman olarak tekerrür ede ede şimdi artık yekpâre –gayri [105] münfek– bir huzme haline gelmiştir; onun için bu huzmenin her bir cüz’ü her bir hareketinde, mutlaka diğerlerini de beraber sürüklemektedir. Ve böylelikle âzâ-yı havassımızdan her biri diğerlerine ait ittlâatın tahattur ve tekerrürüne hizmet etmekte, nev’anma onların yerine kâim olmaktadır. Hiçbir şey görmeden duyduğumuz bir koku bizde bir “kebab”, karanlıkta iken çarptığımız şey bizde bir “kapı” ittlâi hâsıl etmektedir. Bu ittlâlar esasen yalnız şâmme ve lâmisemizin değil, bütün diğer havassımızın ve bilhassa bâsıramızın mahsulüdür. Fakat şimdi yalnız şâmme veya lâmisemiz sayesinde de tekerrür etmektedir. Tâbir-i âhar ile: Şâmme ve lâmisemiz bu hususta diğer havassımızın ve bâhusus bâsıramızın yerine kâim olmakta, bu ittlâları –onların tekrar muâveneti olmaksızın– husule getirmektedir.

Bu sebeple havassımızdan her birinin bize verdiği ittlâat arasında doğrudan doğruya kendi mahsulleri olanlarla diğer havassın muâvenet-i sâbıkası neticesi bulunanları –daha kısa bir tâbirle: *Aslî* ve *tabîî* olanlar ile *tâlî* ve *kesbî* bulunanları– tefrîk etmek lâzım gelir.

3- Bunları tefrik için ittlâatımızı tahlil edince görürüz ki, bunlar arasında aslî olanlar pek azdır. Bize vehleten aslî ve fitrî görünenlerin kısm-ı âzamı hakikat-ı halde kesbîdir:

Biz şimdi eşyânın şekillerine, cesâmetlerine ve hatta mesâfelerine [106] sadece onlara bakıvermekle bile muttali oluveriyoruz. Onun için bu ittlâları sırf bâsıramızın mahsulü zannediyoruz.

Fakat dikkat etmeli ve düşünmeliyiz ki: Beşikteki çocuklar uzak yakın bütün eşyâya doğru aynı tehâlûke atılıyorlar, ellerini beşiklerinin üzerine asılı olan şeylerle tavanda sallanan şeylere doğru aynı ümid ile uzatıyorlar; demek ki: Eşyânın mesâfesini takdir edemiyorlar. Anadan doğma bazı âmâlara yapılan amelîyyat-ı cerrahiye buna hiç şüphe bırakmıyor: Bu kabil âmâlar rû’yete başladıkları vakit gözleri ile eşyânın ne kadar mesâfede olduğunu değil, hatta gözlerinden hâricte olduğunu bile fark edemiyorlar. Onlar ibtidâ gözleri önünde bir kitle-i ziyâiden başka bir şey göremiyorlar. Ve bu kitle-i ziyâiden ne cesâmet ve ne de şekil ittlâi hâsıl edemiyorlar.

Demek oluyor ki, göz vâsıtasıyla ecsam-ı müziyyenin bu’duna ittlâ kâbiliyeti, fitrî değil kesbîdir.

İnsanda bu’d ve mesâfe ittlâi esasen kolların ve ayakların mahsulüdür; yani bir şeyin bedeninin üzerinde veya hâricinde olduğu, uzağında veya yakınında

bulunduğu hakkındaki itulâlar cildin ve adalelerin teessür ve ihtisası neticesidir: Bedenimize muntabık olan şeyler bizde bir “temas ihtisası hâsıl eder, bedenimizin hâricinde bulunanlar böyle bir ihtisas tevliid eylemezler; bize yakın bir şeye temas etmek için kolumuzu çok uzatmaklığımız –hatta belki de bütün bedenimizi [107] o şeye doğru hareket ettirmekliğimiz– lâzım gelir. Bizde uzaklık ve yakınlık fikri, esasen işte bir kabil ihtisâsat-ı lemsiye ve adaliyyenin çokluk ve azlığından tevellüd etmektedir. Gözümüz mesâfeleri takdir kâbiliyetini de bu ihtisâsat-ı lemsiye ve adaliyyenin muâvenetiyle iktisab etmektedir: Bir şeyin gözümüzdeki teessürü –gözümüzde hâsıl ettiği kitle-i ziyâiyyenin şiddeti– o şeye yaklaştığımız vakit çoğalıyor, ondan uzaklaştığımız vakit ise azalıyor, onun için ihtisâsat-ı adâliyyemiz ile ihtisâsat-ı basariyyemiz arasında bir münâsebet ve irtibat teessüs ediyor; bir münâsebet ve murabatat devam ede ede bir dereceye geliyor ki, artık gördüğümüz ziyânın şiddetinden derhal onu husule getiren şeye temas edebilmek için yapmaktığımız lâzım gelen hareketlerin derecesine intikal ediveririz; bu sûretle bir şeyin bu’duna –onun yanına gitmeye veya ona doğru uzanmaya muhtaç olmaksızın, mahzâ ona bakmakla da– muttali olmaya başlıyoruz.

Böyle olduğu içindir ki, –mesâfeyi esasen gözümüzle doğrudan doğruya takdir edemeyip ziyânın şiddetinden gölgelerin tarz-ı nev’inden istidlâl etmekte bulunduğumuz içindir ki– takdir-i mesâfatda birçok hatalara düşüyoruz; gerek levhalar ile resimler karşısında ve gerekse ufuk ile semâ manzaraları karşısında aldaniyoruz: Bir tiyatro perdesi üzerindeki tesâvîr hep bir plan [108] üzerinde olduğu halde onları muhtelif bu’dlarda imiş gibi görüyor, bilakis ufuktaki eşbah ile semâdaki ecrâm muhtelif mesâfelerde olduğu halde onların hepsini bir plan üzerinde zannediyoruz.

4- Bu yoldaki tetkikat gösteriyor ki: Bâsıramızın itulâat-ı aslîsi, ziyânın şiddet ve levninden ibârettir; şekil, mesafe, cesâmet ve hatta cismiyet itulâları bile kesbîdir.

Sâmiyamızın itulâat-ı asliyesi de savtın perde ve şiddetinden ibarettir; ecsam-ı mutasavvitenin bu’di, ciheti ve sâir evsafı hakkındaki itulâat tâlidir.

Şamme ve zâikamızın itulâat-ı asliyesi râyiha ve ta’mdan ibârettir; bunları husule getiren cisimler hakkındaki itulâat kesbîdir.

Lâmisemizin itulâat-ı asliyesi harâret, tazyik ve temastan ibârettir; bunların sebebi hakkında vuku bulan itulâat kesbîdir.

Demek ki: Havâssımız arasında itulâat-ı asliyesi en mütenevvi olan lâmise, itulâat-ı kesbîyesi en mütenevvi olan da bâsıradır.

5- Şurası da şâyan-ı dikkattir ki: Itulâat-ı asliyyemiz bile büsbütün basit değildir.

Meselâ karşımızda kırmızı camlı bir fener var; bundan intişâr eden ziyâ gözü-müze tesir edince bizde birçok ıtlâat hâsıl ediyor, bu ıtlâat arasında müdil olanlardan sarf-ı nazar edelim; bu ziyânın menşei hakkındaki [109] ıtlâi bile bir tarafa bırakalım; bunların en basitini –sadece kırmızılık ıtlâını– nazar-ı itibâra alalım, biraz düşünersek görürüz ki: Bu basit ıtlâmımızın zımnında bile “bunun cinsi” hakkında bir fikir “bu ziyânın başka ziyâlardan farklı olduğu” hakkında bir hüküm mündemiçtir. Gözümüze tesir eden ziyânın diğer ziyâlardan farkını olsun anlamadıkça –onun diğerlerinden farklı bulunduğu olsun hüküm vermedikçe– hiçbir şeye muttali olmuş olmayız, diğer ziyâları velev müphem bir sûrette olsun hatırlamadıkça böyle bir hüküm veremeyiz. Demek ki: Bu ıtlâmımız bile mürekkeptir, bunda da vaktiyle görmüş olduğumuz şeylerin hâtırası mündemiçtir.

Onun için *iẖtısas ıtlâdan* ayırmak lâzımdır:

İhtisâs eşyâ-yı hâriciyenin tesiriyle tahaddüs eden hâlât-ı bâtniyenin en basitidir –ve bu besâtet sebebiyle târifî gayri kâbil olan şeyler cümlesindendir–.

İtlâ ise bu ihtisâs –bu hâlât-ı bâtniye– dolayısıyla eşyâ-yı hâriciye hakkında hâsıl olan hükümdür.

İhtisâs münferit kaldıkça –birkaç ihtisâs-ı mâzi ile olsun birleşmedikçe, onların yanına gelmedikçe– onlarla mukâyese edilmedikçe hiçbir ıtlâ tevliid etmez; en basit ıtlâlar bile birtakım ihtisâs-ı hâliye ve ihtisâs-ı mâziyenin terekkebünden neşet eder.

6- Bu îzahattan sonra, artık eşyâ-yı hâriciye hakkındaki [110] malûmatın tarz-ı iktisabı kolaylıkla anlaşılır:

Eşyâ-yı hâriciye *âzâ-yı havas* ismi verilen âzâ-mıza tesir eder, onlardaki asab-ı hissîlerin müntehiyatında bir tahavvül ve taharrüş, bir intubâ’ husule getirir; bu tahavvül ve taharrüş –bir barut fitilinin bir ucundan başlayan iştiâl gibi– asab bo-yuna sirâyet ederek dimağa kadar intikal eder; dimağdaki bu taharrüş bir hâlet-i bâtniye –bir ihtisâs– ihtisâs-ı ziyâî, ihtisâs-ı savtî, ihtisâs-ı şemmî, ihtisâs-ı zevkî, ihtisâs-ı lemsî –husule getirir; bu ihtisâs da aynı uzuv ve merkezin teessürat-ı mâziyesiyle –onlara ait *hâtırat* ile– birleşerek bir “ıtlâ” tevliid eder; bu ıtlâ-ı ibtidâi dahi ıtlâat-ı mâziyeyi ihtar ve onlara iltihak ederek, gittikçe daha müdil bir takım *ıtlâat* teşkil eyler. Eşyâ-yı hâriciye hakkındaki malûmatımız işte bu ıtlâattan ibârettir.

7- Eşyâ ve hâdisat-ı hâriciye ıtlâ kâbiliyeti herkeste bir derecede değildir. Bu kâbiliyet bir taraftan âzâ-yı havassın, bir taraftan cümle-i asabiyyenin haline tâbîdir; bir taraftan da ıtlâat-ı sâbkanın nev’ ve miktarına merbuttur.

Filvâki âzâ-yı havassın bünyesindeki âraz ve teğayyüat ittlâat ve ihtisat-ı hâriciye üzerine büyük tesirler icrâ eder:

Dâ-i Daltona mübtelâ olanlar bazı elvânı, ezcümle kırmızı ile yeşili birbirinden ayıramaz, gülün yaprakları ile tüveyçlerini bir renkte zanneder [111]; *adem-i rü'yet-i levn* denilen hastalığa mübtelâ olanlar elvânın hiç birini tefrik-i rü'yet edemez, bütün eşyâyı yekrenk görürler; *kasr-ı basar* illetine giriftar olanlar eşyâyı biraz uzaktan bile göremez, her şeye yakından bakmaya mecbur olurlar; *medd-i basara* mübtelâ olanlar ise eşyâyı bilakis yakından göremez, onlara biraz uzaktan bakmaya mecbur olurlar. Nezleye tutulanlar kokuları, hazımsızlığa uğrayanlar lezzeti hissedememeye başlarlar...

Fakat ittlâat ve ihtisat-ı hâriciye yalnız âzâ-yı havassın hal-i hazırdaki bünyesine göre, tâyin etmez, tecârîb ve mümâresat-ı mâzîyeye göre de tahavvül eder. Bundan dolayıdır ki insanın ittlâata kâbiliyeti ile tarz-ı meşguliyet ve maişeti arasında kavî bir münâsebet görünür: Ezcümle resimler renkler arasındaki en ufak farkları bile sezer, gemiciler ufuklarda pek uzaklarda olan eşyâyı bile görür; mûsikîşinaslar esvât arasındaki en ufak farkları bile takdir eder; mahir bir orkestra başı en küçük falsoları bile kaçırmaz, hatta bunun hangi âletin ve kimin eseri olduğunu bile anlar; ehl-i hibre yağın, şarabın ta'mından ne gibi şeylerle mağşûş olduğunu, nere mahsulatı ve mâmulâtından bulunduğunu bile takdir eder; âmâlar bütün eşyâya yalnızca lems ile ittlâ eder ve aralarında boyadan başka bir farkı olmayan iki şeyi bile mahzâ elleriyle muayene etmek sûretiyle [112] tefrik ederler, mühendisler mesâfeleri gözleriyle pek güzel tahmin ederler. Velhâsıl insanlar arasında ittlâat-ı hâriciye kâbiliyeti itibâriyle çok farklar vardır.

Fazla olarak bu kâbiliyet yaşa göre de tahavvül etmektedir. Herkes bilir ki ihtiyarlıkta göz medd-i basara uğrar ve zayıflar, kulaklar keskinliğini kaybeder; diğer bütün havâs da zayıflar, çocuklukta havassın verdiği ittlâat, ibtidâ hiç gibiyken gittikçe tezâyüd eder; ittulaat-ı kesbiye başlar ve tedricen tekemmül eyler.

8- İhtisâs ve daha doğrusu ittulaat-ı hâriciyyemiz dâima doğru, sâdık değildir; bilhassa ittulaat-ı kesbiyyemiz epeyce hata ve galatlara mâruzdur. Ezcümle suya daldırılmış bir değneği kırık gibi görürüz, muvâzî iki ağaç silsilesini nihâyetlerde telâki ediyor zannederiz, uzaktaki eşbâhın –ezcümle cibalin– şekilleri hakkında pek yanlış ittlâlâlar hâsıl ederiz, bazı karışık şekillerdeki hataların müsâvat ve adem-i müsâvatında, muvâzat ve adem-i muvâzatında da çok aldanırız; rüzgârların istikâmetine göre ecsâm-ı mutasavvite ile râyihaların cihetinde hataya düşeriz.

Bütün bu hata ve galatlar ihtisasattan eşyâya intikal ve ittlâ yolundaki muhâkeme ve mümâreselerimizin neticesidir; bunları muhâkeme [113] ve tecrübe ile tashih etmeliğimiz, hata ve galat olduğunu anlamaklığımız kolaydır.

Fakat bazan ittlâat-ı hâriciyye hususunda bunlardan daha şedid ve daha mühim hatalara da dûçar oluruz, eşyânın yalnız bazı havassında değil hey’et-i umûmiyesinde bile aldanırız: Korktuğumuz esnada karaltılar arasında birçok şeyler görür, rüzgâr uğultularında birçok sesler işitir, velhâsıl hakiki şeyler yerine bir çok gayri mevcut şeyler *tevehhüm* ederiz.

Bazan bundan da daha büyük ve şedid hatalara düşer, hiçbir şey mevcut olmadığı halde bile birçok şeyler *tevehhüm* ederiz: Gözümüzü kapadıktan sonra bir tarafını parmağımızla tazyik edersek o tarafın mukâbil cihetinde bir lem’a görürüz, zifiri karanlık bir yerde bulunduğumuz vakit de bu hareketi tekrar edersek aynı hali müşahade ederiz; bu, hiçbir şeye mukâbil olmayan vehmî ittlâların –dalâlet-i hislerin– en basit nümûnesidir; humma esnasında sayıklayan, işitilen şeyler dahi hep dalâlet hissi, hep “hezeyan-i havâs” neticesidir.

Bu dalâlet ve hezeyanlar, hakikat-i halde havassa değil, fikre, muhâkemeye aittir: Âzâ-yı havassımız ile bunların âsâb ve merkezlerinin taharrüşleri alelâde tesirat-ı hâriciyye ile vuku bulur; bir uzv-i hissîmizin teessürü esnasında diğer âzâ-yı havassımız dahi alelâde bize bir şey-i hâricînin vücudunu öğretir. Küçüklüğümüzden [114] beri devam eden ihtisasat ve ittlâatımız bize bu hususta katî bir kanaat ve itiyad vermiştir; artık merâkiz-i hissiyemizin her bir teessürünü hemen bir şey-i hâriciye isnad ederiz; asab-ı basarîmizin ve onun merkezinin her bir intibâ ve taharrüşünden ziyâya, asab-ı sem’inin ve merkezinin her bir teessüründen de savta intikal eder ve derhal bir cism-i muzî veya bir cism-i mutesavvit tasavvur eyleriz. Bu intikal ve tasavvur alelâde hakikat-i hâle tevâfuk eder, fakat bazı ahvâl-i maraziye ve fevkalâde de hakîkate muhâlif düşer: Bu âsâb ve merâkiz, ziyâdan ve savttan başka sebeplerle dahi taharrüş edebilir, bir iltihaptan, bir tazyikten de müteessir olabilir, işte biz bu gibi ahvâlî de ahvâl-i âdiye ve tabîaya kıyas eder, onun için dalâlet-i hisse düşeriz.

9- Havâssın bu tahallüfat ve tahavvûlatı, terbiyelerinin imkânı ile lüzumunu vâzıhan gösterir: Mademki havassımız böyle tahallüfat ve tahavvûlata uğramaktadır, o halde tabîdîr ki, bu tahavvûlatı hüsn-i idâre ederek onların mükemmeliyetine hizmet etmek mümkün ve lâzımdır.

Havâssın mükemmeliyeti: İnsanda hâdisat ve eşyâyı hâriciye hakkında seri, mütenevvi ve hakiki ittlâat vücuda gelmeye kâbiliyet olması demektir; havassın terbiyesi de buna sâlih bir hale getirilmesinden ibârettir.

Bu, bir taraftan âzâ-yı havassın hüsn-i muhâfaza ve tenmiyesine, bir taraftan da zihnin ihtisasattan havâs-ı eşyâya intikal ve ittlâ yolunda idman ve mümâresesine tevakkuf eder. Onun için terbiye-i havâs [115] hem terbiye-i bedeniyeye ve hem de terbiye-i fikriyeye temas eder, bu iki sınıf terbiye arasında bir hatt-ı ittisal teşkil eyler.

Bâsırayı terbiye için evvelâ gözün muhâfaza-i sıhhat ve temamiyetine çok ehemmiyet vermelidir: Çocukların gözlerini ânî ve şiddetli ziyâlardan vikâye etmeli; göz kapaklarını çevirmek, şaşî gibi bakmak yolundaki oyunlarının önünü almalı; bilhassa kasr-ı basarı men için mektep dersanelerinin ve mütâlaa masalarının derece-i kâfiyede tenvirini ve hüsn-i tertibini temin etmeli; talebenin kırâat ve tahrir esnasında gözlerini kâğıda ve kitaba yaklaştırmalarına meydan bırakmamalıdır. Bundan başka rü'yet idmanları yaptırmalıdır: Şehir hayatı ekseriya nazari birçok hâillerle tevkif eder, uzakları görebilmek imkânını kaldırır; onun için arada sırada uzaktan rü'yet için mümâreseler yaptırmalı, çocukları kırlara götürerek nigâhlarını açık ve dûra dūr ufuklara doğru med ettirmeli, dersanelerde uzağa levhalar asarak çocukları bunlara bakmaya ve okumaya icbar etmelidir. Çocuklara gözleri ile mesâfe ve cesâmet takdiri yolunda da mümâreseler yaptırmalıdır. Top oyunu, nişan tâlimi bu hususta çok istifâdeler temin eder. Küçük çocukları muhtelif renkli kâğıtlar ve yuvarlaklar ile eğlendirmek ve bunların renkleri arasındaki farklara dikkat ettirmek de lâzımdır. Çocukları hata-yı basarlara karşı ikaz etmek, menâzır hatalarına vâkif etmek ve bu sûretle bu hataları zihnen tashih etmeleri imkânını hazırlamak da muktezidir. [116]

Sâmianın terbiyesi için de evvelen kulağın muhâfaza-i sıhhatine itinâ eylemeli; bunun için de onu nâgehâni ve şedîd patırtılardan vikâye etmeli, çocukları güldürmek veya korkutmak maksadıyla kulaklarına şiddetle bağırmaktan tevakkî etmeli ve onların da bu sûretle birbirlerinin kulaklarına gürültü yapmalarına mâni olmalı; kulak ağırlıklarının ekseriya ya pislikten ileri geldiğini – ifrâzatın kulakta toplanmasından neş'et ettiğini – nazar-ı itibâra alarak kulakları sık sık yıkamağa ihtimam etmelidir. Bundan başka esvâtın perde ve tınları arasındaki farkları takdir, esvâtın cism-i mütesavvitlerin cihet ve istikâmetlerini tahmin yolunda mümâreseler de yaptırmalıdır. Mûsikî idmanları ile körebe gibi bazı oyunlar bu hususta büyük fâideler temin eder.

Şâmmeyi pis kokulardan kaçacak, havadaki fesadı –bozukluğu– hemen hissedecek bir hâle getirmeli; bunun için pek şiddetli kokulardan korumalı; mamâfih çocuklara muhtelif kokuların birbirinden tefrikini temin için de mümâreseler yaptırmalıdır.

Zâikayı muzır şeylerden kaçacak, fakat fâideli şeylerden iğrenmeyecek bir hale getirmeli; tütün ve meşrubat-ı küûliyye² gibi zâikayı körleten şeyleri istîmal itiyadına meydan bırakmamalı; tiksinnmeleri daha kökleşmeden evvel izâleye çalışmalıdır.

.....

² Alkollü içecekler

Parmakların terbiyesine de itinâ etmeli; bunun için çocukları küçüklüklerinden [117] itibâren elleri ile işler görmeye, çok şeyler tutmaya ve kullanmaya alıştırmalıdır. El işleri idmanlarıyla körebe gibi oyunlar bu hususta pek fâidedir.

Hülâsa: 1- Eşyâ-yı hâriciyye hakkındaki malûmat ve ıttılâtımızı havass-ı hams sayesinde iktisab ediyoruz. Havâs-ı hams: Lâmise, şâmme, zaika, sâmia ve bâsıradır. Bunların uzuvları: Deri, burun, dil, kulak ve gözdür. Bunlar arasında en ehemmiyetli ıttulâat hâsıl eden deri ile kulak ve bâhusus gözdür. 2- Havâssımızın ıttulâatı birbirine yardım eder; hem-zaman olarak tekerrür eden ıttulâat birbirlerini ihtar ve tekrar eder. Onun için ıttulâatımız, aslî veya fitrî, tâlî veya kesbî namlarıyla iki kısma ayrılmak iktizâ eder. 3- İttulâat-ı asliyemiz pek mahduttur; gözümüzün mesâfe ve cesâmet takdirine kâbiliyeti bile kesbîdir. 4- Bâsıramızın ıttulâat-ı asliyesi ziyânın şiddet ve levninden, sâmiamızın ıttulâat-ı asliyesi savtın perde ve şiddetinden, şâmme ve zâikamızın ıttulâat-ı asliyesi râyiha ve ta'îmdan, lâmisemizin ıttulâat-ı asliyesi harâret ve tazyik ve temastan ibârettir. İttulâat-ı asliyesi en mütenevvî olan lâmise, ıttulâat-ı kesbîyesi en mütenevvî olan da bâsıradır. 5- İhtisâs başka, ıttulâ başkadır: İhtisâs eşyâ-yı hâriciyyenin tesiriyle tahaddüs eden hâlât-ı batıniyenin en basitidir; ıttulâ bu ihtisâs dolayısıyla eşyâ-yı hâriciyye hakkında verilen hükümdür. 6- Eşyâ-yı hâriciyye âsâbın müntehiyatında bir tahavvül ve taharrüş husule getirir. Bu tahavvül merâkiz-i asabiyye kadar sirâyet ve intikal eder, orada bir ihtisâs husule getirir; her ihtisâs birçok ihtisâs ile birleşerek bir ıttulâ tevliid eder; eşyâ-yı hâriciyye hakkındaki malûmatımız işte bu ıttulâattan ibârettir. 7- Eşyâ ve hâdisat-ı hâriciyye ıttulâ kâbiliyeti herkeste bir raddede değildir; bu kâbiliyet, bir taraftan a'za-yı havassın ve bir taraftan cümle-i asabiyyenin hâline tâbidir, bir taraftan da ıttulâat-ı [118] sâbıkânın nevi ve miktarlarına -tâbiri âhar ile: tecârüb ve mümâresat-ı vâkıaya- merbuttur. 8- İttulâat-ı hâriciyyemiz galatlara ve dalâletlere mâruzdur. Bunlar esasen ihtisâsata değil, bu ihtisâsattan husule gelen ıttulâata, bu ihtisâs üzerine bina edilen muhâkemata aittir. 9- Havâssın terbiye ve tenmiyesine çok itinâ etmek lâzım gelir; çünkü malûmatımızın menşe-i ibtidâisi onlardır. Bunun için bir taraftan âzâ-yı havassın muhâfaza-i sıhhat ve tamamıyetine itinâ etmek, bir taraftan da eşyâ-yı hâriciyyeye ıttulâ yolunda çok mümâreseler ve idmanlar yaptırmak, galat ve hatalara karşı intibahı davet etmek iktizâ eder. [119]

III. İttulâ-ı Bâtînî ve İdrâk

1- Malûmat ve İttulâatımızı tetkik edersek görürüz ki: Bunların hepsi eşyâ-yı hâriciyye ve muhîtiyyeye ait değildir; bir kısmı da kendimize, *ahvâl-i nefsiyye ve bâtuniyye*

yemize aittir. Hâtıralarımız, elemelerimiz, fikrilerimiz, hayallerimiz, teessürlerimiz, arzularımız, meramlarımız, düşüncelerimiz, kararlarımız hakkındaki malûmat ve ıtlâatımız işte bu cümledendir.

Bizde şahsiyet ve kuvvet fikirleri bu ıtlâat-ı bâtnîden tevellüd eder: Şahsiyet fikri, yeni ve eski ıtlâat-ı bâtnîyemizin muhassalasından başka bir şey değildir; kuvvet fikri de, bir şeyi hareket ettirmek için çektiğimiz zahmet hakkındaki ıtlâatımızın mahsulünden ibârettir.

Kâbiliyetimiz, istîdadımız, ahlâkımız velhâsıl nefsimiz hakkındaki kanaat ve malûmatımız dahi ıtlâat-ı bâtnîyemizin neticesidir.

2- Şâyan-ı dikkattir ki çocuklarda ıtlâat-ı bâtnîyye pek mahduttur; şahsiyet ve iktidar fikri hemen mefkûddur.

Çocukların muhitlerinde her şey yenidir ve bu şeylerin tevlîd ettiği ıtlâlâr çok, mütenevî ve mütehavvildir. Onun için çocuklar fikren ve hissen hep onlarla –hep eşyâ ve hadisat-ı hâriciyye ile– meşgul olurlar. Kendileri –ahvâl-i bâtnîyye-leri – [120] hakkındaki malûmatı sonradan ve tedricen edinirler.

3- Büyükler bile ahvâl-i bâtnîyelerinin hepsini idrak ve tefrik etmez, bir kısmından büsbütün bihaber kalır:

Zihnen pek meşgul olduğumuz bir sırada bir sokaktan geçerken etrafımızdaki şeylerin hiçbirinden haberdar olmayız. Gözümüz açık olduğu için, şüphe edemeyiz ki, bu şeyler tabaka-i şebekiyemize tesir etmiştir. Ve bu teessür dimağımıza kadar intikal etmiş ve orada her vakitki gibi bir hâlet-i bâtnîyye tevlid eylemiştir. Fakat işte bu tesir, bu hâlet-i bâtnîyye bizim için *gayri müdreke* kalmış; biz onun farkında bile olmamışız.

Bazan –dalgın ve telaşlı olduğumuz vakit– elimizde bulunan bir şeyi etrafımızda ararız; onu bulmak için her tarafı karıştırıp durur, sonra onun avucumuzun içinde olduğunu görünce kendi kendimize güleriz; o şey, şüphe edemeyiz ki, elimizin âsab-ı hissiyyesi üzerine tesir ediyor idi ve bizde bir ihtisâs-ı lemsî tevlid eyliyor idi. Fakat işte biz bu ihtisasattan haberdar olmadık, o şeyi bulmak için etrafımızı karıştırıp durduk.

Bazan yalnız etrafımızda tesâdüf ettiğimiz şeylerin değil, kendi yaptığımız hareketlerin bile farkında olmayız; âdet halini almış, bilâ ihtiyar tekrar edilmeye başlanmış hareketler ekseriya böyledir. Bazı kimseler vardır ki, burunlarını karıştırmak veya kaşımak, dillerini dışarıya çıkarmak gibi bazı hareketleri gayri ihtiyarî [121] olarak tekrar ve icrâya almıştır; onlar ekseriya bu hareketleri icrâ

ettiklerinin farkında olmazlar, kendilerine bundan bahsedildiği vakit inkâr ederler. Hatta bazan olur ki, daha cümle-yi inkâriyeyi bitirmeden de hareketi tekrar eyler ve yine hareketlerinin farkında olmazlar. Şüphe edilemez ki bu hareketler birtakım ahvâl-i bâtuniyyeyi takip etmiş ve birtakım ahvâl-i bâtuniyye ile müterâfikan vukua gelmiştir: Elin kalkması ve burunun kaşınması için –elin kalktığını, burunun kaşındığı sırada– birçok âsâpta tahrişler vukua gelmiş ve bu tahriş ve taharrüşler merâkiz-i asabiyede birtakım tesirler husule getirmiştir. Fakat işte bunların hiç biri idrak edilmemektedir.

Yazı yazarken bazan ibâre arasına öyle kelimeler, öyle cümleler karıştırmış bulunuruz ki, sonra okurken onları ne münâsebetle ve ne vakit yazmış bulunduğumuzu anlayamaz, bu hususta mütehayyir kalırız. Biz o kelimeleri ne düşündüğümüzün ve ne de yazdığımızın farkında olmadık; fakat işte görüyoruz ki yazdık ve yazdığımıza göre de şüphe edemeyiz ki düşündük. Demek ki: Kâğıt üzerinde muharrer duran bu fikrimizi de, bunu takip eden bu fiilimizi de idrak edemedik.

Dalgın bir sûrette yazı yazarken etrafımızda söylenen sözlerin bazan hiç farkında bile olmayız; fakat bazan bu sözleri –yine idrak etmemekle beraber– düşündüklerimizimizin yerine yazıveririz. Şu kadar var ki yazar yazmaz kendimize gelir yazımızı tashih eder, [122] konuşanlara “Beni şaşırtıyorsunuz, kuzum susunuz.” deriz. Demek oluyor ki, biz o sözleri esasen işitiyoruz, fakat idrak etmiyoruz; onları ancak kâğıt üzerine yazdıktan sonra fark ediyoruz.

Bazan bu adem-i idrak daha ileriye gider: Bazı kimseler dalgın dalgın yazı yazarken etraflarında söylenen sözlerden bazılarını bu sûretle yazıları arasına karıştırır, fakat bunları işittiklerinin değil yazdıklarının bile farkında olmazlar: Yazılarına devam eder ve nihâyet yazdıklarını tekrar okudukları vakit –o yabancı kelime ve ibâreleri görünce– beht ve hayret içinde kalırlar. Demek ki, onlar etraflarında söylenen sözleri –farkında olmaksızın– işitmiş ve yazmışlardır. Bu sözlerin bâis olduğu ihtisaslar, ıtlâlalar, fikirler ve hatta fiiller bile onların dâire-i idrakinden hâriç kalmıştır.

Bazan, saatlerce müddet dalgın dalgın düşünüp dururuz; fakat ne düşündüğümüzü, zihnimizden neler geçirdiğimizi, bunlar üzerine ne gibi teessürler duyduğumuzu tâyin edemeyiz. Bu gibi zamanlarda hâlat-ı bâtuniyemizi iyice tetkik edersek onların bazı cihetlerini hayal meyal fark etmeye muvaffak olur, fakat kusurunu hiç idrak bile edemeyiz.

Bu hâdiseler, hiç şüphe bırakmaz ki: Hâdisat-ı bâtuniyemizin çoğu bizim için *gayri müdrek* ve *gayri meş’ur* kalmaktadır ve bu hadisatın vâzıhan *müdrek* [123] olanları ile büsbütün *gayri müdrek* olanları arasında birçok derecat-ı mütevevssıla

bulunmaktadır. Nasıl ecsâm-ı hâriciye –şeffaf, nîm şeffaf veya gayri şeffaf bir hâil arkasında olmalarına göre– bazan tamamen vâzih olarak, bazan hayal meyal bir sûrette görünür ve bazan de hiç görünmez ise hâdisat-ı bâtniye dahi –tıpkı bunun gibi, sanki şeffaf, nîm şeffaf veya gayri şeffaf bir perde arkasında imiş gibi– nazar-ı idrake bazan kemal-i vuzûh ile bazan az çok hayal meyal bir sûrette görünür, bazan de hiç görünmez; bu hâdisat-ı bâtniye bazan gayri müdreğ kalır, bazan nîm müdreğ, bazan müdreğ olur.

4- *İdrak, sûrat, itiyad ve tekerrür* tesiriyle tenâkus, *dikkat* tesiri ile tezâyüd eder:

Çok alıştığımız hareketleri artık farkında olmadan yapmaya başlarız; muhiti-mizde dâima gördüğümüz şeylerin âzâ-yı havassımız üzerine tesirini artık idrak etmez oluruz; zihninizde büyük bir sûratle tevâlî ve teâkub eden fikirlerimiz ile hislerimizin kısm-ı âzamının farkında olmayız: Gözümüz önünden pek büyük bir sûratle bir silsile-i tesâvîr geçirildiği takdirde onları vâzihan görmediğimiz –silsilenin yalnız mebdde ve müntehasını, yalnız az sûratle geçen kısımlarını fark edebildiğimiz– gibi, bâtnımızda sûratle tevâlî eden –silsile-i hâdisatın da hepsini vâzihan idrak edemeyiz,– bunların yalnız mebdde ve müntehasını, yalnız az sûratli olan kısımlarını fark [124] edebiliriz. Hissiyat ve efkârımıza dikkat etmediğimiz vakit ya müphem bir sûrette muttali olur yahut hiç muttali olmayız; fakat dikkat ettiğimiz vakit bu hissiyat ve efkârın vâzihlaştığını görürüz.

Şurası şâyân-ı dikkattir ki, idraki tezyid ve tenkîs eden bu esbab esasen birbirine merbuttur: Bir şey itiyad halini aldıkça daha ziyâde sûratle ve daha az dikkatle vücuda gelmeye ve getirilmeye başlar; demek ki itiyad ve tekerrür, hâdisat-ı bâtniyenin sûratini de, onlara in'îtaf eden dikkatin derecesini de tenkîs eder; bu sebeple itiyadın tesiri dikkat ve sûratın tesirine ircâ olunabilir.

Bu son iki müessir arasında da kavî bir irtibat vardır: Dikkat bir hâdis-e-i bâtniyenin zihin karşısında durması veya durdurulması, binaenaleyh sûratini kaybetmesi demektir.

5- Nîm müdreğ ve hatta gayri müdreğ kalan ahvâl-i bâtniye, efkâr ve hissiyatımız, ef'âl ve harekâtımız üzerine icrâ-yı tesirden geri durmaz: Bu hâlat-ı gayri müdreğe dahi tıpkı hâlat-ı müdreğe gibi neticeler hâsıl eder, kararlar ve fiillere bile sevk ve îsâl eyler. Filhakika zihninizde bazan birdenbire bazı fikirler doğduğunu görür, bunların nasıl ve nereden geldiğini tâyin edemeyiz; bazan bir şey hakkında bir kanaat hâsıl eder, bu kanaatimizin sebep ve menşeiini izah edemeyiz; bazan bir şeye karşı nefsimizde bir temâyül duyar, bunun sebebini bir türlü anlayamayız; bazan bir hareket yapar, sevâikini takdir edemeyiz, bu fikirlerin, bu kanaatlerin [125] bu temâyüllerin bu hareketlerin hiç birisi sebepsiz, menşe'siz değildir; bunların hepsi, gayri müdreğ kalan hâlat-ı bâtniyenin neticesidir.

Bir mesele hakkında zihnimizde birleşmiş bulunan efkâr-ı mütekaddime o mesele üzerine yürüteceğimiz silsile-i muhâkemata pek büyük tesirler yapar; bir şahıs hakkında edinmiş bulunduğumuz fikirler dahi bizi onun ef'âl ve akvâlini hüsün veya sû-i telakkî etmeye sevk eyler. Bu tesirat ve sevâik ekseriya gayri müdreklidir; biz düşünürken eski fikirlerimizi, eski kanaatlerimizi hesaba kattığımız farkında olmayız, bu fikirlerin ve bu kanaatlerin unutulmuş olduğunu zannederiz. Fakat hâlât-ı rûhiye ve bâtuniyemizi iyi tahlil ve tetkik edersek, o zaman bu fikir ve kanaatlerden tecrid-i nefis edememiş bulunduğumuzu anlarız.

Leibniz gayri müdreklere veya tahte'l-idrak namı verilen bu kabil ittulâları toprak altında sızan, biriken ve akan sulara benzetmişti: Bunlar bizim için gayri mer'î ve gayri mahsûstur; fakat yeryüzünde gördüğümüz su cereyanları –pınarlar, şelaleler, ırmaklar...– hep bu miyâh-ı tahte'l-arziyenin mahsûlüdür, bu cereyânât gayri mer'iyenin imtidâdır.

6- Tâlim ve terbiye hususunda bu esasî dâima nazar-ı dikkatte tutmak ve binânaaleyh efkâr ve hissiyat-ı gayri müdrekeyi de idâre ve terbiye lüzumunu hiç unutmamak lâzım gelir: [126]

Tabiat-ı fikriye ve ahlâkiye, yalnız bir sûret-i müdreke –farkına varılarak, bilinerek– alınan malûmat ve nesâyıha değil, bunlardan başka ve hatta bunlardan ziyâde bir sûret-i gayri müdreke –farkına varılmayarak, bilinmeyerek– alınan malûmat ve nesâyıha göre de tahavvül eder; küçüklükte başlayan bazı kanaatler ve temâyüller, efkâr ve hissiyat üzerine –ömrün nihâyetine kadar– gayri müdreklere bir sûrette icrâ-yı tesire devam eder; bu kanaat ve temâyüller zahiren kaybolmuş, bir eser bile bırakmamış zannolunduğu halde bile efkâr ve hissiyata bir cereyân-ı mahsus vermekten hâlî kalmaz. Onun için çocuklara küçüklüklerinde bâtıl fikirler ve muzır temâyüller vermekten ictinab etmek iktizâ eder. Çocukları dev masallarıyla eğlendirmekten, umacı hikâyeleriyle korkutmaktan sakınmak lâzım gelir; çünkü bunlar unutulduğu, çocukların hatırına bile gelmediği halde dahi tabiat-ı fikriye ve ahlâkiyelerinde kuvvetli izler bırakmış bulunurlar.

Ekseriya, küçük çocukların önlerinde birçok münâsebeatsız sözler söylemekten ve şeyler yapmaktan ictinaba lüzum görülmez; “Küçüktürler akılları ermez, anlamazlar, böyle şeylere akıl erdirecek bir hale gelinceye kadar bunları unuttur giderler.” denilir. Fakat düşünülmez ki çocukların onları vâzihan anlamaması, onları hatırlarında tutmaması, onlardan bilâhare müteessir olmasına mâni olmaz. Onun için çocukların muhitlerinde fikir ve hisleri üzerine –velev [127] gayri müdreklere bir sûrette olsun –fenâ tesirler yapabilecek şeyler bulundurmaktan ictinab etmeli; gördükleri, işittikleri, yaptıkları her şeyin onların tabiat-ı fikriye

ve ahlâkiyeleri üzerine iyi veya fenâ, fakat herhalde derin ve devamlı tesirler yaptığını bilmelidir.

Bu esaslara mekteplerde de ehemmiyet vermeli: Mektebin hal-i umûmîsinin, muallimin etvâr ve harekâtının, etfalın hâl-i fikriye ve ahlâkîsi üzerine iyi tesirler yapmasını temine çalışmalıdır; muallimin tavrı, hali, sesi, ahlâkı, dershanenin tertibatı dersler üzerine bile icrâ-yı tesirden hâlî kalmaz. Zâhiren çocuklar bunlara dikkat etmez, bunları fark bile etmez zannolunur; fakat hakikat-i halde etfal bunları dikkatle ve vuzûhla fark etmese bile onların tesiratından kurtulamaz.

7- Tâlim ve terbiye hususunda, bundan başka, idraki tevsî ve tenmiye etmeye, nefis hakkında vâzıh bir fikir hâsıl ettirmeye gayret etmek de lâzımdır.

Görüşüp tanıştığımız kimselerde bazı öyle fikirler ve temâyüller sezeriz ki bunları kendilerinin, ne akılları ve ne de ahlâkları ile kâbil-i telif bulmayız; onlarda bazı hususlarda bu kadar alçakça temâyüller, bu kadar mantıksızca muhâkemeler görmekten mütehayyir kalırız. Sezdiğimiz bu temâyüllerden bu fikirlerden kendilerine bahsedersek şiddetle itiraz ettiklerini, bazan o temâyülleri kemal-i nefretle tel'in **[128]** eyleyerek "Hatırıma öyle bir şey uğramak ihtimali olsa, intihar ederim." dediklerini görürüz. Bu gibi ahvâlde hemen onların bu sözlerini ya yalancılık veya mürâilik ile tavsif ederiz; bu tavsifimiz hakikat-i hâle bazan muvâfık olursa da bazan külliyyen münâfi düşer: Bazan olur ki onlar yalancı değil, mürâi de değil, sadece gâfildir. Kendi nefislerinden, kendi fikirlerinden, kendi temâyüllerinden bile gâfildir; onlar hareketlerini fikirlerini başkalarına karşı maske ile örtmüyorlar, bizzat kendileri maskeli görünüyorlar; maske onlar ile âlem arasında olmaktan ziyâde nefisleri ile fikirleri arasındadır; onlar nefislerinin ahvâline iyi vâkıf olsalar, kendi hakiki fikirlerine ve temâyüllerine vâzıh bir ıtlâ hâsıl etseler, kendi kendilerinden nefret edecek, kendi kendilerine gülecek, bu ahlâksızlığa, bu mantıksızlığa düşmekten kurtulacaklardır.

Demek ki ahvâl-i nefsiyyeye vukuf, efkâr ve temâyûlat-i zâtiyeye ıtlâ, büyük bir ehemmiyeti hâizdir: İnsanın muhâkemat-ı zihniyesinde gayri müdreki fikirlere tebaiyetle yanlış bir yola sapmasını, ef'âlinde efkâr-ı müdrekesi hilâfında bir yol tutmasını ve bazı ef'âlindeki niyat-ı seyyieden bihaber kalarak kendi nefisine karşı da mazeretler bulmasını men eder; onun için terbiye-i fikriyenin de terbiye-i ahlâkiyenin de en mühim şartlarından ve vâsıtalarından birini teşkil eyler. **[129]**

Tetkik ve mârifet-i nefsin bundan başka fâideleri de vardır: Bu tetkik sayesinde insan kendi istîdad ve kâbiliyetini hakkıyla takdir eder ve ona göre en ziyâde muvaffak olabileceği ve en ziyâde hizmet ve tekemmül edebileceği mesleği keşf ve tahmin eyler; fazla olarak ahvâl-i nefsiyesi hakkındaki müşâhedat ve tetkî-

katından hâsıl edeceği vukûf ve mümârese sayesinde, münâsebette bulunduğu hem-cinslerinin –ahvâl-i zâhiriyelerinden– niyyat ve makâsıdını, efkâr ve hissiyatını daha sağlam bir sûrette istidlâle muvaffak olur, tâbir-i mahsusu veçhile “bir dikkat-i nazar” kazanır.

Onun için *tetkik ve mârifet-i nefis* herkese lâzımdır; fakat bilhassa muallim ve mürebbilere pek lâzımdır. Onlar, hem şâkirtlerinde idraki tevsîe ve mârifet-i nefsiyi temine çalışmalı hem de kendi kendilerinin idraklerini tenvîre ve nefislerini tetkike gayret etmelidir.

8- Ahvâl-i nefsiyyeye itlââm vesâiti, dikkat ve mümâreseden ibârettir: İnsan ahvâl-i nefsiyesine vukuf hâsıl etmek için harekât, niyyat ve muhâkematına dikkat etmeli; bütün bunları tahlil ve tetkik etmeli kendi kendine “Ne yaptım? Ne yapıyorum? Ne düşündüm? Ne düşünüyorum? Ne için, ne maksatla böyle yaptım? Neden dolayı böyle düşündüm?” diye sormalı; harekâtının en hafî sevâikini bile meydana çıkarmaya çalışmalı ve bu suallerinde kendine karşı yabancı bir mustantık vaz’ ve tavrı almalıdır. Ve bâhusus bu [130] tahlil ve tetkikleri çok defa –o hâlat-ı nefsiyenin hudûslerinden epeyce bir zaman sonra dahi, muhtelif münâsebetlerle– tekrar eylemelidir. Çünkü insan hareketlerinin sevâikini, muhâkemelerinin cereyanlarını aradan vakit geçtikten, teessürleri ve heyecanları sükûnet bulduktan sonra daha kolay keşfedebilir ve hâlat-ı nefsiyesini, neticeleri sayesinde daha ziyâde vuzuh ile görebilir.

Efkâr ve hissiyatı bu yolda tetkik ve tahlil için en müessir vâsita: *İfâde ve tahrir*dir; sırf zihnî kalan tahlillerin –bâhusus çok tefekkürat ve mülâhazata alışmamış olan kimselerde– mübhemiyetten kurtulması nâdir; halbuki ifâde ve tahrir, tahlil ve tavzihsiz kâbil değildir; bu sebeple efkâr ve hissiyatı niyyat ve makâsıdı ifâde ve bâhusus tahririne mecbur olmak, aynı zamanda tahlile ve tavzihe mecbur olmak demektir.

Lisan, mükâleme ve kitâbet dersleri bu itibâr ile pek büyük bir ehemmiyeti hâizdir ve bu derslerden bilhassa bu yolda istifâde etmek lâzımdır.

Hülâsa 1- Malûmat ve itlââtımızın bir kısmı ahvâl-i nefsiye ve bâtniyemize aittir. Şahsiyet ve kuvvet fikirleri bu kabil itlââtımızın mahsulüdür; istîdadımız ve ahlâkımız hakkındaki kanaatlerimiz dahi bu kabil [131] itlââtın neticesidir. 2- Çocuklarda itlâât-ı bâtniye pek mahduttur; şahsiyet ve iktidar fikri hemen mefkuddur. 3- Hâdisat-ı bâtniyemizin çoğu bizim için gayri müdre kalmaktadır ve bu hâdisatın vâzihan müdre olanları ile büsbütün gayri müdre olanları arasında birçok derecat-ı müteessita bulunmaktadır. 4- İdrâk, sûrat ve itiyad tesiri ile tenâkus, dikkat tesiri ile tezâyüd eder. 5- Nîm müdre ve gayri müdre kalan ahvâl-i

bâtıniyede efkâr ve hissiyatımız üzerine büyük tesirler yapar: Bir mesele hakkında zihnimizde birleşmiş olan efkâr-ı mütekaddime, o mesele üzerine yürüteceğimiz muhâkemelerin cereyanını tebdil eder; bir şahıs hakkında edinmiş olduğumuz fikirler dahi onun ef'âl ve akvâlini hüsün veya sû-i telakkî etmeliğimize sâik olur. 6- Efkar ve hissiyat-ı gayri müdrekeyi idâre ve terbiye lâzımdır. Küçüklükte başlayan bazı kanaatler ve temâyüller, efkâr ve hissiyat üzerine gayri müdreke bir sûrette ömrün nihâyetine kadar icrâ-yı tesirde devam eder. Bu sebeple çocukları dev masallarıyla eğlendirmekten, umacı hikâyeleri ile korkutmaktan sakınmalı; mektebin ve muallimin her hal ve tavrıyla şâkirdânın fikir ve hissi üzerine iyi tesirler yapmasını temine çalışmalıdır. 7- Ahvâl-i nefsiyeye vukuf, büyük bir ehemmiyeti hâizdir: İnsanın muhâkemelerinde –gayri müdreke kalan sevâika tebaiyetle– yanlış bir yol tutmasını, hareketlerinde –niyat-ı müdrekesi hilâfında bir yola sapmasını men eder. Bundan başka kâbiliyetini bihakkın takdir ederek kendisine en münâsip mesleği tâyin edebilmesine medâr olur. Ve nihâyet hemcinslerinin niyyat ve makâsıdını keşf hususunda bir meleke ve maharet kazanmasına sebebiyet verir. Onun için tetkik ve mârifet-i nefis bilhassa mürebbîler için pek lâzımdır. Mürebbîler bir taraftan şakirdlerinde idrak-ı nefsi tevsi' a bir taraftan da kendi nefislerini tenvir ve tetkike çalışmalıdır. 8- Ahvâl-i [132] nefsiyeye ittlâ için bunları iyice tetkik ve tahlil etmeli ve bu tetkik ve tahlilleri –bu ahvâlin vukûundan epeyce zaman sonraları da– tekrar eylemelidir. Efkar ve hissiyatı tahlilin en iyi vâsıtası ifâde ve tahrirdir. Onun için mekteplerde terbiye-i idrakin en müessir vâsıtaları da: Lisan, mükâleme ve kitâbet dersleridir. [133]

www.tuba.gov.tr

IV. Hıfz ve Tahattur

1- Gerek eşyâ-yı hâriciyye ve gerekse hâlat-ı bâtuniyye hakkında hâsıl ettiğimiz ittlâları ve fikirleri az çok bir müddet sonra tekrar *tahattur* edebiliriz; bugün etrafımızda gördüğümüz ve işittiğimiz şeyleri, bilâhare –tekrar görmediğimiz duymadığımız halde bile– hatırlayabilir, onlara gıyablarında da muttali olabiliriz.

Bu sûretle tekrar hatırlamıza gelebilen ittlâlar “zihnimizde *hıfz* edilmiş” diyoruz ve hıfz ve tahattura olan kaabiliyetimize de *kâbiliyet-i hıfziye* veya sadece *hâfıza* ismini veriyoruz.

Hâtıratı eşyâya benzetmemeli, bunların hıfzını eşyânın iddihâr ve hıfzına kıyas etmemelidir. Efkar ve ittlâane– hatıra gelmedikleri müddetçe “mevcutturlar” denemez; onun için bunlar aynen hıfzedilmiyor, yalnız zihnimizde az çok devamlı bir iz bırakabiliyor ve bu iz sayesinde az çok bir müddet sonra tekrar uyanabiliyor, tekrar tezâhür edebiliyor demek olur.

2- İttılâatımızın *hâtıraları*, alelâde kendileri kadar şedîd olmaz, az çok zayıf ve soluk olur; biz bunların sadece bir hâtıra olduklarını – tâbir-i âharla: bir ittlâ-ı sâbıkın [134] bir tezâhür-i cedîdinden ibâret bulunduklarını anlar ve takdir ederiz. Bazan, bu ittlâ-ı sâbıkın bütün şerâit ve teferruatını da hatırlar; bu ittlâ ne zaman ve nerede ve ne sûretle hâsıl etmiş olduğumuzu bile anlarız. Fakat dâima böyle olmaz; bazan bunların şerâit ve teferruatını, zaman ve mekânını hatırlamayız; bazan de bunların hâtıra olduklarını bile fark ve takdir etmeyiz:

Görüldü ki ittlâat-ı hâriciye ve bâtinîyemiz, dâima ihtisâsat-ı hâzıramızın bir takım ihtisâsat-ı mâziyemizi ihtar ve onlarla imtizâc etmesi sayesinde husule gelir. Demek ki her bir ittlâmımız esnasında birçok tahatturlar vuku bulur, her bir ittlâmımızda bir çok hâtıralar mündemiç bulunur. Fakat biz bu tahatturlardan bu hâtıralardan hiç birinin farkında bile olmuyoruz.

Fazla olarak bazan de eser-i tahattur olan ittlâatımızın yeni olduğuna, bir ihtisâs-ı hali mahsulü bulunduğuna bile zâhib oluruz. Evvelce işitilmiş ve öğrenilmiş olan şeylerin bilâhare yeniden düşünölmüş ve keşfedilmiş zannolunması gibi haller, işte bu cümledendir.

Demek ki, hıfz ve tahatturda iki hâdise-i esasiye, iki safha vardır: Bunların biri ittlâatın hıfzı ve bilâhare tahattur edilmesi, diğeri de tahattur edildikleri zaman bir hâtıra olduklarının da takdir olunmasıdır. İkinci hâdise vuku bulmadığı halde tahattur *nâkas*, *nâtamam* kalmış demek olur. [135]

3- Hıfz ve tahattur kaabiliyetinin, hayatımızda ve bilhassa hayat-ı fikriyemizde büyük bir ehemmiyeti vardır: Bütün malûmatımız ve binnetice bütün terakkîyatımız ancak bu kâbiliyetimiz sayesinde imkân-pezir olmaktadır.

Bizde bu kâbiliyet olmasaydı, müktesebatı hıfz ve bilâhare tahattur etmek iktidarı bulunmasaydı, hiçbir ittlâ, hiçbir fikir dahi olamazdı; ne muhitimiz ve ne de nefsimiz hakkında fikirler edinebilir, bittabi ne de bu fikirler üzerine muhâkemeler yapabilirdik; hep tesirat-ı hâliyye tâbi, hep tesirat-ı hâzıra sevgiyle müteharrik, her türlü fikir ve idrakten mahrum, bir zerre-i şahsiyetten bile ârî bir şey olurduk.

Bu sebepledir ki: Hâfıza ile şahsiyet ve zekâ arasında pek kavî bir irtibat ve münâsebet vardır.

4- Hıfz ve tahattur kâbiliyeti herkeste bir derecede değildir: Bazı kimseler suhûletle hıfza muvaffak olur, bazı kimseler ise hıfz için çok tekrara çok cehde mecbûriyet görür; bazı kimseler hıfzettikleri şeyleri uzun müddet hatırlarında tutabilir, bazı kimseler ise öğrendiklerini çabuk unuttur; bazı kimseler bildiklerini pek çabuk ve pek kolaylıkla hatırlayabilir, bazı kimseler ise bunun için çok düşün-

meye –beyin yormaya– mecbur olur. Bu hâdiseler lisan-ı nâsda “O kimselerde suhûlet veya ‘usret-i hıfz, sûrat veya betâet-i tahattur, metânet veya za’f-ı hâfıza vardır.” veya “O kimselerin hâfizalarında *suhûlet* veya ‘*usret*, *metânet* veya *za’f-ı sûrat* veya *betâet* mevcuttur.” sûretlerinde ifâde olunur. [136]

Hıfzın suhûleti ile metâneti ekseriya birbiriyle mâkûsen mütenâsibdir: Çabuk öğrenenler ekseriya çabuk unuturlar, müşkilatla öğrenenler ekseriya artık unutmaz olurlar.

Hıfz ve tahattur hususunda “sûrat metânet ve suhûlet” sahibi olmak, fikir için büyük meziyettir.

5- Şâyân-ı dikkattir ki hıfz ve tahattur kâbiliyeti ıtlânın cinsine göre de tahavvül eder: Mûsıkîşinaslar ihtisat ve ıtlâat-ı sem’iyyenin, ressamalar ihtisat ve ıtlâat-ı ziyâiyyenin hıfz ve tahatturunda büyük suhûlet ve kâbiliyetler gösterirler; esâtize-i mûsıkîşinasından “Beethoven” ömrünün sonlarına doğru sağır olmuştu, bununla beraber en güzel eserlerini hayatının bu devresinde vücuda getirmişti, demek ki nağamatı bütün ânâtı ve teferruatıyla hıfz etmişti ve bunları sağır olduğu zaman bile tamamıyla tahattur etmekteydi. Bir manzarayı bir defa gördükten sonra bile kemal-i muvaffakiyetle tersim ve tasvir eden ressamalar görülmüştür. Bu hâdisiye “Ressamlarda *hâfıza-i ziyâiye* veya *hâfıza-i basarıyye*, mûsıkîşinaslarda *hâfıza-i asvât* veya *hâfıza-i sem’iye* kuvvetlidir.” tarzlarında ifâde olunur. Bazı kimselerde –bir dereceye kadar ressamalardaki gibi– hâfıza-i bâsariye ve hâfıza-i sem’iyyeye, bazı kimselerde ise –bir dereceye kadar mûsıkîşinaslardaki gibi– bilakis hâfıza-ı sem’iye hâfıza-i bâsariyyeye gâliptir. Birinci cümleden olan insanlar alelâde eşyânın [138] şekillerini, kelimelerin şekl-i tahrirlerini hatırlar ve bunlar ile düşünürler ikinci cümleden olan insanlar ise alelâde eşyânın isimlerini, kelimelerin şekl-i telaffuzlarını hatırlar ve bunlar ile düşünürler.

Hitâbet hâfıza-i kelimatın, raks hâfıza-i harekâtın şiddetini istilzâm eder; bazı kimseler uzun bir nutku bir defa işitmekle bile ezberler, bazı kimseler bir rakı bir defa görmekle bile tekrar eyler.

Kâbiliyet-i hıfz ve tahatturun husûsiyeti bazı kimselerde daha ileriye gider: Bazı muhasipler bilhassa erkâmın, bazı kimseler bilhassa elvânın, bazı kimseler bilhassa esmâ-ı hâssanın hıfz ve tahatturu hususunda büyük bir kâbiliyet ve suhûlet gösterirler.

Onun için denilebilir ki: Herkesin hâfızasında az çok bir husûsiyet vardır; bir nokta-i nazardan pek âdî ve nâciz görünen hâfizalar başka nikat-ı nazardan pek şedîd ve hatta muhayyir olabilir.

Hâfızanın bu husûsiyetlerinde –bütün bu misallerden de anlaşılabilceği ve-
chile– meşguliyetin, mümâresenin büyük bir tesiri vardır; mamâfih fitrî vilâdî
husûsiyetler dahi yok değildir.

Tâlîm ve terbiye hususunda bu husûsiyetleri nazar-ı dikkatten dûr tutmamak
lâzımdır.

6- Hıfz ve tahatturun sürat ve sühûletinden başka sıtkını da nazar-ı dikkate almak
lâzım gelir. Çünkü ihtisâsat ve efkâr-ı mahfuza bazan zihne az çok değişmiş bir
halde hutûr eder. Ezcümle [138] bazı kimseler hâtıralarının bazı cihetlerini kay-
beder, unuttur, onun için eşyâyı ve vakâyı-ı nâkıs ve asıllarından farklı bir halde ta-
hattur eder; bazı kimseler muhtelif zamanlara ait hâtıralarını birbirine karıştırır,
muhâlîf zamanlara ait şeyleri birbirine yaklaştırır, onun için hakikate pek müte-
halîf fikirler istihsal eyler; bazı kimseler hâtıralarını yalnız birbiriyle karıştırmakla
da kalmaz, hayalleri ile bile karıştırır, onun için tahattur anında pek çok aldanır.

Bir insan ihtisâsat ve efkârını hiçbir tağayyüre uğramaksızın hıfz ve tahattura
muktedir olamazsa, fikren mükemmel addolunamaz. Onun için terbiye husu-
sunda bütün bu noksanları izâleye çalışmak, hâfızayı *sâdık* bir hale getirmek
lâzım gelir. Hâfızanın sıdkı ise, ancak iyi bir tahlil-i nefis ile derin bir dikkat ile
etrafî bir mârifet-i nefis ile kâbil olabilir. Onun için hâfızanın terbiyesi bu itibâr
ile idrak-i nefsin terbiyesi ile karışır.

İnsan bazan tahattur ettiği şeylerin bir hâtıra olduğunu fark etmediği, bunları
yeni bir şey zan ve telakkî ettiği gibi, bazan de bilakis ihtisâsat ve efkâr-ı cedî-
desinin yeni olduğunu fark etmez, bunları bir hâtıradan ibâret zanneyler. Bu
hal, bilhassa ahvâl-i bâtinîyelerini tetkik ve tahlile alışmamış olan kimselerde
vuku bulur: Bu kimselere bir şey söylendiği vakit kendilerinden “Evet, [139]
ben de düşündüm.”, “Tamam, şimdi ben de onu düşünüyordum.” yolunda ce-
vaplar alındığı çok olur. Bu gibi ahvâlde ciddi tetkikatta bulunulursa anlaşılır ki:
Dedikleri doğru değildir, onlar bunu düşünmemişlerdir, bazan mahzâ övünmek
için yalan söylemişler, fakat bazan de yalan söylememiş, hâfızalarında aldanmış-
lardır. Böyle hatalar esasen pek müphem olan fikir ve ihtisaslarda vuku bulur:
Onlar ya şimdi söylenen şeyleri anlamamışlar veyahut evvelce düşündüklerinin
iyice farkında olmamışlardır. Düşündükleri şeyler o kadar müphem, o kadar
gayri vâzıh, o kadar müşevveş idi ki, onları yeni öğrendikleri şeylere benzetmek,
onların içinde yeni öğrendikleri şeylerin de mevcut olduğuna kanaat etmek için
hiçbir müşkilat çekmemişlerdir.

Bir hâdise-i bâsariye, bu hâlât-ı fikriyeyi sühûletle izaha medâr olabilir: Buzlu
camların arkasından görülen şeylerin ne olduğu tamamen anlaşılmaz; fakat eğer

bir şey bekleniyor, bir dostun vurûduna intizar ediliyorsa cam üzerinde görünen müphem hayaller derhal zihnen ikmal ediliyor, beklenen şey veya dost geçiyor zehabına düşülür, halbuki o hayal, beklenen şey ve dosttan pek farklı olabilir. Bunun gibi düşünülen şeyler vâzihan idrak edilmezse, yeni bir şey işitilince ve düşüncelerin hâtıraları bununla tavzih ve ikmal edilir, şimdi işitilen şeyin evvelce düşünülmüş bulunduğu vehmine düşülür. [140]

7- Hıfz kâbiliyetinin bu yolda tahlil ve tetkikine devam edildiği takdirde görülür ki, aynı şahısta, aynı cins itlâların hıfz ve tahatturu bile bazı şerâite tâbi olarak tahavvül eder:

1: Bir fikri tevliid eden ihtisâsat ve hâlat-ı bâtuniye ne kadar şedîd ve vâzıl olursa o fikrin hıfzı o kadar kolay olur.

Bundan dolayıdır ki: İyânen görülen şeyler işitilen veya okunan şeylerden daha çabuk ve daha iyi hıfzedilir; heyecan tevliid eden –bir hazza veya bir eleme bâdi olan– şeyler dahi hâfızada daha derin bir iz bırakır; yine bundan dolayıdır ki bir şeye ne kadar çok dikkat edilirse o şey hatıradaki o kadar çabuk ve o kadar çok kalır; çünkü dikkat edildikçe ihtisâs ve itlâm şiddeti tezâyüd eder.

2: Bir ihtisâs veya itlâm tekerrürü de onun hıfzını kolaylaştırır.

Bundan dolayıdır ki: Çok işitilen şeyler artık unutulmaz olur; bilakis uzun müddet tekerrür etmeyen şeyler –zaman geçtikçe zayıflaşa zayıflaşa– unutulup gider; yine bundan dolayıdır ki, çocuklar ezberleyecekleri şeyleri birçok defalar tekrar ede ede hıfz ederler.

3: Bir ihtisâs veya itlâm, ihtisâsat ve itlâmât-ı sâire ve mahfûzaya ne kadar merbut olursa o kadar sühûletle hıfz olunur. [141]

Bundan dolayıdır ki: Birbirine merbut olmayan, manâca da şekilce de birbirinden münferit bulunan kelimeleri ezberlemek çok zor olur; meselâ sekiz on kelime, birbirine merbut olmaksızın –bir manâ ifâde edecek bir tertip dâhilinde bulunmaksızın– sayılır ise, muhatabın bunları kâmilten hatırında tutması pek müşkil olur; fakat bu kelimeler birbirine raptedilir –bir manâyı tam ifâde edecek bir sûrette tertip olunarak bir ibâre haline getirilir– ise muhatabın bu ibâreyi hatırında tutması çok daha kolaylaşır. Dâima birbirine merbût olan bir silsile-i efkârı hıfz etmek, ondan çok daha az –ve fakat gayri merbût olan birkaç fikri hıfz etmekten bile kolay olur.

4- Hıfz ve tahattur kâbiliyeti hâlet-i bedeniye ve asabiyyeye göre de tahavvül eder; sabahleyin zihnin müsterih olduğu zaman hıfz akşamleyin zihnin yorulduğu

zamandakine nisbetle daha kolaydır; bir ders haddinden ziyâde uzadığı –ve bu sebeple zihin yorulup dikkat azaldığı– vakit, çocuklar söylenen şeyleri anlamakta da hıfzetaeekte de daha ziyâde müşkilat çekerler. Tütün ve meşrubat-ı küûliyye, inhimakat-ı nefşâniyye dahi hâfızayı azaltır; nihâyet, havanın bozulması hâmiz-ı karbonla meşbû bir hale gelmesi de hava içinde yaşamakta olanların kâbiliyet-i hıfziyesini tenkîs eder. [142]

8- Tâlim ve tedris hususunda bu kanunları nazar-ı dikkatten dūr tutmamak iktizâ eder: Dersin zihne tesirini çoğaltmak ve bu sûretle hıfzını kolaylatmak için: İyânî olmasını temine çalışmalı –yani o derse ait şeyleri târif ile iktifâ etmeyerek aynen irâe etmeli–; çocuklara merak vermeye, onların nazar-ı dikkatlerini celb eylemeye cehd eylemeli, zihinde hıfzettirilmesi istenen isimleri, kelimeleri, kâdeleri söylerken –nazar-ı dikkati celbedecek bir sûrette– tekrar etmeli; her derste geçen dersi hulâsaten tekrar etmeli veya ettirmeli, arada sırada umûmî bir tekrar dahi yapmalı; ezberletilecek şeyleri iyice anlatarak onların aksâm-ı muhtelifesini birbirine ve hey’et-i umûmiyesini zihindeki malûmata rapta çalışmalı; lisan dersinde kuru kuru bir silsile-i kelimat, coğrafya dersinde râbitasız bir cümle-i esâmî ezberletmeye çalışmak usûllerini terketmeli; kelimeleri ezberletmek için cümleler teşkil edip onları malûm kelimelere bağlamak, coğrafya isimlerini ezberletmek için de mufassal ve müessir tasvirler yapıp bunları zihnin malûmat-ı sâbıkasına raptetmek sûretiyle hıfzı teshil etmeli; elifbâ’da hece teşkil etmek için bütün harflerin ezberlenmesini beklememeli, her bir kaç harfi öğrettikçe onlarla heceler teşkil eylemelidir. Her dersin mebâhis-i muhtelifesini hıfzı teshil edecek bir tarzda tertip ve tanzim etmeli: Muhtelif derslerin bile birbirine irtibat ve muâvenetini [143] temin etmeli, birindeki malûmatın diğesindeki bazı malûmatı tekrar veya ihtar etmesini –ve derslerin murtabitan ve müteâvinen ilerlemesini– bir esas-ı mühim olarak kabul ve takip eylemeli; dersleri çok uzatmamalı, havanın tecdîdine fevkalâde itinâ etmeli; vel-hâsıl çocuklara ders belletmek için yalnız nasihat, mücâzat ve mükâfat gibi vesâite mürâaatla iktifâ etmeyip teshil-i hıfz vesâitini de hazırlamalıdır.

9- İhtisaset ve efkâr-ı mahfuzanın hatırmıza gelmesi ekseriya onlara merbut başka ihtisaset veya efkârın tesiriyle vuku bulur: İçinde yaşadığımız bir ev bize orada geçirdiğimiz hayatı ihtar eder; tesâdüf ettiğimiz bir adam hatırmıza sîmâca ona benzeyen ahbaplarımızı getirir; ezberlenmiş olan bir cümlemin bir kelimesi, bize aksâm-ı mütebâkiyesini ihtar eder. Çocuklar ezberledikleri bir şeyi okurken bazan birdenbire durur, aşağısını hatırlayamazlar; fakat aşağısının başlangıcını işitir işitmez –silsile-i hâtıratının ucunu ele geçirmiş gibi– kemâl-i sürat ve sühûletle devam ederler, pek ezberci çocuklar çok vakit silsile-i hâtıratın inkıtâna meydan vermemek için büyük bir süratle –hemen bir nefeste gibi– okurlar.

Tahattur, bazan de bi'l-ihitiyar –tefekür neticesinde vuku bulur: Bir şeyi hatırlamak istediğimiz vakit düşünür, îmal-i zihin ederiz; doğrudan doğruya hatırıma gelmeyen çok şeyleri [144] bazan mahzâ bu sûretle düşünmek, kendimizi zorlamak sayesinde hatırlarız. Fakat bu sûretle olan tahattur diğer fikirlerin tesiriyle olan tahatturdan esas itibâriyle farklı değildir: Çünkü bir şeyi düşünmek, bir şeyi hatırlamak istemek zaten o şeyi veya onun bazı aksam ve mukaddimatını velev pek müphem bir sûrette bile olsun idrak etmiş bulunmak ile kâbil olur; meselâ bir gün evvel ne yaptığımızı hatırlamak için düşünmeye başlamaklığımız, ancak bir gün evvel yaşadığımızı o gün bir şeyler yaptığımızı zaten hatırlamış bulunmaklığımız ile kâbildir; bu yoldaki düşüncelerden netice istihsal etmekte olduğumuz – istediğimiz şeyi hatırlamaklığımız– dahi hatırladığımız şeylerden başlayarak silsile-i hâtırâtımızı takip etmekte olduğumuz ile mümkündür, bundan dolayıdır ki, sabah ne yaptığımızı hatırlamak için ya hal-i hâzırdan başlayarak mâziye doğru bir nazar-ı ric'î atfederiz veyahut sabahın hatırladığımız bir işinden başlayarak diğer işlerimizi hatırlamaya çalışırız, demek ki: irâde ve ihtiyar esasen hâtırâtı uyandırmaz, silsile-i hâtırâtı tevkif veya idâme etmekten, teşdid veya tahfif eylemekten başka bir şey yapmaz. Bu sebeple ihtiyar ile –mülâhaza ile– tahattur, diğer fikirler tesiriyle tahatturun bir şekl-i mahsusı gibi addolunmak lâzım gelir.

Mamâfih bütün tahatturlar dâima diğer fikirlerin tesiriyle vuku bulmaz, bazan de nefsi bir sûrette, kendi kendine vuku bulur. Meselâ: [145] bir şarkıdan bir çalgıdan pek müteessir olduğumuz vakit, onun nağmelerini, bir şeyden bir vak'adan pek müteheyyiç olduğumuz vakit dahi onun manzaralarını sık sık hatırlar, bu nağme ve manzaraların hâtıralarını zihnimizden çıkarmakta çok zorluk çekeriz; yeni meşguliyetler, yeni ihtisaslar, yeni fikirler o hâtıraları muvakkaten setreder, fakat bu meşguliyetler ihtisaslar, bu fikirler zâil oldu veya hafifledi mi o hâtırâ derhal meydana çıkıverir. Demek ki, her fikir esasen kendiliğinden uyanmağya meyyaldir, ihtisat ve efkâr-ı cedide de bunu setretmeye sâidir. Fikrin hâtırâsının kalp kalmaması, bir taraftan kendisinin bir taraftan da onu örten ihtisat ve efkâr-ı cedidenin şiddetine tâbidir. Fikir ve ihtisat şedid olduğu vakit sık sık hatıra gelir, mamâfih ne kadar şiddetli olursa olsun ihtisat ve efkâr-ı cedide tezâyüd ve terâküm ede ede ona galebe eder, onu setr ve ihfâ eder. Ondan sonra artık o fikrin hatırası, ancak yeni ihtisatların, yeni fikirlerin tesiriyle uyanmaya başlar.

Demek ki tahatturun en ehemmiyetli şartı: Teselsül ve irtibattır.

Hülâsa: 1- Gerek eşyâ-yı hâriciye ve gerekse hâlat-ı bâtuniye hakkındaki ittlâatı hatırda tutabilmek kâbiliyetine “kâbiliyet-i hıfziye veya sadece hâfıza” ismi verilir. 2- Hıfz ve tahatturda iki safha vardır: Ittlâat, vâkıanın tekrar –ve müessirlerin

gıyabında- idrak olunması, bunların bir ıtlâ-ı sâbıkının bir tezâhür-i cedidinden ibâret olduğunun takdir olunması. [146] 3- Hıfz ve tahattur kâbiliyetinin hayatta ve bilhassa hayat-ı fikriyede pek büyük bir ehemmiyeti vardır. Bütün malûmatımız ve binnetice bütün terakkîyatımız ancak bu kâbiliyetimiz sayesinde imkân-pezir olmaktadır. Hâfıza ile şahsiyet ve zekâ arasında pek kavî bir irtibat ve münâsebet vardır. 4- Hıfz ve tahattur kâbiliyeti herkeste bir derecede değildir; bu hususta meşhud olan başlıca tahallüfat: Sühûlet ve metânet ve sûrat itibâriyledir. 5- Hıfz ve tahattur kâbiliyeti ıtlâatın cinsine göre de tahavvül eder: Bazı kimseler ıtlâat ve ihtisasat-ı sem'îyenin, bazı kimseler de ıtlâat ve ihtisasat-ı bâsarıyenin hıfz ve tahatturunda büyük bir sühûlet ve kâbiliyet gösterirler. Denilebilir ki herkesin hâfızasında az çok bir husûsiyet vardır. Bir nokta-i nazardan pek âdi görünen hâfizalar başka nikat-i nazardan pek kavî olabilir. Tâlim ve terbiye hususunda bu husûsiyetleri nazar-i dikkatten dûr tutmamak iktizâ eder. 6- Hıfz ve tahatturun sûrat ve sühûletinden başka sıdkını da nazar-ı dikkate almak lâzımdır. Çünkü bazı kimseler hâturolarını birbirleriyle ve hatta hayalleriyle karıştırırlar. 7- Bir fikri tevliid eden ihtisasat ve hâlat-ı bâtuniyenin vuzuh ve şiddeti onların hıfzını teshil eder; ihtisasat ve ıtlâatın tekerrürü de onların hıfzını kolaylaştırır; bir ıtlâm ıtlâat-ı saire ve mahfûzaya merbûtiyeti de onun hıfzını teshil eder. Hıfz ve tahattur kâbiliyeti hâlet-i sıhhiye ve asabiyyeye göre de tahavvül eder, t'abî asabî, tûtün, meşrubat-ı küuliyye hâfızayı zayıflar; havanın fesadı da hâfızanın azalmasına bâdi olur. 8- Tâlim ve tedris hususunda bu esasları nazar-ı dikkatten dûr tutmamak lâzım gelir: Çocuklara bir şey öğretmek için meraklarını uyandırmalı, nazar-ı dikkatlerini celbetmeli, her derste geçen dersi hulâsaten tekrar eylemeli, [147] arada sırada umûmî bir tekrar dahi yapmalı; ezberletilecek şeyleri iyice anlatarak onların aksâm-ı muhtelifesini birbirine ve hey'et-i umûmiyesini zihinindeki malûmata rapta çalışmalı; muhtelif derslerin birbirine muâvenetini temin eylemeli. Dersleri çok uzatmamalı, ders esnasında havanın bozulmasına meydan bırakmamalı. 9- İhtisasat ve efkâr-ı mahfuzanın hatıra gelmesi ekseriya onlara merbut başka efkâr ve ihtisasatın tesiri ile bazan de irâde ve tefekkür dolayısıyla bazan de nefsi bir sûrette -mahzâ teessürün şiddetinden dolayı- vuku bulur. [148]

V. Terâbut ve Teselsül-i Efkâr

1- Gerek hıfz ve gerekse tahatturun müessirâtı sırasında efkâr arasındaki irtibat-tan bahsedilmişti. Bu irtibat, efkârın teşekkülü ile beraber başlar. Çünkü bu efkâr bizde hiçbir zaman tamamen münferit olarak husule gelmez. Dâima ya diğer

takım fikirler ile beraber veya diğer bir takım fikirleri müteâkip tecellî eder. Biz fikirlerin yalnız kendilerini değil, birbirleri ile olan irtibat ve münâsebetlerini de hıfz ve tahattur ederiz: Bu sebeple her fikr-i cedîd hatırmıza ona merbut diğer bir fikir getirir, bu sûretle hatırmıza gelen fikir de başka bir fikri, o da daha başka bir fikri ihtar eder ve böylelikle fikirler birbirini ihtar ve îkaz ede ede –zincirleme bir sûrette– teâkub ve tevâlî edip gider.

2- Efkar arasında terâbut ve teselsül muhtelif sûretlerle vuku bulur:

Müşâbihler ve zıtlar birbirini ihtar eder: Bir kör bize tanıdığımız başka körleri hatırlatabilir. Pek şişman bir şahıs da hatırmıza pek zayıf birisini getirebilir.

Kezâlik bir şeyin bir cüz'ü hey'et-i umûmiyesini, alâmet-i aslını sebep-i neticesini ve bilakis hey'et-i umûmiyesi bir cüz'ünü, aslî alâmetini, [149] neticesi sebebinin ihtar eder: Bir duman ateş, bir tüfenk av, bir yara silâh, bir bayrak hükümet fikirlerini ilkâ ve ihtar edebilir.

Bir şey yanında ve yakınında olan –kendisine mekânen muttasıl ve mukârin bulunan– şeyleri ihtar edebilir: Sultanahmet Camii Dikilitaşı, Tünel Galata'yı hatırlatabilir.

Bir şey kendisi ile aynı zamanda vuku bulan veya onu takip eden şeyleri ihtar edebilir: Eşhâs-ı tarihiye muasırlarıyla eslâfını, vak'a-yı tarihiye evveliyat ve netâ-yicini, bir seyahat esnasında görülmüş veya düşünölmüş olan şeyler bu seyahat esnasında görölmüş veya düşünölmüş olan diğer şeyleri hatırlatabilir.

Bu muhtelif suver-i irtibatın hepsi iki esasa ircâ olunabilir:

Mukârenet ve Müşâbehet

Filvâki birbiri yanında olan şeyler arasında mekânen, birbirini takip etmiş veya aynı zamanda vukua gelmiş şeyler arasında da zamânen bir mukârenet var demektir. Cüz' ile asıl, sebep ile netice, aralarındaki münâsebetler dahi ya zamânen veya mekânen bir mukârenetten başka bir şey değildir. Onun için bu terâbutların hepsi mukârenet sûretiyle olan terâbuta ircâ olunabilir demektir.

Kezâlik birbirinin aksi olan şeyler bir sınıftan demektir, bu itibâr ile birbirine müşâbihdir, onun için tezaad ve muâkeset [150] sûretiyle olan irtibat da müşâbehet sûretiyle olan terâbuta ircâ olunabilir demektir.

Fazla olarak müşâbeheti bile mukârenete ircâ etmek mümkündür: Müşâbih olan iki şeyin birer cüz'ü birbirinin aynı demektir, müşâbihi ihtar eden şey ise bu cüz-i

müşterekten ibârettir: Meselâ körlerin müşâbeheleri gözlerindedir, göz onların bir cüz'üdür. Onun için zihin bir körden başka bir köre intikal ederken evvelen bir şeyden cüz'üne, sonra o cüzden diğer bir şeye intikal ediyor demektir.

Şu hale göre denilebilir ki: Efkâr arasındaki terâbut ve teselsül onların aynı zamanda veya birbiri akabinde idrak edilmiş olması neticesidir; bir arada veya birbirini müteakiben idrak edilen fikirler arasında zihnen bir irtibat tahaddüs eder.

Bu irtibat hafif veya şedid olabilir; tekerrür ve teessür irtibatın şiddetini tezyid eder. Şiddetle merbut olan bazı fikirler birbirinden hemen gayri kâbil-i tefrik bir hale gelir: Yazı ile lafiz, lafiz ile manâ arasındaki irtibat işte bu kabildendir.

3- Zihnimizde fikirler işte bu sûretle birbirini ihtar ve ikaz ederek teselsül eyler. Bazan silsile-i efkâr arasındaki râbîta göze çarpmaz, zihin daldan dala atlıyor gibi görünür. Fakat dikkat olunursa anlaşılır ki, bu gibi ahvâlde de efkâr müteselsil ve müterâbıttır; şu kadar var ki [151] bu silsilenin halakat-ı vâsılası müphem ve gayri müdreğ kalmış, onun için fikirler râbitasız görünmüştür.

“Sir William Hamilton”ın şu misali meşhurdur: Müşarunileyh bir gün İskoçya’da bulunan bir dağ düşünürken zihni, birden Prusya usûl-i terbiyesine intikal etmiş idi. Zahiren bu intikalin hiçbir sebebi, hiçbir vâsıtası görülmez; İskoçya’daki bir dağ ile Prusya’daki usûl-i terbiye arasında hiçbir münâsebet ve irtibat tasavvur edilmez. Fakat Hamilton teemmül ederek bu dağa vuku bulan son seyahati esnasında bir Alman centilmene tesâdüf ettiğini hatırlamıştır ve bu sûretle zihnindeki teselsülü keşfetmiştir: O dağ, üzerinde tesâdüf ettiği Alman, onun memleketi olan Almanya, Almanya’nın en mühim kısmı olan Prusya, Prusya’nın usûl-i terbiyesi işte fikirlerin teselsül-i hakikisi.

Bazı musâhabeler esnasında huzzârdan birinin damdan düşercesine bir mesele açtığını görür, onun bu hal ve hareketine güleriz; fakat düşünür ve tetkik edersek anlarız ki onun bu meselesinin ilk halkası bizim sözlerimizden birisidir, onun silsile-i efkârı bizimkinden başka bir vâdiye doğru gitmiş, uzaklaşmış ve bu sebeple bizimkinden bu kadar farklı görünmüştür.

Meşhudat-ı zâtiyem cümlesinden olan şu vak’a bu hakikatin pek vâzıh bir misalidir: Beş altı genç bir evde toplanmış, [152] içlerinden biri keman çalıyor, diğerleri şarkı söylüyor; herkes mûsikîye, şarkıya ait bahislerle meşgul. Bu sırada gençlerden birisi ortaya damdan düşercesine bir mesele atıyor: “Bugün Muharrem’in kaç?” diye soruyor. Silsile-i mebâhis ile her türlü râbîtadan ârî görünen bu sual herkesi güldürüyor, istihzâya sevk ediyor. Fakat bu sualin sebebi ufak bir tahlil ve tetkik ile meydana çıkıyor: Keman “Nazlı civan, gel sen etme naz.”

nağmesine başlamış, herkes bu nâmelere refakate koyulmuştu. Bu nağme gencin zihninde şarkının ismini îkaz etmiş, şarkının ismi –Acem kantosu namı– hatırına Acemlerin Muharrem merasimini getirmiş, bu hâtıra da onu bu merasime kaç gün kaldığını öğrenmeye sevk etmiş, bu da “Bugün Muharrem’in kaç?” sualine kapı açmıştı.

Acele ve dalgın bir sûrette mütâlaa ile meşgul olduğumuz esnada bir ibârenin bir kelimesini yanlış okuyunca –ekseriya– onu takip eden kelimeleri de yanlış olarak, fakat ilk yanlışlar ile mütenâsib bir sûrette okuruz ve şekli, bu cereyan-ı efkâr ile kat’iyen münâsebet olamayacak bir kelimeye tesâdüf edinceye kadar bu sûretle okumaya devam ederiz. Bu halde yanlış olarak okuduğumuz kelime, kitaptakinden başka bir silsile-i efkâra mebde’ olmuş olur.

Çok vakit de bilakis, ibâre veya muhâvere esnasında bazı [153] kelimeler ters, yanlış, eksik yazılmış veya söylenmiş olduğu halde bunun farkına varmayız. Bunun sebebi şudur ki o kelime, kendisinden evvel görülen veya işitilen kelimelere –manâ itibâriyle– zaten merbut olduğu için zihin tabiatı ile o kelimeye, o manâya doğru sürüklenir. Ufak bir sâik, yalnız bir başlangıç, kelimenin yalnız birkaç harfi zihnin derhal o manâya intikale kifâyet eder.

Zaten dâima da böyle olur: Mütâlaa esnasında kelimelerin hakikat-i halde tek mil harflerini görmeyiz; kelimenin anlaşılması, –silsile-i efkâra nazaran muhtemel olan– mümâsillerinden temyiz edilmesi için lâzım olan harflerden ziyâdesine dikkat etmeyiz.

Alman müdekkikin-i rûhiyesi tarafından tasavvur ve icrâ olunan bazı tecârüb-i ifâdat-ı ânife-yi, şüpheye asla imkân bırakmayacak bir sûrette, ispat eder:

Birkaç levha üzerine pek müstâmel ve me’nus birtakım ibâreler yazılır: “Duhul kat’iyen memnudur.”, “dördüncü tab’ın mukaddimesi” bu kitâbeler, karanlık bir odaya vaz’ edilir. Karşılarına, bunlardan kat’iyen bihaber bir şahıs, oturtulduktan ve kitâbe istikâmetine dikkatle bakması tenbih edildikten sonra gayet seri bir ziyâ-yı elektriki ile tenvir olunur. Bu ziyânın müddeti kitâbeyi teşkil eden harflerin ancak rub’unu tefrik ve rû’yet’e müsait olacak³ sûrette tertip edildiği halde bile görülür ki râsîd kitâbeyi okur. Şüphesiz râsîd bu kitâbeyi tamamiyle okuyamamıştır, [154] şu kadar var ki onu sık sık görmeye alıştığı için, gördüğü harflerden huruf-ı mütebâkiyeye ve tek mil-i ibâreye intikal etmiştir.

.....

³ Bir harfin okunması için lâzım olan zaman – takriben – mâlûm olduğu için, ziyânın müddet-i devamında kaç harf okunabileceğini hesap etmek kolaydır.

Bu tecrübe kitâbeleri teşkil eden harflerin bazısını eksik veya yanlış veya ters olarak yazmak sûretiyle tekrar edilirse o zaman görülür ki, râsîd yanlışlık ve eksikliklerin farkına bile varmayarak ibâreyi doğru okuyor ve gördüğüne kat'iyen emin olduğu harflerin hangileri olduğu sorulunca da, çok kere asla mevcut olmayan harflerden bahsediyor. Bu, hiç şüphe bırakmaz ki râsîd tamamen görmeden “gördüm” demiştir.

Fakat bu tecrübe esnasında râsîdın önüne, pek müstâmel olmayan kitâbeler konursa, görülür ki, ibâreyi okuyamaz, yazıdan bir şey anlayamaz. Mamâfih tecrübe esnasında, râsîd kitâbeye bakarken yüksek sesle manâsı bambaşka bir kelime telaffuz ediliyor ise görülür ki râsîd şekli yazılan kelimeye müşâbih, fakat manâsı telaffuz edilen kelime ile murtabit bir yazı okuduğunu iddia eder: Meselâ Triest yazılarak Almanca ye'sî manâsında olan kelime telaffuz olunur ise râsîd teselli manâsında Trost kelimesini gördüğünü iddia eder; Tumulte yazılarak şimendifer telaffuz olunur ise râsîd Tunnel kelimesini gördüğünü iddia eder, bu hâdisiye şu sûretle îzah olunabilir: “Şimendifer” kelimesi râsîdın zihninde birçok efkâr-ı müştereke uyandıрмаğa müheyyâ idi ve hatta ihtimal ki gayri müdreke olarak uyandırdı: Vagon, ray, seyahat, tünel Kitâbenin tevliid ettiği ihtisat-ı ziyâiyeyi müphemle, onun sezilen birkaç harfinin şekli bunların arasında (tünel)i ihtar etti, onu dâire-i idrake idhal eyledi. Tâbir-i âhârla râsîd, bir anda idrak ettiği bu ihtisat-ı saytiye ve ziyâiyenin ikisine birden –birisine şekli birisine [155] manâsı ile– murtabit birtakım ihtisat tahayyül etti. Ve bu iştirâkat ve tahayyülattan bihaber olduğu için bunu hakikaten gözü ile gördüğü zannına düştü. Bu tecrübe, teselsül-i efkârda gayri müdreke halkaların ehemmiyetini gösterdiği gibi, itulâatın mûdiliyetini ve itulâat-ı gayri müdrekenin tesirini de ispat eder.

4- İhtisat ve efkâr-ı beşerin her birisi yalnız birer fikir ve ihtisat ile değil, birçok efkâr ve ihtisat ile murtabit bulur. Çünkü hiçbir fikir dâima aynı fikirler ile murtabit olarak idrak edilmez. Muhtelif zamanlarda muhtelif nıkat-ı nazardan başka birer fikir ile mukârenet ve müşâbehet gösterir.

Meselâ “istasyon” kelimesi şekl-i tahririsinin müşâbehet-i kısmiyesi dolayısıyla “İstanbul”u hatıra getirebildiği gibi istasyonlarda bulunan gişeleri, biletleri, rayları, lokomotifleri de, görmüş ve işitmiş olduğumuz muhtelif istasyonları da –ezcümle Haydarpaşa'yı, Sirkeci'yi, Makriköyü'nü⁴ de– hatıra getirebilir.

Demek ki, efkâr arasındaki irtibat düz bir silsile değil, gayet mûdil bir şebeke teşkil eyleyen halkalar arasındaki irtibata benzer; her fikir zihinde pek muhtelif fikirler uyandırabilir, pek muhtelif birer silsile-i efkâra mebbe olabilir.

.....

⁴ Bugünkü “Bakırköy”. (ç.n.)

Bir şeyin aynı zamanda muhtelif insanlarda ve hatta aynı insanda muhtelif zamanlarda tevliid ettiği efkâr silsileleri arasında pek büyük ve hatta muhayyir ihtilaflar görölür meselâ şeker alelâde bir çocukta şekerlemelere ve yemeklere ait fikirler ikaz ederse de, bir tâcirde şeker piyasasına ve piyasaya, bir kimyagere de bu maddenin havasına ve müteşâbehatına ait fikirler [156] ihtar eder. Kezâlik “yağmur” şehirlilerin zihnini şemsiyelere, çiftçilerin zihnini ise ekinlere sevk eder. Bir mendil bir adama bir hâdise-i garam, diğér bir adama ise bir vak’a-i cinâiyeyi ihtar eder; bugün hatırmıza tâziz ettiğimiz vücutları getiren bir şey, bir müddet sonra bize bilakis nefret ettiğimiz birtakım vak’alar ihtar eder.

Demek ki: Bir fikrin bâdî olduğu silsile-i efkâr, bir taraftan efkâr-ı mütékaddi-memize –efkârımız arasındaki münasebat ve terâbutat-ı sâlifeye– bir taraftan da meşguliyet-i hâzıramıza– fikirlerimiz arasındaki münasebat-ı cedîdeye– göre tahavvöl eder.

5- Terâbut ve teselsül yalnız muhtelif fikirler arasında değıl, fikirler ile hisler, hatta fikirler ile fiiller arasında bile teessüs ve tecellî eder.

Bazan, bir şey hakkındaki fikrimizle ona tesâdüf ettiğimiz sırada veya ona tesâdüf ettiğimizi mütêâkip veyahut onun yüzünden hissettiğimiz elemeler, hazlar, heyecanlar arasında o kadar şedid bir irtibat teessüs eder ki, artık ne zaman ona tesâdüf etsek derhal o elemeleri, o hazları o heyecanları hatırlar, onları tekrar hisseyleriz.

Bundan dolayıdır ki hayatımızın mesut devrelerinde kullandığımız eşyâ fikrimizi de hissimizi de o devrin hâtırâtına doğru sürükler; hatta bazan bize o devrin bütün huzuzat ve âlâmını, bütün ihtirâsat ve [157] heyecânatını tekrar yaşatır; bilakis hayatımızın edvâr-ı felâketine ait eşyâ dahi bize o devirlerin meraretlerini hatırlatır. Bunun içindir ki hayatımızın saâdet devrelerine ait yâdigarları kemal-i itinâ ile cem ve hıfz eder, felâket zamanlarını hatırlatacak şeyleri ise muhitimizden def ve teb’ide gayret eyleriz.

Kezâlik bir şey hakkındaki fikrimizle, ona tesâdüf ettiğimiz sırada veya o şey vâsıtasıyla veya o şey sebebiyle yaptığımız fiiller ve hareketler arasında da bazan o kadar şiddetli bir irtibat teessüs eder ki: Ne zaman o şeye tesâdüf etsek o fiil ve hareketi tekrardan men-i nefis edemeyiz. Bundan dolayıdır ki bazı terennümat-ı mûsikîye fikir ve hissimizi raksa ait hâtırata doğru sürüklemekle beraber, bizi hemen o raksaları tekrar etmeye sevk eyler; bunun içindir ki murakkıs bir hava çalınmaya veya şarkı söylenmeye başlar başlamaz, onu bilen ve onunla raksa alışmış olan kimselerin adalatı bilâ ihtiyar tekallüse, âzâsı mihânîkî bir sûrette harekete başlar.

Muhitteki eşyâ ile ef'âl ve harekât arasındaki münâsebetler dahi bundan dolayıdır; mühim nutuklar ve sözler arasında bahsettiğimiz hareketleri bilâ ihtiyar taklid etmeğimiz dahi efkârımız ile ef'âlimiz arasındaki terâbutun neticesidir.

6- Bu tafsilat, teselsül ve terâbut-ı efkârın hayatta ne kadar büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğunu vâzihan gösterir: **[158]**

Tabiat-ı fikriye ve *ahlâkiye*, fikirler ile hisler ve filler arasında teessüs etmiş bulunan terâbutlardan başka bir şey değildir: Müteharri ve müstakim fikirli kimselerde, efkâr, hep bir istikâmette ve taharri yolunda ilerleyecek sûrette murtabıt ve müteselsildir. Müstehzî ve muzhik tabiatlı kimselerde efkâr arasındaki irtibat zihnî her şeyde şayân-ı istihzâ veya dıhk-âmiz fikirlere sevkedecek bir tarzda demektir; mahzun tabiatlı kimseler, efkârı dâima hüzn-engiz cihetlere doğru; beşûş kimseler ise bilakis fikirleri hep neşe ve beşâşete doğru sürüklenecek sûrette murtabıt olan kimseler demektir. Müsbet kafalı kimseler fikirleri arasındaki irtibatlar hep müsbet, hayalî fikirli kimseler ise fikirleri arasındaki irtibatlar hep hayalî olan kimseler demektir.

7- Teselsül ve terâbut-ı efkâr, hıfz ve tahatturdan esas itibâriyle farklı değildir: Teselsül ve terâbut, fikirlerin aralarındaki irtibatlar ile beraber hıfzından ibârettir. Onun için teselsül ve terâbutun kavanîni, hıfzın kavanîni gibidir.

İki itlâ arasındaki irtibatın zihinde bırakacağı eser ve itlâlar ne kadar şedîd olursa, ne kadar defalar –böylece birbirine murtabıt olarak– tekerrür ederse o kadar şedîd ve devamlı olur; o kadar katîleşir. **[159]**

Onun için zihinde fenâ irtibatların –filler ve fikirler ve hisler arasında teessüs edince ahlâkı sukût ettirecek, zihnin inkişafına mâni olacak irtibatların– adem-i tekerrürü esbabını istikmal etmek, mürebbîlerin en birinci vazîfelerindendir.

Böyle irtibatlar bir defa teessüs ederse onları kırmak, fikrin ve hissin bu tarzını değiştirmek iyice müşkil olur; onun için bu husustaki mesâîyi en ziyâde fenâ irtibatlar teessüsüne mâni olmak yolunda sarfetmek lâzım gelir. Teessüs etmiş bulunan irtibatlara gelince, bunlara karşı da aksi tesirler yapacak irtibatlar tesis etmek sûretiyle çaresâz olmak iktizâ eder.

Hülâsa: 1- Efkar dâima ya diğer birtakım fikirlerle beraber veya diğer birtakım fikirleri müteâkip tecellî eder. Biz fikirlerin yalnız kendilerini değil, birbiriyle olan irtibat ve münâsebetlerini de hıfz ve tahattur ederiz; onun için fikirlerimiz birbirini ihtar ve îkaz ede ede – zincirleme bir sûrette– teâkub ve tevâlî eder. 2- Efkar arasındaki terâbut ve teselsül muhtelif sûretlerle vuku bulur. Bir şeyin cüz'ü küllünü, sebebi neticesini, alâmeti aslını ihtar eder; bir şey kendisine müşâbih

veya muâkis olan kendisi ile aynı zamanda veya kendini müteakiben vukua gelen şeyleri hatırlatır; bu muhtelif suver-i irtibat iki esasa ırcâ' olunabilir; mukârenet ve müşâbehet, fazla olarak müşâbehet bile mukârenetin bir şekl-i mahsusı gibi telakkî olunabilir. 3- Bazan silsile-i efkâr arasındaki râbîta göze çarpmaz, zihin daldan dala atlıyor gibi görünür. Fakat dikkat olunursa anlaşılır ki daldan dala atlama denilen hallerde irtibat vardır. Şu kadar var ki silsilenin halakat-ı vâsılası müphem ve gayri müdrektir. [160] 4- Efkâr arasındaki irtibat düz bir silsile değil, gayet muttasıl bir şebeke teşkil eyleyen halkalar arasındaki irtibata benzer. Her fikir zihinde pek muhtelif fikirler uyandırabilir. Pek muhtelif birer silsile-i efkâra mebdede olabilir. Her fikrin bir şahısta tevliid ettiği silsile-i efkâr bir taraftan onun efkâr-ı mütekaddime ve hayât-ı mâziyesine –yani efkâr arasındaki terâbutat-ı sâlifeye–, bir taraftan da meşguliyet-ı hâzıra ve efkâr-ı cedîdesine, yani fikirleri arasındaki münasebat ve terâbutat-ı cedîdeye– göre tahavvül eder. 5- Terâbut ve teselsül yalnız muhtelif fikirler arasında değil, fikirler ile hisler, hatta fikirler ile fiiller arasında bile teessüs ve tecellî eder: Bir şeye tesâdüf edince onunla münâsebeti olan bazı elemelerimizle heyecanlarımızı tahattur ederiz. Bir şarkı işitince onunla münâsebeti olan raksa terk-i nefis eyeriz; müteheyyicâne sözler söylerken bahsettiğimiz hareketleri tekrar eyeriz. 6- Bu, teselsül ve terâbut-ı efkârın ne kadar büyük bir ehemmiyeti olduğunu gösterir: Tabiat-ı fikriye ve ahlâkiyemiz; fikirlerimiz ile hislerimiz ve fiillerimiz arasında teessüs etmiş olan terâbuttan ibârettir. Herkesin tarz-ı tefekkürü o vakte kadar muhtelif sınıf fikirleri arasında teessüs etmiş olan münâsebate göre taayyün eder. 7- Teselsül esas itibâriyle hıfz ve tahatturdan farksızdır, onun kavâninine tâbîdir; efkâr arasındaki terâbutun derecesi o fikirlerin murtabitan idraklerindeki şiddetin dikkatin ve tekerrürün derecesine göre taayyün eder. Onun için fenâ teselsüllerin teessüsüne mâni olmak lâzım gelir.

Birinci cildin sonu [161]

VI. Tahayyül

1- İttılâatımızın hâtuvaları, bazan pek şiddetli ve canlı olur; bu ittılâat –bilâhare– hatırmıza geldiği vakit, şimdi, yeniden husule geliyormuş gibi bir tesir hâsıl eder.

Meselâ: Evvelce nazar-ı dikkatimizi çok celb etmiş olan bir masharayı veya bizi pek müteessir etmiş bulunan bir vak'ayı hatırladığımız vakit, onları, yeniden bütün renkleri, bütün teferruatı ile –hemen mücessem bir sûrette– görür gibi oluruz; onları ilk gördüğümüz zamanki teessür ve hisleri –az çok daha hafif bir sûrette– tekrar geçiririz.

Böyle bir hâlet-i rûhiyeye dâçar olduğumuz vakit, “O şeyin *hayalî* gözümüzün önüne geldi.”; “*Hayalî* gözümüzün önünden ayrılmıyor.” deriz. Demek ki, itlâat-ı mâziyenin böyle şiddetli ve canlı olan yâd ve hâtıralarına *hayal* ismini veririz.

Alelâde bu tâbirleri, yalnız itlâat-ı basariyeye taalluk eden [162] hususatta istimal ederiz; fakat bu hal, itlâat-ı basariyeye münhasır değildir: Diğer itlâatımız, –itlâat-ı sem’iyye, şemmiyye, lemsiyye ve hatta bâtuniyyemiz– dahi bazan az çok canlı hâtıralar, az çok mücessem hayaller ile tezâhür eder; bir yerde işitmiş olduğumuz bazı sesler –acı ve mezbûhâne feryatlar veya müessir ve rakik hitaplar– bazan bir müddet sonra kulaklarımızda büyük bir şiddet ve vuzuh ile aks-endaz olmaya başlar; biz onları bütün husûsiyetleri ve bütün manâları ile –şimdi yeniden işitiyor gibi olur ve ilk işittiğimiz zamandakine müşâbih bir haz veya eleme, bir şefkat veya nefrete, dâçar oluruz.

İtlâat-ı basariyyeden başka itlâlâların da böyle canlı ve şiddetli olan hâtıralarına onların “hayal”leri ismini vermek zarûrîdir.

Bu nevi hayaller ile adi hâtıralar arasında esasen büyük bir fark yoktur: Her ikisi birer itlâ-ı sâbıkın tekrar uyanması demektir; bu uyanma, sönük ve zayıf bir sûrette vukua geldiği vakit, biz yalnız evvelce öyle bir itlâmımız olduğunu hatırlıyoruz, kuvvetli ve canlı bir sûrette vukua geldiği vakit ise –yine bunu hatırladıktan başka– bir dereceye kadar yeni –hali– bir itlân taht-ı tesirindeymiş gibi oluyoruz. Demek ki “hâtıra”lar itlâat-ı sâbıkamızın hafif uyanmalarından, “hayal”ler ise bunların şedid uyanmalarından tevellüd ediyor; arasındaki fark, bir derece ve şiddet farkından ibâret kalıyor.

Bundan dolayıdır ki “hayal” ile “hâtıra” arasında hadsiz hesapsız hudud-ı mütevellâta mevcuttur: Evvelce görülmüş bir şeyin [163] sadece –müphem bir sûrette– hatıra gelmesi ile büyük bir vuzuh ile –tamamen renkli, canlı ve mücessem olarak– gözönüne gelmesi arasında hadsiz hesapsız dereceler mevcuttur; hatta bazan âdi bir hâtıranın birdenbire canlanarak mücessem bir hayal tevliid etmesi, bilakis gözönünden ayrılmayan bir “hayal”i vakit geçtikçe zayıflaşa zayıflaşa adi bir hâtıra haline inkılâb eylemesi gibi haller bile kesretle meşhûddur.

Bu sebeple hâtıralar “sönük bir hayal” hayaller de “şedid bir hâtıra” gibi telakkî olunabilir.

2- Nazar-ı idrakimiz önünde, bazan bu sûretle, evvelce görmüş, işitmiş, velhâsıl itlâ hâsıl etmiş olduğumuz eşyanın hayalleri husule geldiği gibi, bazan de hiç görmemiş hiç işitmemiş bulunduğumuz şeylerin hayalleri husule gelir: Bir

dostumuz, bize bir vak’a anlattığı vakit, –bâhusus müessir bir lisan ile tasvir-i ahvâle muvaffak olduğu takdirde– o vak’ayı hemen kendimiz de görmüş gibi oluruz; esasen görmemiş bulunduğumuz bu vak’anın hayalini, gözümüz önünde müşahade ederiz; o vak’ayı târif ve tasvir üzerine “*tahayyül*” eyleriz.

Bu nevi hayaller ile hâtıralar arasında büyük bir fark vardır: Bunlar zihin için büsbütün yenidir; eski ıtlâlâların canlı ve şiddetli bir sûrette tahatturu mahsulü değildir. Çünkü [164] esasen görmemiş, ıtlâ hâsıl etmemiş olduğumuz şeylere aittir.

Bununla beraber, bunlar, hâtıralardan büsbütün başka ve müstakil değildir. Bu kabil hayaller zihin için şekil ve heyetleri itibâriyle yenidir, fakat anâsır ve eczâ müşkileleri itibâriyle yeni değildir; –bu eczâ ıtlâat-ı sâbika ve mâziye cümlesindendir:

Meselâ muhatabımız bize tesâdüf ettiği bir vak’ayı hikâye ediyor: Geçen kış falan sokaktan geçiyormuş, havada sert bir ayaz, yerde şiddetli bir don varmış, köşe başını döndüğü vakit, bir çocuk görmüş. Elinde bir şişe koşarak, kayarak, gülererek, eğlenerek gidiyormuş derken, ayakları kaymış, çocuk yüzükoyun yere düşmüş, o zaman yürek tırmalayacak kadar acı bir sesle bağırmaya başlamış, meğer çocuk düşerken elindeki şişe kırılmış ve kırıklar burnunu kesmiş! Bunu görünce, köşedeki bakkal –kuvvetli ve çevik bir adam– koşmuş, çocuğu belinden kavramış, koşarak oradaki eczâhaneye götürmüş; çocuk, bakkalın kolunda giderken, burnu iki tarafa sallanıyor, sel gibi akan kanlar ile korkunç bir manzara gösteriyormuş...

Bu hikâye esnasında, vak’a nâkilin nazar-ı hayali önünde canlandığı gibi, bizim de nazar-ı hayâlimiz önünde tecessüm eder; biz dahi, bu vak’ayı, sanki vaktiyle aynen görmüş de, şimdi canlı bir sûrette hatırlıyormuş gibi oluruz. Gerçi biz, hikâye üzerine tahayyül ettiğimiz bu vak’ayı esasen görmemiştik... Fakat bunun eczâ ve anâsırına muhtelif sûretler ile muttali olmuştuk: Biz, refikimizin bahsettiği sokaktan mükerreren geçmiştik, şimdi onun manzarasını hatırlıyoruz; ihtimal ki [165] geçen kış oradan geçmemiştik, belki de hiç bir kış mevsiminde o sokağın halini görmemiştik; fakat başka birçok sokakların –kışın– don halini görmüş, bunların evkat-ı âdiyedeki hali ile don esnasındaki hali arasındaki farka dikkat etmiştik; şimdi biz, bu sokaklar hakkındaki hâtırat ve ıtlâatımızın birer cüz’ünü –bunların kışın aldığı hal hakkındaki hâtırat ve ıtlâatımızı– ayırıyor, bunu o sokak hakkındaki hatıratımızla mezcediyor bu sûretle o sokağı, “don halinde” tahayyül ediyoruz. –Biz, muhatabımızın bahsettiği çocuğu da görmedik; fakat esasen birçok çocuklar görmüştük; şimdi bu muhtelif çocuklar hakkındaki hâtırat ve ıtlâatımızın bazı aksamını birbiri ile mezcediyor ve böylelikle az çok

vâzılı bir sûrette, bir çocuk tahayyül ediyoruz– biz, o çocuğun elinde şişe olduğu halde koştüğünü ve sonra kayıp düştüğünü de görmedik; belki de hiçbir çocuğun elinde şişe olduğu halde kayıp düştüğüne tesâdüf etmedik; fakat şüphe yok ki, birçok çocukların, birçok şeylerin kayıp düştüğünü görmüştük, birçok çocukların, birçok insanların ellerinde bir şişe ile geçtiğine de tesâdüf etmiştik; şimdi bu babbaki hâtırâtımızın birer cüz’ünü –düşüp kaymak hali ile elde şişe ile geçmek halini– tahayyül ettiğimiz çocuğa isnad ediyor, onun elinde bir şişe olduğu halde geçerken kayıp düştüğünü tahayyül ediyoruz.- Biz çocuğun burnunun yaralandığını, kesildiğini, kanadığını, sallandığını görmedik, ihtimal ki hiçbir kimsenin burnunun kesilip sallandığına da tesâdüf etmedik; fakat, hiç şüphe yok ki birçok insanların, birçok hayvanların muhtelif âzâlarının yaralanması hakkında itlâat hâsıl etmiştik; şimdi, biz bu muhtelif zamanlara muhtelif şeylere ait olan hâtırâtımızın birer cüz’ünü –kesilme, kanama, sallanma, kelimeleri ile ifâde ettiğimiz hallerini– ayırıyor, o çocuk hakkındaki tahayyûlatımızla mezcediyor ve hep [166] bu sûretle devam ederek vak’ayı adım adım parça parça tahayyül ediyoruz. Demek ki:

Biz dostumuzun nakil ve tasvir ettiği vak’ayı esasen görmemiştik, fakat bunun eczâ ve anâsır-ı muhtelifesine mümâsıl birçok şeyler görmüş, birçok itlâlâlar edinmiştik. Dostumuzun hikâye ve tasviri, muhtelif zamanlara ait olan itlâlâtımızın bazı eczâsını ayırıp bir araya toplamaktan, onlar ile bir “küll” vücuda getirmekten başka bir şey yapmamıştır.

Bunun içindir ki, hiç olmazsa eczâ ve aksamının mümâsillerini görmemiş olduğumuz şeyleri, kâbil değil, tahayyül edemeyiz. Bir âmânın ziyâ ve elvan-ı eşyâya ait târif ve tasvirleri tahayyül edebilmesi gayri kâbil olduğu gibi, bir insanın hakîkaten ve tamamen meçhulü olan –eczâ ve mümâsilleri hakkında bile ilim ve itlâlâ mefkud bulunan– şeyleri tahayyül edebilmesi de gayri mümkündür: Deveden başka bir vâsita-i nakliye bilmeyen, araba bile görmemiş olan bir bedeviye, bir lokomotif tahayyül ettirmek muhaldir.

3- Böyle tahayyülleri, bazan kimsenin tasvir ve târifi, nakil ve hikâyesi olmadığı halde de –kendi kendimize– yaparız: Hâtırâtımızın anâsır-ı muhtelifesini kendi kendimize mezc ve terkib eder, bu sûretle kendi kendimize hayaller icad ederiz; görmemiş olduktan başka, kimseden de işitmemiş bulunduğumuz birtakım [167] vak’aları, birtakım manzaralar, birtakım şeyler tahayyül eder; bunları – sanki görmüş veya bir görenden işitmiş gibi– gözümüzün önünde tecsîm eyleriz.

Kendi kendimize kurduğumuz hülyâlar, uydurduğumuz yalanlar, ümid ve temenni ettiğimiz muvaffakiyetler, korktuğumuz tehlikeler, bu sûretle kendi kendimize

yaptığımız tahayyüllerden, kendi kendimize vücuda getirdiğimiz hayallerden başka bir şey değildir.

4- Görülüyor ki, tahayyülün muhtelif envâ ve derecatı vardır. Bu envâ ve derecatın birincisi, tahatturdan pek de farklı değildir. Bu derecedeki tahayyül esnasında yapılan şey, hâtıratı göz önünde az çok mükemmeliyetle temessül ettirmekten, tamamen veya kısmen tecessüm ve tesennüm ettirmekten ibârettir.

İkincisi ise: Yine tahattura müstenid, fakat ondan farklıdır. Bu nevi *tahayyülün* mahsulleri zihin için yeni bir şey, yeni bir binadır; bu bina, zihinde muhatapların tasvir ve târifleri üzerine vücuda gelmektedir; hâtırat bu bina için sadece mevadd-ı inşâîye –mevadd-ı asliye, mevadd-ı a'mâliye– vazifesi görmektedir.

Üçüncüsü de, ikincisi gibidir. Tahattura müstenid fakat ondan farklıdır. Bu nevi tahayyüllerin mahsulleri de zihin için yeni bir şey, yeni bir binadır; fakat bu bina, bir muhatabın târif [168] ve tasviri üzerine değil, doğrudan doğruya zihnin faâliyeti neticesinde vücuda gelmektedir.

Tahayyülün son iki nev'inde, son iki derecesinde, tahatturdan pek fazla bir şey, bir faâliyet vardır; bu nevi tahayyüller esnasında hâtırat-ı muhtelifiden birtakım eczâ ve anâsır ayrılmakta, bunlar birbirleriyle imtizac ve tereküp ederek yeni birtakım heyetler teşkil etmekte, bu sûretle bir *ibdâ'*, bir *icad*, velhâsıl bir *îmâl* vukua gelmektedir.

Asıl tahayyül, işte bu nevi tahayyüllerdir. Birinci nevi tahayyül, bir "*tahayyül-i temsîlî*"den ibârettir; diğer nevi tahayyül ise, bir "*tahayyül-i ibdâ'*"dır. Birinci nevi hayaller, birer *hayal-i ihtisâsî* veya "*hâtıra-yı hayâlîye*" demektir; ikinci nevi hayaller ise birer "*hayal-i ibdâ'*"dır.

5- *Tahayyülün* hayatta pek büyük hizmet ve ehemmiyeti vardır:

Evvelen âmil ve sâni'ler, îmâl edecekleri eşyâyı tahayyül etmeye –onların hayallerini gözleri önüne getirmeye– mecbur olurlar: Bir tenekeci adı bir maşrapa îmâl etmek istediği vakit, gözü önüne bir nümûne koymaya muhtaç olmaz; hemen bir teneke alır, üzerinde dâire ve mustatiller resmeder, bunları keser, kıvrır, lehimler, bu sûretle nümûnesiz olarak bir maşrapa îmâl [169] eder; fakat tenekeci, hakikat-i halde bunu büsbütün nümûnesiz olarak imal etmiş değildir; o, maşrapayı zihnî ve hayalî bir nümûneye bakarak îmâl etmiş demektir: Gözünün önüne bir maşrapanın hayalini getirmiş, tenekeyi o hayale göre kesmiş, kıvrımış, lehimlemiş, maşrapayı o hayali takliden îmâl etmiştir. Bir marangoz bir tabla îmâl etmek için, bir terzi bir redingot dikmek için bir nümûneye bakmaya muhtaç olmaz; fakat bunları yapmak için, bunları yaparken gözleri önüne bir tabla, bir redingot hayali getirmeye mecbur olur.

Bir sâni, birinci defa olarak gördüğü bir şeyi imâl ve taklid etmek için onu nümûne ittihaz etmeye, ona bakmaya mecbur olur; fakat nazarını o nümûneden ayırmamaya mecbur olmaz; onu bir defa tetkik ettikten sonra, artık ona yalnız arada sırada atf-ı nazar ederek, belki de bir daha hiç bakmayarak, taklid eder. Çünkü iyice baktıktan sonra, gözü önüne onun hayalini getirmeye ve bu hayali nümûne ittihaz etmeye muvaffak olur.

Eğer insanda, görülen şeyleri –gıyablarında– tahayyül edebilmek kâbiliyeti olmasaydı, hiç bir kimse hiçbir şeyi nümûnesini gözü önüne koymaksızın ve nazarını mütemâdiyen ona hasr ve nasba mahkûm olmaksızın imâle imkân bulamazdı. Daha doğrusu, bu sûretle bile imâli muhal olurdu: Çünkü bir şeyi yapmak için [170] nümûnesini göz önünde bulundurmak ve gözü bu nümûneden ayırmak dahi kifâyet etmez; o şeyin muhtelif kısımlarını ayrı ayrı tahayyül edebilmek, yapılan her kısmın kül’de nasıl bir mevki tutacağını takdir etmek, bunun için de dâima yapılmış kısımlardan geriye kalan kısımları da tahayyül eylemek lâzım gelir. İhtiyari bir hareketin, makul bir işin her cüz’ünün her safhasının icrâsı mutlaka daha evvelden tahayyül edilmesine tevakkuf eder; her fiil, bir hayali tazammun eder.

Sâniyen insan gözü ile görmediği, doğrudan doğruya havassı ile muttali olmadığı eşyâ ve ahvâl hakkında tahayyül sayesinde fikirler edinir; bir seyahatname okurken, bir sergüzeşt dinlerken o seyahati yapmış, o sergüzeştin şahidi olmuş gibi malûmat sahibi olur; çünkü onları okudukça, onları dinledikçe tasvir ve târif olunan halleri ve manzaraları tahayyüle muvaffak olur. Kezâlik âsâr-ı atıkayı tetkik ederken, yahut bu tetkikat üzerine yazılmış bulunan tarih kitaplarını okurken bunların ait oldukları eski zamanlarda yaşamış, bu eski zamanların ahvâlini gözü ile görmüş gibi malûmat edinir, çünkü bu tetkik ve kıraat esnasında, âsâr-ı atıkanın delâlet ettiği, tarih sahifelerinin tasvir eylediği ahvâli tahayyüle muvaffak olur. Eğer insanda tahayyül kâbiliyeti olmasaydı, malûmat ve efkâr, havassın ittılâatuna münhasır kalırdı. Hiç kimse, [171] hiçbir târif ve tasvirden bir şey öğrenemez, hiçbir kimse gözü ile görmediği –doğrudan doğruya havassı ile muttali olmadığı– şeyler hakkında hiçbir fikir ve ilim sahibi olamazdı.

Sâlisen sanâyi-i nefise erbabı, tahayyül sayesinde ibdâ’-ı âsar ederler: Şiirler birer eser-i tahayyüldür; ifâdeye şiiriyet veren teşbihler, istiâreler, teşhisler, intaklar hatta vezinler âhenkler hep tahayyül mahsulüdür. Romanlar tiyatrolar dahi birer eser-i tahayyüldür; Bunlardaki vakâyı‘ ve eşhâs-ı vak’âyı dahi hep tahayyül mahsulüdür. En hakiki romanlarda bile “tahayyül”ün büyük bir hisse ve tesiri vardır: Hakiki bir sergüzeştî –bir vâkıayı– esas ittihaz eden romanlarda bile

bittab ihtisar ve tevsiler, tağyir ve mübâlağalar, velhâsıl tesir-i hissîyi artırmak maksadı ile yapılmış sunî tertipler bulunur, bu sun‘ ve tertib ise ancak “tahayyül-i ibdâî” sayesinde kâbil olur.

Resimler ile mûsîkî ve heykeller dahi böyledir, bunlar da birer eser-i tahayyüldür: Her mûsîkî parçasındaki nagamatın tertip ve teâkubu tahayyül mahsulü olduğu gibi, bir manâ ifâde eden –bir eser-i sanat addolunan– heykeller ve tablolar dahi “bir hayal”ın bir taş veya bez üzerinde taklîdî mahsulüdür. İnsanda tahayyül kâbiliyeti olmasaydı, sanayi-i nefise meydana çıkamazdı.

[172] Âsâr-ı sanat –işte bu sûretle– tahayyül sayesinde vücuda geldiği gibi tahayyül sayesinde icrâ-yı tesir eder, tahayyül sayesinde ilham-ı hissiyat eyler: Bir eser-i sanatın ilham edeceği hissiyat, tevlid edeceği hayaller ile mütenâsib olur; bir şiir, bir tablo, bir heykel karşısında hayaller hâsıl edemeyen kimselere hiçbir his ilham edemez.

Râbian, âlimler ve müteharrîfler, tahayyül sayesinde nazariyeler, usûller ve makineler ihtirâ ederler: Her nazariye, her faraziye –doğrudan doğruya müşâhedatın mahsulü olmayan– bir tahmin demektir, tahmin ise tahayyül mahsulüdür; ihtirâ –görülmemiş bir usûlü veya bir şeyi ibdâ’ demektir; ibdâ’ ise tahayyül neticesidir. İnsanda tahayyül kâbiliyeti olmasaydı, nazariyat-ı ilmiyenin ihtirâat-ı snâiyeinin hiçbirisi vücut bulamazdı.

Hâmisin, insan, hayatına, tahayyül sayesinde bir gaye ve program tayin eder: İnsanın bir meslek intihâbı için düşünmesi, bu mesleklerden her birinde ne olacağını tahayyül edebilmesi ile kâbilidir; bir emel ve ümid beslemesi de, hâl-i hazırından başka türlü bir hâl tahayyül etmesi ve bu hâle vusûle azm ve meyl göstermesi demektir. İnsanda tahayyül kâbiliyeti olmasaydı, hiçbir ümid ve emel, hiçbir gaye-i hayali bulunması kâbil olamazdı: İnsan her türlü fikir ve ümid-i terakkîden, her türlü meyl ve emel-i faziletten, her türlü gaye-i hayalden, velhâsıl her türlü endîşe-i istikbalden mahrum, yalnız **[173]** itiyadat-ı sâbika ve tesirat-ı hâzırasına tâbi olarak imrar-ı hayat ederdi.

Tahayyül kâbiliyeti, –daha kısa bir tâbirle: *muhayyile*– bu itibârla, ahlâkın da mühim bir âmil ve unsurudur: Fikr-i ferdânın kalkması aynı zamanda ahlâkın da zeval bulması demektir; fenâlıktan ictinab etmek, filin netâyicini tahayyül ederek ondan tevakkî etmek; hayra meyl ve sa’y etmek de filin netâyic-i hayriyesini tahayyül ederek ona azmeylemek demektir. Bunların hepsi fikr-i ferdâya ve binnetice tahayyül-i âtiye merbut ve menûttur. Onun için insanda tahayyül kâbiliyeti olmasaydı, ahlâk da olmazdı.

6- Tahayyül kâbiliyeti, bu kadar ehemmiyetli ve fâideli olmak ile beraber, zarar ve mahzurdan da sâlim değildir:

Tahayyülün mahsulleri, bazan adi ihtisas ve ittlâlar ile karışır; insan onları birbirinden ayırmaya muvaffak olamaz, zihninin mahsul-i ibdâ' ve ihtirâi olan muhayyelatı hakikat gibi telakkî etmeye veya böyle telakkî etmese bile bunlara hakikatten daha ziyâde ehemmiyet vermeye başlar. Bu hal, hem fikir ve hem de ahlâk üzerine pek fenâ tesirler yapar: Hem muhâkemat-ı zihniyenin selâmetine imkân bırakmaz ve hem de ef'âlin birtakım evham ve hayâlata tâbi ve zebun olmasına sebebiyet verir: Muhayyel kaziyeler üzerine binâ-yı muhâkemat ederek fâhiş hatalara düşen mütefekkirler, bir hâdisenin tevliid edebileceği tehlikelere kemâl-i [174] mübâlağalar ve şiddetle tahayyül ederek vehimlere düşen müves-visler, tahakkuku muhal olan ümidler ve emeller peşinde koşarak mümkün olan muvaffakiyet ve saâdetleri ihmal eden hayalperestler hep *tahayyül kurbanlarıdır*. Korkaklık, titizlik, mübâlağacılık, hayalperestlik hep tahayyülün ifrat ve hâkimi-yetinden mütevellit nakîsalar...

7- Demek oluyor ki: Tahayyül pek fâideli bir kâbiliyettir; fakat bunun fâidesi muhâkemeye galib olmaması, muhâkeme ile tevâzün edebilmesi ile kâimdir. Aksi halde tahayyül kâbiliyeti fâideli değil, bilakis zararlıdır.

Tahayyül kâbiliyetinin bu fâide ve mahzurları, terbiyesi hususunda takibi lâ-zım olan hatt-ı hareketi kemal-i vuzuh ile gösterir: Terbiye esnasında tahayyül kâbiliyetini tenmiyeye çalışmalıdır; fakat bunun ile kâbiliyat-ı sâire arasında bir tevâzün tesis etmeye, aynı zamanda muhâkemeyi de tenmiye etmeye, tahayyülün—muhâkemeye galebe çalmasına mâni olmaya itinâ etmelidir.

8- Muhayyelat, hatıratın anâsırı ile vücûda gelmiş binalara —hâtırat ile mâmul mahsulata— benzer; onun için bir zihinde husule gelebilecek muhayyelatın miktar ve envâi bir taraftan bunlara mevadd-ı inşâiye hizmeti edecek olan hâtıratın miktar ve envâna, diğer taraftan bu mevaddı tertib ve inşâyâ hizmet edecek olan tahayyül kâbiliyetinin —*muhayyilenin*— kuvvet ve şiddetine tâbi olarak tahavvül eder: [175]

Bir insan ne kadar çok şey görmüş, ne kadar çok şeye dikkat etmiş, ne kadar çok hâtıralar —mâlumelere— sahip olmuş bulunursa, tahayyülat için o kadar çok mevâdd-ı inşâiye elde etmiş olur. Fakat bir insanın çok hâtırat sahibi olması mutlaka çok tahayyülatta bulunabilmesini intac etmez. Bu hâtırat ile hayalat imâline meyl ve kâbiliyet sahibi olması da lâzım gelir.

Binaenaleyh, muhayyilenin terbiyesi için yapılacak şeyler iki kısma ayrılmak ik-tizâ eder; bunların birincisi; mevadd-ı inşâiye —malûmat ve hâtırat— hazırlamak;

ikincisi ise hâtırâtın anâsırını tahlil ve terkeb sûretiyle hayaller vücuda getirmek kâbiliyetini tenmiye etmektir.

Hâtırâtın, tevlid edebileceği hayallerin şiddeti, kendilerinin derece-i tekerrür ve vuzuhlarına, derece-i tesir ve ihsâslarına tâbi olarak tahavvül eder. Onun için bir çocuğa malûmat verilirken, bu malûmatın vuzuhuna itinâ etmekle, tahayyülün terbiyesine de bir hizmet ve muâvenette bulunulmuş olur.

Asıl kâbiliyetin tenmiyesine gelince, bu ancak idman ve mümârese sayesinde mümkün olabilir: Bir insan ne kadar çok ahvâlde ve ne kadar şiddetle ve vuzuhla tahayyüllerde bulunmaya mecbur olursa muhiti, müşâhedatı, mesmûatı, kendisinde ne kadar çok ve canlı hayal-i temsili ve ibdâîler tevlid ederse onda kendi kendine tahayyülatta ve [176] ibda'atta bulunabilmek kâbiliyeti o kadar çok tenemmî etmiş olur.

Çocuklarda tahayyül kâbiliyetini ikaz eden, bu kâbiliyeti faâliyeteye sevk ederek tenmiye eyleyen şeyler, masallar ve tiyatrolar ile bazı derslerdir.

Masallar: Muhayyel birtakım vakâyiaden ibârettir; çocuklar bunları büyük bir heves ve merak ile dinlerler, dinledikçe heves ve merakları nisbetinde –az çok büyük bir vuzuh ile– tahayyül eylerler. Tahayyül idmanlarının en ibtidâi ve müessir kısmını işte bunlar teşkil eder; bu idmanların muhayyile üzerinde ve binnetice fikir üzerinde hâsıl edeceği tesir çok devam eder. Onun için çocuklara masallar söylemek ve fakat bunları zihni bozmayacak, ahlâkı ifsâd etmeyecek olanlardan intihab etmek iktizâ eder.

İyi bilmek lâzım gelir ki insanda gıpta ve taklid meyilleri yalnız eşhâs-ı hakikiye ve mevcudat-ı tabiiye karşısında uyanmaz; eşhâs-ı muhayyile ve mevcudat-ı mevhûme karşısında da uyanır. Masallarda, romanlarda, tiyatrolarda enzâr-ı hayâle çarpan eşhâs vakâyi-i insanı meyillere, gıptalara düşürür. Taklidlere sevk eder. Onun için, henüz fikir ve tab'ları teşekkül ve takrir etmemiş olan çocukların muhayyilelerine, “gayri ahlâkî” eşhâs-ı vakâyii arz etmekten tevakkî eylemek lâzım gelir.

Dersler: Muhayyile üzerine birbirinden pek farklı tesirler yapar. [177]

Kıraat: Dâima hayaller tevlid eder; bâhusus iyi parçaların kıraati, onlarda tasvir olunan şeylerin pek canlı bir sûrette tahayyül ve tecsim edilmesini intac eder. Bu sûretle kuvvetli ve müessir bir idman-ı muhayyile vazîfesi yapar.

Bu tesir bilhassa edebî parçalarda, şiirlerde daha büyük olur.

Şu kadar var ki kıraatin bu tesiri yapabilmesi mihanikî olmamasına, vâzıh bir manâ ifâde ve ifhâm etmesine tevakkuf eder. Manâsı anlaşılmadan, manâsına

dikkat edilmeden, makine gibi okunup geçen fıkralar, manâsı tefsir ve îzah ettirilmeden, tevlid edebileceği hisler ve hayaller, tazammun ettiği maksatlar nazar-ı dikkate çarptırılmadan okutulan edebî parçalar terbiye-i muhayyile hususunda hiç bir tesir icrâ edemez.

Coğrafya ve Tarih dersleri de muhayyileyi faâliyete sevkeder, çocukları tasvir olunan nevâhî ve akvâmı, bahsolunan ahvâl ve hâdisatı temessül ve teccüm ettirmeye mecbur eyler. Şu kadar var ki, bu iki ilmin, bu iki dersin, bu tesiri yapabilmesi de mihanikî ruhsuz bir şekil almamasına –ezbercilik dersleri sırasına geçmemesine– tevakkuf eder: Coğrafya ve tarih dersleri birtakım esâmî ve erkâm silsilelerinden ibâret kalırsa, bu derslerin muallimleri takrir esnasında bahsettikleri ahvâl ve vakâyî çocukların nazar-ı hayalleri [178] önünde canlandırmaya –sanki esasen kendileri görmüşler ve hatta hâlâ görüyorlarmış gibi, canlı ve harâretli sûrette anlatmaya– ihtimam etmezse bunlar bir idman-ı muhayyile vazîfesi görebilmekten, bir fâide temin eyleyebilmekten pek uzak kalırlar.

Kitâbet vazîfeleri de müessir bir idman-ı muhayyile teşkil eder; çünkü târif ve tasvir olunacak şeyi iyice tetkik ve tahlil ettirmeye, onu adeta göz önünde teccüm ettirmeye sebep olur.

Resim ve El İşleri dersleri de muhayyile üzerine mühim bir tesir icrâ eder. Bu dersler evvel emirde birtakım eşkâl ve eşyâyı tetkik ettirdiği için muhayyileye mevadd-ı asliye ihzâr eder; bundan başka, zihni yeni birtakım şekiller tahayyül eylemeye sevk ettiği için muhayyileyi îkaz eyler: Ezberden resim yapmak, bir şekli esas ittihaz ederek birtakım eşkâl-i tezyiniye tersim etmek, hayâlî bir manzara resmetmek, eşkâl ve eşyâ-yı muhtelif imâl etmek hep, muhayyileyi tenmiye edecek birtakım idmanlar teşkil eder.

Ulûm-ı Tabîiye, Malûmat-ı fenniye dahi muhayyilenin terbiyesine büyük hizmetler eder. Bu ders evvel emirde, çocukları müşahedeye alıştırmak sûretiyle muhayyileye mevadd-ı inşâiye –mevadd-ı asliye– ihzar eder; nebatat ve hayvanat hakkında yaptığı târifler ve tasniflerle, muhayyileyi tenmiye ve îkaz dahi eder. Fakat bu sınıf [179] ulûmun asıl –en ehemmiyetli– tesiri, muhayyileyi tanzim etmek, muhâkemeye tâbi eylemek hususundadır. Bu ilimler en ziyâde muhâkemeyi îkaz ve tenmiye eder, muhayyileyi hakikate merbut ve tâbi olarak tahrik ve îkaz eyler. Onun için terbiye-i muhayyilenin en mühim erkânından birini teşkil eyler.

Hülâsa: 1- Canlı ve şiddetli hâturalara “hayal”, eşyâ hakkındaki itlâatın canlı ve mücesssem bir sûrette uyanmasına “tahayyül” denilir. Bu tahayyül, tahatturdan farksızdır. 2- Evvelce hiç görülmemiş olan şeyler hakkında –târif üzerine– hâsıl edilen mücesssem itlâata da “hayal” denir ve böyle hiç görülmemiş, hiç

ittulâ edilmemiş eşyâ ve ahvâli târif üzerine tecessüm ettirebilmek kâbiliyetine de “tahayyül” ismi verilir. Bu nevi tahayyül, tahatturdan farklıdır, fakat ondan büsbütün müstakil değildir, ona merbut ve müftekidir: Hâtırat, bu nevi muhayyelata nisbetle mevadd-ı asliye ve inşâiye mesâbesindedir. 3- İnsan hiçbir zaman ve hiçbir yerde görmediği ve hiçbir kimsenin târifinden muttali olmadığı bazı şeyler ve hatta âlem-i tabiatda hiç mevcut olmayan şeyler dahi tahayyül edebilir. Bu tahayyüller büsbütün nefsidir. 4- Onun için hayaller iki kısma ayrılır: Hâtıratın tecessüm ve tesennümünden, tehallül ve terekkübünden mütevellid hayaller. Birincilere “hayal-i temsili”, ikincilere “hayal-i ibdâi” denilir. Tahayyül kâbiliyeti –muhayyile – de buna göre iki kısma ayrılır: Birine muhayyile-i mümessile, diğerine muhayyile-i mübdi’a denilir. 5- Tahayyül kâbiliyetinin hayatta büyük ehemmiyeti vardır: Eşyanın hayalleri asılları makamına kâim olur. Ve imalat için model vazîfesi görür: Bir hâtıranın hayal haline gelmesi, tecessüm etmesi, tesirinin teşdidine sebep olur; görülmemiş şeylere okunan veya dinlenen târif veya tasvirlerden bil-intikal ittulâ, tahayyül sayesinde kâbil olur; [180] sanayi-i nefise tahayyül mahsulüdür. Ulûmda, faraziyeler ve ihtirâlar da tahayyül eseridir. Tahayyülün ahlâk hususunda büyük ehemmiyeti vardır: Ümid, emel, teselli, tevehhüm, hep tahayyül mahsulüdür. Muhayyile mefkud olsa idi, insanda meyl-i teâlî, ümid-i terakkî olmaz, hayat hep menâfii-i hâzıraya tâbi kalır idi. 6- Muhayyile, böyle fâideler temin ettiği gibi büyük zararlar dahi tevliid edebilir: Hayaller bazan hâtıralarla karışır; bazan hakâyık-ı ahvâle galebe çalacak kadar şiddet kazanır; bazan insanda müz’ic vehimler, muhal emeller tevliid eder. 7- Demek oluyor ki, muhayyile fâidelidir, fakat fâidesi muhâkemenin taht-ı hükmünde kalmasına mutevakkıftır. Binaenaleyh muhayyileyi terbiye etmek, tenmiye etmek, fakat muhakemeden daha ağır basmaması esbabını da istikmal eylemek lâzımdır. 8- Muhayyilenin terbiyesi için bir taraftan mevadd-ı inşâiye –malûmat ve hâtırat hazırlamak, bir taraftan da idmanlar ve mümâreselerle bu kâbiliyeti doğrudan doğruya ikaz ve tenmiye eylemek lâzımdır. Muhayyileyi ikaza hizmet eden şeyler: Masallar ile bazı derslerdir; kırâat, coğrafya, tarih, kitâbet, resim, el işleri, malûmat-ı fenniye dersleri çocukları tahayyüle mecbur ederek muhayyileyi ikaz eder. Son ders –malûmat-ı fenniye– aynı zamanda muhâkeme kâbiliyetini de tenmiye ettiği için muhayyilenin muhâkemeye galebe çalacak sûrette nemâ bulmasına kavî bir mâni teşkil eder. [181]

VII. Tecrid ve Tâmîm

1- Zihnimizde, etrafımızda gördüğümüz –tesâdüf ettiğimiz– eşyanın her birine ait birer fikir vardır; bu fikirler, o şeylerden her birinin muhtelif zamanlarda biz-

de hâsıl ettiği itlûlâların ve bu itlûlâların zihnimizde bıraktığı hâtıra ve hayallerin muhassalası makamındadır: Meselâ Üsküdar'daki Çamlıca Tepesi, Bayezid'deki Yangın Kulesi, bahçedeki büyük ayva ağacı, ahbablarımızdan falan efendi hakkındaki fikrimiz, o tepenin, o kulenin, o ağacın, o efendinin muhtelif zamanlarda âzâ-yı havassımız üzerinde hâsıl ettikleri tesirlerin ve bunlara ait hâtıralarla hayallerin hey'et-i mecmûasından başka bir şey değildir.

Bu kabil fikirlerimizin medlûlleri hâriçte müstakillen mevcuddur, bir fertten, bir şahıstan ibârettir; onun için bunlara *efkâr-ı müşahhasa* ismi verilir.

İsm-i hâslarla ifâde ettiğimiz fikirler, hep bu cümledendir. [182]

2- Fakat bizim zihnimizdeki fikirlerin hepsi, bu sûretle, hâriçte müstakillen mevcut birer ferde –birer şahsa– dâl değildir; beyaz, yüksek, renk, ağaç gibi “sıfatlar” ve “ism-i âmlar”la ifâde ettiğimiz fikirler bu kabildendir: Bunların medlûlü bir şey değil, birer *vasıf* veya *cins*den ibârettir, bu vasıflar ve cinsler hâriçte müstakillen bir fert halinde mevcut değildir: Beyaz kağıt, beyaz mermer, beyaz un, beyaz kar, beyaz boya, velhâsıl beyaz şey var, fakat yalnızca beyaz yoktur; biz gözümüzün önüne beyaz bir şey hayali getirebilir, fakat bir şeye nispet etmeden yalnızca beyaz hayali getiremeyiz; kezâlik dünyâda filan yerde şöyle bir elma ağacı, filan yerde böyle bir armut ağacı vardır, fakat sûret-i mutlakada ağaç yoktur; biz gözümüzün önüne büyük veya küçük şöyle veya böyle bir ağaç hayali getirebiliriz. Fakat sûret-i mutlakada ağaç hayali getiremeyiz. Mamâfih, beyazı bir şeye nispet etmeksizin, yalnız başına –tahayyül edememekle beraber– tasavvur edebiliriz; ağacı da büyüklüğünden küçüklüğünden, filan veya falan yerdekiliğinden sarf-ı nazar ederek, sûret-i mutlakada ağaç olarak –tahayyül edememekle beraber– tasavvur edebiliriz.

Demek oluyor ki: Biz, eşyanın bir vasfını, bir halini, evsaf ve ahvâl-i sâiresinde ve hatta kendisinden ayırarak [183] –tecrid ederek– müstakillen tasavvur edebiliriz. Ahvâl ve evsafı bu sûretle müstakillen tasavvur etmeye *tecrid* denilir. Ve bu tarz-ı tasavvurun mahsulü olan fikirlere de *efkâr-ı mücerrede* ismi verilir.

İsm-i hâslardan mâadâ kelimelerle ifâde ettiğimiz fikirlerin hepsi *efkâr-ı mücerreden* ibârettir.

3- Tecridin muhtelif dereceleri vardır; meselâ beyaz gül, beyaz, beyazlık, fikirleri mücerrettir; fakat birincisi ikincisinden ikincisi üçüncüsünden daha az mücerrettir.

Çünkü “beyaz gül” fikri, filan ve falan güllerin evsaf-ı husûsiyesinden mücerrettir; fakat beyaz renkli güllerin evsaf-ı umûmîyesi ile mukayettir, bu evsâfî hâizdir, “beyaz” fikri ise, beyaz gülün evsaf-ı esasiyesinden de bundan başka şeylerin ev-

saf-ı sâiresinden de mücerrettir, fakat bir şeye mensubiyet fikrini mutazammındır; “beyazlık” fikrine gelince hem bütün evsâf-ı eşyâdan mücerrettir ve hem de bir şeye mensubiyet fikrinden muarrâdır, hatta bir şahsiyet-i zâtiye tasavvurunu bile mutazammındır.

4- Tecrid, tahlilden farklıdır: Bir şeyin eczâ ve aksam-ı muhtelifesini birbirinden ayırmak tecrid değildir; gerçi alelâde eczâ ve aksam-ı muhtelife birbirinden ayrı olmaz, fakat birbirinden ayrılabilir; bu sûretle, esasen birbirinden ayrı olmakla beraber, birbirinden ayrılması gayri mümkün olmayan şeyleri ayırarak [184] ayrı bir sûrette tasavvur etmek ile tecrid değil, tahlil yapılmış olur.

Tecrid, esasen gayri kâbil-i tefrik olan evsafın birbirinden ayrı bir sûrette tasavvur edilmesidir.

Bu ameliye-i zihniyenin en esaslı menşei, âzâ-yı havassımızın teaddüd ve tenevvü’üdür. Filvâki, eşyânın havassını takdire hizmet eden uzuvlarımız müteaddiddir; her şeyin bu âzâ-yı havassımızdan her biri üzerine yaptığı tesirler birbirinden farklıdır: Her şey bizde, gözümüz, kulağımız, burnumuz, derimiz vâsıtasıyla başka başka tesirler yapar; rengi, şekli ile gözümüze, sesi ile kulağımıza, kokusu ile burnumuza, temas ve tazyiki ile derimize tesir eder. Ve bu tesirler dâima aynı şiddet ve süratle vukua gelmez; bu tesirlerin en şedid ve gayri muntazam olanı bittâbi nazar-ı dikkatimizi daha çok celbeder. Bu sûretle onun tevliid ettiği ittlâ’, –diğer tesirlerin tevliid ettiği ittlâ’lardan– yani o tesiri hâsıl eden hassa fikri, diğer tesirleri hâsıl eden hassalar fikrinden –tabiatı ile ayrılmış–tecerrüd etmiş– olur.

Meselâ göz önünde bir hayvan duruyor; bu hayvanın levn ve şekli, hal ve vaz’ı, göz vâsıtasıyla zihinde birtakım tesirler yapıyor. Göz ve zihnin bu tesirlere alıştığı, nazar-ı dikkatin bu tesirlerden artık ayrıldığı bir sırada hayvan bağırmaya başlasa, bir ses çıkarsa tabiidir ki bu ses zihinde galib ve hâkim bir tesir yapacak gözün dûçar olageldiği tesirlerden [185] az çok ayrı ve mücerred olarak bir ittlâ’ tevliid edecektir. Bu ayrılık, bu mücerrediyet, gözün her bir tesirden masun bulunduğu, karanlıkta veya kapalı olduğu vakit daha büyük bir şiddet kesbedecektir.

Onun için denilebilir ki tecridin esası uzvî gibidir: Âzâ-yı havas, aynı zamanda birer *âlet-i tecrid* mesâbesindedir. Ve bu sebeple tecrid insanda –çocuklarda– pek erken, hatta ihtisâsat ile beraber başlamakta ve bidâyetten gayri ihtiyarî, gayri şuûrî ve hemen mihanikî bir sûrette tecellî etmektedir.

Fakat insanda tecrid dâima, bu basit ve mihanikî şekilde kalmaz; bilâhare ihtiyarî ve şuûrî bir şekil alır ve gittikçe ilerler. Tecridin bu sûretle ilerlemesi, *dikkat* ve *mülâhaza* sayesinde vukua gelir.

5- Efkâr-ı mücerredemizin birtakımında –ism-i cinsler ile ifâde olunanlarında– bir husûsiyet vardır: Bunların medlûlleri aynı cinsten olan– birtakım evsaf-ı müşterekkeyi hâiz bulunan eşyanın hepsine şâmilidir ve bu evsâf-ı müşterekkeyi mutazammındır. Meselâ ağaç fikr-i mücerred: Bahçede veya ormandaki, şurada veya buradaki, meyveli veya meyvesiz, büyük veya küçük. Ağaçların hepsine şâmilidir ve sâk-ı haşebî olan nebatatın hepsini mutazammındır. Ev fikri de filanın veya falanın taht-ı tasarrufundaki, falan veya filan mahalledeki, falan veya filan şehirdeki, büyük veya küçük, kargir [186] veya ahşap evlerin hepsine şâmilidir ve sükânâya mahsus mebâninin hepsini mutazammındır. Böyle medlûlü birçok eşyâya şâmil olan fikirlere *efkâr-ı umûmiye* veya *küllîyye* ismi verilir.

Efkâr-ı umûmiyenin sûret-i teşekkülü cüz’î bir teemmül ile anlaşılabilir: Biz etrafımızda gördüğümüz eşyanın evsafını birbirinden ayırıyor, mücerred olarak tetkik ve tasavvur edebiliyoruz; bu ameliyat-ı zihniyeyi –tecridî– birkaç şey hakkında birden yaptığımız, bu şeyleri evsaf-ı muhtelifelerinden her biri nokta-ı nazarından ayrı ayrı mukâyese ettiğimiz vakit, bu evsaftan bazısının hepsinde müşterek, bazısının da yalnız bir kısmına mahsus olduğunu görürüz; bu evsafın müşterek olmayanlarını zihnimizden çıkarıp yalnız müşterek olanlarını bir araya topladığımız ve onları bir cinsin vasf-ı esasîsi olmak üzere ayrıca tasavvur ettiğimiz vakit, bir *fikr-i umûmî*, bir *fikr-i küllî* vücuda getirmiş oluruz.

Bu sûretle: Birkaç şeyin veya birçok şeylerin evsaf-ı müşterekesini meydana çıkarıp evsaf-ı husûsiye ve mütehâlifesinden müstakil ve mücerred olarak tasavvur etmeye ve bu evsâf-ı müşterekkeyi daha birçok şeylere teşmil eylemeye *tâmin* ismi verilir.

Demek oluyor ki: Tâmin, tecrid ve mukâyese mütevakkıftır. Bundan dolayıdır ki her fikr-i küllî, aynı zamanda bir fikr-i mücerred [187] demektir; fakat her fikr-i mücerred bir fikr-i umûmî değildir; hiçbir şey ile nisbeti olmayan efkâr-ı mücerrede dahi mevcuttur: beyazlık, iyilik gibi.

6- Efkâr-ı küllîyenin, şâmil oldukları eşyanın ve muhtevi ve mutazammın bulundukları evsafın miktarı pek mütefâvittir. Meselâ “hayvan” fikri “kedi” fikrinden daha ziyâde eşyâya şâmilidir; fakat daha az evsafı muhtevîdir: Hayvan namı altında yâd etmekte olduğumuz mevcudatın miktarı kedi namı altında yâd etmekte olduğumuz mevcudatın miktarından çok daha ziyâdedir; fakat hayvan kelimesinden anladığımız manâdaki evsaf-ı müşterek, kedi kelimesinden anladığımız manâdaki evsaf-ı müşterekeden daha azdır.

Bunun için efkâr-ı küllîyyede iki vasf-ı esâsi tefrik etmek lâzımdır: *Şümûl, ihtivâ*.

Bir fikr-i küllînin şümûlü: Taalluk ettiği eşyânın miktarı, ihtivâsı da, tazammun ettiği evsaf-ı müşterekekin miktarı demektir. “Kedi” fikri bütün kedi nevilerine –ehlî ve vahşî kedilere– şâmilidir ve “dört ayaklı, memeli, kemikli, keskin dişli, sivri ve kâbil-i inkimaş tırnaklı” olmak sıfatlarını muhtevîdir.

Umûmiyetle şumul ile ihtivâ, birbirinin mütemmimidir; onun için bunlar birbiri ile mâkûsen mütênâsiptir.

7- Bu iki ameliye-i zihniye, pek büyük bir ehemmiyeti hâizdir: [188]

Tecrid, eşyâ hakkındaki efkâr ve malûmatımızı sadeleştirir; eşyânın havass-ı esasîyesini, fark ve müşâbehetini meydana çıkarır; onların mukâyesesine, tasnifine yol hazırlar bu sûretle hem eşyâ hakkındaki malûmatımızın basitleşerek –muntazam ve musannef bir sûrette– hıfz edilmesini teshil eder ve hem de bu malûmatın mukâyesat ve muhâkemata esas olabildiğini temin eder.

İnsanda tecrid kâbiliyeti olmasaydı, muhâkeme kâbiliyeti de olamazdı; çünkü muhâkeme, esasen, mukâyesedir; mukâyesedir ise, ancak tecrid ile evsafın ayrı ayrı tasavvur edilebilmesi ile kâbidir.

Tecrid, lisanın teşekkülünü, insanların tekellümünü imkân dâiresine idhal eder. Eğer insanda tecrid kâbiliyeti olmasaydı, tekellüm imkânı olamazdı; insan her şeye ayrı bir isim vermeye mecbur olurdu. Tecrid sayesinde ki gördüğümüz, düşündüğümüz hadsiz hesapsız şeyleri ve bunların hallerini mahdud miktarda –birkaç binden ibâret– kelimeler ile ifâde edebiliyoruz. Her lisanda ism-i hâslardan mâadâ olan kelimelerin hepsi, tecrid mahsulüdür.

Riyâziyat ve mantık gibi bazı ulûmun mevzuu, sırf efkâr-ı mücerrededen ibârettir. İnsanda tecrid kâbiliyeti olmasaydı, bu ilimlerden hiç birisi vücuda gelmez ve bu sebeple muhâkemat ve tatbikat-ı riyaziye'nin hiç birisi saha-i husule çıkamazdı. [189]

Tecrid, muhâkemeyi bu sûretlerle temine hizmet ettiği gibi, hatadan kurtarmaya da medâr olur. Bir meselenin safahatını birbirinden ayırmamak, bir söz hakkındaki hükümleri onun kâilî hakkındaki hükümlerden tecrid edememek muhâkemenin dalâletine bâdi olan sebeplerin en ehemmiyetlileri cümlesindendir.

Bununla beraber, tecrid zarardan da sâlim değildir: Tecrid ile çok iştigal edenler, efkâr-ı mücerrede üzerine çok muhâkemeler yürütmeye alışanlar bunlara bir ehemmiyet-i müfrita atfetmek, müşahhasat ve hakikiyatı unutmak tehlikesine mâruz olurlar; mücerredatı müstakillen mevcudmuş farzı ile muhâkemeler yapıp bu farzı unutmak ve bunları hakikat-ı halde de müstakillen mevcud telakkî

etmek yolunda hatalara düşebilirler. Pek çok riyaziyyûn ile hükemâ bu azim hatayı fikrîden tahlis-i nefis edememişlerdir.

Tâim de hıfzı ve muhâkemeyi teshile çok medâr olur. Tasnif ancak tâim sayesinde kâbil olabilir; halbuki tasnifsiz hıfz ve taallüm gayri mümkündür denilebilir. Bir şeyi öğrenmek, bir şey hakkında fikir hâsıl etmek, “onu bilinen diğer şeyler arasında münâsib bir mevkie yerleştirmek, ona malûmat-ı sâbika arasında bir sınıf vermek” demektir. Onun için denilebilir ki tâimsiz ilim olamaz, müşahhasat ve müfredat hakkındaki malûmat bir ilim teşkil edemez; her ilim birtakım efkâr-ı külliyyeden tereküp ve teşekkül eder.[190]

Tâim, fikr-i beşeri, gördüğü ve işittiği şeylerin ve hallerin hâricindeki eşyâ ve ahvâl hakkında da muhâkemeler yapmaya ve hükümler vermeye sevkeder; onun için, fikr-i beşerin ihâta ve şumûlünü fevkalâde tevsi eder.

Bununla beraber, fikri bazan de hataya sevkeder; kâfi derecede vesâika istinâd etmeyen tâimler, meselâ bir kimsenin bir iki haline bakarak büsbütün fenâ olduğuna kanaat edivermek gibi âcilâne hükümler fikri hataya sevkeden esbabın en mühimleri cümlesindendir.

8- Tecrid ve tâim kâbiliyetlerinin fâide ve mazarratı hakkındaki bu tafsilat, bunların terbiyesi hususunda takip edilmesi lâzım olan hatt-ı hareketi kemal-i vuzuh ile gösterir: Çocuklarda tecrid kâbiliyetini tenmiye etmeli, fakat bunları müşahhasattan çıkartmalı ve müşahhasattan çıktıklarını unutturmamalı; mücerredat ve külliyyatın birer mevcud-ı müstakil gibi telakkî edilmesine meydan bırakmamalı, bâhusus tâimin esassız olmamasını temine itinâ eylemelidir.

Tecrid temrinleri eşyanın tetkik ve muhtelif hâssalarının ifâde ettirilmesi ile olur. Onun için dürûs-i eşyâ ile mükâlemeler ve kitâbet vazifeleri birer tecrid temrini teşkil edebilir. Fakat tecrid kâbiliyetini en çok tenmiye eden, tecridi en çok ilerleten ve mücerredat üzerine muhâkeme kâbiliyetini en çok tenmiye eden dersler, riyaziyyat dersleridir. Hiçbir ders, bunlar kadar müessir bir tecrid [191] temrini teşkil edemez. Bununla beraber, tecridin tehlike ve mazarratlarına en ziyâde mâruz olan dersler de bunlardır; onun için bu derslerde çok müteyakkızâne davranmalı, bunların mevzuunu teşkil eden aded ve bu'd fikirlerinin müşahhasattan çıkarılmasını ve bu efkâr-ı mücerrede üzerine yürütülen muhâkemelerin de arada sırada müşahhasata ircâ edilmesini temine itinâ eylemelidir.

Tâim temrinleri ise, eşyanın tetkik ve mukâyese ettirilmesi ile olur; onun için en iyi ve en müessir tâim temrinlerini, eşyâ dersleri, tarih-i tabiî dersleri teşkil eder. Bu derslerde sınıflar, mukâyeseler, doğrudan doğruya söylenip geçilmez

de, tetkik neticesinde bizzat çocuklara yaptırılırsa tâmim kâbiliyetinin terbiyesi hususunda büyük bir vazîfe ifâ edilmiş olur.

Hülâsa: 1- Medlûleri hâriçte müstakillen mevcut birer fertten, birer şahıstan ibâret olan fikirlere, “müşahhas” veya “mukayyed” ismi verilir. İsm-i hâslarla ifâde olunan fikirler bu kabildendir. 2- Medlûleri bir vasıf veya cinsten ibâret olan, hâriçte müstakillen bir fert halinde mevcut bulunmayan fikirlere “mücerret” denilir. İsm-i hâsardan mâadâ kelimelerle ifâde olunan fikirler hep bu kabildendir. Eşyânın bir vasıf veya halini evsaf-ı ahvâl sairesinden ve hatta kendisinden ayrıarak müstakillen tasavvur etmeye “tecrid” denilir. 3- Tecridin muhtelif dereceleri vardır: Beyaz gül, beyaz, beyazlık fikirleri *birbirinden* daha mücerret fikirlerdir. 4- Tecrit, tahlilden farklıdır: Bir şeyin eczâ ve aksâm-ı muhtelifesini birbirinden ayırmak tahlildir, fakat esasen [192] gayri kâbil-i tefrik olan evsaf-ı muhtelifesini birbirinden ayırmak tecrittir. Tecridin en mühim menşei âzâ-yı havassımızın teaddüdüdür. Denilebilir ki havassımız, birer tecrid âletidir. 5- Medlûlü birçok eşyâya şâmil olan fikirlere “Efkâr-ı umûmiye veya külliyye” ismi verilir. “Efkâr-ı külliyye” birkaç şeyin birden havassını tecrid ve tasavvur ederken bunları mukâyese etmek ve havass-ı müşterekesini bir araya toplayıp bir cinsin vasf-ı esasiyesi gibi telakkî eylemek sûretiyle teşekkül eder. 6- Efkâr-ı külliyyede iki hassa-i esasiye tefrik olunabilir: Şümûl, İhtivâ. Bir fikr-i küllî ne kadar çok eşyâya şâmil olursa, o kadar az evsâf-ı müşterekkeyi ihtivâ eder. Tâminin derecesi şümûlün derecesi ile mütênâsibdir. Bir fikir ne kadar şâmil olursa, o kadar umûmî, o kadar küllî demek olur. 7- Tecrid: Eşyâ hakkındaki malûmatımızın basitleşerek muntazam ve musannef bir sûrette hıfz edilmesini teshil eyler ve mukâyese ve tasnife ve binnetice muhâkemeye yol açar. Tekellüm, tecrit sayesinde mümkün olmaktadır: Riyaziyat ve mantık, tecrit mahsulüdür. Tecrit, muhâkemeyi temine hizmet ettikten başka hatadan kurtarmaya da medâr olur. Bununla beraber mahzurdan sâlim değildir: Efkâr-ı mücerrede üzerine muhâkeme yürütmeye çok alışanlar, bunlara bir mevcûdiyet-i hakikiye isnad etmek tehlikesine mâruz olurlar. Tâmin de hıfzı ve muhâkemeyi kolaylaştırır: Tasnif ve teallüm ancak tâmin sayesinde kâbil olabilir, fikr-i beşer hükümlerinde havassının ittılâatı harice çıkmaya ancak tâmin sayesinde muvaffak olur. Bununla beraber bazan de fikri hataya sevkeder. Acele tâminler hatîat-ı fikriyenin en mühim menşelerinden birini teşkil eyler. 8- Onun için tecrid ve tâmin kâbiliyetlerini tenmiye etmeli, fakat bunların müşahhasattan çıktığını ve çıkmak lâzım geldiği unutturmamalıdır. Dürûs-ı eşyâ ve mükâlemeler, kitâbet vazîfeleri, riyaziyat dersleri tecrit temrinleri; tarih-i tabîî mebhâsi ve bilhassa tasnif bahisleri tâmin temrinleri teşkil eyler.

VIII⁵. Hüküm ve Muhâkeme

1- Bu muhtelif ameliyat neticesinde edindiğimiz –müşahhas veya mücerred, müfred veya küllî, muhayyel veya hakiki– fikirleri, zihnimizde kendi hallerine ve münferid bırakmayız: Onları zihnen ikişer ikişer mukâyese eder, aralarında –bu mukâyeselerin neticelerine göre– münâsebetler tasavvur, tasdik ve ifâde eyleriz.

Meselâ “kömür” ve “siyah” fikirleri arasında bir münâsebet bulur, ikinci fikrin birincinin evsafı cümlesinden olduğunu derk ve tasdik eder ve bu tasdikimizi “Kömür siyahtır.” cümlesi ile ifâde eyleriz. Kezâlık “hava” ve cisim fikirleri arasında da bir münâsebet bulur, bunlardan birincisinin, ikincisinin muhteviyatı cümlesinden olduğunu tasdik eder ve bu tasdikimizi de “Hava cisimdir.” cümlesi ile ifâde eyleriz.

İşte bu sûretle: İki fikir arasında bir münâsebet tasavvur ve tasdik edilmesine “hüküm” ismi verilir ve hükmü teşkil [194] eden fikirlerin birincisine *mahkûmun aleyh*, ikincisine *mahkûmun bih* denilir.

Her hüküm bir cümle ile ifâde olunur; mahkûmun bihi ifâde eden kelimeye *müs-nedün ileyh*, mahkûmun aleyhi ifâde eden kelimeye de *müs-ned* denilir.

Çünkü “Kömür siyahtır.” diye düşünmek ve söylemek, kömürün siyah olduğuna “hüküm” vermek, kömürü “siyahlık” ile “mahkûm” etmek, kömüre “siyahlık” “isnad” eylemek demek olur.

2- Hüküm, ameliyyat-ı zihniyenin en ehemmiyetlisidir: Malûmatımız, *hüküm* kütlelerinden başka bir şey değildir; fikirler, malûmatın anâsırını teşkil ederler, bir hükme dâhil olmadıkça –bir hüküm teşkil eylemedikçe– bir *ilim* tazammun etmezler. *İlim*, ancak *hüküm* ile hâsıl olur.

Demek ki hüküm şimdiye kadar îzah olunan ef’âl ve âmal-i zihniyenin hepsi üzerinde, –pek yüksek bir mevki, bir zirve– işgal eder.

Hüküm, bu sûretle, bu ef’âl ve âmal-i zihniyenin hepsi üzerinde yükseldikten, hepsi üzerine istinad ettikten başka, bunların hepsine muâvenet ve müdahale dahi eder; tecritte de tâminde de, tahatturda da, itlûda da birtakım hükümlerin dahil ve muâveneti [195] vukubudur: *Tecrid* yalnız bir şeyin bir vasfını evsaf-ı sâiresinden ayrı olarak tasavvur etmek değil, aynı zamanda bu vasfın o şeyden ayrı olduğuna hüküm vermektir; *tâmin*, yalnız birtakım eşyânın evsaf-ı müşterekesini tâyin ve tasavvur etmek değil, aynı zamanda bu evsafın bu cisimlerde ve

.....
⁵ Metinde sehven 7 olarak yazılmış. (ç.n.)

bunların müşâbihlerinde mevcut olduğuna hüküm vermektedir; *tahattur*, yalnız eski bir ittlâin –sebebinin gıyâbında– tekrar uyanması değil, aynı zamanda bunun o eski ittlâin bir eser-i tekerrürü olduğunun takdir edilmesi demektir. *İttlâ* bile, yalnız bir şeyin tesirini idrak etmek değil, aynı zamanda bu tesir ve idrakin bir sebab-i hâriciyesi olduğuna –sarâhaten veya zımnen– hüküm vermektedir.

Bu tafsilattan da anlaşılıyor ki “hüküm” tâbirinin mefhumu sarâhaten idrak ve ifâde olunan münâsebetlere münhasır değildir. Zihinde zımnî kalan “münâsebet idrakleri” de bir hüküm demektir.

3- Zihnimizde husûle gelen hükümlerin hepsi birbirine benzemez; bunlar, muhtelif nıkat-ı nazardan muhtelif sınıflara ayrılırlar:

Evvelen, hükümler, izhar ettikleri münâsebetin nev’ine göre, *icâbî* veya *selbî* olurlar : “Hava cisimdir” hükmü icâbî, “hava cisim değildir” hükmü ise selbîdir.

İcâbî hükümlerde tasdik, selbî hükümlerde ise inkâr vardır; fakat bir şeyi inkâr, onun ademini tasdik demek olduğu cihetle bu iki [196] nev’ hüküm arasında esasen fark yok demektir ve her hüküm-i selbîyi –manâsını değiştirmeksizin– bir hüküm-i icâbî haline ifrâğ etmek mümkündür.

Binâenaleyh “Hüküm, iki fikir arasında bir münasabet tasavvur ve tasdik etmektir.” tarifi hüküm-i selbîler hakkında da doğru demektir.

Sâniyen, hükümler, mahkûmun cinsine göre: *müfred*, *cüz’î*, *küllî* veya *umûmî* olurlar: “Bu kâğıt beyazdır” hükmü müfred, “bazı kâğıtlar kırmızıdır” hükmü cüz’î, “kâğıtlar musattahtır” hükmü ise küllîdir.

Küllî hükümlerin derece-i şümulu pek muhtelif olabilir: “Serçe kuşları hayvandır”, “kuşlar hayvandır”, “fıkariyeler hayvandır” hükümleri, bu tahallüfün –umûmîlikteki farkın– derecatını vâzihan gösterir.

Sâlisen, hükümler, fikirlerin teşekkülünü müteâkip vehleten teessüs edip etmemelerine –bir delile muhtaç olup olmamalarına– göre: *bedâhî* veya *ayânî* ve *istidlâlî* olurlar; “Bu sahife uzundur.”, “Bir müsellesin üç dıl’ı vardır.” hükümleri bedâhîdir; çünkü sahifeyi görmek ve uzunun ne olduğunu anlamak –daha kısa bir tâbir ile “bu sahife” ve “uzun” fikirlerini edinmek –birinci hükmün itâsına kâfi olduğu gibi, “müselles” ve “üç dıl’ı tasavvur etmek de ikinci hükme kâni olmaya kâfidir. Fakat “Kâğıt bir unsur-ı basit değildir.” ve “Bir müsellesin üç zâviyesi mecmûu iki kâimeye müsâvîdir.” hükümleri istidlâlidir. Çünkü: “kâğıt” ve “unsur-ı [197] basit” fikirlerinin tasavvuru birinci hükmün vehleten teessüsünü icâb etmez; “müsellesin üç zâviyesi mecmûu” ve “iki kâime” fikirlerinin kemâl-i vuzuh ile ta-

savvuru da ikinci hükmün kabulünü intac etmez. Bu iki hükmün teessüs etmesi, az çok düşünmeye, birtakım deliller bulmaya, tevakkuf eyler.

Bu kabil hükümleri kabul ve tesis ettiren deliller, evvelce teessüs etmiş birtakım hükümlerden ibârettir. Demek ki fikr-i beşer, meçhulü bulunan hükümlere, mâlûmu olan hükümlerden intikal eder.

4- Zihinde, bu sûretle, mâlûm hükümlerden meçhul hükümlere intikal yolunda vukûa gelen ameliyata *muhâkeme* ismi verilir.

Muhâkeme lâakal üç hükmün teselsülü sûreti ile vukûa gelir. Meselâ “yarasaların kuş olmadığı” hükmü, şöyle bir muhâkeme neticesinde verilir: 1- Yarasalar memelidir; 2- Kuşlar memeli değildir; 3- Yarasalar kuş değildir.

Bu üç hükümden ikisi esasen –muhâkemenin bidâyetinde de– mâlûm idi, üçüncüsü ise o vakit meçhul iken nihâyette –ilk iki hükmün delâleti ile– tezâhür etmiştir. Bu hüküm “yarasa” “kuş” fikirleri arasındaki münâsebeti irâe ve ifâde etmektedir. Zihin, bu münâsebeti vehleten, bedâheten görememiş, bunu izhar için iki hükmün vesâtetine –delâletine– mürâcaata mecbur olmuştur. [198] Demek ki, ilk iki hüküm, zihni üçüncü hükme îsâl için bir rehber, bir *delil* hizmeti görmüştür.

Dikkat edilirse görülür ki bu iki hükümden birincisinin *mahkûm-ı aleyhi* –yarasa– neticenin erkânının birincisi, ikincisinin *mahkûm-ı aleyhi* –kuş– da neticenin erkânının ikincisidir; bu iki hükmün mahkûm-ı bihleri ise, müşterek bir fikir –“memeli” fikri–dir. Demek ki bu muhâkeme esnasında zihinden, hüküm-i istidlâlîyi teşkil eden iki fikirden –yarasa ve kuş fikirlerinden– başka bir üçüncü fikir daha –memeli fikri– geçmektedir; birbirini vely eden üç hüküm, bu üç fikir arasında ikişer ikişer mevcut olan münâsebetleri göstermektedir. Bu sebeple bu üç fikirden birisi –memeli fikri– diğer ikisini –yarasa ve kuş fikirlerini– vasl’a hizmet etmekte, zihnin birinden diğerine geçmesini –aralarındaki münâsebeti bulmasını– temin eylemektedir.

Bütün muhâkemelerde de böyle olur: Zihin, iki fikir arasındaki münâsebeti, bedâheten göremediği vakit diğer bir fikr-i vâsl ve mütevevssıtın îânesiyle izhara çalışır. Bu itibâr ile muhâkeme: Bir insanın bir ırmağın bir yakasından öbür yakasına bir adımda geçemediği vakit ırmağın ortasındaki bir taşın vesâtetine mürâcaat etmesine, o taşın üzerine basarak atlamasına benzetilebilir.

Muhâkeme, bazan, daha uzun olur: Zihin iki fikir arasındaki [199] münâsebeti izhar için bir değil, bir çok mütevevssıt fikirlerin vesâtetine mürâcaat etmeye, birçok hükümleri teselsül ettirmeye mecbur olur. Bu takdirde, muhâkeme: bir

insanın geniş bir ırmağı geçmek –bir kıyısından karşı kıyısına vâsıl olmak– için taştan taşa atlamaya –mütevâlî adımlar atmaya– mecbur olmasına benzer.

Muhâkeme, bazan de, bilakis daha muhtasar olur; yalnız iki hükmün teselsülü ile neticelenir; meselâ yarasanın kuş olduğu hakkındaki muhâkeme kısalarak şu şekli alır: “Yarasalar memelidir; demek ki kuş değildir.” bu takdirde zihnin hareketi, bir insanın dereyi geçerken, mütevassıt taş üzerine yalnız bir ayağı ile basmasına, o bir ayağı o taşın üzerinde durdurmaya mecbur olmaksızın karşıya geçirmesine benzer.

Biraz teemmül edilebilirse anlaşılır ki bu tarzdaki muhtasar muhâkemeler dahi hakikat-ı halde üç hükmün teselsülünden husule gelir; bu üç hükümden birisi sarâhaten zikredilmezse de zımnen icrâ-yı tesir eder: Meselâ bu muhâkeme, mutlaka “Kuşlar memeli değildir.” hükmünde mâlûm bulunmasına, zihnin bu hükme zımnî bir kanaat sahibi olmasına tevakkuf eyler.

5- Muhâkemenin hayat-ı fikriyede ehemmiyeti fevkalâde büyüktür; denilebilir ki hayât-ı fikriye muhâkemelerden başka bir şey değildir. [200] Çünkü meçhul olan hükümler –meçhul olan hakikatler– muhâkeme sayesinde keşf ve izhâr edildiği gibi, meşkûk ve şüpheli olan hükümler de muhâkeme sayesinde ispat edilir; bundan başka gerek bedâhетен ve gerekse istidlâlen elde olunan bütün hükümlerin –keşf ve izhar olunan bütün münâsebetlerin, hakikatlerin– sebep ve hikmeti de muhâkeme sayesinde îzah olunur. Velhâsıl: keşf, îzah, ispât hep muhâkeme sayesinde vuku bulur.

6- Muhâkeme esnasında, zihin başlıca iki tarîk takip eder: Bazan küllî bir hükümden daha az küllî veya cüz’î bir hükme, bazan de bilakis cüz’î bir hükümden küllî ve yahut daha küllî bir hükme intikal eder. Birinci tarîk muhâkemeye *istikrâ*, ikinci tarîk muhâkemeye *istidlâl* veya *istintac* ismi verilir.

Meselâ ecsâmin harâret tesiri ile tahavvüle uğradıkları şöyle bir muhâkeme ile meydana çıkarılır: “Demir, harâret tesiri ile inbisat eder; bakır harâret tesiri ile inbisat eder; hava, harâret tesiri ile inbisat eder; demek ki bütün cisimler, harâret tesiri ile inbisat eder.” bu muhâkeme esnasında, zihin husûsî ve cüz’î hükümlerden küllî ve umûmî bir hükme vâsıl olmuş, *istikrâ* tarîkini takip etmiştir.

Telgraf tellerinin boylarında mevâsime göre vukua gelen [201] tahavvül ise, şöyle bir muhâkeme ile izhar edilebilir: “Her cisim harâret tesiri ile inbisat eder; yazın harâret çoğalır; telgraf telleri bir cisimdir, onun için yazın inbisat eder, uzarlar.” bu muhâkeme esnasında zihin umûmî ve küllî hükümlerden husûsî ve cüz’î bir hükme intikal etmiş, *istintac* tarîkini takip etmiştir.

Zihnin istikrâ tarikiindeki hatt-ı hareketi bir merdivenin altından üstüne doğru çıkmağa, istidlâl tarikiindeki hatt-ı hareketi ise bilakis üstünden aşağıya doğru inmeye benzetilebilir.

Hâdisat-ı meşhudeye istinad ederek onlardan kanunlar keşfine çalışıldığı, bir şey veya hâdisetetik olunarak târif olunduğu vakit bir muhâkeme-i istikrâiye bilakis kavânin-i mâlûmeye itinâ ederek bunlardan meçhul hâdiseler keşfine çalışıldığı, keşf olunan kanunların tatbikatı icrâ edildiği, târiflerin misalleri arandığı vakit ise bir muhâkeme-i istidlâliye yapılmış olur.

Muhâkemede bir tarîk daha vardır ki o da *kıyas*tır. Bu tarz muhâkeme: Bir şey hakkındaki hükmün ona müşâbih olan diğer bir şeye teşmil edilmesinden ibârettir. Meselâ hiç görmemiş olduğumuz bir cins kuşa tesâdüf edersek bunun da diğer kuşlar gibi yumurtladığına hüküm veririz; sâkı, evrakı ve ezhârı baldıranı [202] andıran bir nebata rastgelirsek onun da –onlar gibi– zehirli olduğuna hükmederiz. Her iki takdirde de kıyas tarîki ile muhâkeme yapmış, kıyas ile hüküm vermiş oluruz.

Mamâfih, kıyas tariki hakikat-i halde müstakil bir tarik olmayıp istikrâ ve istidlâlin ihtilatından mütehassıldır. Meselâ bir nebatın baldıranı kıyasen zehirli olduğuna hüküm verirken zihnimizde vukua gelen muhâkeme şu tarza ircâ olunabilir: “Bu nebatın sâkı⁶ baldıranın sâkına müşâbihtir, evrakı baldıranın evrakına müşâbihtir; demek ki bu nebat baldıran gibidir. –Baldıran gibi olan nebatat zehirlidir; demek ki bu nebat zehirlidir.”. Bu muhâkemenin birinci safhası bir istikrâ, ikinci safhası bir istidlâl demektir. Ve kıyasen olan hükümlerin hepsinde de hal böyledir. Onun için turûk-ı muhâkeme, esasen ikiden, istikrâ ve istidlâlden, ibâret demektir.

7- Hükümler, hakikat-i halde bazan muvâfık bazan de muhâlif olurlar: Meselâ “Bu sahifeler yazısızdır.” dediğimiz vakit hakikat-i hale muhâlif, “Bu sahifeler mustatilü’ş-şekildir.” dediğimiz vakit ise hakikat-i hale muvâfık bir hüküm ifâde etmiş oluruz.

İki fikir arasında tasavvur ve tasdik olunan münâsebet-i hakiki –hakâyık-ı ahvâle muvâfık– olduğu takdirde “Hüküm doğrudur; hükümde *isâbet* vardır.”, bu münâsebet sırf zihni –hakâyık-ı [203] ahvâle gayri muvâfık– olduğu takdirde ise “Hüküm yanlışdır; hükümde hata vardır.” denilir.

Terbiye-i fikriyede gâye-i maksad, bittab’, zihni “hatalı hükümler”den masun bırakmak ve “doğru hükümler”e sahip etmektir.

.....

⁶ Sâk: (bitkilerde) sap. (ç.n.)

Bu maksada vusûl için, her şeyden evvel, zihni gayet vâzıh bir takım “ıyânî ve bedâhî hükümler” ile techiz eylemek lâzımdır. Çünkü bu sınıf hükümler, bütün “istidlâlî hükümler”in menba ve masdarı olacak, bütün malûmat ve muhâkematın temelini teşkil edecektir.

İyânî hükümler, fikirlerin mukârenet ve mukâyesesi neticesinde vehleten teşekkül eder: İki fikir ne kadar vâzıh bir halde olarak zihinde yan yana gelirse bunların arasındaki münâsebet de o kadar şiddet ve bedâhetle tezâhür eder. Bu sebeple etfalın zihinde ıyânî hükümler husule getirmek için gayet vâzıh fikirler tevliid etmek, bunun için de kendilerini bir taraftan dikkatle müşahedeye ve diğer taraftan –müşâhedeye müsteniden– tāmim ve tecride alıştırmak, velhâsıl efkâr-ı müşâhassalarının da, efkâr-ı külliyye ve mücerredelerinin de gayet vâzıh ve canlı olmasını temine çalışmak lâzımdır.

Mamâfıh zihni ıyânî hükümlerle kanaat ve iktifâ ettirmek de muvâfık değildir: Çünkü bu hükümler yalnız zâhirî ve sathî [204] münâsebetleri izhar ve irâe ederler; zâhirî ve sathî münâsebetler ise, hakiki ve aslî münâsebetlere her vakit tevâfuk etmezler. Onun için, etfalde: İyânî hükümler ile iktifâ etmeyerek bunlar üzerine muhâkeme yürütmek, bunları îzaha –bunların esbâb ve kavâninini keşfe– merak etmek velhâsıl istidlâlî hükümler edinmeye de çalışmak yolunda itiyadlar ve temâyüller tevliid eylemek iktizâ eder.

İstidlâlî hükümlere gelince bunların isâbet ve adem-i isâbeti, bir taraftan kendilerini tevliid eden muhâkemenin tarz-ı cereyanına, diğer taraftan da bu muhâkemeye esas olan hükümlerin vuzuh ve isâbete göre taayyün eder: Muhâkeme gayri mâkul bir tarzda cereyan ettirilirse veya yanlış bir hüküm üzerine bina edilirse, yahut doğru fakat gayri vâzıh ve iltibash bir hüküm üzerine bina edilir de bu hüküm muhâkemenin bazı anlarında bir şekilde diğer bazı anlarında da –ondan ne kadar az olursa olsun– farklı bir şekilde istimal edilirse tabiidir ki az çok hatalı hükümler tevliid eder. Onun için hükm-i istidlâlîlerin hakikate muvâfakatlarını temin için çocuklara: “Her hükmü tahkike merak etmek, müspet olmayan hükümler üzerine bina-yı muhakemeden tevakkî eylemek ve her şeyi doğru ve mantıkî bir sûrette muhâkeme etmek” itiyadını vermeye çalışmalıdır.

8- Bir muhâkemede aranacak evsafın en ehemmiyetlisi –bedihîdir ki– *isâbettir*. [205]

Turûk-ı muhakemeden her birinin –“isâbet-i netice” nokta-i nazarından– muhtelif kusurları vardır:

İstidlal tarîki ile muhâkeme: Zihnin büyük bir sürat ve sühûletle neticeler elde etmesine –hükümler edinmesine– sebep olur; şu kadar var ki yanlış bir hükme

ibtinâ ederse, bunun –bittab’ hatalı olacak olan– neticelerinin de sûrat ve sühûletle teselsül ve tezâyüd etmesine bâdî olur.

İstikrâ tariki ile muhâkeme: Zihnînin daha az hatalara mâruz olmasına, daha emin bir sûrette hükümler elde etmesine sebep olur; şu kadar var ki daha ziyâde betâetle netice verir ve daha çok miktarda hükümlere arz-ı iftikar eder. Eğer çok miktarda hükümler üzerinde yükselmezse –birkaç hüküm-i cüz’den büyük bir hüküm-i küllî çıkarırsa zihni pek yanlış neticelere sevk edebilir.

Kıyas tariki ile muhâkemeye gelince, diğer iki tarikin imtizacından müteşekkil bir tarik-i muhtelit olduğu için, her ikisinin nevâkısını birden hâizdir; bu sebeple hata ihtimaline daha ziyâde mâruzdur.

Denizde yaşâyan hayvanlara kıyasen balinaların ve yunusların balık olduğuna hüküm vermek, havada uçan kuşlara kıyasen yarasaların “yumurtlar hayvanlar”dan olduğuna kâni olmak, bir husuf esnasında veya bir kuyruklu yıldızın zuhuru sırasında –bir belâ vukûundan istikrâen her husufun her kuyruklu yıldızın bir sebep ve âlâmet-i belâ olduğuna kâni olmak, bir işin salı günü başlamasından istidlâlen ters gideceğine hüküm vermek gibi haller bu muhâkeme hatalarının pek vâzih birer nümûnesidir. [206]

Turûk-ı muhakemeden her biri bu sûretle gayri musîb hükümlere sâik olabildiği için, muhâkemede basireti elden bırakmamak ve bâhusus bir muhâkemenin neticesine bağlanıp kalmayarak bunun hakikat-i hale muvâfakat ve adem-i muvâfakatını tahkik etmek... Velhâsıl muhekâmatı, müşehadat ve tecârüb ile kontrol etmek lâzımdır.

9. Muhâkeme kâbiliyeti diğer kabiliyat-ı fikriye ve bedeniye gibi mümârese ve faâliyetle tenemmî eder; bu sebeple etfâlde muhâkeme kâbiliyetini tenmiye etmek için, onları çok ve mütenevvî muhâkemeler yapmaya mecbur etmek, onlara çok güzel “muhâkeme idman ve mümâreseleri” yaptırmak lâzım gelir.

Riyâzat dersleri güzel istidlâl idmanları, eşyâ ve tabiat dersleri de pek güzel istikrâ mümâreseleri teşkil eder; lisâniyat dersleri ise her iki nokta-i nazardan kıymetli birer idman gibi telakkî olunabilir: Tarz-ı istîmal ve tekellümden sarf kâidelerinin istihracı, bu kâidelerin tatbiki, edebî parçaların tefsiri ile muharririn maksat ve merâmının izharı yolundaki meşguliyetler, insanda hem istikrâ ve hem de istidlâl kâbiliyetlerini tenmiye eder.

Şu kadar var ki bu derslerin – ve diğer bütün derslerin– bu fâideyi temin edebilmesi, muhâkeme kâbiliyetini tenmiyeye hizmet eyleyebilmesi, ancak bahislerinin etfale doğrudan doğruya söylenmeyerek –keşfettirilmesi ile kâbil olabilir. [207]

Bir muallim tarafından söylenen şeyleri dinleyerek veya bir kitapta yazılı olan şeyleri okuyarak anlamak, muhâkeme kâbiliyetinin tenmiyesini o kadar temin edemez. Çünkü bu tarzdaki tedrisat esnâsında muhâkeme kâbiliyeti daimî bir vesâyet altında tutulmuş olur. Bu tarzdaki dersler çocuğu kendi kendine düşünmeye mecbur etmez, sadece muallimin muhâkemelerini anlamaya –onları takip, taklid ve tekrar etmeye– sevk eyler. Çocukları dâima kucakta taşımak sûretiyle yürümeye alıştırmak kâbil olamayacağı gibi, dâima dersleri sadece dinleyip anlamaya mecbur etmek sûretiyle muhâkemeye ve keşfe alıştırmak da kâbil olamaz.

Çocukların dersler hakkında pek ehemmiyetli olan bu esas, büyüklerin mütâlaaları hakkında da pek ehemmiyetlidir: Zihinlerini bihakkın terbiye etmek, muhâkemelerini bihakkın kuvvetlendirmek isteyenler, kitap mütâlaasıyla iktifâ etmemeli; bir taraftan da bu mütâlaalarının neticelerini nefislerinde ve muhitlerinde tahkik ve tatbik gayret etmeli, bir taraftan da kitap şunu bizzat mütâlaa etmeye, muhitlerini bizzat tetkik etmeye, müteyakkız bir nazarla görüp açık bir zihin ile düşünmeye çalışmalıdır.

İngiliz terbiyeshinasından “Blaque” kitapların zihine olan hizmetini, teleskop ve mikroskopların göze olan hizmetlerine teşbih etmiştir: Nasıl teleskop ve mikroskop gözün iktidar ve nüfuzunu çoğaltır –doğrudan doğruya göremeyeceği şeyleri görmesine vesâtet eder [208] ise, kitaplar dahi böylece zihnin iktidar ve nüfuzunu çoğaltır– doğrudan doğruya göremeyeceği ve düşünemeyeceği hakikatleri görüp düşünmesine sebep olur. Fakat nasıl bir gözün her şeyi teleskop ve mikroskop vâsıtasıyla görmesi –hiçbir şeyi doğrudan doğruya göremeyecek bir hale gelmesi– büyük bir hüsrân ve felâket teşkil ederse, zihnin her şeyi kitaplardan öğrenmesi –hiçbir şeyi doğrudan doğruya müşahade ve keşfedememesi– de öylece bir hüsrân ve felâket teşkil eder: Eşyâya dâima mikroskop arkasından bakan –ve bu meşguliyetin zararlarını izâle için doğrudan doğruya rü’yet idmanları yapmayan –müdekkiklerin gözleri körleştiği gibi, hakâyıkı dâima kitaplar arasından gören ve mütâlaa-i kütüb meşguliyetini tetkîk-i muhit meşguliyeti ile tevâzün ettirmeyen kimselerin zihinleri de körleşir.

Hülâsa: 1- İki fikir arasında bir münâsebet tasavvur ve tasdik edilmesine “hüküm” denilir. Bir hükmü teşkil eden fikirlerin birincisine “mahkûmun aleyh”, ikincisine “mahkûmun bih” ismi verilir. Her hüküm bir cümle ile ifâde olunur. Mahkûmun bihi ifâde eden kelimeye “müsnedun ileyh”, mahkûmun aleyhi ifâde eden kelimeye “müsned”, nisbeti bildiren kelimeye de “râbıta” ismi verilir. 2- Malûmat hükümlerden ibârettir: Fikirler –bir hükme dâhil olmadıkça– bir ilim tazammun etmezler; ilim ancak hüküm ile hâsıl olur. Itulâ, tahattur, tecrid,

tâmin gibi ameliyat-ı zihniye dahi birer hüküm tazammun ederler. 3- Hükümler, izhar etdikleri münâsebetin nevine göre “icâbî, selbî”, mahkûmun cinsine göre “müfred, cüz’î, küllî”, fikirlerin teşekkülünü müteâkip vehleten teessüs edip etmemelerine –delile muhtaç olup olmamalarına – göre “bedâhi veya iyânî ve istidlâlî” namı ile tevsim ve tavsif olunurlar. 4- Zihinde mâlûm hükümlerden meçhul hükümlere intikal yolunda vukûa gelen ameliyata “muhâkeme” ismi verilir. Bir muhâkeme, alelâde üç hükmün teselsülünden [209] husule gelir; bu üç hüküm, üç fikrin ikişer ikişer münâsebetini izhar eder; fikirlerden birisi diğer ikisi arasında hatt-ı vâsıl hizmeti görür. 5- Muhâkeme, hayat-ı fikriyenin ruhu gibidir. Mâlûmlardan meçhullerin keşfedilmesi bir dava veya iddianın ispat olunması, bir hâdisenin esbab ve kavânininin tâyin ve izhar edilmesi hep muhâkeme sayesinde vukûa gelir. 6- Muhâkeme esnasında zihin başlıca iki tarik takip eder: İstikrâ, istintac istikrâ müfred ve cüz’î hükümlerden küllî hükümlere, istintac ise bilakis küllî hükümlerden cüz’î veya müfred hükümlere intikaldir. Bunlardan başka bir tarz-ı muhâkeme daha vardır: Kıyas, bu tarz-ı muhâkeme bir şey hakkındaki hükmün onun müşâbihlerine teşmil edilmesinden ibârettir; mamâfih –tetkik ve tahlil edilince görülüyor ki– bir istikrâ ile bir istidlâlînin teâkubu mesâbesindedir. 7- Terbiye-i fikriyenin gâye-i maksadı zihni hatalı hükümlerden masun bırakmak ve isâbetli hükümlere sahip etmektir. Bunun için en evvel zihni iyânî ve bedâhi hükümlerle techiz etmeli, bunun için de vâzıh fikirler teşekkülünü temine çalışmalıdır. Mamâfih zihni bu kabil iyânî hükümlerle iktifâ ettirmeyerek bunlardan istidlâlî hükümler istihracına da merak ettirmelidir. İstidlâlî hükümlerin hakikate muvâfakatını temin için, her hükmü tahkike merak etmek, müspet olmayan hükümler üzerine binâ-yı muhakemeden tevakkî eylemek ve dâima doğru ve mantıkî muhâkemeler yürütmek itiyadlarını hâsıl etmeli. 8- Turûk-ı muhakemeden her birinin bir sûretle za’fı, kusuru vardır: İstidlâl gayri müsbet bir hüküm üzerine, istikrâ gayri kâfi miktarda hükümler üzerine bina edildiği vakit hataya sâik olur. Onun için bir muhâkemenin neticesine bağlanıp kalmayarak bunun isâbet ve adem-i isâbetini tahkik etmek –daha iyi bir tâbir ile muhâkematı, tecârüb ve müşâhedat ile kontrol eylemek– lâzımdır. 9- Muhâkeme kâbiliyeti, mümârese ve idman ile tenemmî eder. Riyaziyat dersleri istidlâl, tabîyyat ve eşyâ dersleri istikrâ idmanları teşkil eder; lisan dersleri ise her iki nokta-i nazardan [210] kıymetli birer idman gibi telakkî olunabilir. Fakat bu derslerin –ve alelumum tedrisatın– muhâkemeye hizmet ve tesirini temin için öğretilecek hakikatleri doğrudan doğruya söyleyerek –imkân müsait olduğu kadar– çocuklara keşfettirmeye çalışmak, etfali –hep takliden ve tekraren değil– arada sırada bizzat ve re’sen muhâkemeler yapmaya, hakikatler keşfetmeye alıştırmak lâzımdır. [211]

IX. Akıl ve Mantık

1- Bu muhtelif ameliyat ve bilhassa muhâkemat esnasında, zihnimizi mahsusat ve hakikiyattan uzaklaştırmaya –onların seviyesinden yükseklerle çıkarmaya– muvaffak oluyoruz: Bütün muhîtatımız ve onlardan olan bütün teessüratımız daima müfred, mahdud ve nisbî olduğu halde, biz zihnimizle umûmî, gayri mahdud, mutlak şeyler –haller ve münâsebetler– idrak ve tasavvur ediyoruz. Hâdisatın kanunlarını, sebeplerini idrak ediyor, zihnimizi mutlakiyet, nâmütenâhiyet, hakikat fikirlerine kadar is’âd eyliyoruz. Bu yüksek –umûmî ve mutlak– idrakat ve tasavvurat “*akl*” vasıfla tavsif edilmekte ve bu idrakat ve tasavvurata olan kâbiliyet ve meleke dahi “*akıl*” namı ile yâd olunmaktadır.

Bu meleke, şimdiye kadar bahs ve tafsil ettiğimiz muhtelif kâbiliyetlerin zübdesinden başka bir şey midir? Bu idrakat ve tasavvuratta şimdiye kadar bahsolunan ameliyyat-ı zihniyedekinden başka bir halin, bir hâdisenin dahl ve tesiri var mıdır? [212]

Bunu anlamak için, muhâkematımızı, daha derin bir sûrette tahlil eylemeliyiz:

2- Muhâkemelerimizi, nâfiz bir nazarla tahlil ve tetkik edersek hepsinde birkaç hükm-i esâsinin –birkaç kanaat-ı esâsiyenin– dahl ve tesiri olduğunu görürüz:

Kırda gezerken tesâdüf ettiğimiz bir fidan yaprakları arasında kırmızı ve tatlı bir meyve görünce, o cinsten olan fidanların hepsinde böyle meyveler bulunduğuna hüküm veririz; bir demir çubuğun birkaç defa ısındığı vakit inbisat ettiğini görünce, her demirin her ısınışında inbisat edeceğine hükmederiz. Böyle birkaç müşâhededen umûmî ve mutlak bir netice çıkarırken, şüphe yok ki, şöyle hüküm ve kanaatin tesirine tebaiyet etmiş oluruz: Aynı şerâit aynı neticeyi hâsıl eder. Tâbir-i âharla: Hâdisatta sâbit bir tertip vardır.

Bütün muhâkemat-ı istikrâiyemizde de aynı hali görür, aynı hüküm ve kanaatin dahl ve tesirini müşahede ederiz.

Gerçi biz bu hüküm ve kanaati muhâkemelerimiz esnasında sarâhaten zikir ve izhar etmeyiz, hatta ekseriya ondan bihaber bile kalırız; fakat şüphe yok ki zımnen bu hüküm ve kanaate tebaiyet ederiz: Zihnimizde öyle bir hüküm ve kanaat olmasaydı, muhâkemat-ı istikrâiyeyi [213] temelsiz, çürük, mantıksız addetmek, hiçbir hükm-i istikrâiyeye kâni olmamak hiçbir hüküm-i külliye inanmamak, hükümlerde ittulâatın hâricine çıkamamak lâzım gelirdi.

Muhâkemat-ı istidlâliyemizi de tahlil edersek onlarda da böyle birkaç hüküm ve kanaat-ı esâsiyenin dahl ve tesiri olduğunu görürüz: “Bir şey ya vardır, ya yok-

tur.”; “İki mütenâkız şeyden biri doğru olursa öbürü mutlaka yanlış demektir.”, “İki şey bir şeye müsâvî olursa birbirine de müsâvî olur.” gerçi biz muhâkemelerimiz esnasında bu kanaatleri de sarâhaten derpiş etmeyiz; fakat herhalde onların tesirine tebaiyet eder, onlar üzerine binâyı muhâkeme eyleriz. Eğer bizde bu kanaatler olmasaydı, muhâkemat-ı istidlâliye dahi istinatgâhsız kalır, vücud bulamazdı.

Muhâkemelerimizde dâima tesirini gösteren bu kanaatler, ilm-i hukuktaki ahkâm-ı esasiyeye teşbih olunabilir: Kavanîn-i âdiyede bu ahkâm-ı esasiye mezkûr değildir, fakat bu kavânin o ahkâm-ı esâsiyeye göre müretteptir; bu kavâninin hikmet-i esasiyesi işte o ahkâmdır.

Onun için yukarıda zikrolunan hüküm ve kanaatler muhâkemelerimizin kavanîn-i esâsiyesi gibi telakkî olunabilir.

Almanya meşâhir-i hukemâsından *Leibniz*, bunların muhâkematımızda [214] harekât-ı zihniyemizde –ki tesirini, adalat ve âsâbımızın ef’âlimizde– harekât-ı bedeniymizde –ki tesirine teşbih etmiştir. Biz nasıl adalat ve âsâb sayesinde hareket eder ve fakat onların faâliyetinden bihaber kalırsak, tıpkı bunun gibi, bu esas-ı kanaat ve hükümler sayesinde muhâkeme yapar ve fakat bunların dahl ve tesirinden bihaber kalırız.

3- Muhâkematımızın mebnâ aleyhi ve istinadgâhı olan bu hüküm ve kanaatler umûmî ve ibtidâidir. Bunlardan âzâde olan –bunları münkir bulunan– hiçbir zihin yoktur. En vahşi ve ibtidâî insanlar bile bunlara tevfikân muhâkeme yürütür, bunlara tebean istidlâlatta bulunur. Bu kanaatlerden mahrûmiyet, bu hükümlerin hilâfına kanaat “cinnet”ten, “fıkdân-ı akıl”dan, “ihtilâl-i şuur”dan başka bir sıfatla tavsif olunamaz.

Bu kanaatlar, çocuklarda bile pek çabuk teessüs ve tezâhür eder; iki üç yaşındaki çocukların basit, ibtidâî ve mahdud olan muhâkemelerinde bile bu kanaatlerin tesirleri kemal-i vuzuh ile görülür.

Onun için, bu hüküm ve kanaatler, zihnin *hakâyık-ı ibtidâiyesi*, aklın *sevâik-i tabî’iyye*si gibi telakkî olunabilir.

4- Bu hüküm ve kanaatler, bu sûretle ibtidâî ve tabîi olduğu [215] için terbiyenin bu bâbda bir şey yapmasına hâcet yok gibi görünür. Filvâki mürebbî –terbiye-i fikriye hususunda– evvel-be-evvel, bu hakâyık-ı ibtidâiye ve sevaik-i tabîiye ile değil, bunlar üzerine ve bunlar vâsıtasıyla yapılacak ameliyat-ı zihniye ile iştigal etmek mecbûriyetinde bulunur; mamâfih bununla vazifesini ikmal etmiş olmaz. Bu hüküm ve kanaatler alelâde zimnî ve gayri sarîh olurlar; yalnız tahlil ve tetkik

neticesinde tezâhür ve tebârüz eder, nazar-ı idrake çarparlar. Bunların böyle müdrek ve bâriz bir hale gelmesi, muhâkematın daha emin, daha vâzıh daha seri bir sûrette ilerlemesine sebep olur. Demek ki bunların bâriz ve müdrek bir hale getirilmesi hem mümkün ve hem de lâzımdır.

Bunun için mürebbîler, etfale muhâkeme yaptırırken, tadrîcen bu muhâkemelerini tahlil ettirmeli, bunların istinat ettiği ahkâm-ı esasiyeyi, tazammun ettiği hakâyık-ı ibtidâiyeyi izhar ve ifâde ettirmelidir.

Tabîyyat dersleri “nizam, kanun, sebebiyet” esaslarını, “aynı şerâitin aynı neticeleri tevlid ettiği”, “her şeyin bir sebebi olduğu” kanaatlerini takviyeye medâr olur; riyaziyyat dersleri ise bilhassa muhâkemat-ı istintaciyeye esas olan hakâyık-ı ibtidâiyenin tezâhürünü ve muhâkematın bunlarla bâriz ve bâhir bir sûrette tenevvürünü temine hizmet eder.

5- Zihnimizin meyelânat-ı tabîyesinden biri de bazı hükümleri [216] kabul, bazı hükümleri reddetmek –hükümleri hata ve sevap veya hak ve bâtil namı ile tefrik eylemek– dir. Bu meyelân-ı aklî “mantık” namı ile yâd olunmaktadır.

Bu meyelânın kavâid ve kavânini, yukarıda zikri geçen hakâyık-ı ibtidâiyenin netâ-yic-i tabîye ve zarûrîyesindendir; bu kavâid ve kavânini tahkik zabt ve tedvin edilmiş ve “ilm-i mantık” namında bir ilmin mevzuunu teşkil etmiştir.

Bu ilmin tedrisi, terbiye-i fikriye için lâzım ve müfid midir?

Şüphe yok ki, mantık bilmek doğru muhâkeme etmeyi temin etmez; ilim başka, amel başkadır; mantık bilmediği halde mantukî⁷ muhâkemeler yapan, bilakis mantık bildiği halde mantık[sız] muhâkemeler yürüten kimseler nâdir değildir; muhâkematın mantukî olmasını temin için, mantık kavâidini öğretmek değil, mantukî muhâkeme yürütmek itiyadını hâsıl etmek lâzımdır. Fakat ilim –bilhassa vâzıh ve sarıh olduğu vakit– amel üzerine icrâ-yı tesirden hâlî kalmaz; bir adamın mantık bildiği takdirdeki muhâkemeleri, bilmediği takdirdeki muhâkemelerinden herhalde daha emin olur. Onun için kavâid-i mantukiyenin tedrisi herhalde fâide-bahşır.

Şu kadar var ki bu kavâidi, tahsil-i ibtidâî sırasında [217] –mekâtib-i ibtidâiye ve rüşdiyede –nazarî olarak tedris ve tâlim etmemeli; amelî olarak teşkil ve telkîn eylemelidir. Bu, o kadar müşkil bir şey değildir. İsticablar esnasında alınan cevapların sadece doğru olup olmadığını söylemekle iktifâ edilmez de, tarz-ı

.....

⁷ Burada sehven kullanılan “mantıksız” kelimesi cümlemin akışını bozduğu için çıkarılmıştır. (ç.n.)

muhâkemeleri ve sebep-i hükümleri kendilerine izah ve ifâde ettirilirse ve bu muhâkemede bir mantıksızlık görüldüğü vakit bu cihet onların nazar-ı dikkatlerine çarpacak bir sûrette teşrih olunursa ve bu hususta her fırsattan istifâde olunmakla beraber gâyet tedricî sûrette ilerletir –ve bir istilâh zikrinden tevakkî olunur– sa etfalın, yavaş yavaş, farkında bile olmaksızın, bir ilim tarzında teder-rüs etmeksizin, mantık kavâid-i esâsiyesini öğrenmesi temin edilmiş olur.

Müstakil bir ders sûretinde mantık, ancak idâdî tahsili nihâyetlerinde öğretilir.

Yukarıda ispât olunduğu vechile: Nasıl harekât-ı bedeniye adalat ve âsâb saye-sinde vukua geliyorsa, muhâkemat-ı zihniyede hakâyık-ı evveliye ve kavânin-i mantıkiye tebaiyetle cereyan ediyor. Bu hale göre denilebilir ki çocukları muhâ-kemeye alıştırmak için mantık öğretmeye kalkışmak, yürümeye alıştırmak için hareket nazariyatını öğretmeye çalışmak gibi olur. Fakat jimnastik –canbazlık– yapmak, bunlarda terakkî [218] ve muvaffakiyet göstermek için hareket nazariyatını kısmen veya tamamen öğrenmek lâzım olduğu gibi, tefekküratta terakkî ve muvaffakiyet göstermek, taharrîyat ve tetkikatta bulunmak için mantık kavâidini bilmek lâzım gelir.

Hülâsa: 1- Bütün muhitatımız ve onlardan olan bütün teessüratımız müfred, mahdud ve nispi olduğu halde biz, umûmî, gayri mahdud, mutlak şeyler idrak ve tasavvur ediyoruz. Böyle yüksek, umûmî ve mutlak tasavvurata olan kâbiliyet “akıl” namı ile yâd edilmektedir. 2- Muhâkemat-ı istikrâiyemizde “Aynı şerâit aynı neticeyi hâsıl eder.”, tâbiri âhârla: “Hâdisatta sâbit bir tertip ve nizam vardır.”, muhâkemat-ı istidlâliyemiz de ise “Bir şey ya vardır, ya yoktur.”, “İki nakizdan birisi doğru olursa öbürü yanlış olur.” gibi birkaç hüküm ve kanaatin dahl ve tesiri vardır. Bu hüküm ve kanaatlerin muhâkemelerimizde tesiri harekâtta adalat ve âsâbın tesiri gibidir. Sarâhaten görünmez, fakat fiilen icrâ-yı tesir ederler. 3- Muhâkematımızın mebnâ aleyhi olan bu “hüküm ve kanaatler”, umûmî ve ibtidâidir. Bunlardan mahrûmiyet, bunların hilâfına kanaat “fikdân-ı akıl ve ihlâl-i şuur”dan başka bir vasf ile tavsif olunamaz. Onun için bunlar zihnin hakâyık-ı ibtidâiyesi, aklın sevâik-i tabiyesi gibi telakkî olunabilir. 4- Bu hüküm ve kanaatler alelâde zımnî ve gayri sarîh olurlarsa da tahlil ve tetkik neticesinde tezâhür ve tebârüz ederek nazar-ı idraka çarpabilir; bunların böyle müdrek bir hale gelmesi muhâkemelerde daha emin ve seri tesirler [219] yapmalarına sebep olur. Onun için bu hakâyık-ı ibtidâiyeyle etfale izhar ve ifâde ettirmek lâzımdır. 5- Bazı hükümleri kabul ve bazı hükümleri red yolundaki meyelân-ı aklî “mantık” namıyla yâd olunuyor; bu meyelânın kavâidi “ilm-i mantık”ın mevzuudur. Muhâkematın mantıkî olmasını temin için ilm-i mantık öğretmeye değil, mantıkî

muhâkeme itiyadı hâsıl etmeye çalışmalıdır. Çocukları muhâkemeye alıştırmak için mantık öğretmeye kalkışmak, yürütmek için hareket nazariyatını tefhîme çalışmak gibi olur. [220]

X. Lisan ve Nutuk

1- Zihninizde husule gelen fikir ve ıtlûlâları evzâmımız, yazılarımız ve sözlerimiz vâsıtasıyla izhar ve ifâde ederiz.

Bu *vesâit-i ifâdenin* hepsi esasen bir takım işârat-ı itibârîden başka bir şey değildir; meramı izhar ve ifâdeye hizmet eden baş, sîmâ ve [e]lin evzâi birtakım işârat-ı harekiyye demek olduğu gibi sözler birtakım işârat-ı savtiye, yazılar dahi birtakım işârat-ı tahrîriye demektir. Telgraf ve nota işâret ve çizgileri dahi bu son takım vesâit-i ifâde cümlesindendir.

Bütün bu işâretler zihninizde birer fikir ile müterâbıttır. Bir sûrette ki her işâret medlûlü olan fikri ve her fikir de mukâbili olan işâratı ihtar etmektedir. Onun için biz bu işâretlerden birini gördüğümüz veya işittiğimiz vakit derhal –ona merbut olan, onun manâsını teşkil eden– fikri hatırlıyor ve bilmukâbele [221] bu fikri izhar etmek istediğimiz vakit ona merbut olan işâreti yapıyor; bu sûretle, bu işâretler vâsıtasıyla fikirlerimizi ebnâ-yı nev’imize tefhîm ve tebliğ ve bilakis onların fikirlerini tefehhüm ve tebliğ velhâsıl ebnâ-yı nev’imizle mükâleme ve muhâbereye muvaffak oluyoruz.

2- Bu vesâit-i ifâde arasında en ehemmiyetli olanı *lisandır*. Çünkü işârat-ı harekiyenin miktarı mahduttur, bâhusus bunların efkâr-ı mücerrede ve külliyeyi ifâde etmesi –onlara tercüman olması– gayri kâbildir; işârat-ı tahrîriye, gerçi pek çok ve pek mükemmeldir, şu kadar var ki onlar esasen doğrudan doğruya fikirlerin değil, kelimelerin –lisanın– işâretleridir. Bu sebeple, efkârın asıl vâsita-i tebliğ ve tebellüğü, bâtuniyatın asıl vâsita-i ifâdesi *lisandır*.

3- Lisanın ehemmiyeti bundan da ibâret değildir: Lisan fikirleri ifâde ve tebliğ hizmet ettikten başka tespit ve tavzihe, tahlil ve tevsîa velhâsıl nev’anmâ teşkile dahi hizmet eylemektedir:

Filvâki, fikirler birer hüzmeye ihtisâs ve ıtlûâattan başka bir şey değildir: Kelimeler bu huzmeler için bir bağ, bir râbıta teşkil eder; onlara birer şahsiyet vermeye hizmet eyler, her kelime bize yalnız bir ihtisâs ve ıtlûâi değil, bir fikir teşkil eden bir kütle-i ihtisâs ve ıtlûâatı ihtar eder ve bunları birbirini müteakiben değil, bir arada, bir huzme-i vâhîde halinde olarak, birden ihtar eder. [222]

Kelimelerin bu hizmeti bilhassa efkâr-ı mücerrede ve küllîye itibârı ile pek ehemmiyetlidir: Efkar-ı müşahhasayı teşkil eden ıtlâat huzmelerinin hâricte şahsî ve münferid mukâbilleri mevcut olduğu için –ve zihnimizde şahsî bir hayalleri uyanabildiği için– onlar doğrudan doğruya muhâfaza-i şahsiyet edebilirler; fakat efkâr-ı mücerrede ve küllîyeyi teşkil eden ıtlâat huzmelerinin hâricte şahsî ve münferid mukâbilleri mevcut olmadığı için –doğrudan doğruya muhâfaza-i şahsiyet edemezler. Bu fikirlere şahsiyet veren, bunların anâsırını birbirine râbıta ederek kendilerini bir şey haline getiren, hep isimler ve kelimelerdir. Eğer efkâr-ı mücerrede ve küllîye, zihnimizde –teşekkül ettikten sonra– birer kelimeye irtibat etmeseydi, saha-i idrakten çekilir çekilmez anâsırlarına ayrılarak dağılır, o hal ve hey’etlerinde ne hıfz ve ne de tahattur olunabilirdi ve biz, bu tarz fikirleri, her defasında yeniden teşkil etmeye mecbur olurduk. Efkar-ı mücerrede ve küllîyeye sâbit bir şekil ve şahsiyet veren, onların zihinde hıfz olunabilmesini temin eden, velhâsıl onları tespit eyleyen şey, lisanıdır.

Demek ki: *Lisan ıtlâatı rabt ve efkârı tespit eder.*

Bundan başka zihnimizde tecellî eden hâlat-ı bâtniye esasen karışık ve mûdildir, biz onları ifâde için muhtelif kısımlara ayırmaya, her kısım için ayrı birer kelime kullanmaya, velhâsıl [223] onları tahlil ve tasnif etmeye mecbur oluruz. Bu tahlil, efkâr ve ıtlâmızın vuzuh kazanmasına da sebep olur.

Demek ki: *Lisan efkârı tahlil ve tavzih eder.*

Efkârın lisan sayesinde tahlil ve tespit edilmesi, bir şekil-i mahsus alması, çok tevessû ve teâlî eylemesine sebep olur: Biz fikirlerimize bir defa lisan sayesinde bir şahsiyet ve mahsusiye verdikten sonra onları birer ıtlâ-ı hâricî gibi telakkî etmeye, onlarda da tecrid ve tâmim yapmaya ve böyle gittikçe daha mücerret ve daha küllî fikirler edinmeye muvaffak oluruz. Bizde lisan olmasaydı, pek mücerret ve pek küllî fikirler teşekkül bile edemez, zihnimiz idrakat-ı mücerrede ve âliyye kadar kâbil değil yükselemezdi.

Demek ki: *Lisan fikrin terakkî ve inkişâfına da çok hizmet eder.*

İşte bu büyük tesirlerden dolayıdır ki, akıl nutuktan gayri kâbil-i infikâk addolunur.

Bir tefekkür esnasında dikkat edersek görürüz ki zihnimizden geçen şeyler, en ziyâde kelimelerdir, efkâr-ı mücerrede ve küllîyeye delâlet eden birtakım kelimelerin ya *hayal-i sem’î* veyahut *hayal-i basarî*sidir; muhâkemamız doğrudan doğruya fikirler üzerine değil, bunları ifâde eden lafızlar üzerine cereyan etmektedir. Bir silsile-i muhâkeme, [224] hakikat-i halde bir silsile-i kazâyâdan, bir silsile-i

kelimattan teşekkül etmekte ve alelâde bu silsilenin yalnız mebde ve müntehâsı hakiki bir fikir halinde tecellî etmektedir: Nasıl bir hesap meselesini halletmek için, meseledeki eşyanın miktarını rakam ile ifâde ettikten sonra ameliyatı bu rakamlar üzerine yürütür ve en nihâyet çıkan rakamları mekâdire ircâ ederse, tıpkı bunun gibi tefekkür ve muhâkeme esnasında da fikirleri birer kelime, hükümleri birer cümle ile ifâde eder, muhâkemeleri bu kelime ve cümleler üzerine yürütür ve yalnız nihâyette elde ettiğimiz hükmü hakîkate ircâ ederiz.

Nutuk ve kelâm, bu sûretle, akıl ve fikri hazırlayacağı gibi, bilmukâbele, akıl ve fikir tarafından da hazırlanır; çünkü bir şey söylemek tabiidir ki, evvelâ onu düşünmeye tevakkuf eder.

Bundan dolayıdır ki: “Düşünmek, kendi kendine derûnen söylenmek, söylemek de başkaları önünde cehren düşünmektir.” deniliyor.

4- Lisan, akla ettiği bu büyük hizmetlere mukâbil bazı zararlar dahi îrâs eyler:

Filvâki kelimelerin fikirlere verdiği mahsusiyet ve şahsiyet-i zihniye bazan o kadar şiddet kesbeder ki, bu şahsiyetin tamamen hakiki ve hâricî olduğu zan ve zehabını tevlid eyler: Mücerredatın müşahhasat ile karıştırılması, onlar gibi mevcut zannolunması, [225] bilhassa isimler ve kelimeler ile mahsusiyet kesbetmesinden neşet eyler.

Bundan başka, muhâkeme ve mülâhazalar, –fikirler yerine– kelimeler üzerine yürütülürken, bazan zihin o kadar dolar ki bu kelimelerin fikirler ile râbitasını farketmemeye başlar ve hatta bazan bu râbitanın çözüldüğünden bile bihaber kalır. Filvâki bazı kimselerin lisanları ile fikirleri birbirinden büsbütün müstakillen hareketler yapan birer mekânizmaya benzetilebilir: Onların delillerinden çıkan, zihinlerinden geçen kelimelerin kısm-ı âzamı hiç bir fikir îkaz etmeden, hiç bir silsile-i efkârı tahrik eylemeden tevâlî edip gider. Ve bütün makineler bir mile merbut kayışlar vâsıtasıyla dönen bir fabrikanın en mühim makinelerinden birinin kayışı koparak mili ve diğer makineleri boş yere dönüp durduğu vakit bunların velvele-i hareketi fabrikanın işlemekte olduğu vehmini verdiği gibi, çok vakit insanların ağızlarından çıkan ve zihinlerinden geçen elfazın tumturak ve velvelesi de akıllarının işlemekte olduğu vehmini hâsıl eder, yalnız muhataplarının değil hatta kendilerinin bile aldanmalarına sebebiyet verir. Kendileri de muhatapları da, kelime makineleri ile fikir makineleri arasında kayış bulunmadığının farkında olmaz, kelime makinesinin faâliyet ve hareketi karşısında –fikir makinesinin sükûn ve atâletinden bihaber kalarak– gaşyolurlar.

5- Lisanın bu fâide ve zararları, terbiye-i fikriye hususunda [226] lisana ait olarak takip edilmesi lâzım gelen gayeyi kemal ve vuzuh ile gösterir: Etfalde lisanın servet ve mükemmeliyetini temine çok çalışmalı, fakat bunların fikirleri ile olan merbûtiyetlerinin gevşemesine –fikirlere merbut olmayarak teâkub ve tevâli edebilmesine– mâni olmalıdır. Lisani öyle bir hale getirmelidir ki ağızdan çıkan her söz zihinde uyanan bir fikre tevâfuk etmeli, kulağa çarpan her kelime zihinde hemen manâsı olan fikri uyandırmalı, zihne tevarüd eden her fikir de hemen onu ifâde edecek kelimeyi ihtar ve telaffuz ettirmelidir. Bu, ancak etfale kelimeleri vâzıh fikirlere merbûtan öğretmek ve tekellüm mümâreselerini müteemilâne bir sûrette yaptırmak ile temin olunabilir.

6- Çocuklar, evvelâ kendileri bir lisan uydurur, birtakım kelimeler ihtirâ ve istîmal ederler: İbtidâ hep mihânîkî bir sûrette sesler çıkara çıkara, bazı muayyen tesirat altında muayyen tarzda sesler çıkarmaya başlar, kendilerini pek alâkadar eden bazı eşyâyı, kendi eserleri olan birtakım kelimeler ile işaret ederler; “buva”, “mama” kelimeleri ile küçük çocukların yalnız anneleri ve yakın ailesi efradı tarafından anlaşılan bazı bunlara mümâsil kelimeler, bu kabildendir.

Çocuklar bundan sonra, etrafındakilerin lisanını taklide başlar, bu lisanın kelimatını –tedricen, kendilerini en ziyâde alâkadar [227] edenlerden başlayarak– öğrenirler. Fakat bu taklitte birdenbire muvaffakiyet ve mükemmeliyet gösteremezler: Bazı esvâtı, –bilhassa esvât-ı hulkûmiye ve lisanıyeyi –hiç çıkaramaz, bazı esvâtı ancak mûtadımız olandan iyice farklı bir şekilde çıkarır, bu sebeple bunlardan müteşekkıl olan kelimelerin şeklen tebeddül ve teğayyür eylesine bâdî olurlar. Vakit geçtikçe, bu farklar ve noksanlar zâil olmaya, çocukların lisani büyüklerin lisanına yaklaşmaya başlar ve lisan bu sûretle tekemmül eder.

Etfalin –lisanında, bu sûretle şekil itibârı ile– bir husûsiyet olduğu gibi manâ itibârıyla de bir husûsiyet vardır: Herkes bilir ki, çocuklar “baba” demeye çabuk alışır; fakat babalarına müşâbih olarak tesâdüf ettikleri insanlara da –meselâ babaları sarıklı ise bütün sarıklılara da, babaları gözlüklü ise bütün gözlüklülere de– “baba” derler. Demek ki bu kelimeyi bizde mûtad ve müteber olana manâdan pek farklı bir manâda istîmal ederler. Bütün öğrendikleri kelimelerde de öyle yapar, onları bizimkinden az çok farklı bir manâda kullanırlar.

Bu hal, pek tabiidir: Çünkü etfalin zihinlerinde daha esasen bizim zihnimizdeki gibi mücerret ve küllî fikirler teşekkül etmemiştir; teşekkül edenlerin hududu, şümul ve ihtivâsı da henüz bizde olduğu tarzda taayyün eylememiştir. Halbuki lisanımızdaki [228] kelimatın hepsinin manâları, mücerret ve küllîdir. Çocuklar zihinlerinde teşekkül eden nâkıs ve nâtamam fikirleri bizim kelimelerimizle ifâde

etmeye mecbur oldukları için onları bizim mütadımız olandan başka manâlar-da kullanmış olurlar. Çocukların fikirleri teşekkül ve tekemmül ettikçe, onların lisanları ile bizim lisanımız arasında manâ itibârı ile olan fark da tenâkus eder ve nihâyet zâil olur: Onların fikirlerinin şümül ve ihtivâsı bizim fikirlerinkine takarrub ettikçe, kelimeleri de bizim kelimelerin manâsına takarrub eder.

7- Lisân-ı etfalın bu tarz-ı tekâmülü, mürebbilerin nazar-ı dikkatinden bir an bile dûr kalmamalıdır:

Etfal, lisanı taklid ile öğrendikleri için ne kadar güzel, ne kadar selis ve fasih nümûneler karşısında bulunurlarsa o kadar selis ve fasih bir lisana sahip olurlar. Bunun için etfalın *muhit-i lisanîyesine* çok ehemmiyet vermek, onları büsbütün kaba dilli hatta yanlış lisanlı –dadıların ellerine bırakmadan tevakkî eylemek lâzım gelir. Çocuklara selis ve mûtenâ bir lisan ile hitap etmek ve ettirmek, onlarda lisanın tekâmülüne hizmetin şart-ı esasiyesidir. Halbuki ekseriya ebeveyn buna tamamiyle mâkûs bir hatt-ı hareket takip ederler: Evlatlarının tûlâne telaffuzlarına, kelimatın şekillerine verdikleri husûsiyetlere, o kadar meclûb olurlar ki onlara o tarzda hitap eder ve onları –mahzâ dinleyip hoşlanmak için– [229] münâsebetli münâsebetsiz vakitlerde –o tarz telaffuz ve tekellümü tekrara sevk ve teşvik eylerler. Her hatayı, her tahrifi karşılayan “sevsinler”, “kurban olayım” “Allah bağışlasın” hitapları bittab’ tesirsiz kalmaz ve lisan-ı etfalın şeklen tekemmülünü sekte ve tehire uğratar. Bu hatt-ı hareketten inhiraf edilir de, çocuklara doğru bir lisan ile hitap etmeye itinâ olunursa lisanlarının – çok daha çabuk doğru ve dürüst bir hale gelmesi temin edilmiş olur.

Bundan başka etfalın ağızlarından çıkan kelimelerin şekli-zâhirîsine de aldanmamalı, manâsını tetkike itinâ eylemelidir: Etfalin ağızlarından, bizim kullandığımız kelimeleri –bâhusus bizim kullandığımız makamlarda –işitince, onların öğrenilmiş ve anlaşılmış olduğuna zâhib olur, bu netice karşısında memnun ve müsterih kalırız. Bir çocuğun “vatan için canım fedâ”, “yaşasın hürriyet” dediğini işitince sevinir, çocuğun vatan ve hürriyet fikirlerine mâlik olduğu vehmine düşer, bu kelimelerin onların zihninde pek mahdud bir manâyı hâiz olduğunu ve belki de hakiki denilebilecek bir manâdan mahrum bulunduğunu fark bile etmeyiz.

Bu hal, bilhassa mektep derslerinde pek büyük bir ehemmiyeti hâizdir: Dersler esnasında etfale o kadar şeylerden bahsedilir, [230] o kadar yeni kelimeler öğretilir ki ekseriya talebe onları temsil edemeden –manâlarına intikal eylemeden– ezberlemeye mecbur olur. Tetkik edilirse görülür ki, bu kelimeler etfalın zihninde bir manâyı hâiz değildir; bunlar boş sandıklar gibidir ve dersler zihn-i

tullâba böyle boş –fikirleri gayri hâvî– sandıkları yığmaktan başka bir şey yapmamıştır. Muallimler bu mühim esası nazar-ı dikkatten bir an bile dûr tutmamalı; kelimelerin şekli-zâhîrîsine aldanmayarak manâ-yı zihnîlerini tetkike –boş olup olmadıklarını tahkike itinâ etmeli. ve zihn-i tullâbın boş kelimelerle dolmasına meydan bırakmamak için, mücerred ve küllî fikirleri, zihinde tevliid ve teşkil etmedikçe bunlara delâlet edecek kelimeleri öğretmekten tevakkî eylemelidir: Bir kelimeyi öğretmek istendiği vakit evvelâ onun delâlet edeceği fikri tevliid ve telkin etmeye çalışmalı, lisan ve eşyâ derslerini birbirine sıkı sıkı raptetmeli, bir “eşyâ ve kelimat” dersi vücuda getirmelidir.

8- Kelimeleri manâları ile beraber bilmek, nutkun mükemmeliyetini temine kifâyet etmez, bu ciheti temin için başkaca idmanlar yaptırmak, talebeyi muntazam ve serbest söz söylemeye alıştırmak da lâzım gelir; bizde söz söylemekte çekilen müşkilat, ya hiç söz söylememek veya kuru kalabalık sözler ile vakit geçirmek yolundaki itiyadat hep bu yolda idmanların fıkdanından mütevellittir. [231]

Onun için çocukları söz söylemekten ihtirâza mecbur eden tevbihlerden tevakkî etmeli; bilakis kendileri ile muhâvereler ve mükâlemeler yapmalı; mekteplerde çocukları sade fıkralar hikâye etmeye, etraflarında gördükleri şeyleri anlatmaya alıştırmalı ve bütün mükâlemelerin bütün ifâdelerin fasih ve selis bir tarzda cereyanını temin için hatalar ve tâkidler gördükçe tashih ve ihtar etmelidir.

Lisanı, nutku, bihakkın terbiye etmek, aynı zamanda fikri ve aklı da tenmiye etmek demek olduğu cihetle bu temrinlere büyük bir ehemmiyet vermelidir.

Hülâsa: 1- Efkâr ve ittulâatımızı izhar ve tebliğ vesâtet eden işârat-ı ifâdeviye –evzâ ve etvâr, kelimat ve hutut– zihnimizde birer fikir ile murtabittir, bunun için bu işâretler bize fikirleri, fikirler de işâretleri ihtar eder. 2- Bu vesâit-i ifâdenin en ehemmiyetlisi lisandır. Çünkü işârat-ı tahririye çok ise de esasen doğrudan doğruya fikirlerin değil kelimelerin işâretleridir. 3- Lisan, fikirleri ifâde ve tebliğ hizmet ettikten başka nev'anmâ teşkile dahi hizmet eyler. Çünkü ittulâatı rabt ve ihtar, tespit, tahlil ve tavzih eder. Fikrin terakkî ve inkişâfına hizmet eyler. Onun için akıl, nutuktan gayri kâbil-i infikâk addolunuyor, “Düşünmek kendi kendine derunen söylenmek, söylemek de başkaları önünde cehren düşünmektir.” deniliyor. 4- Lisan bu hizmetlerine mukâbil bazı zararlar dahi îrâs eyler: Kelimelerin fikirlere verdiği şahsiyet bazan o kadar şiddet kesbeder ki bunların bir vücut-ı hakiki ve hâriciye hâiz olduğu zan ve zehabını [232] tevliid eder. Bundan başka, muhâkeme ve mülâhazalar fikir yerine kelimeler üzerine yürütülürken bazan zihin o kadar dalar ki bunların fikirler ile râbitasını fark etmemeye başlar. 5- Etfâlde lisanın servet ve mükemmeliyetini temine çok çalışmalı, fakat

bunlar ile fikirler arasında olan merbutiyetlerin gevşemesine mâni olmalıdır. 6- Çocuklar ibtidâ, kendi kendilerine bir lisan uydururlar, sonra etraflarındaki-
lerinin lisanlarını taklide başlarlar. Fakat bu taklitte de birden bire muvaffakiyet
ve mükemmeliyet gösteremezler; kelimelerin şeklini değiştirir manâlarına bile
bir başkalık verirler. Etfalin lisanının gerek şekil ve gerekse manâ itibâriyle bü-
yüklerin lisanına takarrubu, tedricî bir sûretle vukua gelir. 7- Onun için etfalin
muhit-i lisanîyesine ehemmiyet vermeli, kendilerine fasih ve selis bir lisan ile hi-
tap etmeli, kelimelerin şeklinde yaptıkları tahrifatı teşvikten tevakkî eylemelidir.
Bundan başka kelimelerin şekl-i zâhiriyesine de aldanmamalı, manâsını tetkike
itinâ eylemelidir. Billhassa mücerred ve küllî manâlı kelimeleri, ait oldukları fi-
kirleri tevli ve teşkil etmeden evvel, öğretmekten tevakkî etmelidir. 8- Nutkun
mükemmeliyetini temin için mükâleme temrinleri yaptırmalı bu mükâlemeler
esnasında tesâdüf olunacak hataları tashih ettirmelidir. [233]

XI. Dikkat

1- Gözümüzün intibâatı alelâde pek müdil ve mütehavvil olur. Çünkü etrafımız-
daki eşyanın bir çoğu, gözümüze bir anda ve bir arada icrâ-yı tesir eder ve gerek
bu eşyanın hal ve mevkiinde ve gerekse gözümüzün vaz'ında birçok tahavvüller
birbirini vely ve takip eyler.

Böyle mütehavvil ve müdil olan intibâatın zihnimizde hâsıl ettiği ittlâat vâzıh
ve müteayyin olmaz, az çok müphem ve karışık olur. Fakat biz istediğimiz va-
kit, nazarımızı bu eşyâdan birisi üzerine nasb ve tevcih, onun üzerinde tespit
ve tevkîf eder, eğer o şey hareket ediyorsa onu nazarımızla takip eyler, velhâsıl
o şeye *dikkat* eder, bakarız. O zaman onu, diğer şeylerden çok daha büyük bir
vuzûh ve mükemmeliyetle görürüz.

Diğer havassımızın intibaatı da böyle, alelâde mütehavvil ve müdil olur ve bun-
lardan mütevellid ittlâatımız da gayri müteayyin ve müphem kalır. [234] Fakat
biz istediğimiz vakit, zihnimizi bu intibâattan birisi üzerine nasb ve tevcihe ve
onun üzerinde tespit ve tevkîf ederiz, o zaman ondan vâzıh ittlâlar edinmeye
muvaffak oluruz. Etrafımızdaki sesleri dinler; yakınımızdaki eşyâyı tadar, koklar,
yoklar velhâsıl etrafımızdaki eşyanın tesiratına *dikkat* eder ve o zaman onlar hak-
kında daha vâzıh ve daha müteayyin ittlâlar ediniriz.

İttlâat-ı bâtinîyemiz ve bütün ameliyat-ı zihniyemiz dahi alelâde pek mütehav-
vil ve müdil olur: Zihnimizde bir çok ittlâlar, hisler, hâtıralar, hayaller, fikirler,
hükümler birden tecellî ve tevâlî eder; bunların hepsi birbirine geçerek –birbiri

ile karışarak— az çok müphem bir kütle teşkil eyler. Fakat biz, istediğimiz vakit, bunların bir kısmına dikkat eder. Bu kısmı nazar-ı idrakimiz önünde —nev'anmâ— tevkîf eyler, zihnimizi onun üzerinde teksif ve tespit eder, zihnimizle onun tahavvûlatını takip eyler ve bu sayede onu kemal-i vuzûh ile idrake muvaffak oluruz.

Demek oluyor ki biz ıtlâat-ı hâriciye ve bâtuniyemizin —ve ameliyat-ı zihniye— mizin— bazısına dikkat ediyor, bazısına etmiyoruz ve bir ıtlâa veya ameliyeye dikkat ettiğimiz vakit, zihnimizi —nazar-ı idrakimizi— onun üzerinde tekâsûf, temerkûz ve tevakkuf ettirmekten başka bir şey yapmış olmuyoruz. **[235]**

2- Buna mümâsil bir hâdise, çok vakit, irâde ve ihtiyarımızın dahl ve tesiri olmaksızın dahi vukua gelir:

Sokakta giderken pek garip bir şeye —pek gayri muntazar bir vak'a— tesâdüf ettiğimiz vakit irâde ve ihtiyarımıza hâcet kalmaksızın, nazarımızın ona teveccüh —zihnimizin ona dikkat— ettiğini görürüz; bazan ondan yüz çevirmek istediğimiz —onu görmemeye azmettiğimiz— halde bile muvaffak olamaz, zihin ve nazarımızın o vak'a veya şey tarafından cezbedilir gibi olduğunu hissederiz ve böyle bir hâlet-i rûhiyeye dûçar olduğumuz vakit “Nazar-ı dikkatim bilâ ihtiyar falan şeye in'itâf etti.”, “Falan şey nazar-ı dikkatimi şiddetle celbetti.” deriz.

Zihnimizde müphem ve seri bir sûrette teselsül ve tevâlî edip giden efkâr ve hayâlatın birinden müteessir ve müteheyyci olduğumuz vakit dahi, ihtiyarımızın dahlî olmaksızın, nazar-ı dikkatimizin ona in'itâf ettiğini, zihnimizin onun üzerinde tekâsûf ve tevakkuf eylediğini görürüz ve bazan zihnimizi o fikir veya hayalden ayırmak, zihnimizin onunla iştigaline nihâyet vermek istediğimiz halde bile muvaffak olamaz, zihin ve dikkatimizin o fikir ve hayal tarafından cezbedilir gibi olduğunu hissederiz; böyle bir hâlet-i rûhiyeye dûçar olduğumuz vakit de “Falan şey zihnimizi şiddetle işgal **[236]** etti.”, “Zihnim falan şeye sapanıp kaldı.”, “Falan fikir, bilâ ihtiyar dikkatimi celp ve bel' etti.” deriz.

Demek ki dikkat, bazan de gayri ihtiyarî —*nefsî* ve *tav'î*— olur.

Onun için *dikkat* “Zihnin —nazar-ı idrakin— bir ıtlâ veya ameliye karşısında, ihtiyarî veya gayri ihtiyarî bir sûrette, tevakkuf ve tekâsûf etmesidir.” diye târif edilmek lâzım gelir.

3- Dikkat, fikirlerin ve hayallerin şiddet ve vuzuh kazanmasına sebep olur: Bir ıtlâ-ı hâricî veya bâtunî, bir ameliye-i zihniye ne kadar şedîd bir dikkat ile müterâfık olursa, nazar-ı idrak önünde o kadar vâzıh bir şekil alır; bu sebeple o kadar derin izler bırakır, o kadar kat'î hükümler teşekkülüne sebebiyet verir, o kadar emin neticeler istihsaline bâdî olur.

Denilebilir ki dikkat, zihin için bir adese-i mukarribe gibidir; zihnin kuvvetlerinden büyük bir kısmını bir araya toplayarak bir noktada tekâsûf ettirir ve bu sûretle fikrin nüfuz ve kudretinin kat kat tezâyüd etmesine sebebiyet verir.

Onun için dikkatin tenmiyesi, terbiye-i fikriyenin en mühim safhası, en mübrem meşgalesi addolunmak lâzım gelir.

4- İnsanda *dikkat*, en evvel, gayri ihtiyarî ve tav'î olarak tecelli eder. Filvâki etfalın dikkatleri, kendi irâde [237] ve ihtiyarlarına tâbi olmaz, teessür ve teheyhüclerinin derecesine göre teayyün eder; onların nazar-ı dikkatleri hep gayri muntazar olan, kendilerine merak ve neşe veren şeyler üzerine in'itâf eder. Ve onlar için hemen her şey yeni, her şey gayri muntazar, her şey merak-âver, velhâsıl her şey câlib-i dikkat olduğu için bu gayri ihtiyarî dikkat bile çok devamlı olamaz, bir şey üzerinde uzun müddet tevakkuf edemez, hemen bir kelebek gibi serseriyâne ve keyfiyâne bir sûrette dolaşıp durur.

İhtiyarî dikkat, pek tedrici bir sûrette tesir göstermeye başlar: İbtidâ, tufüliyet ve sabâvette, ancak birkaç sâniye ve nihâyet birkaç dakika sürebilecek kadar hafif olarak –tezâhür eder; sonra, şebâbette, yarım saat, bir saat sürebilecek kadar– şiddetlenir; nihâyet kühûlette, – daha ziyâde devam edebilecek kadar– kemal bulur; bâhusus bazı müstesna tabiatlarda büyük mütefekkirlerde, – saatlerce müddet hiç hafifleşmeden, hiç zayıflaşmadan, devam edebilecek kadar– büyük bir kemal kazanır.

Şâyan-ı dikkattir ki, bu *dikkat-ı ihtiyariye* en evve[1] itulâat-ı hâriciye, eşyâyı hâriciye hususunda tecelliye başlar; itulâat-ı bâtinîyeye ve ahvâl-i zihniyeye, çok daha geç ve çok daha betâetle şumûl peydâ eder: Halk arasında eşyâya dikkat edenlerin –edebilenlerin– [238] miktarı pek çoktur, fakat bâtinîyât ve zihniyata dikkat edenlerin –edebilenlerin– miktarı yek-nazarda zannedildiğinden çok daha azdır. Lisan-ı avamda itulâat-ı hâriciyenin dikkat-i ihtiyariye ile müterâfık olan ve olmayan şekilleri için ayrı ayrı kelimeler bulunması da buna delâlet eder. Filvâki herkesin dâima kullandığı “bakmak” ve “görmek”, “dinlemek” ve “işitmek”, “koklamak ve “kokusunu duymak” tâbirlerinin mefhumları arasındaki fark, birincilerinin kasdî ve ihtiyarî bir dikkat ile müterâfık olduğu halde ikincilerinin bundan ârî bulunmasından ibârettir.

5- İnsanda dikkat-i ihtiyariyenin şiddeti, bu sûretle, sinne göre değiştiği gibi, beden ve sıhhatin hâline, zihnin ve dimağın taabına göre de değişir: Umûmiyetle insan, maddeten veya mânen müteessir, mustarip, müteheyyic, yorgun olduğu zaman artık çok dikkat etmeye muvaffak olamaz.

Bilhassa asabiyyü'l-mizâc olanlarda, dikkat kâbiliyeti, pek küçük sebeplerden –pek küçük teessürlerden– dolayı bile tahavvüle uğrar.

Havanın fesad bulması, teneffüsün hakkiyle cereyan edememesi de dikkatin çok azalmasına bâdi olur.

6- Muallimler verecekleri derslerin tamamen istifâde-bahş olmasını temin için, talebesinin nazar-ı dikkatini o dersler üzerinde [239] –mümkün olduğu kadar büyük bir şiddetle– temerküz ve tekâsüf ettirmeye bu derslerin terbiye-i fikriyeye ciddi bir sûrette hizmet etmesini temin için de, onları birer “dikkat idman ve temrini” haline getirmeye mecburdur; bunun için derslerde kavâid-i âtiyeye dikkat ve riâyat etmek lâzımdır:

1: Etfalde dikkat-i ihtiyariye, bidâyetten mefkud, –büsbütün mefkud olmasa bile her halde pek mahdud– bulunduğu için, derslerde evvel emirde dikkat-i gayri ihtiyariyeden istifâde ve istiâne etmelidir. Dersleri, etfalın merak ve tecessüsünü davet edecek bir hal ve şekle ifrâğ eylemeli ve onların nazar-ı dikkatini îkaz ve cezbeyleyecek bir tarz ve eda ile ifâde ve tebliğ etmelidir.

2: Dikkat-i gayri ihtiyariye, sinn-i sabâvet ve şebâbette ve hatta sinn-i kühûlette bile, icrâ-yı tesire devam ettiği için talebenin nazar-ı dikkatinin derslerden hâriç şeylere in'itâf etmesine mâni olmalıdır. Bunun için mektepleri –nazar-ı dikkatin harice in'itâf ve incizabına sebebiyet verecek kadar– gürültülü sokaklarda bina etmekten tevakkî etmeli; pencereleri zeminden –talebenin rahle üzerinde oturduğu sırada dışarıyı görmesine imkân bırakmayacak derecede– yüksek yapmalı, bir sınıfta ders okunurken, öbür sınıflardaki talebe ve muallimlerin seslerinin işitilmesine meydan vermemeli; sınıfta derslerle alâkası bulunmayan –ve bu sebeple [240] nazar-ı dikkati derslerden harice sürükleyebilecek olan– şeyler bulundurmaktan ihtiraz etmelidir.

3: Dikkat-i ihtiyariye, en evvel, itlâat-ı hâriciyede icrâ-yı tesire başladığı için, tedrisatı bidâyetten iyânî olarak cereyan ettirmelidir. Eşyâ derslerine büyük bir ehemmiyet vermeli, resimleri ve nümûneleri terbiye-i fikriyenin lâzım-ı gayri mufârkı addetmeli, etfali – evvel emirde– eşyâya dikkat etmeye alıştırmalıdır.

4: Dikkat-i ihtiyariye, bidâyetten pek kuvvetsiz ve devamsız olduğu ve ancak tedricen tezyid-i şiddet ettiği için, on oniki yaşında çocuklara uzun takrirler sûretinde ders vermekten tevakkî etmeli; tedrisatı isticvâbi olarak cereyan ettirmeli ve bu sûretle her dersi –isticvab için– birçok küçük küçük bahislere ayırarak mütemâdi bir dikkate muhtaç olan kısımlardan her birinin kısa olmasını temin eylemelidir.

5: Taab-ı zihnî, dikkati tenkîs ve tahfif ettiği için derslere, her yarım –ve nihâyet bir saatte bir kere fâsıla vermeli, talebeyi teneffüse çıkarmalı, dershane havasının tecdidine itinâ etmeli; hesap gibi en çok dikkate muhtaç olan dersleri, sabahleyin –daha zihin yorulmamış ve dikkat kâbiliyeti tehaffüfe yüz tutmamışken –göstermeye ve dersleri haftanın muhtelif gün ve saatlerine– istilzam [241] ettikleri dikkat nokta-i nazarından– mütesâvî bir sûrette tevzî etmeye büyük bir ehemmiyet vermelidir.

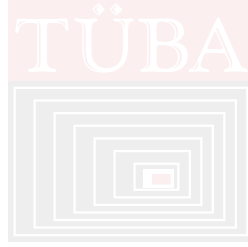
6: Heyecan ve teessür dahi dikkati tenkis ve tahfif ettiği için, talebeyi müteessir ve müteheyyiç edecek harekâtta tevakkî etmelidir. Sınıfta hiddet etmek, bağırarak, dayak atmak, tehdidatta bulunmak etfalın dikkatini dersten başka bir vâdiye sevk etmekten, söylenen sözleri anlamaları imkânını bile ref’ eylemekten başka bir netice vermez.

7: Dikkat-i ihtiyariye, irâde ve ihtiyarın ittlâat ve ameliyat-ı zihniye taallukundan ibâret olduğu için, irâde ve ihtiyar takviye ve tenmiyeye de fevkalâde ehemmiyet vermelidir.

İrâdenin tenmiyesi, esasen terbiye-i ahlâkiyeye aittir. Onun için dikkatin terbiye ve tenmiyesi, terbiye-i fikriye ile terbiye-i ahlâkiye arasında bir hatt-ı ittisal demektir.

Hülâsa: 1- Biz ittlâat-ı hâriciye ve bâtinîyemizin, ameliyat-ı zihniyemizin, bazılarına dikkat eder, bazısına dikkat etmeyiz. Bir ittlâ veya ameliye-i zihniyeye dikkat etmek, zihni –nazar-ı idraki– onun üzerinde tekâsûf ve temerküz ettirmektir. 2- Bu hâdisе bazan de ihtiyarımız hâricinde ve hatta hilâfında olarak vukua gelir. Onun için dikkat “Zihnin –nazar-ı idrakin– bir ittlâ veya ameliye karşısında ihtiyarî veya gayri ihtiyarî bir sûrette tevakkuf ve tekâsûf etmesidir.” diye târif edilir. 3- Dikkat, zihin için bir adese-i mukarribe gibidir. Zihnin kuvvetini bir araya toplayarak bir noktada tekâsûf ettirir ve bu sûretle [242] fikrin nüfuz ve kudretinin kat kat tezâyüd etmesine sebebiyet verir. 4- İnsanda dikkat, ibtidâ gayri ihtiyarî olarak tecelliye başlar. İhtiyarî dikkat pek tedricî bir sûrette tezâhür eder ve en evvel ittlâat-ı hâriciyede tesir göstermeye başlar. Halk arasında eşyâ ve muhîtata dikkat edenler çoktur, fakat bâtinîyat ve zihniyata dikkat edebilenler azdır. 5- Maddî veya mânevî teessürler, ıztıraplar, teheyyücler, taablar dikkatin tenâkusuna bâdi olurlar, bilhassa asabiyyü’l-mizac kimselerde dikkat kâbiliyeti pek küçük sebeplerden bile müteessir olur; havanın fesadı da umûmiyetle dikkatin tenâkusunu intac eder. 6- Muallimler verecekleri derslerin tamamen istifâde-bahş olmasını temin için talebenin nazar-ı dikkatini onlar üzerinde temerküz ve tekâsûf ettirmeye, bu derslerin terbiye-i fikriyeye ciddi bir sûrette

hizmet edebilmesini temin için de onları birer “dikkat idmanı” haline getirmeye mecburdur: Bunun için derslerde dikkat-i gayri ihtiyariyeden istifâde ve istiâne etmeli, talebenin nazar-ı dikkatinin derslerden hâriç şeylere in’itâf ve incizab etmesine mâni olmalı, tedrîsatı ıyânî ve isticvâbî olarak cereyan ettirmeli, derslere her yarım ve nihâyet bir saat başında fâsıla vermeli, çok dikkati istilzam eden dersleri sabahleyin göstermeli; sınıfta hiddet etmek, bağırarak, tehdit etmek, dayak atmak gibi hallerden tevakkî etmeli, nihâyet irâde ve ihtiyarî takviye ve tenmiyeye de çalışmalıdır. İrâde ve ihtiyarî takviyesi, esasen terbiye-i ahlâkiyeye ait olduğu için, dikkatin terbiyesi, terbiye-i fikriye ile terbiye-i ahlâkiye arasında bir hatt-ı vâsıl gibi telakkî olunabilir. [243]

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

3

Terbiye-i Ahlâkiye

[I.] Terbiye-i Ahlâkiyenin Gaye ve Ehemmiyeti

1- Terbiye-i Ahlâkiyenin Gayesi: İnsanın ahlâken saâdet ve mükemmeliyetini temin etmektir.

Ahlâk, insanın ef'âl ve harekâtında ibraz ettiği evsaf-ı sâbite ve kâşifedir. İnsanın saâdet ve kemâlini temin eden ahlâk ise izzet-i nefis, şiddet-i azm, meyl-i meâlî, hakperestlik, vazîfeşinaslık, hayırhahlık, vatanperverlik, fedâkârlık gibi secâyâyı hasenedir. Şu hale göre, terbiye-i ahlâkiyenin gayesi: “İnsanı, dâima, gerek kendinin ve gerekse ebnâ-yı nev'inin saâdet ve kemaline bâis olacak bir tarzda hareket edecek bir hale getirmektir.” tâbir-i âharla “İnsanda, gerek kendinin ve gerekse ebnâ-yı nev'inin saâdet ve kemaline bâis olacak bir *sûret* ve *seciye* [244] husule getirmektir.” sûretinde dahi târif olunabilir.

2- Bir çok ef'âl ve harekâtı isteyerek –nefsimizde onları yapmaya da yapmamaya da iktidar-ı his ederek– yaparız. Bu gibi ef'âlî *iradê* veya *ihtiyârî* vasıfları ile tavsif eder, “bunları *irâde* ve *ihtiyârımız* ile yaptık” deriz.

Fakat bütün ef'âl ve harekâtımız, böyle, irâdî ve ihtiyârî değildir. Meselâ pek alıştığımız –âdet edindiğimiz– bazı ef'âl ve harekât vardır ki onları istemeksizin ve hatta bazan farkında bile olmaksızın yaparız; bu ef'âlî yapmamak istesek bile muvaffâk olamaz ve sonra, “ne yapayım, elimde değil ki elimden gelmiyor ki” deriz. Kezâlık pek hiddet ettiğimiz, çok müteessir olduğumuz, velhâsıl bir *ihtirâsın* zebunu kaldığımız vakit, dahi istemeyerek ve hatta farkında bile olmayarak bazı hareketlerde bulunur ve sonra “Ne yapayım, hırsımı yenemedim, teessürümden irâdem elimden gitti” deriz.

Demek oluyor ki, ef'âl ve harekâtımızda üç mühim sâik vardır: *ihtiyar, ihtiras, itiyad*.

İtiyad, bir fiilin sık sık tekrerründen husule geldiği için bir sâik-i aslî addolunmamalıdır. Bugün sevk-i itiyad ile yapılmakta olan hareketler, evvelce ya sevk-i ihtiyar veya sevk-i ihtiras ile yapılmış ve o sûretle sık sık yapıla yapıla bir âdet haline gelmiş –ve artık yeniden [245] bir ihtiras veya ihtiyarın sevk ve tesirine hâcet kalmaksızın yapılmaya başlanmış– demektir. Şu hale göre sevâik-i esasiyeyi ihtiyar ve ihtirastan ibâret addetmek lâzımdır.

Şu kadar var ki bazan bu sevâiktan hiç birisi olmadığı halde de birtakım ef'âl ve harekât icrâ ve izhâr ederiz: Elimiz pek sıcak bir şeye temas ederek yanarsa, onu birdenbire çekiveririz; yolda giderken, bir taş çarpar da muvâzenemizi kaybedersek, hemen kollarımızı uzatırız ve bunları, hiç düşünmeden, hiç istemeden –hatta, daha doğrusu: ister istemez– yapırız. Nevzâtlarda bile buna mümâsil birtakım hareketler görürüz: Onlar da elleri yanarsa derhal çekiverirler, ağızlarına bir şey girerse hemen onu emmeye başlayıverirler, demek ki bu kâbil harekât insanda fitrî ve cibillidir; bunlara “Sevk-i tabiat ile vukua geliyor.” der, bunların sebebine *sevk-i tabii* namını veririz. Bu gibi ef'âl ve harekâtı *insiyâkî* vasfı ile de tavsif edebiliriz.

3- İhtiyar, ef'âl ve harekâtımızın en ehemmiyetli sâikidir; fakat bir sâik-i basit ve ibtidâî değildir. Çünkü ihtiyâratımızın hiçbirisi sebepsiz vukua gelmemektedir.

Biz bir hareketi, *irâde* ve *ihtiyar* etmeden evvel umûmiyetle, *tasavvur* eyleriz; onu ekseriyetle münferiden değil, aynı zamanda icrâsı mümkün görünen birkaç başka hareket ile birlikte tahayyül eyleriz [246] ve umûmiyetle onların icrâsıyla beraber adem-i icrâsı şikkını da nazar-ı itibâra alırız. Bu muhtelif hareketlerin verecekleri neticeleri teemmül ve tahmin eder; bu neticelerin hâsil edecekleri zararlar ile fâideleri, bâis olacakları hazlar ile elemeleri muvâzene eyler; bu tahmin ve tahayyüller, bu muhâkeme ve muvâzeneler neticesinde bir *karar* verir, harekât-ı mutasavvereden birini yapmak veya yapmamak şikkını *ihtiyar* eder ve sonra bunu *icrâ* eyleriz.

Demek ki, irâde ve ihtiyarlarımızın da sevâiki vardır: Bunlar *efkâr* ve *hissiyattır*.

4- Birkaç kişi, bir anda bir sâik karşısında bir mecmûa-i esbâb taht-ı tesirinde bulunursa –ekseriya– her biri başka birer sûrette hareket eder; fakat bir insan muhtelif zamanlarda bile aynı sâik, aynı mecmua-i esbab taht-ı tesirinde bulunursa, ekseriya, aynı sûrette hareket eyler.

Demek ki, herkeste az çok sâbit bir *mizac-ı fîl* –sevâik-i telakkî ve onlardan teessür hususunda az çok muayyen bir *tarz-ı failiyet* vardır. Her şahısta ef'âl ve harekâtın

cihet ve istikâmetini tâyin eden bu tarz-ı failiyet o şahsın sıfat-ı kâşifesini, seciye-i ahlâkiyesini –huyunu– teşkil eder.

Seciye-i ahlâkiye: Tarz-ı muhâkeme ve tefekkküre, tarz-ı teessür ve tahassüse, [247] itiyad ve maîşete ve hatta mizac ve bünyeye göre taayyün ve tahavvül eder.

Terbiye-i ahlâkiyenin gayesi, işte bütün bu müessirâtı hüsn-i idâre ederek insan-da güzel bir *seciye* teşekkülünü temin eylemektir.

5- Terbiyenin bu kısmı fevkalâde büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Çünkü insandaki kâbiliyetlerin en ehemmiyetlisi şüphe yok ki, fiil ve hareket kâbiliyetidir; hayat faâliyet ile tev’emdir. Bedenin en büyük ehemmiyeti, fiile hizmet ve tesiri dolayısıyla; fikrin en büyük ehemmiyeti de amele tesiri itibâriyledir. Bu sebeple, gerek terbiye-i fikriye ve gerekse terbiye-i bedeniye, terbiye-i ahlâkiye ile müterâfık olmazsa büyük bir fâide temin eyleyemez. Terbiye-i bedeniye, bedenün kuvvet ve sıhhatini temin eder, fakat bedenün kuvveti, nefis için de hey’et-i ictimâiye için de zararlı bir şekilde istimal olunabilir; terbiye-i fikriye aklın sıhhat ve kuvvetini temin eder, fakat aklın kuvveti şer yolunda da insiraf edebilir; kuvvet-i bedenün ve şiddet-i zekânın böyle zarar verecek bir şekilde –şer yolunda– istimaline mâni olacak şey, hüsn-i ahlâk ve sıretten ibârettir.

Terbiye-i ahlâkiye, hadd-i zatında bu kadar büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğu gibi, fikir ve beden üzerine olan tesiri itibârı ile de büyük bir ehemmiyeti hâizdir: kumar iptilâsı, işret inhimâkı, itiyadat-ı redîe sıhhatin muhtel olmasına sebebiyet verir; atâlet, lâkaydi, noksân-ı azm, fikrin terakkisine büyük bir mâni teşkil [248] eder. Onun için terbiye-i ahlâkiye, terbiye-i bedeniye ve fikriyeyi temin ve takviye de hizmet eyler.

Gerçi –evvelce izah olunduğu vechile– terbiye-i ahlâkiye de, terbiye-i fikriye ve terbiye-i bedeniye den müteessir olur. Za’f-ı beden, metânet-i tab’a mâni olduğu gibi, noksan-ı muhâkeme de menâfii-i ahlâk-ı harekâta bâdi olur; fakat terbiyenin bu üç kısmının yekdiğerine karşı olan tesirat-ı mütekâbilesi tevâzün ettirildiği takdirde terbiye-i ahlâkiyenin diğeri ikisinden daha ehemmiyetli olduğu görülür. Çünkü tarz-ı maîşet, bir “hulk-ı uzvî demek olduğu gibi, tarz-ı tefekkür dahi bir “hulk-ı aklî” demektir.

6- Terbiye-i ahlâkiye, terbiyenin en mühim kısmı olduğu gibi, aynı zamanda en müşkil kısmıdır. Çünkü ahlâkın avâmil ve müessirâtı –yukarıda izah edildiği vechile çok ve mütenavidir; ne sıhhat-i bedenün ve ne de akıl ve zekânın müessirâtı, ahlâkinkiler derecesinde mûdil ve girift değildir. Ahlâkın terbiyesi için, mutlaka hem fikrin tenvirî, hem bedenün takviyesi ve hem de hissiyatın tesfiyesi

lâzım. Velhâsıl bütün ahvâl-i rûhiye ve kabiliyyat-ı beşeriyye üzerine icrâ-yı tesir zarûridir.

Bu sebeple terbiye-i ahlâkiye, terbiyenin itinâya, teyakkuza, ihtimam ve devama en ziyâde muhtaç olan kısmıdır. [249]

Hülâsa: 1- Terbiye-i ahlâkiyenin gayesi: İnsanda gerek kendinin ve gerekse ebnâ-yı nev'inin saâdet ve kemâline bâis olacak bir sîret ve seciye husule getirmektir. 2- Ef'âl ve harekâtımızda üç mühim sâik vardır: İhtiyar, ihtiras, itiyad. Bunların üçüncüsü ilk ikisinin neticesidir: Bugün sevk-i itiyad ile yapılmakta olan hareketler, evvelce ve mükerreren –ihtiyar veya ihtiras sevk-i ile yapıla yapıla artık yeni bir sevk-e hâcet kalmaksızın yapılmaya başlamış demektir. 3- İhtiyar bir sâik-i basit değildir onun da sevâik-i esbabı vardır; bunlar efkâr ve hissiyattır. 4- Herkeste az çok sâbit bir “mizac-ı fil”, sevâikten teessür hususunda az çok muayyen bir “tarz-ı fâiliyet” vardır. Bu tarz-ı fâiliyet, o şahsın “sıfat-ı kâşife”si, “seciye-i ahlâkiye”si, “huy”u demektir. Seciye-i ahlâkiye: Tarz-ı muhâkeme ve tefekküre, tarz-ı teessür ve tahassüse, itiyad ve maîşete, mizac ve bünyeye göre tahavvül ve taayyün eder. 5- Terbiye-i ahlâkiye fevkalâde mühimdir çünkü insandaki kâbiliyetlerin en ehemmiyetlisi, fiil ve hareket kâbiliyetidir; hayat faâliyet ile tev'emdir. Kuvvet-i beden ve şiddet zekânın şer yolunda istûmaline mâni olacak şey, hüsn-i huluk ve sîretten ibârettir. Metin bir seciye, beden ve fikrin sıhhat ve kemali için de lâzımdır. 6- Terbiye-i ahlâkiye, çok itinâ ve teyakkuza, devam ve ihtimama ihtiyaç gösterir. [250]

www.tuba.gov.tr

II. Hissiyat ve Temâyûlat

1- Itlâatımızın kısm-ı âzamı hafif veya şedid bir *teessür* ve *heyecan* ile terâfuk eder: Bir şey, bir vak'a veya bir insan karşısında duyduğumuz muhabbet, nefret, haz elem, inşirah, ızdırıp, arzu, hiddet, merhamet, hürmet, yeis gibi *hisler* bu teessür ve heyecanlar cümlesindendir.

Bu hâlat-ı rûhiyeyi alelâde *kalbe* izâfet eder, *kalbî* vasfı ile tavsif eyleriz. Çünkü bu hislere dūçar olduğumuz esnada kalbimizde bir değişiklik –bir ferahlık, bir darlık, bir ezginlik, bir taşkınlık, velhâsıl bir başkalık– duyar ve bu sebeple onları orada husule geliyor zannederiz.

Fakat hakikat-i halde hissiyat ve heyecanatımızın masdarı –efkârımızın masdarı gibi– merâkiz-i asabiyemiz, dimağımızdır; şu kadar var ki kalp ile merâkiz-i asabiye arasında sıkı bir irtibat bulunduğu –kalp merâkiz-i asabiyyeye birçok âsâb [251] ile merbût olduğu– için merâkiz-i asabiyedeki mühimce tahavvüller

derhal kalbin faâliyetinde –darabanında da– birtakım tahavvülleri intac eder. Bu tahavvül hakkındaki ittlâatımız, bizde bu heyecanın kalpte husule geldiği yolunda bir zan hâsıl eyler.

2- Hissiyat ve heyecanatın hayatta tesiri ve ehemmiyeti pek büyüktür:

Evvelen: Bunlar, ef’âl-i hayatiyede –derece-i şiddetlerine göre– az çok bir tahavvül husulüne bâdi olurlar: Tahassüs ve heyecan esnasında yüzün kızarması veya sararması, vücudu harâret veya burûdet istila etmesi, iştiânın açılması veya kesilmesi, nefese derinlik veya tikanıklık ârız olması, gözlerden yaş boşanması, vücudun ter içinde kalması, bazı adalatın takallus etmesi –çekilmesi büzülmesi– kalbin çarpıntıya uğraması, el ve ayakların titremeye başlaması gibi haller hemen herkesin her gün gördüğü, tesâdüf ettiği hâdiselerdendir; heyecan tesiri ile insanın bayılması, sekte-i kalbe uğraması gibi haller dahi pek nâdir değildir. Bütün bu hâdiseler cihaz-ı deveran ve ifrâzat ve teneffüsün ve cümle-i asabiyye ile adaliyyenin faâliyetinde, hissiyat ve heyecanat tesiri ile vukua gelen tahavvüllerin tezâhüratından başka bir şey değildir.

Bu tezâhürat, en ziyâde sîmâda vukua gelir: Orada adalatın [252] ve kan damarlarının çok olması, en küçük hissiyat ve heyecanatın bile tesir göstermesine sebep olur. Bundan dolayıdır ki insanın hissiyatı, en ziyâde sîmâsından okunur.

Sâniyen: Hissiyat ve heyecanat, efkâr ve muhâkemat üzerine icrâ-yı tesir eder: Nazar-ı dikkatimiz, bilhassa bizi mütehassis ve müteheyyc eden şeyler üzerine in’itâf eder. O şeyler zihnimizde daha derin izler bırakır, hatırimıza daha kolaylıkla ve daha canlı bir sûrette gelir; bu yüzden silsile-i efkârımız, hissiyat ve heyecanatımıza muvâfık cereyân alır. Bir muhakeme esnâsında zihnimize hissiyatımıza muvâfık bir cihetin delâili, muhâlif cihetlerin delâilinden ekseriya daha şiddetle tehâcüm eder, bu sebeple muhâkematımızın neticeleri bile hissiyat ve heyecanatımızın tesirinden kurtulamaz

Sâlisen: Hissiyat ve heyecanatımız, ef’âl ve irâdatımız üzerine de büyük bir tesir icrâ eder; bizi bir şeye takarrub veya tebâud etmeye, bir fiile ikdam veya ondan ictinab eylemeye sevkeder. Onun için ahlâkın avâmili arasında pek ehemmiyetli bir mevki işgal eyler.

3- İnsanda husule gelen hissiyat ve heyecanatın envâi ve ânâtı gayri mahduttur, denilebilir: Ahvâl-i rûhiyenin hiçbir sınıfı hissiyat ve heyecanat kadar mütehavvil ve mütenevvi değildir.

Fakat bu envâ-ı muhtelifenin hepsi basit değildir: Hissiyatımızın [253] kısm-ı azamı kâbil-i tahlildir; onların birçoğunu bir asıla ircâ etmek, birçoğunu da bir-

takım anâsıra ayırmak mümkündür. Meselâ hased, gıpta, tefâhur, hisleri hubb-i nefsin eşkâl-i muhtelifesinden başka bir şey değildir.

Hükemâ, hissiyatı tahlil ederek anâsırını tâyine çalışmışlar ve bu hususta muhtelif nazariyeler dermeyen etmişlerdir:

Fransa meşâhir-i hükemâsından *Descartes* hissiyat-ı basîta ve esasiyenin altıdan ibâret olduğunu iddia etmiştir. Onun fikrinde, bizde bir şey, bir hâdisе karşısında en evvel husule gelen his *hayretten* ibârettir; fakat bunu çok geçmeden ya bir hiss-i *haz* veya bir hiss-i *elem* takip eder; hiss-i *haz*, ona *muhabbet*, hiss-i *elem* ise ondan *nefret*i intac eder; bu iki his ise, o şeyin taht-ı tesirinde kalmak veya ondan kurtulmak yolunda bir *arzu* husule getirir. Demek ki hissiyat-ı esasiyemiz: *hayret, haz, elem, muhabbet, [nefret] ve arzudan* ibârettir.

Felemenk meşâhir-i hükemâsından *Spinoza* ise, *muhabbet* ve *nefret*i de birer hiss-i tâlî gibi telakkî etmiş ve hissiyat-ı esasiyenin *haz, elem ve arzudan* ibâret olduğunu iddia eylemiştir.

Filvâki, hissiyat ve heyecanatın hepsinde ya *haz* veya *elem* vardır: Meselâ hiddet, nefret, hicâb, nedâmet gibi hislerde [254] bir miktar *elem*, meserret, muhabbet, iftihar gibi hislerde ise bir miktar *haz* mevcuddur. Yalnız *hayret* ve *arzu* hislerinde ne *haz* var ne de *elem* vardır. Onun için *haz* ve *elem*, âlem-i hissiyatın iki muâkis kutbu, *arzu* ve *hayret* ise hatt-ı itidali gibi telakkî olunabilir. Hissiyat ve heyecanat-ı sâire ise bu hatt-ı itidal ile kutuplar arasında –ya kutb-ı *hazza* veya kutb-ı *eleme* daha yakın bir mevzide– tasavvur olunabilir.

4- Hissiyatın iki kutbu olan *haz* ve *elem*, ef’âl-i hayatiye üzerine –birbirine muâkis bir sûrette– icrâ-yı tesir eder:

Haz esnasında kanın cevalânına şiddet gelir, bundan dolayı gözler parıldar, beniz renk alır; harekât-ı teneffüsiye derinleşir, ihtirakat-ı bedeniye süratleşir, iştiâh açılır, harekât sürat ve sühûletle vukua gelmeye başlar. *Elem* esnasında ise, bilakis, deveran şiddetini kaybeder, gözlerin feri kaçır harekât-ı teneffüsiye seyrekleşir, iştiâh azalır, harekât müşkilleşir...

Demek oluyor ki ef’âl-i hayatiyeye, *haz* ve sürûr tesiri ile sürat, *elem* ve hüzn tesiri ile batâet ârız oluyor.

Fakat bu kanun, yalnız âdî derecedeki *haz* ve elemeler hakkında doğrudur; şiddetli olan heyecanlar, umûmiyetle –gerek *haz* ve gerekse *elem* şeklinde olsunlar– ef’âl-i hayatiyeyi tevakkufa uğratarlar: Büyük ve ânî bir sevinç bazan sekte-i kalbe bile bâdî [255] olur; şiddetli heyecanlar iştiâyı keser, hareketi müşkilleştirir, insanı –tâbir-i mâruf vechile– dondurur, hareket edemez bir hale getirir.

Demek ki gerek haz ve gerekse elem, şiddetli oldukları vakit, ef'âl-i hayatiyeyi sekteye uğratırlar.

5- Haz ve elem, bazan uzvî bir tahavvül, bedenî bir hâdisе neticesinde vukua gelir: Meselâ tatlı bir şey yenmesi hazza, parmağın yanması eleme, bir gül koklanması hazza, başın bir yere çarpması eleme bâdî olur; fakat bazan de mânevî bir tahavvül, ruhi bir hâdisе neticesinde husûle gelir: Bir dosta mülâkî olmak hazza, bir ümide de aldanmak eleme, nefis bir şiir okumak hazza, hakaretâmiz bir söz işitmek eleme bâdî olur.

Bu sebeple haz ve elem, *maddî* ve *mânevî* namlarıyla iki sınıfa ayırmak lâzım gelir. Fakat unutmamak iktizâ eder ki bu tasnif, sırf menşе ve sebep nokta-i nazarındandır; yoksa maddî ve mânevî haz ve elemeler hadd-i zatlarında birbirinden farksızdır: İkisi de hâlet-i asabiyede vukua gelen bir tahavvülün neticesidir.

6- Haz ve elem ile fiil ve hareket arasında sıkı bir münâsebet vardır: İnsan haz ve elem tesiri ile birçok ef'âl ve harekât icrâ eyler; bilmukâbele birçok ef'âl ve harekâtı neticesinde de bir haz veya elem hisseder: [256]

Umûmiyetle, haz, sebebini idâme etmek, elem ise ondan kurtulmak yolunda bir fiil ve harekette bulunmaya bâdî olur. Fiil ve hareketin hazza veya eleme bâdî olması ise şahsa ve hale göre değişir: Çevik ve ateşli bir adam, hareket etmekten iş işlemekten zevk alır; bilakis atâlete mahkûm olmaktan müteallim olur; durgun ve tembel bir adam ise atâlete fırsat bulmaktan haz alır, iş işlemekten, hareket etmekten elem duyar. Kezâlik zihnen faâl bir insan, düşünmekten zevk alır, düşünmeye fırsat bulamamaktan müteallim olur; zihnen tembel ve âtl bir insan ise bilakis düşünmekten sıkılır, hâli'z-zihin kalmakta haz bulur... Mamâfih hadd-i zatında faâl olan adam da faâliyetinde ifrat edince, bedeninin tahammülünden ziyâde iş görünce elem duymaya başlar; zihnen faâl olan insan da tefekküratında ifrat edince, zihnini haddinden ziyâde yorunca elem duymaya başlar....

Demek oluyor ki faâliyetin hazza veya eleme bâdî olması, şahıstaki kudret-i faâliyetin, kuvvet-i meknûzenin derecesine göre değişiyor:

Kuvvet ile mütenâsip olan bir faâliyet hazza, kuvvetin hududunu tecâvüz eden faâliyet ise eleme bâdî oluyor; kuvvetin serbestçe faâliyete inkılâb edememesi, bir mâniaya uğraması dahi elemi mûcip oluyor. [257]

Bu itibâr ile haz ve elem, “menfi” ve “müspet” namları ile ikişer kısma ayrılabilir: Faâliyetten tevellüd eden haz müspet, adem-i faâliyetten neş'et eden haz menfi, faâliyetin sekteye uğramasından ileri gelen elem menfi, faâliyetin ifrat derecesine varmasından tevellüd eden elem ise müspet vasfı ile tavsif olunabilir.

Fakat faâliyetin haz veya elemi intac etmesi yalnız şiddetine göre değil cinsine göre de değişir; meselâ oyun hareketleri çocuklara haz verir, fakat bazı muntazam hareketler –daha az kuvvete muhtaç oldukları halde bile– onlara ağır gelir. Bir mütefekkir mütehassis sevdiği meseleler ile işgal-i zihin etmekten çok zevk alır, fakat başka meseleler ile meşgul olmaktan –bunlar çok daha kolay olsa bile– elem duyabilir.

Demek oluyor ki faâliyetin haz veya elemi intac etmesi, yalnız şahıstaki kuvvete göre değil, *temâyüle* göre de tahavvül ediyor.

7- Yolda giderken, bir dükkanın camekânında hoşumuza giden –hazzımızı okşayan– bir şeyi görürsek, içimizde onun karşısında durup seyretmek, hatta dükkana girip onu almak için bir *meyl* ve *incizâb* duyarız, ihtimal ki işimiz olduğu için dükkanın karşısında tevakkuf etmeyiz, ihtimal ki paramız olmadığı için onu satın almayız velhâsıl ihtimal ki –bir sebebe, bir mülâhazaya binaen– bu *meyle* terk-i nefis etmeyiz; fakat her halde [258] nefsimizde onu seyretmek, onu almak için bir arzu, bir temâyül, bir incizab duyarız; içimizden o şeye doğru sevk ediliyor, o şey tarafından cezbediliyor gibi oluruz.

Hoşumuza giden, hissiyatımızı okşayan bir fiil ve hareketi tahayyül ettiğimiz –meselâ zihnimizden hoş bir tenezzüh tasavvurunu geçirdiğimiz– vakit de, o fiil ve hareketi yapmak –o tasavvuru fiile kalbetmek– için bir *meyl* duyarız. İhtimal ki bu tasavvuru zihnimizden çıkarır, bu seyran-ı haz-âveri yapmaya teşebbüs etmeyiz: Fakat herhalde tasavvur ve tahayyül anında –ne kadar hafif ve muvakkat olursa olsun– o fiil için bir temâyül ve incizâb-ı derûnî hissederiz...

Herkesin böyle, mütemâyil olduğu, müncezib bulunduğu birtakım şeyler, birtakım fiiller vardır. Bu *temâyül* ve *incizablar* o şeyler tahattur olunduğu, o şeylere tesâdüf edildiği, o fiiller tasavvur olunduğu, o fiillere fırsat bulunduğu vakit bir *arzu* şeklinde tezâhür eder ve fiile inkılâb ederse bir *haz*, bir mânia uğrarsa bir *elem* tevlid eyler.

Demek oluyor ki insanda ne kadar temâyülat varsa, onların her birine ait olarak üçer şekilde hissiyat vardır.

Bu sebeple, *hissiyat* ile temâyülatı bir arada tasnif etmek zarûrî demektir. [259]

8- Temâyülatımızın bazıları –yemek yemek, su içmek gibi– uzviyetimize, ahvâl-i bedeniyemize, bazıları ise –babaya hürmet etmek, hakikâtî öğrenmeye çalışmak gibi– mânevîyatımıza, ahvâl-i rûhiyemize aittir. Bu sebeple temâyülat-ı *maddiye* veya *uzviye* ve *mânevîye* veya *rûhiye* namları ile iki büyük sınıfa ayrılmak lâzım gelir.

Temâyülat-ı mânevîyemizin bazıları –nefse itimad etmek, saadet ve refah istihsa-

line çalışmak gibi– nefsimize, şahsımıza, bazısı –büyüklerin sözünü dinlemek, muhtaçlara yardım etmek istemek gibi– gayrımıza, ebnâ-yı nev’imize mütealliktir; bazısı da hakikatperestlik, mehâsinperestlik, hubb-ı fezâil, hubb-ı din gibi –nefsimizden de, ebnâ-yı nev’imizden de başka şeylere, hakikat, hüsn, fazilet, din gibi tasavvurat-ı âliye –daha kısa bir tâbir ile fikrâniyata– aittir. Bu sebeple temâyûlat ve hissiyat-ı mâneviye: *şahsiye*, *ictimâiyye* ve *fikrâniye* veya *âliye* namları ile üç kısma ayrılmak iktizâ eder.

9- Herkeste yemek yemek, su içmek, uyku uyumak, tehlikeden kaçmak, tenâsül etmek yolunda birtakım temâyûlat-ı maddiye vardır. Bunların hepsi iki esasa ircâ’ olunabilir: Muhâfaza-i hayat ve mevcûdiyet için lâzım olan ef’âli yapmak ve tenâsül [260] etmek. Onun için temâyûlat-ı maddiye esasen *meyl-i beka* ve *meyl-i tenâsül*den ibârettir denilebilir.

Bu temâyüllere “ihtiyaç” ve “sevk-i tabii” ismi de verilir; bunların tevliid ettiği arzu da “şehvet” nam-ı husûsî ile yâd edilir. Meselâ beka ve tagaddî temâyüllerine “sevk-i tabii-i beka” ve “ihtiyac-ı tagaddî” denildiği gibi, taam arzusu “şehvet-i taam” terkibi ile de ifâde edilir.

Bu temâyûlatın tevliid ettiği haz ve elemeler dâima maddîdir, onun için bunları hissiyata değil ihtisâsata raptetmek iktizâ eder, “Bu temâyûlat-ı haz-âver, veya elem-bahş ihtisâsat tevliid eder.” denilmek lâzım gelir.

Bazı kimselerde, bu umûmî temâyüllerden başka, sigara içmek, esrar çekmek, sakız çiğnemek yolunda husûsî temâyüller dahi mevcuttur. Temâyûlat-ı maddîyenin bu kısmı itiyad ile husule gelir; fakat bazan, temâyûlat-ı tabiiye kadar şiddetli bir ihtiyaç hali alır.

10- Temâyûlat ve hissiyat-ı şahsiyenin müteaddit envâi ve derecatı vardır:

1: Herkeste “hazza iltîfât ve elemden ictinab etmek” yolunda bir temâyül vardır. Herkes –bîrer sûretle– eğlenmek, neşelenmek, mahzuz olmak, refah ve saâdet ile yaşamak ister; herkes elemden âzâde kalmak, mümkün olduğu kadar elemsiz bir hayat geçirmek arzu eder. Gerçi bazı vakit, bazı kimseler, elemi de arar, ictirab ve elem temenni ederler; fakat onlar bu elemi [261] –mahzâ, bilâhare tevliid edeceğini tahmin eyledikleri– bir zevk ve hazzın hatırı için isterler.

Bazı kimseler, hazdan, bazı kimseler ise bilakis elemden daha ziyâde müteessir olurlar. Birinciler elemden kaçmaktan ziyâde haz aramak, ikinciler ise bilakis hazza nâil olmaktan ziyâde elemden masun kalmak yolunda bir temâyül gösterirler. Fakat herhalde birinciler de ikinciler de –az veya çok– haz ister ve elemden tevakkî ederler. Bu, temâyûlat-ı mâneviye-i beşeriyenin en âlâsidir.

2: Herkeste “hareket etmek, faâliyette bulunmak, kuvvetini sarf etmek” yolunda bir temâyül vardır: Nevzâdlar, ân-ı velâdetlerinden itibâren bir takım hareketler yapmaya başlarlar; çocuklar, tâbir-i mârufu vechile, hiçbir zaman tek durmazlar; en tembel ve âtıl insanlar bile büsbütün hareketsiz kalmaya tahammül edemezler.

Yalnız faâliyet-i bedeniye hususunda değil faâliyet-i rûhiye –faâliyet-i fikriye ve hissiye– hususunda da böyledir: Herkes düşünmekten olmasa bile, hiç olmazsa, tahayyül etmekten, mütehassis olmakta zihnini hayaller ile kalbini heyecanlar ile sallamaktan – zevk alır. Çocuklar bile, görmekten, işitmekten– azâ-yı havassı olsun faâliyeteye getirmekten– haz duyar. Halk, insan ve hayvan güreşleri, cinâî ve hayâlî [262] tiyatro perdeleri gibi heyecan-bahş manzaralar karşısında şedid bir incizab hisseder.

Bu temâyül, bazı kimselerde hafif, bazı kimselerde şedid olur; bazı kimselerde bilhassa harekât-ı bedeniye, bazı kimselerde bilhassa ahvâl-i fikriye, bazı kimselerde de bilhassa ahvâl-i hissiye taalluk eder; bununla beraber, herhalde, herkeste, hafif veya şedid bir sûrette kendisini gösterir: herkes âzâsını ve melekatını –az veya çok bir şiddetle– faâliyeteye getirmeye mütemayil bulunur.

3: Herkeste “nefsini, şahsını, –nefsine, şahsına taalluk eden şeyleri– sevmek” yolunda bir temâyül vardır. Herkes kendine ait şeyleri ve halleri sever, bunlara büyük bir ehemmiyet atfeder, çocuklar bile kendilerini her şeye takdim eder. Her şeyi kendilerine hâdim gibi telakkî eyleyerek nefislerine nispet ederler.

Bu temâyül, bazan insanın başka şeyleri sevmesine meydan bırakmayacak kadar şiddetli olur, bazan de başka şeylere olan muhabbetler yanında fark bile edilemeyecek kadar hafif ve sönük kalır. Fakat herhalde –hafif veya şedid– herkeste bulunur.

İnsandaki temâyûlat-ı şahsiye işte bu üç esasa ircâ olunabilir: *meyl-i haz*, *meyl-i faâliyet*, *hubb-i nefis*.

Zevkperestlik, menfaatperestlik, ürkeklik gibi haller [263] ve temâyüller “meyl-i hazzın, arzû-yı istiklâl, meyl-i serbestî, arzû-yı teheyhüc, meyl-i tefekkür gibi haller ve temâyüller “meyl-i faâliyet”in; hodgâmlık, hodbinlik, itimad-ı nefis, arzû-yı şöhrat, hırs-ı câh gibi haller ve temâyüller “hubb-ı nefis”in tezâhürat-ı muhtelifesi gibi telakkî olunabilir

11- Temâyûlat ve hissiyat-ı ictimâienin de müteaddid envâ ve derecatı vardır:

1: Herkeste, “gayrın heyecanat ve hissiyatından müteessir olmak ve nefsin heyecanat ve hissiyatından gayrın da müteessir olmasını istemek” yolunda bir temâyül

vardır. Küçük çocuklar, mütebessim bir sîmâ karşısında –gayri ihtiyari bir sûrette– tebessüm eder, mükedder bir çehre karşısında –farkında bile olmadan– bir vaz’ı melâl alırlar; hane halkından birinin ağladığını, inlediğini gördükleri vakit –bu bükâ ve eninin sebebini anlamadıkları, bilmedikleri halde bile– müteessir olarak ağlamaya başlar, bilakis birinin büyük bir neşe gösterdiğini –kahkaha ile güldüğünü– görünce, bu neşe ve kahkahanın sebebine muttali olmadıkları vakit bile güler ve neşelenir. İnsan, ebnâ-yı nevinden birinin pek müteallim olduğunu görünce –velev ki hafif bir sûrette olsun– bir elem duymaktan hâl kalmaz, bilakis etrafındakileri pür-sürur ve neşe görünce –alelâde– bu sürur ve neşeye iştirakten men-i nefis edemez. [264] Bilhassa bir arada yaşayan veya tesâdüfen bir araya gelen insanlar arasında korku, neşe, takdir, şüphe, sıkıntı gibi hisler büyük bir sûratle sirâyet ve intişâr eder.

Kezâlik insan mükedder olduğu sırada kederine başkalarının lakayd kalmamasını ister, bu kederden müteessir olanlar bulunduğunu görünce –bir dereceye kadar– müteselli olur; bilakis pek mesrur olduğu sırada bu sürurunun başkaları için bâis-i neşe olmasını ister ve bu sürurdan müteessir olanlar –neşelenenler– bulunduğunu görünce bir kat daha ziyâde mesrur olur.

Bu temâyül, temâyûlat-ı şahsiye ile temâyûlat-ı ictimâiye arasında bir köprü gibi telakkî olunabilir: İnsan, bu temâyül sayesinde, –bilâ ihtiyar– gayrın ahvâlinden müteessir, gayrın hissiyatına alâkadar olur; onun için gayrın hazzına iltifât ve eleminden ictinab etmeye mecbûriyet görür ve bu sûretle nefsinden başkasını, nefesine ait şeylerden başka şeyleri de sevmeye başlar.

2: Filvâki, herkeste “bazı insanların olsun hayrını istemek, onları sevmek” yolunda bir temâyül vardır.

Bu temâyülün dâire-i şümül ve ihâtası pek mütehavvildir: Birkaç muayyen şahsa, anaya, babaya, aile efradına münhasır olabildiği gibi hemşehrilere, meslektaşlara, vatandaşlara ve nihâyet sûret-i mutlakada bütün insanlara şâmil olabilir. [265]

Bu temâyül, bazan o kadar şiddet kesbeder ki hubb-ı nefse, hubb-ı hayata bile galebe çalar, insan bazı kimselerin haz ve saâdetini, kendi haz ve saâdetinden ziyâde arzu etmeye ve hatta onların haz ve saâdeti için kendi haz ve saâdetini fedâ etmeye başlar.

3: Herkeste, “ebnâ-yı nev’inin harekâtını taklid ve tekrar” yolunda bir temâyül vardır. Çocuklar etraflarındaki insanların yaptıkları şeyi yapmaya inhimâk gösterirler; büyükler bile bu meyl-i taklitten kurtulamazlar; moda iptilâsı bu meylin delillerindendir.

Demek oluyor ki, temâyûlat-ı ictimâiye üç esasa ırcâ olunabilir: *meyl-i taklid*, *meyl-i alâka*, *hubb-ı gayr*.

Bu üç meyl arasında sıkı bir münâsebet ve irtibat vardır: Hubb-ı gayr, esasen meyl-i taklid ve bilhassa meyl-i alâkadan husule gelir; fakat meyl-i taklid ve meyl-i alâka da hubb-ı gayrdan müteessir olur: İnsan en ziyâde, sevdiği kimselerin ef'âl ve harekâtını taklid eder, en ziyâde sevdiği insanların hissiyatına alâka gösterir.

12- Herkeste bir hiss-i tecessüs vardır, herkes –hiç olmazsa bazı şeyleri– anlamaya, öğrenmeye meraklıdır. Esasen meyl-i faâliyetin –hâdisât-ı aklıyede– bir tezâhüründen ibâret olan bu temâyül, bazı insanlarda, “hakikâti sevmek”, “hakikate meftun olmak” şekline gelir; *hakikat*, onlar için bir gaye-i hayal, bir maksad-ı âli teşkil eder. [266]

Herkes, nizamdan, güzellikten hoşlanır; güzel manzaralar, güzel şeyler seyretmek veya yapmak ister. Esasen “meyl-i faâliyet”in, –hâdisât-ı hissiyede– bir tezâhüründen, “arzu-yi teheyycü”ün husûsî bir şeklinden ibâret olan bu temâyül, bazı kimselerde “hüsnü sevmek”, “bedâyia meftun olmak” şekline gelir. *Mehâsin* ve *bedâyi*, onlar için bir gaye-i hayal, bir emel-i âli teşkil eder.

Herkes ef'âl-i beşeri iyi ve fenâ namıyla iki sınıfa toplar. İyi fiilleri takdir, fenâ fiillerden nefret eder. Bu temâyül bazı kimselerde “hayrı sevmek”, “fazilete meftun olmak” şekline gelir. *Hayr*, *fazilet* o kimseler içinden bir gaye-i hayal teşkil eder.

İnsanda hakikate, hüsnü ve fazilete karşı uyanan bu temâyüllere: *Temâyûlat-ı aklıye*, *temâyûlat-ı bedîiye*, *temâyûlat-ı ahlâkiye* tâbir-i âharla *hubb-i hakikat* veya *hubb-i ilm*, *hubb-i mehâsin* veya *hubb-i bedâyi*, *hubb-i hayr* veya *hubb-i fezâil* denilir. Bunların hey'et-i mecmûası da *temâyûlat-ı âliye* namıyla yâd edilir.

İnsanlarda bütün bunlardan başka bir de dini birtakım hisler ve temâyüller vardır; bunlara *hubb-i din* veya *temâyûlat-ı diniye* denilir. Bunlar da temâyûlat-ı âliye cümlesinden addedilmek lâzım gelir.

13- Temâyûlat ve hissiyatın bu muhtelif nev'ileri birbirleri [267] ile muhtelif sûretlerle birleşerek birtakım muhtelit hissiyat ve temâyûlatın tekevvününe sebep olurlar:

Meselâ herkeste tesâdüf olunan “medâyih-tan hoşlanmak” temâyülü *hubb-i nefis* ile meyl-i alâkanın ihtilatından tekevvün eder. Medâyih-tan hoşlanma esasen nefsi sevmenin neticesidir. Şu kadar var ki gayrın hissiyatı ile alâkadar olmayı da mutazzammındır. Tamamen hodperest olan –gayra karşı büsbütün lakayd kalan– bir insan, medâyih-tan hiçbir haz duymamak lâzım gelir.

Şeref ve nâmus, izzet-i nefis gibi temâyüllerde temâyûlat-ı şahsiye ile temâyûlat-ı âliyenin ihtilatından –inzimam ve iltihakından– husule gelir: Nâmus esasen şah-

sa ait bir şeydir, onun için vikâye-i nâmus temâyülü ahvâl-i şahsiye ve zâtiyeye ait bir temâyül demektir; şu kadar var ki, bu temâyül, aynı zamanda bir gaye-i hayali, bir hiss-i aliyi mütezammındır.

14- Etfalde en evvel husule gelen temâyüller temâyülat-ı maddiye ile bazı temâyülat-ı şahsiyedir. Temâyülat-ı ictimâiye temâyülat-ı şahsiden, temâyülat-ı âliye dahi temâyülat-ı ictimâiyyeden sonra tevellüd eder.

Temâyülat-ı şahsiye, bidâyeten “meyl-i haz” ve “meyl-i faâliyet” şekillerinde –ve yalnız maddiyata ait olarak– tezâhür eder. [268] Sonra mâneviyata şümül peydâ ettiği gibi “hubb-i nefis” şeklini de iktisab eder.

Temâyülat-ı ictimâiye, ibtidâen “ef’âli taklid” ve “hissiyat ve heyecanattan teessür” şekillerinde tezâhür eder. Sonra “hubb-i gayr” şeklini alır ve tedricen ana ve babaya, akrabaya, hemşehirlere, meslektaşlara, vatandaşlara, ebnâ-yı nev’e şümül kesb eder.

15- Bu temâyülatın tekâmülü, her şahısta aynı sûretle vukûa gelmez ve her şahısta aynı dereceye vasil olmaz: Bazı kimselerde hubb-ı nefis, bazı kimselerde hubb-ı gayr, pek hafif kalır; bazı kimselerde hubb-ı maâli tevellüd bile etmez.

Bazı kimselerde temâyülatın birisi fevkalâde şiddet kesb eder; diğer temâyülatın hepsini örtecek, onların tesirini izâle edecek kadar büyük bir kuvvet kazanır; bu kabil temâyülate *ihitrasat* ve *inhimakat* ismi verilir. Meselâ bazı kimselerde para hırsı görülür, onlarda paraya mâlik olmak temâyülü büyük bir şiddet kazanmış –bütün diğer temâyülleri boğacak dereceye gelmiş demek olur. Bazı kimselerde “taharrî-i hakikat hırsı” görülür; onlarda hakikâti aramak ve öğrenmek temâyülü pek kuvvetlenmiş, öbür temâyülleri gölgede bırakacak derecede bir şiddet kazanmış bulunur. [269]

Hülâsa: 1- Ittlâatımızın kısm-ı âzamı, bir teessür ve heyecan ile terâfuk eder. Muhabbet, nefret, hiddet, merhamet gibi hisler bu cümledendir. 2- Hissiyat ve heyecanat, evvelen ef’âl-i hayatiyede –derece-i şiddetlerine göre az çok– bir tahavvül husulüne bâdi olurlar; sâniyen efkâr ve muhâkemat, sâlisen ef’âl ve irâdat üzerine icrâ-yı tesir ederler: İnsanı mütehassıs ve müteheyyic eden şeyler nazar-ı dikkati daha ziyâde celb eder; zihinde daha derin iz bırakır, hatıra daha sık sık gelir. 3- Haz ve elem, âlem-i hissiyatın iki muâkis kutbu, arzu ve hayret ise hatt-ı itidali gibi telakkî olunabilir. Hissiyat ve heyecanat-ı sâire ise bu hatt-ı itidal ile kutuplar arasında –ya kutb-ı hazza veya kutb-ı eleme daha yakın– bir mevzide tasavvur olunabilir. 4- Ef’âl-i hayatiyeye –adî derecede bir haz ve sürûr tesiriyle sürat, elem ve hüzn tesiri ile betâet ârız olur; fakat şiddetli ve ânî bir sürurda

ef'âl-i hayatiyeye betâet ve hatta sekte îrâs eder. 5- Haz ve elem, uzvî bir tahavvül, bedenî bir hâdisе neticesinde vukûa gelirse “madd(i)”, mânevî bir tahavvül, ruhî bir hâdisе neticesinde vukûa gelirse “mânevî” vasfı ile tavsif olunur. 6- Haz, sebebini idâme etmek, elem ise ondan kurtulmak yolunda bir fiil ve harekette bulunmaya bâdî olur. Kuvvet ile mütenâsib ve temâyülata muvâfık olan faâliyet hazza, kuvvetin hududunu tecâvüz eden ve temâyülata muhâlif olan faâliyet ise eleme sebebiyet verir. Kuvvetin serbestçe faâliyete inkılâb edememesi, bir mâniyaya uğraması dahi elemi mûcib olur. 7- Herkesin mütemâyil olduğu, müncezib bulunduğu birtakım şeyler, birtakım fiiller vardır. Bu temâyül ve incizablar o şeyler tahattur olunduğu, o şeylere tesâdüf edildiği, o fiiller tasavvur olunduğu, o fiillere fırsat bulunduğu vakit bir arzu şeklinde tezâhür eder; fiile inkılâb ederse bir haz, mâniya uğrarsa bir elem tevlid eyler. 8- Temâyülât, “maddiye veya uzviye” ve “mâneviye veya rûhiye” namları ile [270] iki büyük sınıfta toplanabilir. Temâyülât-ı mâneviye dahi “temâyülât-ı şahsiye”, “temâyülât-ı ictimâiye” ve “temâyülât-ı âliye” namları ile üç kısma ayrılabilir. 9- Temâyülât-ı maddiye, “meyl-i beka” ve “meyl-i tenâsül”dür; bunlara “ihtiyaç” ve “sevk-i tabîi” namları da verilir. Bazı kimseler de “sigara içmek, sakız çiğnemek” gibi bazı husûsî temâyüller görülür, bunlar itiyad ile husule gelir. 10- Temâyülât-ı şahsiye: “meyl-i haz”, “meyl-i faâliyet” ve “hubb-i nefis” namları ile üç esasa ırcâ olunabilir. Zevkperestlik, menfaatperestlik, ürkeklik “Meyl-i hazzın; arzu-yı istiklâl, meyl-i tefekkür; arzu-yı teheyyüc “meyl-i faâliyet”in hodgâmhık; itimad-ı nefis, “hubb-i nefis”in tezâhürât-ı muhtelifesi gibi telakkî olunabilir. 11- Temâyülât-ı ictimâiye: “Meyl-i taklid”, “meyl-i alâka” ve “hubb-i gayr” namları ile üç esasa ırcâ olunabilir. Hubb-ı gayr, meyl-i alâkanın neticesidir; aile muhabbeti, vatan muhabbeti, meslektaş muhabbeti, sadâkat, fedâkârlık, hayırhahlık hubb-ı gayrın tezâhürât-ı muhtelifesindendir. 12- Temâyülât-ı âliye: “Temâyülât-ı akliye” veya “hubb-ı hakikat”, “temâyülât-ı bediîye” veya “hubb-ı mehâsin”, “temâyülât-ı ahlâkiye” veya “hubb-ı fezâil” ve “temâyülât-ı diniye” veya “hubb-ı din”dir. 13- Arzu-yı medh, hubb-ı nefis ile meyl-i alâkanın ihtilatından; hiss-i nâmus, temâyülât-ı şahsiye ile temâyülât-ı âliyenin inzimam ve iltihakından husule gelir. 14- Etfalde en evvel tezâhür eden temâyülât, temâyülât-ı maddiye ile bazı temâyülât-ı şahsiyeden ibârettir; temâyülât-ı ictimâiye, bunlardan sonra, temâyülât-ı âliye de temâyülât-ı ictimâden sonra tezâhür eder. Temâyülât-ı şahsîden, en evvel meyl-i haz ile meyl-i faâliyet, temâyülât-ı ictimâiden de en evvel meyl-i taklid ile meyl-i alâka tevellüd eder; manâ-yı tâmmı ile hubb-ı nefis ve hubb-ı gayr, bunlardan sonra meydana çıkar. 15- Temâyülattan biri pek şiddetlenerek diğеr temâyülâtı setredecek dereceye gelirse, “ihtiras” namını alır. [271]

III. Terbiye-i Temâyûlat ve Hissiyat

1- Hissiyat ve temâyûlat ef'âl ve irâdat üzerine büyük bir tesir icrâ ettiği için ahlâkın avâmili arasında pek ehemmiyetli bir mevki işgal eyler. Bu sebeple mürebbîler, dâima hem bütün insanların temâyûlatı umûmiyesini, hem de terbiye edecekleri şahısların temâyûlatı husûsiyesini nazar-ı dikkate almaya ve tedâbir-i terbiyevîyelerini mutlaka ona göre tertib ve tanzim eylemeye mecburdurlar.

2- Hissiyat ve temâyûlatın bazıları dâima iyiliğe, bazıları dâima fenâlığa, bazıları ise kâh iyiliğe kâh fenâlığa bâis olur. Meselâ hiss-i vazîfe insanı hep memduh, hiss-i intikam hep mezmum hareketlere sevk eder; hiss-i rekâbet ise, alelâde insan için pek kıymetli bir sâik-i gayret ve muvaffakiyet olmakla beraber, bazan, ihraz-ı tefavvuk için vesâit-i gayri meşrûaya bile tevessül etmeye –hile ve hud'aya bile mürâaat eylemeye– bâis olur.

Onun için, mürebbîlere, bu hususta mühim bir vazîfe teveccüh [272] eder: Hayra hâdim–fezâile sâik– olan temâyûlatı takviye ve tenmiye, şerre bâis –mesâviye sâik olan– temâyûlatı tahfif ve itfâ etmek; kâh fezâile ve kâh mesâviyeye bâis olan temâyûlatı da bir “âlet-i hayr”, bir “sâik-i fazilet” halinden çıkmaktan men eylemek, daha kısa bir tâbir ile: bazı temâyûlatı takviye, bazı temâyûlatı itfâ, bazı temâyûlatı da –matlûba muvâfık bir istikâmete tevcih etmek. Bu vazîfeyi ifâ edebilmek için takip edilmesi lâzım gelen hatt-ı hareket, birkaç kâide-i esasiye ile hulâsa olunabilir:

1: Bir temâyûl, fiile inkılâp için ne kadar çok fırsat bulur –ve bu yüzden ne kadar sık sık hissiyat ve heyecanat tevlidine sebep olur– ise o kadar ziyâde tenemmî eder, o kadar çok kuvvet kazanır.

Onun için temâyûlat-ı seyyienin tezâhürüne fırsat vermemeli, fakat temâyûlat-ı hasenenin sık sık tezâhürü için vesileler ve fırsatlar taharrî ve ihdas eylemelidir.

2: Bir fiil ve hareketi görmek, etfalde, onu taklid ve tekrar etmek için bir arzu uyanmasına sebep olur; bu fiil ve hareketi sık sık görmek ise, –sık sık taklit etmek veya sık sık taklit arzusuna düşmek yüzünden– o fiil ve harekete muvâfık temâyûllerin nemâ ve kuvvet bulmasına bâis olur. Onun için, etfali terbiye ile meşgul ve mükellef olanlar, onlara [273] ef'âl-i hasene ve fazilet-kârane ile nümûne-i imtisal olmalı ve muhitlerinden fenâ nümûneleri –fenâ temâyûller tevlid edecek eşhas ve ahvâlî– uzaklaştırmalıdır.

Bir fiil ve hareketi yalnız görmek değil hatta işitmek ve tahayyül etmek bile, etfalde onu taklit ve tekrar için arzu uyanmasına bâis olur. Onun için etfale nakledilecek hikâye ve masallardaki eşhas-ı muhayyelenin ef'âl ve harekâtı ile de nümûne-i imtisal olmaya çalışmalıdır.

3: Bir his ve heyecanın tezâhüratını görmek, etfalde –bi'l-âlâka– ona mümâsil bir his ve heyecan husule gelmesine sebep olur; bu tezâhüratı sık sık görmek ise –ondan sık sık müteessir ve hissedar olmak yüzünden– o his ve heyecanı tevlid edecek temâyüllerin kuvvet ve nemâ bulmasına bâdî olur. Onun için etfali, mümkün olduğu kadar feyizkâr hissiyat ve heyecanatın tecelliyatı arasında büyütmeli, onların etraflarındaki hava-yı hissiyat ve heyecanatın saf ve nezih olmasını temine çalışmalıdır.

4: Temâyûlat-ı muhtelif birbiri üzerine icrâ-yı tesirden hâlî kalmaz: Her temâyûl, bazı temâyülleri îkaz, bazı temâyülleri setr eder, bazı temâyüllerin kuvvetleşmesine, bazı temâyüllerin de zayıflaşmasına sebep olur. Meselâ ebeveynin muhabbetini celbetmek veya gâib eylememek arzusu, [274] etfali itâate –ve bazı fenâ temâyüllere karşı harekete– mecbur eder; izzet-i nefis endişesi, insanı birçok mesavîden tevakkî etmeye, birçok temâyûlata karşı gelmeye ve hatta bazan fedâkârlıklar bile yapmaya sevk eyler.

Onun için bazı temâyülleri takviye veya tahfif için diğer temâyüllerden istifade etmeli, temâyûlat arasında dâima hayır yolunda müşârekeler tesisine çalışmalıdır.

5: Akıl ve irâde, bazı temâyülleri teşvik ederek, besleyerek kuvvetlendirir, bazı temâyülleri ise –onlara karşı nev'anmâ muâriz ve muhâsım vaz'ı alarak– hafifletir. Onun için etfale, temâyûlat-ı muhtelifenin iyiliği ve fenâlığı hakkında esaslı malûmat vermeli, onlarda bu hususta katî kanaatler husule getirmeli ve fenâ temâyüllere terk-i nefis etmemeye, bilakis iyi temâyüllere serbest bir cereyan vermeye azmetmelerini temin eylemelidir.

Efkâr ile hissiyat ve heyecanat arasında sıkı terâbut ve teşârukler vardır, bilhassa hissiyat-ı âliye, hep efkâra merbuttur. Yüksek fikirler teşekkül etmeden, yüksek hisler tevellüt edemez. Onun için bilhassa hissiyat ve temâyûlat-ı âliye-yi tevlid edecek fikirlerin teşkil ve telkinine çok itinâ etmelidir.

6: Tahayyül, tahassüs ve teheyhüc üzerine büyük bir tesir icrâ eder: Bir insanın bir halden hâsıl edeceği teheyhücün derecesi [275] onu canlı bir sûrette tasavvur hususunda göstereceği muvaffakiyet ile mütenâsiptir denilebilir; canlı tahayyüller, dâima hisler ve heyecanlar tevlid eder, bu sebeple bunlara tevâfuk eden kâbiliyetleri takviye eyler. Onun için etfale hayırkâr hisler îkaz edecek şeyler tahayyül ettirmek, temâyûlat ve hissiyatın terbiyesinde âsâr-ı edebiyeden, şiir ve şarkılardan istifade etmek lâzımdır.

Temâyûlatın şiddet ve istikâmeti üzerine icrâ-yı tesir etmek için mürâcaat olunabilecek vesâit, işte bunlardan ibârettir.

Her temâyülü idâre ve terbiye için bu vesâitin bazan yalnız birine ekseran bir kaçına ve bazan hepsine birden mürâcaat etmek lâzım gelir.

3- Temâyûlat-ı şahsiye, temâyûlat-ı ictimâiye ve âliyeden evvel tevellüd eder ve gerek ef'âl ve harekât ve gerekse diğer temâyûlat üzerine dâima amik bir tesir icrâ eyler. Onun için bunların terbiye ve idâresine çok ehemmiyet vermek iktizâ eder:

Meyl-i haz: Hazza incizab, insanda en evvel tezâhür eden ve en çok devam eyleyen temâyül-i mânevîdir. Haz ve neşe, hayat ve faâliyet için bir münebbih, bir zemberek gibidir. Onun için, bu temâyülü itfâya değil, bilakis onun tesirat-ı tenbihîyesinden istifâdeye çalışmalı, çocukların sürur ve inşirahlarına mâni olmamalı, mektebi ve dersleri haz ve neşe verecek bir hale getirmelidir.

Bununla beraber etfali sadece haz ve sürur arasında büyütmekten [276] mektepleri sadece birer muhit-i haz ve neşe haline getirmekten de tevakkî etmelidir. Terbiyenin gâyesi, etfali hayat-ı hakîkiyeye hazırlamaktır, halbuki hayat-ı hakîkiyenin safahatı hep haz-âlûd değildir; insan müddet-i hayatında mutlaka hadsiz hesapsız elemlere uğrar, hayatta muvaffakiyetlerini hemen dâima az veya çok şiddetli cehdler ve mübârezelerle kazanır, çok vakit ancak huzuzatı fedâ etmek, meyl-i huzuzata galebe çalmak sayesinde terakkî ve teâlî eder. Onun için etfali elemnden büsbütün masun bırakarak değil, îcabında elemlere tahammüle alıştırmak büyütme lâzım gelir.

Fazla olarak elemnden kurtulmak, insan için, çok vakit hazza nâil olmaktan daha kuvvetli bir sâik-i faâliyet olur; onun için elem korkusunun veya elemnden kurtulmak arzusunun tesirat-ı tenbihîyesinden de istifâde etmek lâzım gelir.

Nihâyet şurasını da hatırdan çıkarmamak iktizâ eder ki, etfalin netâyic-i hissiye ve heyecaniyesi sâbit ve katî değildir: Ekseriya, ef'âlin -his nokta-i nazarından- netâyic-i karîbesi ile netayic-i bâidesi birbirine muâkis olur; bazı fiiller bidâyeten elem ile başlar, fakat nihâyet zevke bâdî olur; bazı fiiller bilakis bidâyeten haz verir, fakat sonra elem tevleid eder.

Ef'âlin tevleid edebileceği maddî haz ve elemeler ile mânevî haz ve elemeler de birbirine tevâfuk etmez: Bir fiilden bir hazz-ı maddî ile [277] beraber bir elem-i mânevî ve bilakis bir elem-i maddî ile beraber bir hazz-ı mânevî tevellüd edebilir.

Onun için etfali, haz ve elemelerin bilhassa mânevî olanlarına ehemmiyet vermeye ve ef'âlin netayic-i hâzırasına bağlanmayıp netayic-i âtiyesini de teemmül etmeye alıştırmalıdır.

Velhâsıl: Bir taraftan etfalin hazza olan incizâbından istifâde ile beraber diğer

tarafından onları icabında elemlere de katlanmaya ve ileride edinecekleri bir zevk-i mânevîye, şimdi uğrayacakları zahmet ve elemleri fedâ etmeye alıştırmalıdır.

Bir vazîfeyi ifâdan tevellüd edecek zevk-i mânevî uğrunda birçok elemlere katlanmak gibi temâyûlat-ı faziletkârane ancak bu sûretle husule getirilir.

Meyl-i faâliyet de etfalde, tevellüd ile beraber başlar ve bütün kâbiliyetlerin nemâsı için zarûrî bir temâyül teşkil eder. Onun için bu temâyülden istifâde etmeli: Etfali bedenlen hareketten men etmemeli, mekteplerde bile oyunlara müsâade –ve hatta icbar– eylemeli; dersler esnasında faâliyet-i fikriye ve hissiye temâyüllerini iptal edecek –talebeyi yalnız dinler ve ezberler bir âlet haline getirecek– bir hatt-ı hareket takibinden ictinab ve bilakis bu faâliyetleri ikaz edecek ve bu faâliyet temâyüllerini kuvvetlendirecek usûller takip eylemelidir.

Faâliyet-i fikriye, hissiye ve bedeniye, kâh birbirine muâvenet, [278] kâh birbirini iptal eder. Faâliyetin bu üç nevinin birbirine muâvenet edecek bir şekilde tecellisine itinâ etmeli ve bunların hangisine olan meyl kuvvetli ise, diğerlerine olan meyli takviye için ondan istifâde eylemelidir.

Hubb-ı nefis: Tesir-i ahlâkîsi pek karışık, pek mûdil bir temâyüldür: bu temâyül hadd-i zatında pek kıymettardır: Denilebilir ki insanda her faâliyetin masdar-ı ibtidâîsi, her cehdin sâik-i aslisidir: muvaffakiyetten zevk almayan, nefsinin tefevvuk ve teâlîsi arzusundan mahrum olan, menfaâtine zerre kadar ehemmiyet vermeyen, nefsinde itimad etmeyen, izzet-i nefis bilmeyen, velhâsıl nefsinde karşı büsbütün lakayd kalan bir insandan ahlâk ve fazilet beklemek, bir muhalin tahakkukuna intizar etmek demektir. Şu kadar var ki bu temâyül bazan pek kuvvetlenerek hubb-ı gayra ve temâyûlat-ı âliyye meydana ve imkân bırakmayabilir; kin, hased, kibir, menfaatperestlik, gibi şekiller de alabilir. Onun için “hubb-ı nefis”i takviye etmek ve fakat muzır bir şekil ve kuvvet almaktan da men eylemek lâzım gelir.

Etfale, menfaatlerini tefhim ve telkin etmeli; kendilerinde itimad-ı nefis, vak’ar, izzet-i nefis, arzu-yı tefevvuk his ve temâyüllerini takviye ve tenmiye etmelidir. Onlara kâbiliyetsizliklerinden bahsetmekten, “Sana mı kalmış! Beyinsiz! Yürek-siz! Ne kadar ahmaksın, ne kadar ahlâksızsın!” gibi hitaplarda bulunmaktan, onları müfrit ve mükerrer tekdirlir [279] ve cezalarla hırpalamaktan, velhâsıl onlarda izzet-i nefsi cerh ve bilâhare mahvedecek hareketlerde bulunmaktan tevakkî etmelidir.

Ahlâk ve temâyûlatın terbiyesinde, hiss-i menfaatten ve bilhassa izzet-i nefisten istifâde etmeli; fenâ hal ve hareketleri fenâ temâyülleri görüldüğü vakit “Yazık değil mi, kendine acı mıyor musun?”, “Sana yakışır mı? Senin için ayıp değil

mi?” yolunda hitaplar ile bu hal ve hareketlerin *menfaate* ve *haysiyete* muhâlif olduğu telkin eylemeli ve bu sûretle bu mezzum hal ve hareketleri, bu mezzum temâyülleri hiss-i menfaat ve izzet-i nefis îanesiyle izâle etmelidir.

4- Temâyûlat-ı ictimâiyye, ahlâk-ı âileviye ve ictimâiyenin za’f ve kuvvetinin en ehemmiyetli âmilidir. Onun için bunların idâre ve terbiyesine çok ihtimam etmek lâzımdır:

Gayrın hissiyatından teessür, gayrın hissiyatına iştirak: temâyül-i *merhamet*, *şefkat* gibi hasâilin masdar-ı aslîsi olduğu gibi bütün temâyûlat-ı ictimâiyenin –daha açık bir tâbir ile *hubb-ı gayrın*– âmil-i esasîyesidir. Onun için bu temâyülü beslemek, tenmiye ve takviye etmek lâzımdır.

Şu kadar var ki bu temâyülün pek büyük bir şiddet ve kuvvet kazanması da muvâfık değildir. İnsanın muhitinde tesâdüf edeceği en tabîi ve umûmî elem âsarından bile pek müteessir olacak bir hale [280] gelmesi –kalbin teessürden teessüre geçerek elem, hüzn, melâl içinde imrar-ı vakit etmesine sebep olur. Onun için bu temâyülün pek büyük bir şiddet kazanmasına, marazî bir hassasiyet haline gelmesine meydan bırakmamak lâzım gelir

Bir insan, gayrın hissiyatını ne kadar iyi anlayabilir, ne kadar canlı bir sûrette tasavvur ve tahayyül edebilir, ne kadar nefesine kıyas ile temsil eyleyebilirse o hissiyattan o kadar çok müteessir olur. Demek ki, teessürat-ı alâkaviyenin avâmili: “teessürat-ı zâtîye ile kıyas-ı nefis ve tahayyül”dür. Bu sebeple etfali, insanların mezâhim ve ıztırâbatına vâkıf etmek, sefâlet levhaları karşısında kıyas-ı nefis etmeye alıştırmak, kendilerini hayalen diğer insanların hal ve mevkiine koymaya davet etmek ve hatta muhayyilelerini şiddetle ikaz edecek kadar canlı tasvirler ile onlara bu hal ve mevkileri temessül ettirmek teessürat-ı alâkaviyenin ve binnetice merhamet ve şefkatin tenmiyesine çok medar olur; bilakis onları sefâlet-i beşeriyenin safâhatından gâfil bırakmak, elem ve ızdırâp levhalarından uzak tutmak, yalnız kendi hissiyatı ile meşgul etmek ve bâhusus başkalarının ahvâl ve hissiyatına bir teessür-ı alâkavî gösterdikleri vakit “Sana ne? Nene lâzım, sen kendine bak!” yollu nasihatler vermek, meyl-i alâkanın zayıflaşmasına, merhamet ve şefkat hislerinin ölmesine sebebiyet verir. [281]

Mürebblilerin etfale bu hususta da nümûne-i imtisal olması, gayrın teessüratına karşı lakayd kalmaması, bâhusus onların teessürlerine karşı samimi bir alâka ve merbutiyet göstermesi de bu temâyülün kuvvetlenmesi için zarûrî vâsitalardandır.

Hubb-ı gayr, meyl-i alâkanın muhtas ve müteayyin bir şeklidir; onun için meyl-i alâka üzerine icrâ-yı tesir eden avâmilin hepsinden müteessir olur, meyl-i alâkayı

kuvvetlendiren her sebepten kuvvet bulur; bundan başka gayr ile olan münasebâtta, ef'âl ve harekâtta da pek müteessir olur: En evvel en çok münâsebet-i hasenede bulunulan şahıslara: anneye babaya, sütineye, kardeşe karşı uyanır; sonra diğer aile efradına, daha sonra vatandaşlara ve nihâyet diğer insanlara şümul kazanır.

Aile, hubb-i gayrın en mühim menbaıdır; etfal vatandaşlarını ve ebnâ-yı nevilerini sevmeye, onlara karşı hayırhah ve hayrîkâr olmaya, ancak ibtidâ aileleri efradını sevmek, onlara karşı hayırhah ve hayrîkâr olmak ile muvaffak olurlar; millet efradı arasındaki revâbıtı, aile efradı arasındaki revâbıt-ı hissiye ve nef'îyeye kıyasen takdir ederler; kanuna hürmet ve itâata, babalarına, büyüklerine hürmet ve itâat etmekle alışır. Onun için aile muhitinde münâsebet-i hasenenin devamı, hissiyat-ı vidadiyenin [282] inkişafı, terbiye-i ahlâkiyenin en mühim esaslarından birini teşkil eder.

Bu sebeple ebeveyn etfalın muhabbetlerini ve hürmetlerini celbetmeli, sû-i muâmelelerle, adâletsizliklerle, bâhusus kararsızlıklarla bu hürmet ve muhabbetin haleldâr olmasına meydan vermemeli; kardeşler arasında da münâsebat-ı hasene teessüsünü temine itinâ etmeli, aralarında münâferete kapı açacak muhâsedeler tekevvününe meydan bırakmamalıdır.

Temâyûlat-ı ictimâiye'nin en mühimi *hubb-ı vatan*dır. Etfale vatanlarını, milletlerini, vatanlarına, milletlerine ait şeyleri sevdirmeli; şu kadar var ki bu muhabbetin muhâkemat-ı esasiyeyi tâtıl edecek bir şekil almasına, câhilâne bir taassub-ı milli, terakkî-şikenâne bir meyl-i an'ane-peresti haline gelmesine meydan bırakmamalıdır; insan başka milletlerin meziyetlerini hatta tefavvuklarını takdir etmeli; kendi milletinin nekâisini bilmeli ve fakat buna rağmen kendi vatanını, kendi milletini bütün noksanları ile beraber en meziyetli milletten, en mükemmel vatandan bile ziyâde sevmeli ve vatan ve milletün en birinci vatan ve milletler idadına geçmesi emelini beslemelidir.

Hubb-ı vatanın tamam-ı inkişafı, *vatan* fikrinin kemal-i vuzuh ile teşekkülüne tevakkuf eder. Vatan nâm-ı umûmiyesiyle yâd olunana memâlikin ihâtasını, irtibatını bilmek; sekencesinin mâzîdeki hayat-ı [283] murtabitasını hâldeki muâve-net-i mütekâbilesini, istikbaldeki menâfi-i müşterekesini, takdir etmek, mâzîdeki maâliyatını, haldeki ihtiyacatını anlamak, vatanı bilerek ve anlayarak, hakiki bir sûrette sevmek için pek lâzımdır.

5- *Meyl-i tecessüs*, zevk-i taallüm ve tettebbuun en ehemmiyetli sâiki, tahsilin en kuvvetli vâsıtasıdır. Onun için bu meyl takviyeye itinâ etmek lâzımdır.

Şu kadar var ki bu meyl, gayri mâkul bir tarzda lüzumsuz ve âdi şeyler hakkın-

da da tecellî ederse şunun bunun ahvâl-i husûsiyesini taharrî ve merak etmeye, dedikodudan zevk duymaya, velhâsıl casusluk etmeye de sebebiyet verir. Onun için bu meylin mâkuliyet dâiresini tecâvüz etmemesini temine çalışmak lâzımdır.

Hubb-ı hakikat, tenmiyesi en ziyâde lâzım olan temâyülattandır. Herkes hakikate muhabbet ve merbutiyet göstermeli, hakâyıka vukûf hâsıl etmekten büyük bir zevk ve neşe duymalı, yalandan nefret ve ictinab etmelidir. Bunun için etfali düşünmeye, keşfetmeye alıştırmalı ve bu sûretle kendilerine bir hakikati keşfetmekten mütevellit zevk ve neşeleri hissettirmeli; kendilerini hilâf-ı hakikat bir şey söylemeye teşvik [284] etmekten ve hatta yalan söylemeye mecbur edebilecek bir hatt-ı hareket takip etmekten yalanı nâfi bir hale getirmekten tevakkî etmeli. Meselâ bir kabahati itiraf ettikleri vakit itiraf-ı vâki’i takdir etmeli, kendilerini doğruyu söylediklerine pişman edecek sûrette şiddet göstermekten ictinab eylemeli; her halde etfalde yalancılığın en kabih harekâttan olduğu yolunda bir kanaat tevliid ve bu kanaati takviye eylemelidir.

6- *Zevk-i mehâsin ve bedayün* hayatta büyük bir ehemmiyeti vardır. Bu zevk, sanayi-i nefisenin –şiiirin, mûsikinin, ressamlığın heykeltraşlığın– sâik-i esâsîsidir; sanayi-i âdiyede muvaffakiyetin de avâmili cümlesindendir. Mâmulatın nefâseti iktisat ve ticaret nokta-i nazarından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Nihâyet bu zevkin tesir-i ahlâkîsi de ehemmiyetlidir. Çünkü *hüsün* ile âhenk ve intizam arasında büyük bir münâsebet vardır. Mehâsine olan meftûniyet, efkârde, akval, ef’âl ve harekâtta nezâket, intizam ve âhenge meclûbiyete bâdi olur.

Onun için zevk-i mehâsini hubb-ı bedayii tenmiye etmek lâzımdır: Etfalin enzar-ı dikkatini mehâsin-i tabiat üzerine celbetmeli, muhitlerinden zevk ü zarâfete muhâlif şeyleri uzaklaştırmalı, kendilerine bir çok zarâfet ve nefâset nümûneleri göstermeli ve nihâyet şiiirler ve şarkılar ile resimler ve el işleri ile bu zevki tenmiye eylemelidir. [285]

7- *Hubb-ı fezâil*, ahlâkın en büyük ve en yüksek sâik ve âmilidir. Onun için bunu takviye ve tenmiyeye büyük bir ehemmiyet vermek lâzımdır.

Hubb-ı fezâilin esası, *hiss-i vazîfe* ve *fıkr-i mesûliyyettir*; onun için etfalde hiss-i vazîfe uyandırmaya, onlara hiss-i mesûliyet vermeye çalışmak da lâzımdır. Bu, terbiye-i ahlâkiyenin en mühim gâyesidir; mürebbîlerin başlıca mesâisi bu gâyenin istihsâlîne sarf edilmelidir. Bu gâyenin istihsali ise ancak temâyülât-ı ictimâiyeinin takviyesiyle beraber, irâdenin terbiyesi ile kâbil olur. Ahlâk dersleri bu maksadı temine hizmet eylemelidir.

Hubb-ı din fedâkârlığın, ahlâkın avâmili arasında pek ehemmiyetli bir mevki tutar; şu kadar var ki bu meyl ve his bazan taassub-ı câhilâne şekline gelerek sa’y ve

terakkîye bir mâni teşkil edebilir. Onun için etfalde hubb-ı dini takviye etmek ve fakat bunun nezâhetini kaybetmesine meydan bırakmamak lâzım gelir.

8- Hissiyat ve temâyûlatın büyük bir şiddet kesbetmesi, bir *ihtiras* ve *inhimak* haline gelmesi, bunların mübrem ve katî bir şekil almasına, irâde ve ihtiyar üzerine katî bir hâkimiyet kazanmasına sebep olur; onun için bazan fevkalâde fezâile, bazan de büyük mesâvîye sâik olur: İnsanların en büyük muvaffakiyetleri, [286] en büyük muzafferiyetleri, en büyük faziletleri, en şanlı fedâkârlıkları hep ihtiras sayesinde vukua gelir; fakat en acı sükûtları, en kötü reziletleri de ihtiras sevkıyla vukua gelir. Temâyûlat-ı hasene bile, ihtiras haline gelince, bazan, akıl ve irâdenin tesirinden masun kalınca, mesâvîye kapı açar. Onun için hiçbir ihtirasın, akıl ve irâdenin tesirinden âzâde kalmasına meydan bırakmamak lâzım gelir. Billhassa temâyûlat-ı seyyienin ihtiras haline gelmesine sûret-i kat'iyede mâni olmak iktizâ eder.

Etfalde husule gelmiş olan ihtirasat ve inhimakatı itfâ için onlarla doğrudan doğruya mücadele etmemeli; onların istikâmetini değiştirmeye çalışmalıdır: İhtirasat seller gibidir; onları set ile tevkif etmek kâbil olmaz; onların karşısına set koymak ekseriya, kabarmalarına ve sonra daha şiddetle tuğyan etmelerine sebebiyet vermekten başka bir netice hâsıl etmez. Nasıl selleri durdurmak değil, başka bir vâdiye akıtmak için set yapılırsa, ihtiras haline gelmiş olan faâliyet ve temâyülleri de birdenbire kesmek için değil başka vâdilere dağıtmak sûretiyle kuvvetlerini kaybettirmek için ittihaz-ı tedâbir eylemelidir. Faâliyete başka bir mecra açmalı, ihtirasa muâkis temâyülleri takviye etmelidir. [287]

Hülâsa: 1- Mürebbîler hem bütün insanların temâyûlat-ı umûmîyesini ve hem de terbiye edecekleri şahısların temâyûlat-ı husûsiyesini nazar-ı itibâra almaya ve tedâbir-i terbiyevîyelerini ona göre tertip ve tanzim eylemeye mecburdurlar. 2- Mürebbîler hayra hâdim –fezâile sâik– olan temâyûlatı takviye ve tenmiye, şerre bâis –mesâvîye sâik– olan temâyülleri tahfif ve itfâ, kâh fezâile ve kâh mesâvîye bâis olan temâyûlatı da bir sâik-i fazilet halinden çıkmaktan men eylemek daha kısa bir tâbir ile bazı temâyûlatı takviye, bazı temâyûlatı itfâ, bazı temâyûlatı da matlûba muvâfık bir istikâmete tevcih eylemek ile mükelleftir. Bu maksadı temin için takibi lâzım gelen hatt-ı hareket birkaç kâide-i esasiye ile hulâsa olunabilir: Temâyûlat-ı seyyienin tezâhürüne fırsat vermemeli, temâyûlat-ı hasenenin sık sık tezâhürü için vesileler ve fırsatlar ihdas eylemelidir; etfale ef'âl-i hasene ve faziletkârâne ile nümûne-i imtisal olmalı, onların muhitlerinden fenâ nümûneleri –fenâ temâyülleri tevliid edecek eşhas ve ahvâlî– uzaklaştırmalıdır. Etfali mümkün olduğu kadar feyizkâr hissiyat ve heyecanatın tecelliyatı arasında

büyütmeli, onların etraflarındaki hevâ-yı hissiyat ve heyecanatın saf ve nezih olmasını temine çalışmalıdır. Bazı temâyülleri takviye veya tahfif için diğer temâyüllerden istifâde etmeli, bütün temâyüller arasında hayrîkâr müşâreketler tesis eylemeli; temâyülleri takviye veya itfâ hususunda akıl ve irâdenin ve bilhassa muhayyilenin vesâtatına da mürâcaat etmelidir. 3- Haz ve neşe hayat ve faâliyet için bir münebbih gibidir, bununla beraber elemde bazan hazdan daha kavî bir sâik-i faâliyetdir; onun için meyl-i hazdan istifâde etmeli; mamâfih etfali icabında elemelere tahammül etmeye ve bazı mânevî zevklere maddî elemeleri fedâ etmeye alıştırmalıdır. –Meyl-i faâliyeti de tenmiye etmeli, etfalın harekât-ı bedeniyesine mâni olmamalı, faâliyet-i fikriye ve hissiyelerini ikaza çalışmalıdır.– etfalde hubb-i nefsi de itfâ etmemeli, onlara menfaatlerini tefhim ve telkin etmeli, onlarda itimad-ı nefis, vakar, izzet-i nefis, rekâbet [288] his ve temâyüllerini takviye ve tenmiye eylemelidir. 4- Gayrın hissiyatından teessür, merhamet ve şefkatin mukadder-i aslîsi olduğu gibi hubb-ı gayrın da âmil-i esasıdır. Onun için bu teessür-i his temâyülünü tenmiye ve takviye etmek lâzımdır. Ancak bu temâyülün ifrat derecede tenemmîsi, pür-melâl-i daimîye bâdî olur, onun için buna da mâni olmak lâzım gelir. –Aile muhabbeti, temâyûlat-ı ictimâiyenin esasıdır. Onun için bu muhabbeti çok takviye etmelidir.– hubb-i vatanın tamâmi-i inkişafı, vatan fikrinin kemal-i vuzuh ile teşekkülüne mütevekkıftır. Onun için millet ve vatanın mâzîsini öğretmek, ihtiyacat-ı müstakbelesini anlatmak hubb-ı vatanın takviyesine çok medâr olur. 5- Meyl-i tecessüs zevk-i taallüm ve tettebbuun en ehemmiyetli vâsıtasıdır; onun için fâidelidir, fakat bazan dedikoduculuk gibi muzır ve mezmum bir hâle sâiktir. –Hubb-ı hakikat etfalde tenmiyesi en ziyâde lâzım olan meyillerdendir. Etfalde hakâyika vukuf hâsıl etmekten zevk ve neşe duy-mak, yalandan nefret ve ictinab etmek temâyüllerini takviye etmelidir. 6- Zevk-i mehâsin ve bedâyi, sanayi-i nefisenin sâik-i esasîsi olduğu gibi sanayi-i âdiyede muvaffakiyetin de avâmili cümlesindendir; bu zevkin ahlâk hususunda da büyük bir tesiri vardır. Mehâsine olan meftûniyet efkâr ve ef’âlde intizam ve nezâkete bâdî olur. Onun için meyl-i mehâsini takviye etmelidir. 7- Hubb-ı fezâil, ahlâkın en büyük ve yüksek âmilidir; Onun için bunu tenmiyeye itinâ etmek lâzımdır. Hubb-ı fezâilin esası hiss-i vazîfe ve fikr-i mesûliyetdir; onun için bunları takviye-ye çalışmalıdır. 8- İhtirasat bazan fevkalâde fezâile, bazan büyük mesâvîye bâis olur; temâyûlat-ı hasene bile ihtiras haline gelince birçok mesâvîye kapı açabilir. Onun için hiçbir ihtirasın akıl ve irâdenin tesirinden âzâde kalmasına meydan vermemek lâzım gelir. [289]

IV. İrâde ve İhtiyar

1- Ef'âl-i irâdiyye, ekser-i ahvâlde âni bir sûrette vukua gelir; onun için *irâde* ve *ihtiyar* ekseriya âni basit bir hâdisе gibi görünür.

Fakat bu kabil ef'âl, bazı ahvâlde de az çok uzun bir devre-i tereddüt ve teemmülden sonra icrâ edilir; bu gibi ahvâlde, *irâde* ve *ihtiyar*ın pek mûdil bir hâdisе olduğu kemal-i vuzuh ile anlaşılır:

Mektepli bir çocuğun evinde masası başına geçmiş, vazîfesini yazmaya başlamış olduğu farzedilsin. Bu sırada sokaktan komşu çocuklarının gülüşme seslerini işitirse –ve onların büyük bir neşe ve şetâretle oynamakta olduklarını anlarsa –tabiidir ki gülüp oynamak arzusuna kapılacak, vazîfesini bırakıp oyuna iltihak etmeyi *tasavvur* edecek; fakat –eğer çalışkan ve uslu ise– bu arzuya birdenbire terk-i nefis etmeyecek, bu *tasavvuru* birdenbire icrâ etmeyecektir. Şimdi vazîfesini bırakırsa [290] sonra ikmale vakit bulamayacağını, mektebe gittiği vakit muallim tarafından takdir olunacağını, arkadaşları arasında mahcup olacağını, belki de sınıftaki mevkiini kaybedeceğini düşünecek bu sebeple “gitmek” ve “kalmak” hususunda mütereddit kalacaktır. Bir müddet kendi kendisine “Gitsem mi, gitmesem mi?” diyecek, kendi kendisi ile *istişâre* edecek, oyuna gitmenin bâis olacağı hazzı fakat bilâhare tevliд edeceği elemi, masa başında kalmanın şimdi bâis olacağı mahrûmiyeti fakat bilâhare men edeceği elemi –belki de davet edeceği hazzı– teemmül ve muvâzene edecek, neticede –kendisinde “gülmek ve oynamaya” olan temâyül ile “tekirden müteallim olmaya” ve “muvaffakiyetten mahzuz olmaya” olan temâyülün şiddet-i nisbiyelerine göre– iki şıktan birini *tercih* edecek, ya gitmeye veya kalmaya *karar* verecek ve sonra bu kararını *icrâ* ederek ya vazîfesini yazmaya devam edecek veyahut vazîfesini bırakarak oynamaya gidecektir.

Kezâlik, orta halli bir aile babasının ahabplarından birinin düğününe davet edildiği farz olunsun. Düğünlerde bir hediye göndermek âdet olduğu için, o –bittab’– bu âdete ittibâ lüzumunu hissedecek, bir hediye almak isteyecek, fakat –pek zengin olmadığı için– hediyenin cinsini tâyin hususunda [291] teemmüle mecbur olacak, bir müddet mütereddit kalacaktır. Zihninden birçok hediyeler geçecek, birçok hediyeler *tasavvur* edecek; bunlardan her birinin ne kadar masrafa mâl olacağı, düğün sahibine ne fâide vereceğini, onu ne kadar memnun edeceğini, davetliler tarafından nasıl telakkî olunacağını teemmül edecek, “Ne kadarlık alsam?”, “Ne alsam?”, “Hangisini alsam?” diye düşünecek; kendi kendine bir *müşâvere* yapacak; ihtimal ki bu müşâvereye başkalarını da teşrik edecek. refikasına, ahabplarına “Siz ne dersiniz?”, “Ne alsam?” diye soracak; ihtimal ki bidâyeten tasavvur ettiği hediyelerin bazısından sûret-i kat’iyede sarf-ı

nazar ederek yalnız bir kaç arasında mütereddüt kalacaktır. Farz edelim ki güzel ve pahalıca bir şey ile nispeten âdi fakat ucuz bir şey arasında mütereddüt kalmıştır. Kendi kendine müşâvere yaptığı, “Hangisini alsam?” diye düşündüğü vakit, bir taraftan güzel hediyein düğün sahibine bahşedeceği memnûniyeti, düğün davetlileri arasında tevlid edeceği takdiratı teemmül edecek, bu memnûniyeti temin ve bu takdiratı celb için onu almak isteyecek, diğer taraftan da bu güzel hediye alması için edeceği masrafın –kendisi ve ailesi için– bâis olacağı mahrûmiyeti teemmül edecek, bu mahrûmiyete katlanmamak –ailesinin menfaâtine hizmet etmek– için ucuz hediye almayı arzu edecek, [292] böylece bu iki fiil-i mutasavverin netâyici arasında bir *muvâzene* yapacak, kendisini güzel hediye almaya sevkeden “gayrı memnun etmek”, “gayrın takdiratını celbetmek” temâyülü ile âdi hediye almaya sevkeden “nefsi mahrum etmemek”, “ailesinin nef’i-ne hizmet etmek” temâyülünü tekâbül ettirecek, her birinin bâis olacağı haz ve elemi birbiri ile karşılaştıracak ve nihâyet, bu temâyüllerden birinin galebesinde, ona muvâfık olan hediye *tercih* edecek, onu almaya karar verecek ve daha sonra, o hediye alarak bu kararı icrâ edecektir.

Bu iki misaldeki hadisatın teâkübünde, dört devir tefrik olunabilir: Evvelen bir fiil *tasavvur* edilmiş, sonra bunun icrâ ve adem-i icrâsı *müşâvere* olunmuş, daha sonra bu hususta bir *karar* verilmiş ve nihâyet bu karar *icrâ* olunmuştur.

Bunlara mümâsıl –tereddüt ve teemmül ile müterâfık– olan ef’âl-i irâdiyenin hepsinde de böyle dört devir ayrılabilir. Tereddütsüz ve ânî bir sûrette icrâ olunan ef’âl-i irâdiyede, vehle-i ülâda, böyle devirler görünmez; fakat dikkat olunursa onlarda esas itibârî ile bir başkalık olmadığı, yalnız müşâverenin pek seri ve binnetice gayri mahsûs olduğu anlaşılır.

Demek olur ki her fiil-i irâdiyi teşkil eden hâdisatta [293] dört devir vardır: Bunlar *tasavvur*, *müşâvere*, *karar* ve *icrâ*dır.

Tasavvur bir hâlet-i fikriyedir, müşâvere birtakım hâlat-ı fikriye ve hissiyenin muvâzenesidir, onun için bunlar “irâde”nin anâsır-ı esasiyesinden addolunamaz; “irâde” kendini asıl “karar”da ve bâhusus “icrâ”da gösterir.

Mamâfih irâde, tasavvur ve müşâverede de tesirden hali kalmaz: Bir şeyi yapıp yapmamaya karar vermek için çok veya az düşünmek, insanın ihtiyarı hâricinde olan şeylerden değildir.

2- Ef’âl-i irâdiyenin bu safhalarının teâkübündeki sürat çok tehallûf eder:

Bazan bu safhaların hepsi süratle geçer, tasavvur ile karar arasında da, karar ile icrâ arasında da his olunacak kadar bir zaman mürûr etmez, müşâvere ânî

denilebilecek kadar kısa olur, karar büyük bir süratle verilir ve hemen icrâ edilir. Meyelânat-ı esasiyemize muvâfık olan ef'âl ve harekât-ı âdiyemiz böyledir: Bunlar tasavvur edilir edilmez icrâ olunurlar.

Fakat bazan bu safhaların birisi veya birkaçı uzar. Bazan tasavvur ile karar arasında zaman geçer. Müşâvere uzun sürer, karar uzunca bir devre-i tereddüt nihâyetinde verilir, fakat verilir verilmez icrâ edilir; bazan karar ile icrâ arasında zaman geçer. Karar çabuk verilirse de hemen icrâ edilmez, fiil az çok uzun bir zaman *niyet* halinde kalır; bazan de hem tasavvur ile karar arasında [294] ve hem de karar ile icrâ arasında zaman geçer. Fiilin tasavvurundan bir karara rabtına kadar da, karara rabtından icrâsına kadar da bir zaman mürur eder.

3- Bazı kimseler –mühim işlerde bile– çabuk karar verirler, bazı kimseler ise –âdi şeylerde bile mütereddüt kalırlar; “atak” “acûl” kimseler birinci, “kararsız”, “müterereddit” kimseler ikinci takımdandır; birincilerin irâdesi *serî*, ikincilerin irâdesi *mütereddüt* demektir.

Bazı kimseler pek müşkil işleri bile irâde ve ihtiyar eder, tehlikeli işleri yapmaya bile karar vermekten çekinmezler; bazı kimseler ise müşkilata bâdi olabilecek işleri irâde ve ihtiyar etmekten çekinmez; tehlikeli işlere karar vermekte cesaret-sizlik gösterirler; “müteşebbis”, “cesur”, “şedîdü'l-azm” adamlar birinci, “korkak” “âtıl”, “zaîfü'l-azm” adamlar ikinci takımdandır; birincilerin irâdesi *şedîd*, ikincilerin irâdesi *zayıf* demektir.

Bazı kimseler karar verdikten sonra, mevânia tesâdüf ederlerse bu kararlarından sühûletle nükûl ederler ve bir fiil ve hareketi icrâ edinceye kadar birçok kararlar değiştirirler; bazı kimseler ise bir defa karar verdikten sonra büyük mevânia tesâdüf etseler bile kararlarından nükûl etmez ve bir defa verdikleri kararı [295] kemal-i şiddetle muhâfaza ve icrâ eylerler; “sebatkâr”, “inatçı”, “metîn” kimseler birinci; “mütelevvîn” “uysal” kimseler ikinci takımdandır. Birincilerin azim ve irâdesi *metîn*, ikincilerin irâdesi *mütelevvîn* demektir.

Bu tafsilattan anlaşılıyor ki insanların azim ve irâdesinde meşhud olan evsaf üç esasa ircâ' olunabilir: *sûrat*, *şiddet*, *metânet*.

İrâdede sürat: Kararın çabuk verilmesi ve çabuk icrâ edilmesi; şiddet, karar verirken müşkilat önünde durulmaması; metânet ise karar verildikten sonra onda sebat edilmesi ve icrâ esnasında zuhur edecek mevânia karşı mukâvemet gösterilmesi demektir.

İrâdede sürat, esasen şâyân-ı takdir bir haslettir; fakat bazan de tasavvurun ve müşâverenin nâkıs kalmasından –netâyicin lüzumu kadar bir dikkatle muhâke-

me olunmamasından– mütevellit bir kusurdur. Atak, acûl, tedbirsiz kimselerde meşhud olan *sûrat-i irâde* bu kabildendir. Onların sûratle karar vermelerinin ve kararlarını sûratle icrâ etmelerinin sebebi, zihinlerine hutur eden fiillerin neticelerini etrafiyla mülâhaza ve teemmül etmeden karar vermek itiyadında bulunmalarından ibârettir; irâdede bir meziyet teşkil eden sûrat, [296] tedbir ve teemmül ile müterâfık olan –fıkdan veya noksan-ı muhâkeme ve müşâvereden değil sûrat, muhâkeme ve müşâvereden mütevellit bulunan– sûrattir.

İrâdede *metânet* de esasen büyük bir meziyettir: Hayatta en çok muvaffak olan, beşeriyete en çok hizmet eden adamlar, uzun bir müddet aynı hedefe doğru yürüyen, bu müddet zarfında tesâdüf ettikleri mevânî ve müşkilat önünde ric’at etmeyerek onları ıktihama çalışan, hulâsa irâdesinde sebât ve metânet gösteren kimselerdir. Mamâfih *metânet-i irâdenin* fenâ bir şekli de vardır. Bu da *inattır*. Verdikleri kararın mantıkî ve muhik olup olmadığını düşünmeye bile tenezzül etmeksizin onda sebât eden kimseler, bu huylarından çok zarar görürler ve cemi-yet-i beşeriyeye de çok zarar verirler. İrâdede bir meziyet teşkil eden metânet, akıl ve iz’an ile müterâfık olan metânet, muhâkemeyi karardan sonra tevkîf ederek değil karardan sonra da uyanık bırakarak gösterilen metânettir.

Şiddete gelince bu, irâdenin en ehemmiyetli sıfat ve meziyetidir: Şedîdü’l-azm olmak insanın muvaffak olmasını ve beşeriyete hizmet etmesi için en lâbüd olan hasâildendir.

Demek ki: insanda irâde evvel emirde “şedîd” olmalı ve bu şiddet “müteemmilâ-ne bir sûrat ve metânet” ile müterâfık bulunmalıdır.

4- İrâdenin hayatta pek büyük bir kıymet ve ehemmiyeti vardır: [297]

1: İrâde, efkâr üzerine büyük bir tesir icrâ eder. Hâdisat-ı akliyenin en ehemmiyetli sâiki olan “dikkat”ın esası irâdedir, dikkat irâdenin ameliyat-ı fikriyeye taallukundan başka bir şey değildir insanda irâde olmasaydı dikkat de olmaz ve bu sebeple melekât-ı akliye hiç terakkî ve tenemmî edemezdi. İnsan havassına çarpan şeylerden başkaları hakkında ıtlûlâr edinemez, tecrübe ve tâmîm yolunda ilerleyemez, hulâsa akıl ve zekâca hayvanlarınkinden pek de farklı bir seviyeye çıkamazdı.

Akl ve zekâ, irâde ile tanzim ve takviye edilmezse yüksek ve müsmir bir şekil alamaz; pek zekî olduğu halde irâdesiz ve dikkatsiz olan kimselerde hâdisat-ı akliye –rüzgâr ve fırtına gibi hâdisat-ı cevviyeye müşâbehet gösterir; kâh sakin kâh muharrib, dâima mütehavvil şekiller alır. O kadar zekî olmadığı halde metin ve sebatkâr olan kimselerde ise irâde zekâca olan noksanı telâfi edebilir. Her

halde beşeriyete en çok hizmet eden kimseler en zeki olanlar arasından değil en şedîdü'l-azm bulunanlar sırasından çıkmışlardır.

2: İrâde, hissiyat üzerine –efkâr üzerine yaptığı gibi– doğrudan doğruya bir tesir icrâ edemez, fakat bilvâsita pek mühim tesirler icrâ eder: İnsan bir hissi –doğrudan doğruya irâdesiyle– takviye veya itfâ edemez; fakat onu [298] tenbih edecek ef'âl ve harekâtta tevakkî veya bilakis böyle ef'âl ve harekâta muvâzabet etmek, onu takviye edecek sevâiki arayıp onların içine girmek veya bilakis o sevâikin arasından sıyrılıp çıkmak. sûretiyle, o hissini takviye veya itfâ edebilir.

İrâdenin bu tesiri, bilvâsita olmakla beraber, gâyet büyük ve ehemmiyetlidir. Bu itibâr ile irâde “Terbiye-i ahlâkiyede de pek kuvvetli bir âmildir.” denilebilir.

3: İrâde, ahvâl-i bedeniye üzerinde de –hem doğrudan doğruya ve hem bilvâsita– pek büyük tesirler icrâ eder:

Baş, boyun, bel, el, kol, bacak, ayak, göz, dil, dudak gibi bir çok uzuvların hareketleri irâde tesiri ile vuku bulur; gerçi bunlarda –bazan– irâde hâricinde ve hatta irâde hilâfında hareketler dahi görülür, meselâ insan pek korktuğu –müteheyyic olduğu– vakit kollarına ve bacaklarına bilâ-ihhtiyar bir titreme arız olur; fakat alelâde bütün bu uzuvların hareketleri irâdeye tâbi olur.

Bazı uzuvların hareketleri esasen ihtiyarın hâricinde vukua gelmekle beraber onun tesirinden büsbütün âzâde kalmaz: Harekât-ı teneffüsiyye bu kabildendir, bunlar alelâde irâdenin dahl ve tesiri olmaksızın vukua gelir; fakat insan isterse bunları çabuklaştırmaya yavaşlaştırmaya ve hatta durdurmaya bile muktedir olur. [299]

İrâde beden üzerine bu sûretle doğrudan doğruya tesir ettiği gibi bil-vâsita dahi tesir eder: Kavâid-i sıhhiyeye riâyetin idman ve riyâzatın bedene verdiği fâideler, iştret ve sefâhatin bedene îras eylediği zararlar irâdenin beden üzerine bilvâsita icrâ ettiği tesirler demektir.

5- İrâdenin hayatta tesiri büyük olduğu gibi kıymeti de büyüktür: İnsanın evsaf ve şemâili arasında, kendisine en ziyâde şeref-âver olanlar irâdesine, ef'âli irâdiyesine müteallık bulunanlardır. Çünkü onlar –doğrudan doğruya– şahsiyetin mahsulüdür. Onların şerefi de mesûliyeti de şahsiyete, nefse aittir.

İnsana efkâr ve hissiyatı yüzünden meziyet veya mesûliyet tevcih edilmesi, irâdenin onlara tesir edebildiğinden –ve etmesi lâzım geldiğinden– dolaydır.

İrâde ve ihtiyarın sûret-i kat'iyede hâricinde kalan ef'âl ve ahvâlden dolayı insan ne mesul olabilir ve ne de şeref kazanabilir.

Bu itibarla denilebilir ki irâdenin terbiye ve takviyesi, terbiye-i ahlâkiyenin en ehemmiyetli gâye ve meşgalesini teşkil etmek lâzım gelir.

6- İrâde bu sûretle ahvâl-i bedenîye, fikriye ve hissiye üzerine tesir ettiği gibi bil-mukâbele onlardan da müteessir olur: Mademki *tasavvur-ı âdî ve müşâvere* birtakım efkâr ve hissiyatın teâkubu demektir [300] ve madem ki *icrâ* –ekseriyetle– bir fiil-i uzvîden başka bir şey değildir, şu halde irâdenin ahvâl-i hissiyyeden de, fikriyyeden de, bedenîyyeden de müteessir olması pek tabidir.

Denilebilir ki kâbiliyat-ı fikriye, hissiye ve bedenîye, irâdenin menabı-ı kuvveti mesâbesindedir. İnsanın tâmü's-sihha, kaviyyü'l-bünye, mütevâzinü'l-mizâc olması da, irâdelerinde şiddet ve metânet sahibi olmasını teşkil eder; bir fiili vuzuh ile tasavvur etmesi, onun tevlid edeceği neticeleri mükemmeliyetle keşf eylemesi kendisinin o fiili yapmaya ve o fiildeki müşkilatı iktihâm etmeye olan iktidarının derecesini katiyetle bilmesi o fiili yapmakla veya yapmamakla –onun neticelelerinden her birine mâruz olmak veya onlardan âzâde kalmak ile– hissedeceği –maddî ve mânevî– haz ve elemeleri hatasız bir sûrette tahmin ve mükemmeliyetle tahayyül eylemesi, o fiil hakkında sûrat ve şiddetle karar vermesine medâr olur.

Gerçi yek nazarda bu esaslara pek muhâlif gibi görünen ahvâle çok tesâdüf olunur. Meselâ kaba hisli ve mahdud fikirli kimselerde bazan pek şedit ve metin bir azmin tecellîyatına tesâdüf olunur. Felâkete mâruz birini kurtarmak için, yangın alevleri veya deniz dalgaları arasına atılmak gibi –her halde şedîd [301] bir azme mutevakkıf bulunan hareketler, ekseriya böyle kimselerden sâdır olur. Alîl, nahif kimselerde de bazan muhayyir bir şiddet ve metânet-i irâde görülür: Pek nahif vücutlu, gâyet asabî bünyeli olduğu halde –maddî ve manevî– mevânîa kemal-i metânetle mukâvemet eden ve hatta bu mevânîi kemal-i muvaffakiyetle iktihâm eyleyen eâzım pek de nâdir değildir.

Fakat dikkat edilince görülür ki nehâfet-i bünyeye rağmen şiddet-i azmi hâiz olan kimseler, umûmiyetle, kâbiliyet-i fikriye ve hissiyece yüksektirler; mahdutiyyet-i fikr ve hisse rağmen şiddet-i irâde ibraz eden kimseler ise yine umûmiyetle, bünyeye pek kavîdirler.

Demek olur ki irâdeye tesir hususunda, bazan kâbiliyat-i fikriye ve hissiyenin şiddeti kâbiliyat-ı bedenîyedeki noksaniyeti, bilakis, bazan de kâbiliyat-ı bedenîyenin kuvveti, kâbiliyat-ı hissiye ve fikriyedeki noksaniyeti telâfi edebilir; fakat bittab hiç şüphe olunamaz ki irâdenin bu üç sınıf kâbiliyyatın hepsinden birden ıktibas-ı feyz ve kuvvet etmesi, bir kat daha şiddet ve metânet kazanmasına bâdî olur.

7- Nevzâdlarda ve pek küçük çocuklarda irâde külliyyen mefkuddur. Onlarda bütün ef'âl ve harekât ya tav'î veya insiyakîdir. **[302]**

Onlar, en evvel hep sevk-i tabîî ile sonra hep meyl-i faâliyet ve meyl-i taklit sevkî ile hareket ederler; bu sebeple onların sevâik-ı harekâtı, bir taraftan bedenlerinde husule gelen kuvvetler, diğer taraftan da muhitlerinden vukua gelen tesirlerden ibâret demek olur.

Îrâde, çocuklarda hissiyat ve efkârın teşekkülünden sonra tezâhüre başlar ve şahsiyet taayyün ettikçe tenemmî eder.

Îrâdenin inkişâf ve nemâsına hüsn-i nezâret etmek, bunun mükemmeliyetini temine itinâ eylemek, mürebbîlerin en mühim vazîfelerinden addolunmak lâzım gelir.

Mürebbîlerin irâdeyi takviye için mürâcaat edebilecekleri vesâit şunlardır:

1: Mürebbîler, etfale – irâde hususunda nümûne-i imtisâl göstermelidirler.

Çocukları umûmiyetle pek mukallit oldukları için, etraflarındaki kimselerin münevverü'l-irâde, şedîdü'l-azm ve metînu'l-irâde olması, onların da öyle olmasına çok medâr olur; bilakis etraflarındaki kimselerin atak veya mütereddit, tedbirsiz veya muhteriz, anûd veya mütelevvin, nefesine gayri hâkim, hiddetine mağlup olması çocukların irâdesinin kusurlu bir şekil almasına bâdî olur. Onun için mürebbîler ve muallimler, kendi irâdeleri ile etfale nümûne-i imtisâl olmalı. Bütün ef'âl **[303]** ve harekâtta nefislerine karşı hâkimiyet, irâdelerinde sürat ve şiddet ve metânet göstermelidir.

Masal, hikâye ve terceme-i hallerdeki eşhasın evsaf-ı irâdiyesi de, onları dinleyen çocukların irâdesi üzerine amik bir tesir icrâ eder. Onun için muallim ve mürebbîler çocukların irâdesini terbiye hususunda, şiddet ve metânet-i azmin nasıl muvafakkiyetlere müncer olduğunu, kararsızlığın cesaretsizliğin ne kadar fenâ neticeler hâsıl ettiğini canlı misallerle gösterecek hikâyelerden insanın şiddet-i azm sayesinde ne kadar yükseldiğini, beşeriyete ne kadar büyük hizmetlere muvaffak olduğunu anlatacak terceme-i hallerden istifâde ve istiâne etmelidirler.

2: Azim ve irâde, bilhassa faâliyetle tenemmî eder. Bu sebeple çocukların irâdelerini takviye ve tenmiye için, her şeyden evvel, onların bi'l-irâde hareket etmelerine müsâade etmek lâzım gelir.

Dâima emin olmak iktizâ eder ki harekâtında hiçbir serbestiye nâil olamayan, dâima başkalarının emirlerine tebaiyetle hareket eden, hulâsa irâde ve ihtiyarını istîmal etmeye –faâliyetle getirmeye– fırsat bulamayan çocukların irâdeleri,

hayatlarının nihâyetine kadar zayıf kalır. Onlar hep başkalarının emir ve nehyi altında hareket ede ede, nihâyet kendi irâdeleriyle hareket edemeyecek [304] bir hale gelirler. Onun için çocukların ef'âlini hep emir ve nehyi hep takdir ve tevbih ile takyid etmek kat'iyen muvâfık değildir.

Gerçi etfalin hareketini kontrolsüz bırakmak muvâfık değildir; emir, nehyi, takdir, nasihat terbiye için zarûridir; fakat bütün bunları irâdeyi fiilden iskate edecek bir şekilde değil, bilakis irâdeye irâe-i tarik eyleyecek bir şekilde icrâ etmeli, her halde etfalin irâdesini muntazam bir faâliyetle tenmiye ve terbiye eylemelidir.

3: İtiyad irâde üzerine büyük tesirler yapar. Birçok işlerde –birçok vakitler– te-reddüd ile hareket eden çocuklar dâima mütereddit, birçok işlerde –birçok vakitler– metânet gösteren çocuklar dâima metin bir hal alırlar. Onun için etfalin ef'âl ve harekâtına nezâret ederken onların irâdelerinde sürat, şiddet ve metânet göstermelerini temine çalışmalı, teemmülsüzce ve tedbirsizce hareketlerinin, televvünlerinin, teannütlerinin netayic-i muzırasını kendilerine göstermeli, kendilerini bu yolda harekete mecbur edecek ahvâlden sıyânet eylemelidir.

4: İrâdenin tenmiyesi hususunda, bünyenin takviyesi efkâr ve hissiyatın tenmiyesi gibi tedbirlere de mürâaat etmelidir. [305]

Bünyenin sû-i tegaddî ve nehâfeti, cümle-i asabiyyenin za'fı, irâdenin kuvvetli olmamasının en ehemmiyetli sebeplerindendir; tasavvurlarda adem-i vuzuh, hükümlerde kararsızlık, kuvvet-i irâdeye adem-i itimad, ef'âlin ıztırârî olduğuna itikat, ümitsizlik, bedbinlik, vehim, vesvese, bezginlik, emelsizlik ... hep irâdeyi felce uğratan avâmildendir. Bu sebeple irâdeyi takviye için bu avâmil-i za'fin tesirlerini izâle ve iptal etmeye, fikirlere ve hükümlere kat'iyet ve harâret vermeye, hayat için emeller uyandırmaya itinâ etmeli; hulâsa bünyenin takviyesine ve fikir ve hissin terbiyesine de ihtimam eylemelidir.

İhtar: Şurasını nazar-ı dikkatten dûr tutmamalıdır ki insanda irâdenin tezâhüratı yalnız ef'âl ve harekâtta ibâret değildir; temâyûlat ve ihtirasata mukâvemet, onları tevkîf ve izâle, onlara muvâfık harekâtı men ve tevkîf kâbiliyetleri dahi irâdenin tesirâtı cümlesindendir.

Bu sebeple irâdenin tesirâtı “tahrîkî” ve “tevkîfî” namlarıyla iki kısma ayrılır.

Hülâsa: 1-Her fiil-i iradide dört safha, dört devre vardır: tasavvur, müşâvere; karar, icrâ. 2- Ef'âl-i irâdiyenin bu safhalarının teâkubundaki sürat çok tehallûf eder. Bazan bunların hepsi büyük bir süratle geçer, fiil tasavvur edilir edilmez icrâ olunur. Fakat bazan bunların bir veya birkaçı uzar. Bazan tasavvur ile karar arasında, bazan karar ile icrâ arasında, bazan de hem tasavvur ile karar ve

hem de [306] karar ile icrâ arasında az çok uzun bir zaman geçer. 3- İrâdede üç vasf-ı esasî tefrik olunabilir: sürat, şiddet, metânet. İrâdede sürat: Kararın çabuk verilmesi ve çabuk icrâ edilmesi; şiddet, karar verirken müşkilat önünde durulmaması; metânet, verilen kararda sebat edilmesi ve icrâ esnasında zuhur edecek mevânia karşı mukâvemet gösterilmesidir. İnsanın irâdesinde evvel emirde “şiddet” bulunmalı, bu şiddet de “müteemmilâne bir sürat ve metânet” ile müterâfık olmalıdır. 4- İrâde efkâr üzerine doğrudan doğruya icrâ-yı tesir eder. Hadisat-ı akliyenin en ehemmiyetli sâiki olan “dikkat”ın esasî irâdedir. –İrâde hissiyat üzerine bilvâsita icrâ-yı tesir eder. İnsan irâdesi ile bir hissi tenbih edecek ef’âl ve harekâtın tevakkî etmek veya bilakis böyle ef’âl ve harekâta muvâzabet eylemek, onu takviye edecek sevâik içine girmek. Veya o sevakten sıyrılmak sûretiyle o hissi takviye veya itfâ edebilir. İrâde, beden üzerine hem doğrudan doğruya ve hem de bil-vâsita icrâ-yı tesir eder. Birçok uzuvların harekâtı irâdeye tâbidir; kavâid-i sıhhiyeye riâyetin, idman ve riyâzatın, işret ve safâhatın bedene olan tesirleri de bil-vâsita irâdeye merbut demektir. 5- İnsanın evsafi ve şemâili arasında, kendisine en ziyâde şeref-âver olanlar irâdesine, ef’âl-i irâdiyesine müteallik bulunanlardır. Bu sebeple, irâdenin takviyesi terbiye-i ahlâkiyenin en ehemmiyetli gâye ve meşgalesini teşkil etmelidir. 6- Kâbiliyyat-ı fikriye, hissiye ve bedeniye irâdenin menâbi-i kuvveti mesâbesindedir; irâdeye tesir hususunda bazan kâbiliyat-ı fikriye ve hissiyenin şiddeti, kâbiliyat-ı bedeniyedeki noksanıyeti bilakis bazan de kâbiliyat-ı bedeniyenin kuvveti kâbiliyat-ı hissiye ve fikriyedeki noksanıyeti telâfi edebilir. Fakat irâdenin bu üç sınıf kâbiliyetlerin hepsinden birden iktibas-ı feyz ve kuvvet etmesi bir kat daha şiddet ve metânet kazanmasına bâdi olur. 7- Nevzâdlarda ve küçük çocuklarda bütün ef’âl ve harekât ya tav’î veya insiyakidir. İrâde, çocuklarda hissiyat ve efkârın teşekkül [307] ve taayyününden sonra tezâhüre başlar. Mürebbiler, irâdeyi takviye için etfale irâde hususunda nümûne-i imtisal göstermeli; onların kendi kendilerine –bi’l-irâde – hareketlerine müsâade etmeli; emir, nehiy, tekdir ve nasihati irâdeyi fiilden iskat edecek bir sûrette değil ona irâe-i tarîk eyleyecek bir şekilde icrâ eylemeli; irâde hususunda fenâ itiyadlara mahal bırakmayarak, sürat-i şiddet ve metânetle irâde etmeyi bir itiyad haline getirmeli ve nihâyet bedeni takviye etmekle beraber efkâr ve hissiyatın da vesatâtına mürâaat ederek, irâdeyi felce uğratan avâmil-i fikriye ve hissiyeyi izâle etmeli; fikirlere ve hükümlere kat’iyet ve harâret vermeye, kalpte hayat için emeller uyandırmaya itinâ eylemelidir. [308]

V. İtiyad

1- Bir fiili, bir hareketi bir defa yaptıktan sonra –aradan uzun müddet geçmeden– bir defa daha tekrar edince, onu daha sürat ve suhûletle yapmaya muvaffak oluruz ve fiili tekrar ettikçe, bu sürat ve suhûletin tezâyüd ettiğini görürüz. Bu takdirde “O fiile, o harekete alıştık.”, “O fiil, o hareket hususunda meleke ve mümârese sahibi olduk.” deriz.

Bir fiili bu sûretle –sık sık– tekrar ettikçe, nefsimizde ona ait idrak ve şuurun tenâkus ettiğini ve onu tekrar yapmak için bir temâyül husule geldiğini de görürüz: Gitgi[de] o fiili, bir cehd ve dikkat sarf etmeden, hatta –teferruatının– farkına bile varmadan yapmaya başlarız; onu yapmaktan bir haz, yapmamaktan bir elem duyarız. Bu sebeple onun bizde nev’anmâ bir temâyül haline geldiğini, gayri ihtiyârî bir ihtiyaç şekli aldığını görürüz. Bu takdirde “O fiil bizde bir âdet haline geldi.”, “Biz onu *itiyad* ettik.” deriz.

[309] Tekrarın ef’âlimizde husule getirdiği bu iki nev-i tahavvül bir esasa ircâ’ olunabilir: Bir fiilde sürat ve suhûlet tezâyüd ettikçe, idrak ve şuur tabiatı ile tenâkus eder, bir fiil sürat ve suhûletle –idrak ve şuursuz– yapıldıkça ona muhâlîf fiiller daha müşkil bir hale gelir, bu sebeple bizde o fiil için bir *temâyül* husule gelmiş olur. Onun için, lisân-ı âdîde “alışmak” ve “âdet edinmek” kelimeleri ile ifâde edilmekte olan hâdiseleri ayrı şeyler addetmemek, bunları aynı kelime ile –itiyad kelimesi– ifâde etmek lâzım gelir.

Şu hale göre, demek olur ki bir fiilin tekerrürü neticesinde o fiile olan kâbiliyetimizde husule gelen tahavvüle *itiyad* ismi verilir.

İtiyad, ef’âlde süratin tezâyüdüne, şuurun tenâkusuna, ef’âlin gayri ihtiyârî bir temâyül –bir ihtiyaç– hâli almasına bâdî olur. İtiyad, tesirini ef’âl-i bedeniyede de ef’âl-i aklıyede de gösterir.

Yürümek, konuşmak, yazı yazmak, jimnastik yapmak, düşünmek, ezberlemek hususlarında itiyadın tesirleri îzaha lüzum göstermeyecek kadar âşikârdır.

2- Tekerrür, fiile olan kâbiliyetimizde bir tahavvül husule getirdiği gibi hisse olan kâbiliyetimizde de bir tahavvül husule getirir: Umûmiyetle bir tesir tekerrür ettikçe, tevliid ettiği hissin şiddeti tenâkus eder.

[310] Bir gülü bir defa kokladıktan sonra koklamaya devam edersek, gittikçe kokusunu duymamaya başlarız; fenâ bir kokudan bidâyeten pek müteessir olduğumuz halde vakit geçtikçe alışır, artık onu fark etmez oluruz; bir tekdir veya târizden çok müteessir olduğumuz halde tekerrür ederse artık ona karşı hissiz

ve lâkayd kalırız. Hulâsa bir tesir tekerrür ettikçe, ona karşı hassasiyetimizin azaldığını görürüz.

Tekerrürün bu sûretle, hissiyatta husule getirdiği tahavvüle de -ef'âlde husule getirdiği tahavvüle kıyasen- *itîyad* ismi verilir. Bu sebeple “itîyad, hassasiyeti tenkis eder.” denilir.

Filvâki, bazan buna muhâlif hâdiseler görülür. Meselâ bir şarkı, bir mûsiki parçası dinlenirken ondan alınan zevk -çok vakit tekerrür ile azalmadıktan başka çoğalır; bir manzara-i tabiyye, bir eser-i sanatkârane temâşa edilirken de -ekseriya- öyle olur. Fakat dikkat edilmelidir ki bu hallerde tesirler pek girift ve mûdildir: Evvelâ, bir şarkıyı ilk dinlediğimiz vakit manâsını anlamak, künhüne nüfuz etmek, âhengini ihâta etmek için az çok dikkat ve cehd etmeye mecbur oluruz. Bu cehd ve dikkat bittab' biraz elem verir, bu elem de alınan zevkin azalmasına bâdî olur; ikinci üçüncü dinleyişimizde ise cehd azalacağı için haz tenâkusa uğramaz. Bundan başka bir şarkının bize verdiği haz, nağmelerinden **[311]** her birinin, güftesinden her parçasının, bestesinin hey'et-i umûmiyesinin, güftesinin hey'ât-ı umûmiyesinin ve bunlardan her birinin zihnimizde uyandırdığı hâtıraların verdiği haz ve elemelerin muhassılası mesâbesindedir; bu muhassıla, tabiidir ki, her dinleyişte bir olamaz ve bu sebeple bir şarkının tekerrüründen husule gelecek netice basit bir tesirin tekerrüründen husule gelecek neticeye benzeyemez.

Menâzır-ı tabiat ve elvâh-ı sanat karşısında da böyle olur: Biz onlara her bakışımızda başka bir şeyin farkına varır; başka bir ıtlân, başka bir hâtıranın, başka bir mûlahâzanın tesiri altında kalır; hülâsa başka bir şeyden müteessir ve mütehassis oluruz. Onlara her bakışımızda bulduğumuz haz, hakikat-ı halde başka birer yerden nebean eder, başka birer yerden gelir.

Yoksa tekerrür tesiri ile şiddetini gâib etmeyen, gürleşmeyen hiçbir his yoktur.

Temâyûlat-ı âliyenin kıymet-i ahlâkiyesi bilhassa bundan dolayı pek büyüktür: Temâyûlat-ı âdiyenin tevlid edebileceği haz, tekerrür etmek ile çabucak sönüp gider, onun için insanı başka esbâb-ı haz aramaya mecbur eder. Temâyûlat-ı âliye ve fîkrâniye ise sönmek tükenmek bilmez bir menba-ı huzûzat teşkil eder, onun için insanı pek çok sukutlardan vikâye eder.

3- Bu tafsîlattan anlaşılıyor ki itîyad; iki sınıfa **[312]** ayrılabilir: ef'âle ait itîyad, hissiyata ait itîyad. Birincisine “itîyad-ı fâiliyet”, ikincisine “itîyad-ı münfailiyet” denilebilir.

Mamâfih itîyadın bu iki nevi birbirinden hakikat-ı halde farklı değildir. Bunlar çok vakit bir arada tezâhür ederler: Bir işi yaptıkça bir taraftan o işe ait fâiliyet

çoğalırken öbür taraftan da ona ait hassasiyet azalır; o iş tekrar edildikçe bir taraftan onda maharet kazanıldığı gibi diğer taraftan onda bidâyeten hissedilen sıkıntı ve zahmetin azaldığı görülür. Bir operatör ameliyat yapı yapı bir taraftan daha sürat ve mükemmeliyetle icrâ-yı ameliyata iktidar kesbederken, diğer taraftan da yaralara ve ameliyata karşı kalbinde uyanan hisleri –teessürleri, tiksinnmeleri, nefretleri kaybeder.

Fazla olarak, itiyadın bu iki nevinin tecelliyatı arasındaki fark da zâhirîdir: Ef’âlde sürat-i idrak ve meş’uriyetin tenâkusunu intac eder. Teessürat-ı hissiyyede sürat de idrak ve meş’uriyetin tenâkusuna bâdî olur, hissiyatta meş’uriyetin tenâkusu ise ancak şiddetin azalması tarzında meşhud olabilir.

Bu sebeplerle, itiyadın gerek ef’âl ve gerekse hissiyat üzerine olan tesiri bir kanun ile ifâde olunabilir.

İtiyad, ef’âl ve hissiyatta süratin çoğalış meş’uriyetin azalmasına bâdî olur. [313]

4- İtiyadın hayatta kıymet ve ehemmiyeti pek büyüktür: İnsanlar, büyük küçük, zihnî, bedenî bütün işlerde mükemmeliyet ve mahareti itiyad sayesinde kazanıyor, bu işleri süratle ve zahmetsizce yapmaya itiyad sayesinde muvaffak oluyor demektir. Yürümek, hatta bir tek adım atmak bile hadd-i zatında ne kadar mûdil –ne kadar muhtelif adalelerin tekallusuna mütevakkıf– bir fiildir. Herkes çocukluğunda yürümek için ne kadar zahmet çekmiş, ne kadar düşüp kalkmıştır: Hadd-i zatında bu kadar müşkil ve mûdil olan bir fiili –yürümeyi– cehde, dikkate gayri muhtaç, basit, kolay, hatta gayri meş’ur bir hale getiren *itiyaddır*.

Yürümekten de daha müşkil ve mûdil olan söz söylemek, yazı yazmak, kitap okumak, çalgı çalmak, dikiş dikmek gibi fiilleri ve bütün hüner ve sanatlara basitlik, kolaylık, çabukluk veren de itiyaddır; insanda ezberlemek, düşünmek, keşfetmek kâbiliyetlerini artıran bunları daha süratli, daha zahmetsiz, daha mükemmel bir hale getiren de itiyaddır. Nihâyet temâyülât-ı seyyieye galebe zahmetini azaltan, irâdenin hayır yolunda tesirini kolaylatan ve binnetice faziletin bir tabiat haline gelmesine imkân veren de itiyaddır. Eğer insanda *itiyad* kâbiliyeti olmasaydı, –eğer tekerrür insanın fiil ve his kâbiliyetleri üzerine hiçbir tesir icrâ etmeseydi, eğer bir iş ne kadar tekerrür ederse etsin dâima aynı derecede [314] dikkat ve zahmete mütevekkıf kalsaydı, eğer ef’âl ne kadar tevâlî ederse etsin dâima aynı şiddette bir irâdeye aynı imtidatta bir istişâreye müftakir dursaydı– *tekemmül* ve *terakkî* kâbiliyeti de bulunmaz, *terbiye* muhal olur idi.

Bu itibâr ile “itiyad, terakkî ve tekemmülün en ehemmiyetli şartlarından biridir.” denilebilir.

Fakat itiyad, bu büyük fâide ve hizmetlere mukâbil büyük zararlar dahi verir: Ef'âli gayri müdreğ gayri meş'ûr, gayri ihtiyârî, mihanikî, zarûrî bir hale getirmekle terbiyenin tesirâtına karşı bir hâil teşkil eder; irâdenin bir yolda tesirini kolaylaştırırken ona muhâlif yollarda tesirini zorlaştırır; beden ve fikrin bir yolda faâliyetine suhûlet verirken ondan başka bâhusus ona muhâlif yollarda faâliyetine set çeker; işret ve kumar iptilâsından yalancılık ve haysiyetsizlik gibi mesâvi-i ahlâkiyeye varıncaya kadar bütün kabâyih ve fezâihin de irâdenin tesirine gayri tabi birer huy haline gelmesine sebep olur.

Hülasa; itiyadı fezâilin birer tabiat-ı saniye haline gelmesine bâis olduğu kadar feza-yının da birer tabiat-ı saniye haline gelmesine bâis olur. Terakkî ve teceddüdün şart-ı esasîsini teşkil ettiği kadar görenek ve tevekkufun da sâiki gibi icrâ-yı tesir eyler.

5- İtiyadın hayattaki ehemmiyetinin büyüklüğü, terbiye hususundaki ehemmiyetinin de büyüklüğünü ispat eder: **[315]**

Mademki itiyad, bu sûretle, hem iyilik ve hem de fenâlık –hem fâide ve hem de zarar– verebilir; o halde mürebbiler, itiyadata büyük bir ehemmiyet vererek zararlarından tevakkîye, fâidelerinden istiâneye itinâ etmelidirler:

Çocuklara küçüklüklerinden itibaren –bedenen, fikren ve ahlâken– iyi itiyadlar vermeye çalışmalı; onlara yatmada, yemede, yürümede, konuşmada, uyanmada, düşünmede ... velhâsıl her işi yapmada iyi –sıhhat-i maddiye ve mâneviyenin muktezeyatına mutâbık– itiyadlar kazandırmalıdır. Fenâ hareketlerin, fenâ düşüncelerin, fenâ hislerin tekerrür ederek bir itiyad haline gelmesine mâni olmalı; her türlü ef'âli dâimî bir teftiş ve murâkabe altında bulundurarak fenâlarının hiç olmamasına ve olsa bile tekerrür etmemesine itinâ etmelidir.

Şebeke-i itiyadatın pek çoğalarak, irâde ve muhâkemenin tesirinden çok uzaklaşarak, insanı “görenekçi” bir hale getirmesine de meydan bırakmamalı; iyi itiyadlar kazandırırken bile, bunların büsbütün gayri meş'ûr bir hale gelmesine mâni olmalı, ef'âlin dâima akıl ve irâdenin kontrolüne tâbi kalmasını temine çalışmalıdır.

Diğer taraftan, tekerrür ve itiyadın hissiyatı gürleştirdiğini de nazar-ı dikkate alarak, nasihat ve tekdîr, ceza ve mükâfatı iksardan tevakkî eylemelidir. Nasihat veya tekdir iksar edilince tesirini kaybeder: İnsanı tekdire, tahkir ve hatta dayağa bile **[316]** alıştır; bidâyette ufak bir târizden bile müteallim olan çocuklar, bu târizler tekerrür ederse, gitgi[de] tahkirden, dayaktan bile gayri müteessir bir hale gelir. Bidâyette ufak bir nazar-ı taltif ve teşvikten bile bir hiss-i sürur du-

yan çocuklar, mükâfat ve takdirler iksar edilirse, gitgi[de] büyük takdirlere bile lakayd kalmaya başlar. Bu sebeple etfalde izzet-i nefsi rencide etmemeye, onlara karşı mükâfat ve mücâzâtı sû'i-istimal eylememeye itinâ etmeli ve kat'iyen kâni olmalı ki başka türlü hareket, tehzib için elde bulunan silâhları körletmekten ve bu sebeple mürebbileri temâyûlat-ı seyyiye karşı silâhsız ve tesirsiz bırakmaktan başka bir netice hâsıl etmez.

Hülâsa: 1- Bir filin tekerrürü neticesinde o fiile olan kâbiliyetimizde husule gelen tahavvüle “itîyad” denilir. İtiyad ef’âlde sûratın tezâyüd ve şuurun tenâkus etmesine, onların bir temâyül bir ihtiyaç hali almasına sebep olur. 2-Tekerrür, hisse olan kâbiliyetimizde de bir tahavvül husule getirir: Hassasiyeti tenkis eder. Tekerrürün hassasiyette husule getirdiği bu tahavvüle de “itîyad” ismi verilir. 3- İtiyadın bu iki nevi, çok vakit birlikte tezâhür eder: Bir iş tekrar yapıldıkça bir taraftan ona ait fâiliyet çoğalırken diğer taraftan ona ait hassasiyet azalır. Bu sebeple itiyadın, ef’âl ve hissiyat üzerine olan tesiri bir kanun ile ifâde olunabilir. İtiyad ef’âlde de hissiyatta da sûratın çoğalıp meş’ûriyetin azalmasına bâdi olur. 4- İtiyad, hayatta pek büyük tesirler icrâ eder: Bir taraftan terakkî ve teceddüde, diğer taraftan da görenek ve tevakkufa bâis olur, bir taraftan fezâilin bir taraftan da fezâihin [317] birer tabiat-ı sâniye haline gelmesine sebebiyet verir. 5- Bu sebeple mürebbiler, itiyadata çok ehemmiyet vermeye mecburdur. Çocuklara küçüklüklerinden itibaren –bedenen, fikren, ahlâken– iyi itiyadlar kazandırmalı; fenâ hareketlerin, fenâ düşüncelerin, fenâ hislerin tekerrür ederek itiyad haline gelmesine mâni olmalı; şebeke-i itiyadın çoğalarak insanı “görenekçi” haline getirmesine meydan bırakmamalı, ef’âlin dâima akıl ve irâdenin kontrolüne tâbi kalmasını temine çalışmalı; tekerrür ve itiyadın hissiyatı körleştirdiğini nazar-ı dikkate alarak, etfalde izzet-i nefsi rencide etmemeye; mükâfat ve mücâzâtı iksar eylememeye dikkat etmelidir. Emin olmalıdır ki takdir ve takdirlerin îzâli, tehzib için elde bulunan silâhları körletmekten ve bu sebeple mürebbileri temâyûlat-ı seyyiye karşı silâhsız ve tesirsiz bırakmaktan başka bir netice hâsıl etmez. [318]

VI. Seciye

1- Herkesin ef’âl ve infîlâtında bir *husûsiyet* vardır. Muhtelif şahıslar aynı zamanda aynı hâdisde karşısında bulunurlarsa, hâdiseden başka birer sûretle müteessir ve münfail olurlar ve ona karşı başka birer sûretle te’sir ve fiil icrâ ederler; halbuki bir şahıs muhtelif zamanlarda aynı şerâit karşısında bulunursa onlardan aynı sûretle münfail olur ve onlara karşı aynı fiili yapar.

Meselâ: Sakat ve alil dilenciler karşısında bazı kimseler dâima bir hiss-i merha-

met duyar ve sadaka vermeye müsâraat eder; bazı kimseler lâkayd kalır, hatta bir hiss-i istikrâh bile duyar; bazı kimseler ise bir hiss-i merhamet duymakla beraber, onların ıztırabını tenkîs için bir şey yapmaya teşebbüs etmez.

Aile hayatında, mektep hayatında, meslek başında da her şahıs diğer şahıslardan husûsî bir tarz-ı *fîl* ve *infîal*, – husûsî bir tarz-ı tehassüs ve hareket ile temeyyüz eder. [319]

Bu sûretle, insanın ef’âl ve infîâlatında –tehassüsat ve harekâtında– tezâhür eden husûsiyete onun huyu, tabiatı, hulku, sîreti, *seciyesi* tesmiye edilir.

2- Bir şahsın ef’âl ve infîâlatındaki husûsiyet, efkâr, hissiyat ve irâdetindeki husûsiyetin neticesidir; bunlardaki husûsiyet ise bir taraftan bünyeye, bir taraftan da itiyadata tâbidir:

İnsanlar arasında teşekkül-i uzvî ve faâliyet-i hayatiye –tâbir-i ilmiyesi vechile: bünye ve mizâc– itibârî ile büyük farklar vardır. Bazı kimselerin bünyesi kavî ve sıhhati mütevâzin, bazı kimselerin bünyesi zayıf ve sıhhati sühûletle ihtilâle mustaittir. Bazı kimselerin bedeninde kan çok, kan damarları geniş, deveren şiddetli; bazı kimselerin bedeninde ise bilakis kan az, kan damarları pörsük, deveren zayıftır. Bazı kimselerin cümle-i asabiyesi pek faâl, pek sehl-ü’t-taharrüş bazı kimselerin cümle-i asabiyesi ise pek durgun pek sa’b-ü’t-taharrüşdür. Bazı kimselerde birtakım merâkiz-i asabiye ve âsâb, bazı kimselerde ise başka bir takım merâkiz-i asabiye ve âsâb daha kuvvetlidir; bazı kimselerde iğtizâ şedit, ef’âl-i hayâtiyye serî. Bazı kimselerde ise iğtizâ hafif ef’âl-i hayâtiyye batîdir; velhâsıl herkeste başka türlü bir bünye, başka türlü bir mizaç vardır. [320]

Mizâc-ı uzvî, bi’t-tab’ *seciye-i ahlâkiye* üzerine kuvvetli bir tesir icrâ eder: Adalatı seriyu’t-takallus bir adamın ef’âl ve infîâlatı, adalatı batıy’ü’t-takallüs bir adamın ef’âl ve infîâlatına –bittab’– benzeyemez, kanı çok olan ve bu sebeple ufak bir teessür akabinde deverenında büyük tahavvüller husule gelen bir adam ile kanı az olan, deverenında pek az tahavvüller vukua gelen bir adamın ef’âl ve infîâlatı bir olamaz; cümle-i asabiyesi pek nâzik ve pek sehl-ü’t-taharrüş olan bir adamın ef’âl ve infîâlatı bunun aksi evsaf ile muttasıf bir adamın ef’âl ve infîâlatından pek farklı olur. Hülâsa, uzvî ve hayatî husûsiyetler, mânevî ve ahlâkî husûsiyetleri intac eder.

Diğer taraftan, insan yaşadıkça birçok bedenî, hissî, fikrî itiyadlar kazanır. Bu itiyadlar bazı temâyülatı teşdît, bazı temâyülatı tahfif eder; bazı ef’âl ve infîâlatı da bir temâyül, bir ihtiyaç haline ifrâğ eder. İtiyadların mahsülü olan kâbiliyyat ve temâyülat da bittab’, mizacın neticesi olan husûsiyetlere inzımm eder.

Demek oluyor ki insanların seciyeleri arasındaki ihtilaf, mizaçları ile bunlara munzam olan itiyadları arasındaki ihtilaftan neş'et eder.

3- *Sîma* maddiyat sahasında ne ise *seciye* de mâneviyat sahasında odur; nasıl insanların sîmaları gayri mahdud denilebilecek [321] derecede mütenevvi ise seciyeleri de gayri mahdud denilebilecek derecede mütenevvidir. Nasıl hiçbir kimsenin sîması tamamı tamamına başka bir kimsenin sîmasına benzemez ise hiçbir kimsenin seciyesi de başka bir kimsenin seciyesine tamamı tamamına benzemez. Fakat nasıl muhtelif sîmalar arasında hutut-ı esâsiye itibârı ile birçok müşâbeheler var ise nasıl sîmaların bütün bu gayri mahdud nevilerini –hutut-ı esasiyelerine, evsaf-ı müteşâbihelerine bakarak– nisbeten pek mahdud enmüzecelere ircâ' etmek kâbil ise tıpkı öylece, seciyeler arasında da hutut-ı esasiye itibârı ile birçok müşâbeheler vardır ve seciyelerin o gayri mahdud nevilerini –hutut-ı esasiyeye ve evsaf-ı müsterekeye bakarak– nisbeten mahdud enmüzecelere ircâ' etmek kâbildir.

4- Bir insanın seciyesini teşkil eden anâsırın en ehemmiyetlisi onun *meyl-i faâliyeti*-dir: İnsanın ef'âl ve infîlâtına en ziyâde husûsiyet veren şey, bu temâyülün şekil ve şiddetidir. Onun için seciyelerin en esaslî enmüzecelerini, en büyük sınıflarını, bu temâyülün şekil ve şiddetine göre tâyin etmek lâzımdır.

İnsanda faâliyetin üç şekli-esasiyesi vardır: faâliyet-i bedeniye, faâliyet-i hissiye, faâliyet-i fikriye. Bazı kimselerde bu faâliyetlerin birisi diğer ikisine kemâl-i kat'iyetle hâkim ve gâlib olur: Bunların birisi pek şiddetli, diğer ikisi ise buna nisbetle hafif olur. Buna [322] göre o kimseler *faâl*, *hassas*, *fekkâr* isimleri ile tavsif olunabilirler.

Bazı kimseler de bu faâliyetlerin ikisine olan temâyül birbirine muâdil, fakat üçüncüsüne olan temâyüle gâlib olur; buna göre o kimselere *faâl-hassas*, *hassas-fekkâr*, *faâl-fekkâr* isimleri verilebilir.

Bazı kimselerde de bu faâliyetlerin üçü de birbirine muâdil olur, hiçbirisi diğerlerine hâkim olmaz; böyle kimselerin seciyeleri, *mütevâzin* vasfı ile tavsif olunabilir.

Nihâyet bazı kimselerde bu faâliyetlerin şiddet-i nisbiyeleri pek mütehavvil olur; ahvâle göre kâh birisi kâh diğeri galebe çalar, hâkim bir tesir yapar; böyle kimselerin seciyelerine *mütehavvil* ismi verilebilir.

Bazı kimselerde de bu faâliyetlerin şiddetinde marazî ihtilâller görülür; bu kimselerin seciyeleri *marazî* addolunmak lâzım gelir. Bu enmüzecler, seciyelerin en şâmil sınıflarını teşkil eder ve bu sınıfların her birisi, birçok tâlî sınıfları, birçok cins ve nevileri ihtivâ eyler: Enmüzecelerin her birinde faâliyet *batî* veya *serî* olabi-

lir. Ef'âl ve infîlât, faâl kimselerin de hassas kimselerin de fekkâr kimselerin de bazısında batâatle, bazısında sûratle vukua gelir. [323]

Enmûzeceğin her birinde, faâliyet *şedîd* veya *hafîf* olabilir: Eşkâl-i faâliyetten birinin veya ikisinin gâlib olması veya üçünün mütevâzin bulunması, bu faâliyetlerin şiddetli derecelerinde de hafif derecelerinde de kâbil olabilir.

Nihâyet, meyl-i faâliyetin bu üç şekl-i esasîsinden her birinin de birçok nevileri vardır: Faâliyet-i bedeniyede, faâliyet-i hissiyede, faâliyet-i fikriyede pek muhtelif şekil ve sûretlerde tecellî etmektedir.

Sûrat, şiddet ve şekilce olan ihtilafların ne kadar büyük tesirler yaptığı ve bu kadar çok ve mütenevvi anâsırın ne kadar muhtelif sûretlerle imtizâc ve terekkeb edebildiği düşünülürse, seciyelerin gayri mahdud olmasının ve yeryüzünde ne kadar insan varsa o kadar seciye bulunmasının sebepleri anlaşılır.

1: Temâyûlat-ı esâsiye-i faâliyetten yalnız birisinin gâlibiyeti ile mütemeyyiz olan seciyeler –tamamen hassas, tamamen faâl, tamamen fekkâr bulunan– kimseler mahduttur, mamâfih mevcuttur:

Hassas kimselerde hassasiyet müfrit ve akıl ve irâdeye hâkimdir; zekâ âdî, merâm mefkûddur. Bu seciyedeki insanlar umûmiyetle korkak ve ürkek olur, fiilden müctenib ve muhteriz durur, bâtinî bir hayat geçirir. Yalnız hissiyatın sevki ile hareket eder, pek ehemmiyetsiz şeylerden bile müteessir olur. Hiç kuvve-i teşebbüsiye gösteremez ve hemen umûmiyetle bedbîn olurlar. Çünkü küçük bir felâketten [324] –büyük bir saâdetten aldıkları zevkten ziyâde– bir keder duyarlar.

Faâl kimseler fil ve hareket için şiddetli bir temâyül ile temeyyüz ederler: Sâkin ve hareketsiz durmaktan sıkılır, ufak bir iş vesilesi ile bile birçok hareketler yapar, gürültücü patırtıcı, geveze olurlar. Onlar, kuvâ-yı zinde ve mek[î] niyesi çok olan sağlam bir makineye benzerler, mahzâ hareket etmiş olmak için bile hareket eder, sadece bir şey yapmış olmak için bile iş yapar, dâima işlerler. Bu seciyede adamlar umûmiyetle nikbin olur; çünkü kendilerinde müşkilat ve mevânia karşı uğraşmak –onlara galebe çalmak– için kâfi derecede bir kuvvet hisseder ve muâneka ve mücadeleden zevk alırlar.

Fekkâr kimseler faâliyet-i fikriyenin gâlibiyeti ile temeyyüz ederler; en ziyâde düşünmekle meşgul olur, en ziyâde düşünceden zevk alırlar; onun için soğuk, dalgın olurlar ve kendi âlem-i tefekkürlerinde kapanmış gibi yaşarlar.

2: Temâyûlat-ı esâsiye-i faâliyetten ikisinin gâlibiyet ve hâkimiyeti ile mütemeyyiz olan seciyeler –hassas faâl, faâl fekkâr, fekkâr hassas kimseler çok daha mebzûldür

Faâl-Hassas kimselerde faâliyet aynı derecede şiddetli bir hassasiyet ile terâfuk eder: Bunlar faâl olur, fakat bu faâliyetleri hissiyata merbût bulunur; onlarda harekât çok olur, fakat [325] muharrik-i aslî hissiyattan ibâret bulunur. Bu sebeple beşâset ve şetâret, cesaret ve cür'et, hiddet ve şiddet, teannüt ve taassub ve nihâyet ihtîras bu seciyenin hutut-ı mümeyyizelerini teşkil eder. Bundan dolayıdır ki bu seciyedeki kimselere *muhteris* ismi de verilir. Hayatını hodgâmâne zevkler peşinde koşmakla geçiren *zevkperestler* bu zümreden olduğu gibi yüksek emeller uğruna ifnâ-yı hayat eden büyük *fedâkârlar* ve *kahramanlar* dahi bu zümredendir.

Faâl-Fekkâr kimselerde faâliyet kuvvetli bir meyl-i tefekkür ile terâfuk eder: Bunlar faâl olur, fakat faâliyetleri soğukkanlılıkla –hiddetsiz ve şiddetsiz olarak– tecellî eder ve dâima aklın taht-ı tesirinde kalır. Bunlarda harekât çok olur, fakat muharrik-i esasiyi akıl teşkil eder; insiyakî ve ihtîrasî hareketler vukua gelmez, irâde dâima temâyülata hâkim olur. Bu seciyedeki insanlar umûmiyetle azimkâr, metûn, sabûr, sebât-kâr, fakat ekseriya mütehakkim olurlar. Bundan dolayıdır ki, *azimkâr* ve *irâdeli* namlarıyla yâd edilirler.

Dâima soğukkanlılıkla hareket eden işadamları da, azimkâr büyük adamlar da bu zümredendir.

Fekkâr-Hassâs kimseler, kâbiliyet-i teheyyüc ve tefekkürün müştereken hâkimiyeti ile temeyyüz ederler: Bunlarda faâliyet ve hareket az ve teheyyücata [326] tâbidir, teheyyücat gibi mütênâvib ve mütehavvildir. Onlar yalnız şiddetli bir hissin taht-ı tesirinde faâliyet gösterir.

Fakat alelâde batınî bir hayat geçirir, hep fikir ve his ile meşbû ve meşgul olarak yaşarlar.

3: Temâyülât-ı esâsiye-i faâliyetten hiçbirinin hâkimiyeti ile mütemeyyiz olmayan seciyeler de üç sınıfa ayrılabilir: Bu temâyülât hadd-i zâtında şedîd olabildiği gibi âdî ve hatta pek hafif de olabilir, seciye buna göre pek farklı şekiller alır.

Temâyülât-ı faâliyet şiddetli olmakla beraber birbirine muâdil olursa: *mu'tedil*, *mütevâzin* bir seciye teşekkül eder; iradenin sâiki olan hissiyat aklın kontrolü altında kalır; hassâsiyyet, pek muhtelif şeylere taalluk eder; insan maddiyattan da, mâneviyattan da zevk alır; harekete de, tefekküre de, teheyyüce de temâyül gösterir; zekâ fenâ sahalarda da, bedîi sahalarda da, hissî sahalarda da, ahlâkî sahalarda da muvafakkiyet gösterir.

Temâyülât kâmilten âdî derecede olmakla beraber birbirine muâdil bulunursa *şekilsiz* bir seciye teşkil eder; böyle bir seciye sahip olanlarda hiçbir husûsiyet görülemez; onlar her hususta ve dâima muhitlerine uyar, kimlerle düşüp kal-

karlarsa ef'âl ve infîâlatta onlara benzer, şuûn ve tesâdüfün cereyanları içinde –hiçbir mukâvemet göstermeden– sürüklenip gider, bir kukla [327] gibi yaşar, hulâsa hiçbir şahsiyet gösteremezler.

Temâyûlat pek hafif olmakla beraber muâdil bulunursa *lâkayd* bir seciye teşkil eder. Böyle bir seciye ile muttasıf olan kimseler her hususta –fıkren de, hissen de, fiilen de– durgun olur, muhitlerinden pek az ve pek zor müteessir oldukları gibi ona karşı pek az ve pek zor tesir yapar. Hulâsa hem pek az müteessir olur ve hem de az hareket eder, ef'âlden de infîâlattan da mahrum gibi yaşar, bu sebeple âtl, lâkayd, sükûnperest ve hodperest –vurdumduymaz– olurlar.

Bu iki seciye, terakkî ve tekâmüle en az müsait olan seciyelerdendir. Birincisi kolaylıkla bir şekl-i kemâl alabilir, fakat bu şekli muhâfaza edemez; ikincisi aldığı şekli şiddetle muhâfaza eder, fakat ona şekil aldırma pek zor olur.

4: Temâyûlatın mütehavvil, devamsız ve mütenâsib olması, birbirlerine ve harice karşı kâh gâlib ve kâh mağlub olması ile mütemeyyiz olan seciyelerde de üç sınıf ayrılabilir: *Mütelevvîn*, *mütereddit*, *muânz*.

Mütelevvîn kimselerde bazı temâyûller yalnız zaman zaman icrâ-yı fiil eder. Onun için ef'âl ve infîalat bütün temâyûllerin değil bir kısım temâyûllerin muhassalası-na tâbi olur ve –bu kısmın tahavvülüne göre– çok tahavvüllere uğrar. Hassasiyet de faâliyet de kâh şiddetlenip kâh hafifleşir; her temâyül diğer temâyüllere kâh gâlib ve kâh [328] mağlub olur. Bu sebeple böyle kimselerin ef'âl ve infîalatında, tesirat ve harekâtında hiçbir karar ve tenâsüb görülemez. Onlar –zamana göre– aynı şerâit dâhilinde başka başka sûretlerle ve bilakis başka başka şerâit dâhilinde aynı sûretle hareket ederler. Şimdi elem-bahş bir sebebe rağmen şen ve şâtır dururken, yarın ondan çok daha hafif bir sebep üzerine şiddetli bir hüznün ve melâle düşerler. Büyük bir ihtiras ile başladıkları bir işi az bir müddet sonra şiddetli bir nefretle bırakabilir; şimdi kendilerini köpürten bir şeye yarın kahkaha ile gülebilir; şimdi kendilerini lâkayd bırakan bir şeye karşı yarın tehevvue düşebilirler. Hülâsa, ekseriya birdenbire uyanıveren temâyûllerin sevkine tebaiyyet eder; çok vakit insiyâkî bir sûrette hareket eylerler. Bu insiyakat hayır yolunda da şer yolunda da tecellî edebilir; âlicenaphıklara da gaddarlıklara da bâis olabilir; muvaffakiyetlere de nikbetlere de sebebiyet verebilir, fakat seciyenin sâbit ve muayyen bir şekil almasına imkân bırakmaz.

Mütereddit kimselerde birkaç muâkis-i temâyül birbirine muâdil bir kuvveti hâiz olur; nev'anmâ bir hareket-i raksiyye icrâ eder. Müşâvere esnasında zihin ve irâde bu temâyûllerin mütenâviben evvelâ biri sonra diğeri tarafından sürüklenir, fakat hiçbir tarafında karar kılamayarak ikisi arasında sallanıp durur. Bu sebeple bu

seciyede olan [329] kimseler, fiil ve hükümlerinde daimi bir ihtirâz ve tereddüt gösterir, ne lehte nealeyhte –ne yapmaya ve ne de yapmamaya– katî bir karar veremez ve nihâyet başka bir temâyülün, başka bir mülâhâzânın müdâhelesi ile –bir şey yapmaya mecbur olunca bu hareket-i ihtizâziyenin bu mecbûriyet anındaki tesâdüfüne tebaiyyet ediverir, o uzun tereddütlere rağmen mülâhaza-sızca denilebilecek sûrette hareket ederler. Müvesvis ve titiz kimseler ile en ufak teferruat üzerinden bile atlayıp geçmeye muvaffak olamayan, en ehemmiyetsiz işlerde bile “kılı kırk yarar”casına düşünen, hiçbir şeyden memnun olmadıktan başka neden memnun olacağını da tâyin edemeyen, nihâyet bir şeye karar vermekte –bir şeyi murâd etmekte– katî bir acz gösteren kimseler hep *müteredditler* sınıfındandır.

Muânz tabiatlı kimselerde meyl-i muaraza, zevk-i muaraza gâyet kuvvetli olur ve hangi temâyüle iltihak ederse ona mutlaka gâlibiyet kazandırır; bu sebeple bu kimselerin fiil ve hareketleri mütelevvinlerinki gibi “karar ve tenasüp”ten ârî, fakat dâima başkalarına muhalefet” arzusunun muktezeyatına muvâfık olur. Bu tabiatta olan kimseler, dâima başkalarından başka türlü düşünmek, başkalarından başka türlü hareket etmek ister; kendilerinininkinden başka fikirleri yanlış, kendilerinininkinden başka his ve fiilleri fenâ telakkî eder, fazla olarak kendi fikir ve hislerini bile başkalarında [330] görünce itiraza hedef eylerler; bir işi yapmağa karar verdikleri –ve hatta yapmaya başladıkları– sırada bile, başka birisi tarafından o işin tavsiye veya teşvik edildiğini görünce o işten soğur hatta vazgeçer; hülâsa dâima her ne sûretle olursa olsun başkalarına muhâlif kalmak, başkalarına benzememek isterler. Bu seciye, bazan yüksek zekâlı ve necip hisli kimselerde de görülür. Mubahaselerde pek yanlış fikirlere bile büyük bir maharetle bitmez tükenmez deliller ihdas ve ibdâ’ eden kimseler ile mahzâ başkalarına benzememek için maceraperestane fedâkârlıklar yapan kimseler bu zümredendir.

5: Televvün ve hassasiyet, bazan pek müfrit ve marazî şekiller alır ve *marazî seciyelerin* teşekkülüne sebebiyet verir. “Hipokondri”, “melankoli” “histeri” isimleri verilen asabî hastalıklarda görülen seciyeler bu zümredendir.

5- Muhtelif temâyüller, bazan birbirine mümâsil tezâhürata bâis olurlar. Basiret ve tereddüt bazı ahvâlde zâhiren aynı neticeyi tevliid eder; hissîyata hâkimiyet ile hissizlik çok vakit aynı asâr-ı hâricîye ile tezâhür eder. Bu sebeple bir şahsın seciyesini tâyin etmek için birkaç müşâhede üzerine bina-yı hükümden tevakkî etmek, etraflı tetkîkatta bulunmak lâzımdır.

Bâhusus, mütelevvin kimselerin seciyeleri, her vakit başka [331] bir seciyeyle mümâselet gösterir: Onlar –ahvâle göre– kâh faâl kâh hassas kâh lâkayd kâh

faâl-hassas görünürler. Onun için bir şahsın seciyesi hakkında verilecek hükmü, mutlaka muhtelif zamanlarda ve muhtelif şerâit altındaki müşâhedata bina etmek lâzım gelir.

Fazla olarak, şimdiye kadar ta'dat ve tavsif ettiğimiz seciyeler birer nev' değil, birer sınıftır. Onların her birinin birçok envâ ve ânâtı vardır. Bir şahsın seciyesini anlamış olmak için bu sınıfların hangisine mensub olduğunu tâyin etmek kâfi değil, aynı zamanda bu sınıfın evsaf-ı esâsiyesinden başka ne gibi evsaf-ı tâliyyeyi hâiz olduğunu da tetkik etmek lâzımdır.

Bu sebeple bir şahsın seciyesini tamamiyle anlamak için onun pek muhtelif zamanlarda ve pek muhtelif hallerdeki ef'âl ve infîâlatını tetkik etmek –fıkrî, bedenî, hissî– bütün temâyüllerinin şekil ve şiddetlerini tâyin eylemek ve sonra sâbit kalan –muhtelif zaman ve hallerde aynı sûretle tezâhür eden– evsaf ve temâyûlatı meydana çıkarmak lâzım gelir.

Seciyelerin izah olunan tasnifi, “Frederich Keyra”nın [?] tasnifidir. Başka mütefekkirler seciyeleri bundan az çok farklı sûretlerle tasnif etmişlerdir.

Doktor “Ribot” [?]seciyeleri tasnif ederken evvel emirde his ve fiil kâbiliyetlerini nazar-ı dikkate almış, buna nazaran üç sınıf seciye kabul [332] etmiştir: faâl, hassas, lâkayd. Tefekkür kâbiliyetlerini derece-i tâliyede tutmuş ve evsâf-ı akliyyeyi, yalnız bu üç sınıf-ı esasîyi nevilere taksim ederken nazar-ı dikkate almıştır. Şekilsiz ve muvâzenetsiz seciyeleri ise bu tasniften hâric bırakmıştır.

“Alfred Fouillee”⁸ [?] seciyelerde fikir ve zekânın da avâmil-i aslîden olduğunu iddia etmiş, bu sebeple insanları üç cinse ayırmıştır: hissî, fıkrî, irâdî. Bu cinslerden her birini de üçer nev'e taksim ve bu sûretle dokuz nev-i seciye kabul etmiştir:

- 1- Zekâ ve irâdece zayıf olan hassaslar
- 2- Zekâca kavî, irâdece zayıf olan hassaslar
- 3- Zekâca zayıf, irâdece kavî olan hassaslar
- 1- İrâdece ve hassasiyetçe zayıf olan fekkârlar
- 2- İrâdece zayıf, hassasiyetçe kavî olan fekkârlar
- 3- İrâdece kavî, hassasiyetçe zayıf olan fekkârlar

.....

⁸ Fransız üçüncü Cumhuriyetinin fıkrî arka planını oluşturan “Solidarizm” akımının öncülerinden felsefe tarihçisi Alfred Fouillee'nin (1838-1912) 1903'te Paris'te yayımladığı eseri “Avrupa Milletlerinin Ruhîyatı” adıyla TBMM hükümetince de 1923'te önemli görülen bölümleri Türkçe'ye aktarılarak yayımlanmıştır. (ç.n.)

- 1- Zekâca ve hassasiyetce zayıf olan azimkârlar
- 2- Zekâca kavî, hassasiyetce zayıf olan azimkârlar
- 3- Zekâca zayıf, hassasiyetce kavî olan azimkârlar

6- Mürebbîler etfalın terbiyesinde muvaffakiyet gösterebilmek için onların seciyelerini tetkik etmeye mecburdurlar; çünkü bir çocuğun nevâkısını izâle hususunda en ziyâde müessir olacak vâsıtaları ancak onun seciyesini nazar-ı dikkate alarak tâyin edebilirler. Bir emir, muâriz tabiatlı bir çocukta başka, bilakis pek mülâyim tabiatlı bir çocukta başka bir tesir hâsıl eder; kalbe hitap eden sözler, hassas bir çocuğu pek müteessir ederse de, hissiz bir çocuğa [333] hiçbir tesir icrâ etmez. Fikrî nasihatler fekkâriyeti gâlib bir çocukta başka, hassasiyeti gâlib bir çocukta başka bir tesir yapar; oyundan men', faâl bir çocuk için şiddetli bir ceza teşkil ederse de tab'an sâkin bir çocuğa bir tesir icrâ edemez. Hülâsa, mükâfat ve mucâzatın, te'dib ve tehzibin envâi bazı seciyeler üzerine iyi, bazı seciyeler üzerine fenâ tesirler yapar. Nasıl tabipler bir hastayı tedavi için onun bünye ve mizâcını nazar-ı itibâra alır, tedâbir-i işfâiyesini ona göre tertip ederse mürebbîler de çocuklarını tehzib için onların seciyelerini nazar-ı dikkate almalı ve ittihaz edecekleri tedâbir-i terbiyeyiyi bu seciyelerin muktezeyatına tevfiğ etmelidir.

7- Muhtelif seciyelerin kıymet-i ahlâkiyeleri tetkik ve muvâzene olunursa, en iyi seciyelerin mütevâzinler sınıfında olduğu görülür.

Filvâki bir seciye teşkil eden anâsır-ı esâsîden -hassasiyet zekâ ve iradeden- her birinin hâkimiyeti, başka birer takım muhasenat ve mehâzire bâdî olur. Büyük bir hassasiyet, kâh pek iyi ve kâh pek fenâ hareketlere bâis olur; insana iyilik içinde fenâlık için de büyük bir kuvvet verir; akla muhâlif olunca onu izlâl eder ve hayra karşı kuvvetli bir hâil teşkil eyler. Fakat bu mahzurlarına mukâbil, ehemmiyetli bir fâide temin eder: İnsana salâh ve tekemmül için büyük [334] bir istidat verir; insanın kendi kendini terbiye edebilmesini islâh-ı nefis etmesini kolaylaştırır.

Büyük bir fekkâriyet, esasen kuvvetli bir vâsıta-i hizmet ve muvaffakiyet olduğu için pek büyük bir meziyet teşkil eder; fakat bazan hissiyat-ı vidâdiyenin intifâsına bâis olur; insanın fikrânıyattan başka şeylere lâkayd kalmasını, vezâif-i âileviye ve hatta nefsiyesini bile unutup ihmal etmesini intac eder, irâde ve faâliyetin za'fa düşmesine bâdî olur; insanın fiilden muhteriz, işte mütereddit, tefekkürden başka sahalarda irâdesiz... bir hale gelmesini intac eder.

Kuvvetli bir irâde muvaffakiyetin en ehemmiyetli âmilini teşkil eder; fakat akla tâbi olmadığı vakit taannüt ve temerrüt şeklini alır.

Bu üç kuvvet mütevâzin bir halde bulununca, birbirlerinin mahzurlarını izâle eder. Ve hilm, ciddiyet, vakar, metânet, sıdk, ef'âl ve efkârda istikâmet, efkâr ve hissiyatta vuzuh gibi mezâya-yı ahlâkiyenin ictimâna bâis olur.

Onun için en iyi seciye, aklın nuru altında muâdil derecede kuvvetli bir irâde ile hassasiyetin terekübünden husule gelen seciyedir.

8- Metin ve mütevâzin bir seciye herkes için bir gâye-i hayâl olmalıdır.

Mürebbliler, etfale mümkün olduğu kadar metin ve mütevâzin bir [335] seciye kazandırmayı, en büyük vazîfe tanımalıdır.

Fakat bu vazîfeyi ifâ ederken etfalde görecekları husûsî istidat ve temâyülleri itfâ edecek bir hatt-ı hareket takibinden ictinab etmelidir. Muvâzeneyi, ziyâde mütenemmî kâbiliyetleri tazyik etmek sûretiyle değil onları zararsız bir hale getirmek az mütenemmî kâbiliyetleri daha ziyâde tenmiye etmek sûretiyle temine çalışmalı; her halde etfalın şahsiyetini kırmaktan tevakkî eylemelidir.

Seciye, bir kâbiliyet-i mahsusa olmadığı —esasen insandaki bütün temâyül ve kâbiliyetlerin muhassalasından ibâret bulunduğu— için, ona bir şekl-i kemâl vermek maksadı ile sarf edilmesi lâzım gelen mesâî, şimdîye kadar bahs ve îzah ettiğimiz mesâî-i terbiyevîden başka bir şey değildir. Esasen bir çocuğa iyi bir seciye kazandırmak demek, onun fikir ve his ve irâdesini mütevâzinen terbiye ve tenmiye etmek demektir. Onun için *seciyenin kemali, metânet ve muvâzeneti* bütün mesâî-i terbiyeviyyenin —bedene, fikre, hisse, irâdeye ve bunların muhtelif vasf ve kâbiliyetlerine ait mesâî-yi terbiyeviyyenin— hedef-i aksâ ve müşterekî olmalıdır. Bir mürebblî, dâima bilmelidir ki mesâî ve muvaffakiyatını seciyenin kemali ile tetvic etmedikçe, vazîfesini ikmal etmiş olamaz.

Hülâsa: 1- Seciye, insanın ef'âl ve infiâlatında, tahassüsat ve harekâtında görülen husûsiyettir. 2- Bir şahsın [336] ef'âl ve infiâlatındaki husûsiyet-i efkâr, hissiyat ve irâdetindeki husûsiyet demektir; bunlardaki husûsiyet ise bir taraftan bünye ve mizaca, bir taraftan da itiyadata tâbidir. Bu sebeple seciyenin avâmîl-i esasiyesi: Bünye ve mizac ile itiyadattan ibâret demektir. 3- Sîmâ maddiyat sahasında ne ise seciye de mâneviyat sahasında odur: Nasıl hiç kimsenin sîmâsı tamamı tamamına başka bir kimsenin sîmâsına benzemez ise hiç kimsenin seciyesi de tamamı tamamına başka bir kimsenin seciyesine benzemez. Fakat nasıl sîmâlar arasında hutut-ı esasiye itibâriyle müşâbehetler görülürse, seciyeler arasında da hutut-ı esasiye itibâri ile müşâbehetler görülür. 4- İnsanın seciyesini teşkil eden anâsırın en ehemmiyetlisi meyl-i faâliyetdir. Onun için seciyenin en esaslı enmüzecelelerini, en büyük sınıflarını bu temâyülün şekil ve şiddetine göre tâyin etmek

lâzımdır. Hassasiyet, fekkâriyet, faâliyetten bazan yalnız birisi, bazan yalnız ikisi gâlib olur; bazan üçü mütevâzin olur; bazan de temâyüller mütenâviben icrâ-yı tesir eder. “Keyra”[?] seciyeleri buna göre beş sınıfa, her sınıfı da üçer enmûzece ayırmıştır: –Temâyûlat-ı faâliyetten birinin hâkimiyeti ile mütemeyyiz olan faâl, hassas, fekkâr. – Temâyûlat-ı faâliyetten ikisinin hâkimiyeti ile mütemeyyiz olan faâl-hassas, hassas-fekkâr, faâl-fekkâr. – Temâyûlat-ı faâliyetten hiçbirisi gâlib olmayan mütevâzin, şekilsiz, lâkayd. –Temâyûlatın tenavübü ve adem-i sebatı ile mütemeyyiz olan mütelevvin, mütereddit, muâriz. –Temâyûlatın marazî şekilleri ile mütemeyyiz olan Hipokondri, melankoli, histeri. 5- Bir şahsın seciyesini anlamak için onun pek muhtelif zamanlarda ve pek muhtelif hallerdeki ef’âl ve infîlatını tetkik etmek, fikrî bedenî hissî bütün temâyüllerinin şekil ve şiddetlerini tâyin eylemek ve sonra bunlar arasında sâbit olanlarını ayırmak lâzımdır. 6- Mürebbîler bir çocuğun nevâkısını izâle hususunda en müessir olacak vâsıtaları, ancak onun seciyesini nazar-ı itibâra alarak tâyin edebilirler. Mükâfat [337] ve mucâzatın, te’dib ve tehzib vesâitinin her biri, bazı seciyeler üzerine iyi, bazı seciyeler üzerine fenâ bir tesir yapar. Nasıl bir tabip bir hastayı tedavi için onun bünye ve mizacını nazar-ı itibâra alır ve tedâbir-i işfâiyesini ona göre ittihaz ve tertib ederse, bunlar da çocukları tehzib için seciyelerini nazar-ı dikkate almalı ve ittihaz edecekleri tedâbir-i terbiyeviyeyi bu seciyelerin muktezeyatına tevfik ve tertib eylemelidir. 7- En iyi seciye, aklın nuru altında muâdil derecede kuvvetli bir irâde ile hassasiyetin terkiibinden husule gelen seciyedir. 8- Metîn ve mütevâzin bir seciye herkes için bir gâye-i hayal olmalıdır. Mürebbîler etfale mümkün olduğu kadar metîn ve mütevâzin bir seciye kazandırmayı en büyük vazîfelerden addetmelidir. Esasen bir çocuğa iyi bir seciye kazandırmak demek, onun fikir ve his ve irâdesini mütevâzinen terbiye ve tenmiye etmek demektir. Onun için seciyenin kemâlî, metânet ve muvâzeneti bütün mesâi-i terbiyeviyenin hedef-i müşterekini teşkil etmelidir. [338]

VII. Vicdan

1- Kendimizin ve başkalarının ef’âl ve harekâtından –ahlâk nokta-i nazarından bahsederken, sık sık *vicdan* kelimesini istîmal ederiz: “Vicdanım razı olmadı.”, “Vicdanımın emrine tebaiyyet ettim.”, “Vicdanımın takdiri bana yetişir.”, “Vicdanım beni muazzeb ediyor.”, “Vicdanı hilâfına söz söyledi.”, “Sada-yı vicdanımı iskat etti.”, “Vicdanı onu cezasız bırakmayacaktır.”, “Vicdanı onu muazzep ediyordur.”, “Ne vicdanlı imiş!” “Ne vicdansız imiş!”, deriz. Ve “vicdansız” kelimesini, sû’i-ahlâkın en aşağı derecesini göstermek üzere istîmal ederiz.

Bu tâbirlerin mahall-i istîmallerine dikkat edilirse görülür ki *vicdan* kelimesinden “ef’âlin *iyi* veya *fenâ* olduğuna hüküm veren, *hayır* ve *şerri* ayırtan, bizde başkalarının *iyi* hareketlerine karşı [339] *takdir*, *fenâ* hareketlerine karşı *nefret* hisleri uyandıran, bize iyilik yapmayı *emir*, fenâlık yapmayı *nehiy* eden, fillerimizi ve hatta niyetlerimizi teftiş ve *murakabe* ederek kalbimize iyilik yaptığımız vakit *inşirah*, fenâlık yaptığımız vakit *azab* veren” bir şey kastediliyor.

Bu şey nedir? Şimdiye kadar tahlil ve îzah ettiğimiz kâbiliyat-ı ruhîden başka bir kâbiliyet, husûsî bir meleke midir?

2- Bir çok müşâhedat bu suâle cevap-ı tasdik verdirmiş, vicdanın husûsî bir meleke hatta ilhamî bir sadâ olduğu zannını hâsıl etmiştir:

Ahlâka muvâfık bir fiil ile münâfî bir fiil arasında mütereddît kaldığımız – biri iyiliğe diğeri fenâlığa sâik fakat ikisi de kuvvetli iki temâyül arasında uzun ve müşkil bir müşâvere yaptığımız– zaman, çok vakit içimizden “Yap!, Yapma!” yolunda emirler yükseldiğini görür, hatta bazan bu emirleri –bir an– kulağımızla işitir gibi oluruz.

Ahlâka münâfî bir fiil yaptıktan sonra, şiddetle nâdim olduğumuz zamanda içimizden bazan “Âh, ne yaptın! Yapmamalıydın, ne fenâ yaptın!” yolunda sesler işitiriz. Bazan, ani bir ihtiras ve temâyüle terk-i nefis ederek büyük [340] bir cürüm işlemiş kimselerin, nâdim oldukları vakit, böyle derûnî hitap ve ‘itâblar karşısında şiddetle muazzeb ve muztarîp olduğunu hatta bazan bu seslerin hâricîten geldiği zannına bile düştüğünü görürüz.

İşte böyle müşâhedelerden dolayıdır ki insanda akıl his ve irâdeden başka bir de *vicdan* bulunduğuna hüküm veriliyor ve “vicdan” kelimesi buna göre istûmal ediliyor.

3- Fakat, biz bazan ahlâka münâfî temâyüllerimizin, ihtiraslarımızın da hitaplarını emirlerini işitir gibi oluruz ve bu hâlât-ı rûhiyemizi “şeytan bana dedi ki, diyor ki” gibi tâbirler ile ifâde ederiz.

Zihni muhâkemelerimiz esnasında bile bazan böyle emirler duyar gibi oluruz: Bir proje yaparken, yazı yazarken, ameliyat yaparken de bazan apansız “şöyle yaz, böyle söyle, böyle yap!” yolunda derûnî hitaplara hedef oluruz.

Umûmiyetle, menba’ ve mebde’leri gayri müdre ve gayri meş’ûr kalan fikirler, birdenbire büyük bir şiddetle saha-yı meş’ûriyete çıkınca –kendi meş’ûr fikir ve muhâkemelerimizle her türlü alâkadan ârî görüldükleri için– gaybtan geliyor zannını tevliid eder ve bir sadâ-yı derûnî gibi görünürler.

Onun için, vicdan sadaları ve vicdan azabları hakkındaki [341] müşahedelerden, vicdanın akıl, his ve iradeden ayrı bir şey olduğuna hüküm vermek doğru olmaz.

4- Vicdana nisbet ettiğimiz hüküm ve hislerin bu şiddetli nümûneler hâricinde kalan kısımlarını tetkik edince, bunların ef'âl hakkındaki muhâkeme ve hükümlerimiz ile ahlâka ait his ve heyecanlarımızdan başka bir şey olmadığını anlamakta müşkilat çekmeyiz:

Bir fiilin *iyi* veya *fenâ* olduğuna, iyi ve fenâ hakkındaki telakkîlerimize göre yürüttüğümüz bir muhâkeme neticesinde hüküm veririz. İyiliğe karşı takdir ve fenâlığa karşı nefret hislerini temâyûlat-ı ahlâkiye sebebiyle duyarız; alelâde *muhâkeme-i vicdânîye* namını verdiğimiz hâdiseler ef'âl üzerine –niyyat ve makâsıdı da hesaba idhal ederek– yürütülen bir muhakemeden, “inşirah ve ızırab-ı vicdânî” namını verdiğimiz hâdiseler de temâyûlat-ı ahlâkiyenin –bütün diğer temâyûlat gibi– tevliid ettiğı haz ve elemelerden başka bir şey değildir.

Vicdana nisbet ettiğimiz hüküm ve hislerin pek şiddetli olanları da vehleten bunlardan ne kadar farklı görünürlerse görünsünler –ne kadar bir sadâ-yı gayb zannı verilerse versinler– iyi bir tetkik neticesinde, dâima aynı sûretle izah olunabilirler.

Demek olur ki vicdana ait hâdisat, ef'âl hakkındaki telakkîyat muhâkemat ve temâyûlatın muhassalasından başka bir şey değildir; [342] *vicdan* esasen akıldan ibârettir, *hük-m-i vicdan* aklın fiillerin iyiliğı ve fenâlığı hakkındaki hükümü demektir, *inşirah-ı vicdânî* ve *azab-ı vicdânî* bu hükümler neticesinde –fiilin temâyûlatı ahlâkiyeye muvâfakat ve adem-i muvâfakatı sebebiyle– tevellüd ed[en] haz ve elemelerden başka bir şey değildir.

5- Böyle olduğu içindir ki *vicdan* umûmiyetle zannolunduğı gibi lâyetegayyer bir şey değildir. Onun da müteaddit safahat ve derecat-ı tekâmülü; onun da müteaddit ecnası ve envâi vardır.

Çocuklarda vicdan namı verilebilecek hiçbir şey yoktur; onlar nazarında iyi ve fenâ –ibtidâ– baba ve anaların emir ve nehiy ettiğı şeylerden ibârettir, kendilerine bu hususta ne aklın ve ne de kalbin emirleri vardır. Onlar büyüdükçe, evvelâ kalpten ve sonra akıldan da emir almaya başlarlar: Evvelâ ana ve babaları, kendilerini büyütüp besleyenleri, kendilerine bakanları mükeddir ve mesrur eden şeylerde *iyi* ve *fenâ* telakkîlerinin –iyi ve fenâ fikirlerinin– içine girmeye başlar; sonra haysiyet-i şahsiye, vazîfe ve fazilet fikirleri de yavaş yavaş teşekkül ederek bu telakkîlerin anâsırı arasına girer ve onları genişletir.

Bu telakkîler arasında, itiyad pek ehemmiyetli bir mevki tutar. Bundan dolayıdır ki telakkîyat-ı vicdâniye kavimden kavime çok farklar [343] gösterir. Birçok kavimler vicdansızlık addettikleri fiillerden hadd-i zatında çok daha fenâ olan birtakım fiilleri, umur-i tabîyeden telakkî eylerler.

Telakkîyat-ı vicdâniye, aynı kavmin muhtelif efradında bile büyük farklar gösterir: Bazı kimseler iyilik ve fenâlığı pek mahdud meselelerde takdir eder, bu hususlarda göreneklere çok esir olur; bazı kimseler ise iyilik ve fenâlığı pek şâmil ve tam bir manâda telakkî eder. Bu hususta göreneklerin esaretinden kurtulmaya muvaffak olur, ef'âldeki niyet ve maksatlara da nüfuz eder; ikincilerin vicdanı *münevver*, birincilerin vicdanı ise *cahil* ve *muzlim* demektir. Bazı kimseler fiilleri hakkındaki hükümlerinde çok müsâhele-kâr olur; kendilerine her hususta esbab-ı mazeret bulur, bir fiillerinin fenâ olduğunu anladıkları vakit bile bir çok esbab-ı muhaffife îcad ve tahayyül eder; bazı kimseler ise bilakis fiilleri hakkındaki hükümlerinde çok şiddet gösterir, kendilerine esbab-ı mazeret aramaz, esbab-ı muhaffife îcad etmez. Birincilerin vicdanı sühûletle sükût eder, gaflet ve dalale uğrar ve affeder; ikincilerin vicdanı ise öyle kolay kolay sükût ve affetmez, dâima bîdar kalır; onun için birinci nev' vicdanlara *müsâhele-kâr*, *geniş*, ikinci nev' vicdanlara ise *dar*, *müstakim* ismi verilir.

6- Vicdan, ahlâk kanunlarının en ehemmiyetli vesâit-i [344] te'yidiyesindendir: İnsanı herkesten mektûm kalacağına –bir cezaya ve hatta bir itaba sebebiyet vermeyeceğine– emin olduğu hallerde bile fenâlık yapmaktan men eden şey vicdandır; insana, kanunun cezasından, hatta efkâr-ı umûmiyenin takbihinden âzâde kalan fenâlıklarından dolayı bile mânevî cezalar veren de odur. Onun için etfali *münevver* ve *müstakim vicdanlı* bir hale getirmek, terbiye-i ahlâkiyenin hem gâyelerinin ve hem de vâsıtalarının en ehemmiyetlilerinden addolunmak lâzım gelir.

Vicdanı, *münevver* ve *müstakim* bir hale getirmek için bir taraftan fikrin terbiyesine, bir taraftan temâyûlat-ı ahlâkiyenin tenmiyesine itinâ etmelidir: Etfale, hayır, şer, vazîfe, fazilet hakkında vâzıh ve mükemmel fikirler vermekle beraber hayra, vazîfeye, fazilete mehabbet ve merbutiyet hislerini ilkâ etmeli, ef'âl üzerine müsâhelesizce muhâkemat-ı vicdâniye yürütmek itiyadını vermeli, mükâfat ve mücâzatta ifrattan tevakkî ederek vicdanı inşirah ve ıztırapların gölgede kalıp körleşmesine mâni olmalı; bunun için bir taraftan tarih ve hikâye kahramanlarının ef'âli ile arada sırada tesâdüf olunan câlib-i dikkat vekayı üzerine muhâkemat-ı vicdâniye yaptırmalı, bir taraftan da kendi fiil ve hareketleri üzerine iyi tetkikler yapmaya ve onları vicdanın murakabesi altında tutmaya alıştırmalı.

[345] Hulâsa: Onları arada sırada vicdanları ile karşı karşıya kalmaya ve ona dikkat etmeye mecbur etmelidir.

Hulâsa: 1- Vicdan kelimesinden alâde ef'âlin iyi veya fenâ olduğuna hüküm veren, bizde başkalarının iyi hareketlerine karşı takdir, fenâ hareketlerine karşı nefret hisleri uyandıran bize iyilik yapmayı emir, fenâlık yapmayı nehiy eden, kalbimize iyilik yaptığımız vakit inşirah, fenâlık yaptığımız vakit azap veren bir şey kastedilir. 2- Fenâlık ve iyilik hakkında içimizde yükselen emirlerin bazan gaybtan gelme bir ses gibi görünmesi, vicdanın akıl, his ve iradeden başka bir şey, husûsî bir meleke, bir nevî ilham olduğuna hüküm verdirmiştir. 3- Fakat biz bazan ahlâka münâfî temâyüllerimizin, ihtiraslarımızın da hitaplarını işitir gibi olur, hatta zihnî muhâkemelerimiz esnasında bile emirler duyar gibi oluruz; umûmiyetle menba' ve mebdeler gayri meş'ûr iken birdenbire büyük bir şiddetle saha-i meş'ûriyete çıkan fikirleri gaybdan geliyor zannederiz. Onun için vicdan sadaları ve vicdan azapları hakkındaki müşâhedelerden vicdanın akıl, his ve iradeden ayrı bir şey olduğuna hüküm vermek doğru olmaz. 4- Vicdan, esasen akıldan ibârettir. Hüküm-i vicdan, aklın ef'âlde iyilik ve fenâlık hakkında verdiği hüküm demektir. İnşirah ve azab-ı vicdânî, bu hükümler neticesinde –fî ilin temâyûlat-ı ahlâkiyeye muvâfakat ve adem-i muvâfakatı sebebiyle– tevellüt eden haz ve elemelerden başka bir şey değildir. 5- Böyle olduğu içindir ki vicdanın müteaddit safahat ve derecat-ı tekâmülü, müteaddit ecnâs ve envâr vardır: Çocuklarda iyi ve fenâ büyüklerin emir ve nehiy ettiği şeylerden ibârettir; onlar büyüdükçe, kendilerine bakanları mesrur ve mükedder eden şeylere de iyi ve fenâ demeye başlar; daha mücerred hayır, vazife, fazilet fikirlerini ise daha sonra edinirler. **[346]** Telakkiyat-ı vicdâniye kavimden kavme değiştiği gibi aynı kavimde de fertten ferde değişir. İyiliği ve fenâlığı tamamen müdrîk olan, göreneklerin esaretinden kurtulmuş bulunan vicdanlara “münevver”; kolaylıkla sükût ve affetmeyen, dâima bîdar kalan vicdanlara “müstakim” denilir. 6- Vicdan ahlâkın en ehemmiyetli vesâit-i teyidiyesindendir. Bu sebeple etfali münevver ve müstakim vicdanlı bir hale getirmek terbiye-i ahlâkiyenin hem gâyelerinin ve hem de vâsıtalarının en ehemmiyetlilerinden addolunmak lâzımdır. Bunun için bir taraftan fikrin terbiyesine bir taraftan da temâyûlat-ı ahlâkiyenin tenmiyesine itinâ etmeli; etfale hayır ve vazife hakkında vâzih fikirler vermek ve bunlara karşı bir hiss-i muhabbet ilkâ etmek ile beraber, ef'âl üzerine müsâhelesiz muhâkemat-ı vicdâniye yürütmek itiyadını vermeli, onları arada sırada vicdanları ile karşı karşıya kalmaya ve ona dikkat etmeye mecbur eylemelidir.

Fihrist

Mukaddime: Mekteplerin Ehemmiyeti

Medhal: Terbiye ve Fenn-i Terbiye

Birinci Kısım: Usûl-i Terbiye

I. Terbiye-i Bedeniye

1. Terbiye-i Bedeniye'nin Gâye ve Ehemmiyeti
2. Terbiye-i Bedeniye ve Aile
3. Terbiye-i Bedeniye ve Mektep
4. Mektep Binası
5. Ders Rahleleri
6. Tekayyüdat-ı Sıhhiye
8. Riyâzat-ı Bedeniye

II. Terbiye-i Fikriye

1. Terbiye-i Fikriye'nin Gâye ve Ehemmiyeti
2. Ittılâ-ı Hâricî ve İhtisâsî
3. Ittılâ-ı Bâtınî ve İdrâk
4. Hıfz ve Tahattur
5. Terâbut ve Teselsülü Efkar
6. Tahlil
7. Tecrid ve Tâmin
8. Hüküm ve Muhâkeme
9. Akıl ve Mantık
10. Lisan ve Mantık
11. Dikkat

III. Terbiye-i Ahlâkiye

1. Terbiye-i Ahlâkiye'nin Gâye ve Ehemmiyeti
2. Hissiyat ve Temâyûlat
3. Terbiye-i Hissiyat ve Temâyûlat
4. İrade ve İhtiyar
5. İtiyad
6. Seciye
7. Vicdan

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Dizin

A

- Abdurrahman el-Kevâkibî 54
Abdülğani el-Arîsî 23
Acemler 164
Açık Sözler\
 Pek Muhtaç Olduğumuz Bir Usûl-i
 Tedris, Usûl-i Keşf ve Tevlidî 60
âdâb-ı muâşerete riâyetkâr 96
Adaletli Padişah\
 Hikâye Üzerine Ders 58
adem-i idrak 149
Adem-i Merkeziyet 62
Adem-i nezâfet 109, 111
adem-i rü'yet-i levn 144
ahlâk 19, 26, 30, 31, 63, 95, 98, 103, 104,
 105, 106, 109, 132, 134, 138, 174,
 175, 178, 211, 213, 228, 229, 233,
 257, 260
ahlâk eğitimi 30
Ahmed er-Rehbî 34, 42, 69
Ahmed Lütî el-Seyyid 45
Ahmed Urabi 53
Ahmed Zeki 45
ahvâl-i bâtniye 150
ahvâl-i bedeniye 98, 112, 238, 239
ahvâl-i maddiye ve mâneviye 98
ahvâl-i nefsiyye 147, 152
ahvâl-i rûhiye 97, 99
ahvâl-i sıhhiye 113
ahvâl-i tabîiye 96
aile 29, 98, 99, 106, 112, 221, 224, 230,
 234
Aile Kucağında Vatan Terbiyesi 62
aile maişeti 112
Akıl ve Mantık 194, 262
Akıl ve Sevk-i Tabîî 62
Albert Hourani 42, 48, 69
Albüm ma'razî an hukûkî'l-insân 66
âlet-i tecrid 180
Ali Abdurrazık 54
Almanca 15, 40, 165
Alman Hükemâsı 94
Alman Ulusuna Söylevler 40
amelîyat-ı zirâiye 93, 117
amelîye-i zihniye 182
anaokulları 21
anâsır-ı muhtelif 87, 171
anâsır ve eczâ müşkileleri 170
Anglo-Sakson eğitim ilkeleri 21

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri
Fakültesi Dergisi 21, 69

Annemizi Sevmeliyiz\
Meleke-i Ahlâkiye 58

Antun Saadi 55

Arap 15, 16, 17, 21, 23, 25, 34, 37, 42, 44,
45, 46, 49, 50, 52, 54, 69, 70

Arap Birliği 25, 55

Araplaşmış Araplar 37

Arap milliyetçiliği 17, 23, 44, 46, 49, 55

Arap Milliyetçiliğinin Kurucu Filozofu 34

Ârâ ve ehâdis fi'l-ilm ve'l-ahlâk ve's-sekâ-
fe 63

Ârâ ve ehâdis fi'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye
55, 63

Ârâ ve ehâdis fi'l-luğa ve'l-edeb 63

Ârâ ve ehâdis fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye
354, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 48,
54, 70, 71

Ârâ ve ehâdis fi'l-vataniyye ve'l-kavmiyye
63

Ârâ ve ehâdis fi't-terbiye ve't-ta'lim 63

Arndt Ernst Moritz 40

Arşimed 18

asabî hastalıklar 253

asabiyet teorisi 38

aşı şehadetnamesi 128

Aşîyan 60, 61

atf-ı nazar 173

Avdün ilâ ustûra\
Te'sîru'l-hamleti'l-Fransiyye fi'n-nah-
dati'l-Mısriyye 66

Avusturya 122, 123

ayânî 186

Âzamiye Mezarlığı 25

âzâ-yı havass 141, 143

azimkârlar 255

B

Baas Partisi 56

Bâbü'l-ğaybe fi Sâmerrâ 64

Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi 25

Bakâyâ't-Türkiyye fi lüğati Mısır er-res-
miyye 66

Baltacıoğlu 15, 19

bâsıra 132, 140, 147

Başlarken 63

Batı Roma 48

bedâhî 186, 190

beden terbiyesi 26

Beethoven 156

Bekâyâ'l-asrî'l-Abbâsî fi kal'atı Bağdât 64

Beliyye-i kuûl 58

Berlin 19

Bessam Tibi 49, 69

betâet-i tahattur 156

Beyne'l-vataniyye ve'l-kavmiyye 66

Bir Dersanelik Mektepler 61

Bir Dervişin Payı\
Meleke-i Ahlâkiye 58

Birinci Dünya Savaşı 45

birlikte yaşama arzusu 50, 51

bir tarz-ı fiil ve infial 248

biyoloji 18

Blaque 192

boğmaca 128

botanik 18

Bölgecilik 44

Brüksel 19

Bulgaristan 28, 89

Büyük Milletlerden\
Almanlar ve Japonlar 57

C

Câhız 37, 38, 69

Cahit Kavar 21, 69
 Cemaleddin Afgânî 54
 Cemile Hanım 21
 cemiyet-i beşeriye 93
 Cenevre 19
 child centered education 27
 Cicero 28, 94
 cihazsız jimnastik 133
 Cihazsız ve âletsiz jimnastikler 133
 Cîsrün harbiyyün 64
 Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır? 58
 Coğrafya ve Tarih dersleri 177
 Condorcet 28, 95
 Çabuk öğrenenler 156
 Çamlıca Tepesi 179
 Çekiç ve Testere\
 Eşyâ Üzerine Ders 58
 çiçek 92, 93, 128, 129
 çocuk bahçesi 129
 çocukların ahvâl-i rûhiyeleri 97
 Çocukluk 106
 çocuk merkezli eğitim 27

D

Dârulmuallimîn 19
 Dârulmualliminin Bir Senelik Hayatı 62
 Darulmualliminin Mesleği 62
 Dârulmuallimin Programı Hakkında 61
 Dârülhilâfe Medresesi 19
 Dârulmuallimîn-i Âliye 19
 Dârulmuallimîn-i İbtidâiye 18
 Dârüşşafaka 19
 Delîlü maânzi'l-kasri'l-Abbâsî 65
 Delîlü methafi'l-âsârî'l-Arabiyye fi Hân
 Mercân 65
 Dershane 114, 116, 118, 125
 Derslerde Tedrîsât-ı Ahlâkiye 58

Ders rahleleri 61, 118, 124, 262
 Descartes 216
 Deyrizor 18
 Difâ' ani'l-'urûbe 55, 65
 Dikilitaş 162
 Dikkat 136, 150, 187, 204, 205, 207, 208,
 262
 dikkat-i ihtiyariye 206, 207
 dil birliği 38, 55
 Dirâsât an Mukaddimetî İbn Haldûn 25,
 64
 Doğru Roma 48
 Durkheim Kollektivizmi 27
 Dürûs fi usûli't-tedris\
 Usûlü'l-âmme 64
 Dürûsu'l-eshyâ' 64
 Dürûsü'l-eshyâ li's-seneti'l-hâmiseti'l-ibti-
 dâiyye 64

E

ebeveyn 106, 107, 108, 110, 202, 230
 Ebhâs muhtâra fi'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye
 63
 Ebu'l-Ala el'Maarri 38
 ecsam-ı müziyye 141
 ed-Düvelü'l-Arabiyye ve alâkatühâ'l-hâri-
 ciyye'l-diplumâsiyye 65
 ef'al-i hayatiye 111, 112, 113
 efkâr-ı cedide 160
 Efkar-ı külliye 184
 efkâr-ı mücerrede 179, 181, 182, 183,
 198, 199
 efkâr-ı müşahhasa 179
 efkâr-ı mütekaddime 151, 154, 168
 efkâr-ı umûmiye 181
 Eflâtun 28, 94
 efrad-ı beşer 94
 eğitim 15, 16, 19, 21, 23, 25, 26, 27, 28,
 41, 44

- eğitimde millileşme politikaları 25
 Eğitim Dersinden Misâl 58
 Eğitim Genel Müdürlüğü 23
 Eğitimimiz 63
 eğitimin ıslahı 26
 Ehâdîs fi't-terbiye ve'l-İctimâ 63
 Ehdâfû ma'hedi'l-bühûs ve'd-dirâsâti'Arabiyye ve hutatîhî 67
 ehl-i hibre 144
 E[in]schtein 94
 Ekmek\
 Eşyâ Üzerine Ders 38
 el-Âdâb 66
 el-Arabü'l-bâ'ide 37
 el-Arabü'l-must'aribe 37
 el-Beyân ve't-tebyîn 37, 69
 el-Bilâdü'l-Arabiyye ve'd-devletü'l-Osmâniyye 64
 elbise 106, 109
 el-Ezher 18
 el-Fikrû's-siyâsi li'l-Husri 34, 42, 69
 el-Fikrû'l-Arabî fi asri'n-nahda (1798-1939), 42, 48, 69
 el-Hamletü'l-Fransiyye ve'n-nahda-tü'l-Misriyye 66
 el-İklîmiyye\
 Cüzûrühâ ve büzüruhâ 56, 64
 Elias Murqus 34
 Elifbâ Meselesi 58
 Elifbâ Meselesi Hakkında Bir İzah 58
 Elifbâyı Nasıl Öğrenmeli 58
 el-İhsâ 63
 el-İklîmiyye cüzûrühâ ve büzüruhâ 44, 45, 71
 el-İlmü li'ilm em el-ilmü li'l-vatan?qxz", 66
 el-İlmü ve'l-vataniyye\
 ile'l-üstâz Tefvîk el-Hakîm 67
 el-İslâm ve Usulü'l-Hüküm 54
 el-İstiklâlû's-sekâfi ve siyâsetü't-ta'lim fi Suriye 67
 el-İstimâr ve't-ta'lim 66
 El İşleri Dersleri 60
 el-Luğatü'l-Arabiyye ve'l-Luğatü'l-Lâtiniyye 67
 el-Merâğî 53
 el-Muâhedâtü's-sekâfiyye 66
 el-Muallimu'l-Arabî 67
 el-Muhâdaratü'l-ifitâhiyye li-Ma'he-di'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-ulyâ 65
 el-'Urûbe beyne düâtîhâ ve muârizîhâ 55, 65
 el-'Urûbe evvelen 50, 53, 55, 65, 70
 el-ümmetü'l-Arabiyye 23
 el-Vihdetü'l-İslâmiyye ve'l-vihdetü'l-'Arabiyye 67
 el-Yevmu ve'l-ğad 45, 70
 Emrullah Efendi 26
 en-nez'atü'l-firavniyye 45
 Envâr-ı Ulûm 18, 60, 61, 63
 En Ziyade Muhtaç Olduğumuz Zihniyet 62
 Ernest Renan 43, 50, 51, 69
 er-Risâle 66, 67
 esâmî ve erkâm silsileleri 177
 Eski Eserler genel müdürlüğü 25
 es-Sekâfe 66
 Eşhâs-ı tarihiye 162
 Eşyâ Dersleri 57, 59
 eşyâ ve kelimat 203
 eşyâ-yı hâriciye 140, 143
 eşyâ-yı muhtelif 177
 Etfalin sıhhat ve kuvveti 110
 Etnografya\
 İlm-i Akvâm 57, 61
 et-Ta'limu'l-ilzâmî fi Mısır 66
 evsaf-ı esasiye 137
 Evsaf ve kâbiliyat-ı beşeri 92
 Ezbercilik 60

F

faâl-fekkâr 249, 257
 faâl-hassas 249, 254, 257
 Faâl-Hassas kimseler 251
 faâliyet-i bedenîye 220, 249
 faâliyet-i fikriye 220, 228, 233, 249
 faâliyet-i hissiye 249
 Faaliyet-i Müdrik ve Gayrı Müdrik 62
 Faaliyet-i Ruhiye ve Uzviye 62
 Faaliyet Zevki 62
 Faâl kimseler 250
 Fâik Sabri 57
 Fârâbî 38
 Faysal hükümeti 23
 fazilet-i sıhhiye 106
 Fekkâr-Hassâs kimseler 251
 Fekkâr kimseler 250
 fekkârlar 254
 Felemenk 216
 Fenikelik 44
 fenn-i harb 28, 90
 Fenn-i Hayevân 57
 Fenn-i Nebât 57
 fenn-i tadrîs 19
 Fenn-i Terbiye 16, 27, 28, 90, 91, 97, 99, 262
 fenn-i terbiye kavâidi 97
 Fenn ve Müdafaa-i Vatan 61
 Ferdî Şuur ve İçtimâî Vicdan 60
 Fevziye Mektebi 21
 Fichte 28, 34, 40, 49, 94
 Fikir İçin Yaşamak 62
 fıkır-i küllî 181, 184
 fıkır-i mücerred 181
 fıkır-i umûmî 181
 Fi'l-isti'mâri ve't-ta'lim 67
 Firavunculuk 44
 Firavun milleti 45

Florina 18
 Fransa'da Tedrisat-ı Fenniye ve İlmiye 63
 Fransa Maarif Nezâreti 122
 Fransız Hükemâsı 94
 Frederik Keyra 254
 frengi 105
 Fustel de Coulanges 51

G

Galata 162
 gayri ihtiyârî 148, 180, 205, 206, 208
 gayri meş'ur 149, 245
 gayri müdrek 148, 149, 150, 151, 152, 153, 163, 165, 246
 gayri şuûrî 180
 Gazâlî 95
 Gıda 110
 Guziot 95

H

hâfıza 154, 156, 160
 hâfıza-i asvât 156
 hâfıza-i basarıyye 156
 hâfıza-i sem'îye 156
 hâfıza-i ziyâiye 156
 hâfıza-i harekât 156
 hâfıza-i kelimât 156
 Hafriyyât Sâmerâ 64
 Hain Evlât\
 Ahlâk ve Tarih Dersi 59
 hakâyık-ı ibtidâiye 195
 hâlât-ı bâtniye 143, 158, 160, 199
 Halep 17, 25
 Halid bin Velid 38
 Hal-i sıhhiye 103
 Haluk'un Defteri 61

- Hama 18
 Hamilton 163
 hamûle-i emraz 29, 105
 hamûle-i istîdâdât 105
 Hânî Avvâd 42, 69
 Hareket 108, 111
 Hareket-i hayat 111
 Harîta zamâniyye\
 el-Bilâdü'l-Arabiyye münzû zuhû-
 rî'l-İslâm 64
 hassas-fekkâr 249, 257
 Hassas kimseler 250
 Hatrât\
 Mekteplere Dair 60
 hâtura-yı hayâliye 172
 Havâss-ı hams 140
 Havle istiklâlî'l-kelimâtî fi'l-meâcîm 66
 Havle'l-fushâ ve'l-âmîyye 67
 Havle'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye 55, 64
 Havle'l-Unesco 66
 Havle'l-vihdeti's-sekâfiyyeti'l-Arabiyye 64
 Havle müstakbeli's-sekâfeti fi Mısır 66
 Havliyyetü'l-meârifî'ümemiyye\
 es-Sekâfetü'l-Mısriyye el-havliyye 66
 Havliyyetü's-sekâfeti'l-Arabiyye 64, 66
 hayal 31, 46, 149, 150, 158, 169, 172,
 174, 176, 177, 199, 205, 222, 257
 hayal-i ihtisâsî 172
 hayaller 31, 158, 169, 170, 171, 172, 174,
 176, 177, 178, 204, 220
 hayalperestler 175
 hayât-ı âdiye ve âleviye 111
 Hayat-ı Hususiye ve Hayat-ı Meslekiye 62
 hayât-ı mâziye 168
 Hayâtü'l-ümme'ti'l-Arabiyye beyne'l-mâ-
 zi ve'l-müstakbel 66
 Hayat ve Âdât-ı Akvâm 63
 Hayat ve Âdât-ı Hayvânât\
 Hayvânatta İctimâ ve Teâvün 63
 Haydarpaşa 165
 Heinrich Von Treitschke 51
 Hel efâde'l-Arab mine'l-Unesco 66
 Helvetius 28, 95
 Herbert Spencer 28, 29, 94, 104, 106
 Herder 39, 40, 69
 hey'ât-ı ictimâiye 88
 hey'ât-ı ta'limiye 89
 heyet-i tedrisiye 20
 Hıfzın sühûleti 156
 Hıfz kâbiliyeti 158
 Hıfz ve Tahattur 154, 262
 Hıfz ve tahattur kâbiliyeti 155, 161
 Hicaz 17
 Hikmet-Tabiyye Dersinden Misâl 58
 Hilal 17, 50
 Hilmi Ziya Ülken 15, 16, 25, 26, 69
 Hipokondri 253, 257
 hiss-i haz 216
 hissiyât-ı basîta 216
 hissiyât-ı mânevîye 219
 Hissiyat ve heyecanat 215, 223
 Hissiyât ve Sevâik-i Ahlâkiyye 73
 Hissiyat ve Temâyûlat 214, 262
 histeri 253, 257
 Hristiyanlık 47
 Hubb-ı din 231
 Hubb-ı fezâil 231, 233
 hubb-ı gayr 222, 223, 224
 Hubb-ı hakikat 231, 233
 Hubb-ı nefis 228
 hubb-i bedâ'î' 222
 hubb-i din 222
 hubb-i fezâil 222
 hubb-i hakikat 222
 hubb-i hayr 222
 hubb-i ilm 222
 hubb-i mehâsin 222
 hubb-i nefis 220, 222, 223, 224

hudud-ı mütevevssita 169
 hulk-ı akli 213
 hulk-ı uzvî 213
 Hücetü'l-fikri'l-kavmiyyi'l-muâsır 64
 Hükemâ-yı İslâmiye 95
 Hükemâ-yı kadîme 94
 hükm-i vicdan 259
 Hüküm ve Muhâkeme 185
 Hüseyin Hüsnü Paşa 21
 Hz. Ali 17

I

I. Dünya Savaşı 21
 II. Abdülhamid 18
 II. Meşrutiyet 15, 18
 Irak 23, 25, 63
 Irak Hukuk Fakültesi 63
 Irk/Köken Birliği 36
 Irk ve Terbiye 60
 Islahata Nerden Başlamalı? 63
 İsmayıl Hakkı Bey 19
 İtiyâd 212, 241, 243, 245, 247, 262
 itulâat 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147,
 148, 153, 155, 156, 158, 161, 165,
 168, 169, 170, 171, 199, 204, 205,
 206, 207, 208
 itulâat-ı asliye 142
 itulâat-ı basariye 169
 itulâat-ı bâtnî 148
 itulâat-ı bâtuniye 148, 206
 itulâat-ı hâriciye 144, 155, 206
 itulâat-ı mâziye 143
 itulâat-ı sâire 158
 itulâat-ı sem'iyye 169
 Itulâ-ı Bâtnî ve İdrâk 147, 262
 Itulâ-ı Hâricî ve İhtisas 140
 itulâ-ı ibtidâî 143
 itulâ kabiliyeti 141, 143, 147

Iyânî hükümler 190
 ıztırab-ı vicdânî 259
 ibdâ' 138, 139, 172, 173, 174, 175, 253
 İbn Haldûn 25, 49, 64
 İbn Miskeveyh 28, 95
 icâbî 186
 İcâbî hükümler 186
 icad 171, 172, 260
 İctihad 58, 59, 62
 İctimâiyât ve Rûhâniyât 61
 idâre-i mütebide 89
 idman 113, 130, 134, 145, 176, 177, 191,
 193, 207, 238, 242
 İdrak 30, 150
 idrak-ı nefis 154
 İhtar 241
 ihtilâl-i şuur 195
 ihtirasat 223, 232
 İhtisas 143, 147
 ihtisas-ı savtî 143
 ihtisas-ı şemmi 143
 ihtisas-ı zevkî 143
 ihtisas-ı ziyâî 143
 ihtivâ 55, 136, 181, 182, 184, 249
 ihtiyar eder 212, 236
 ilbas etmek 109
 ilköğretim 18, 26
 İlm-i Ahlâk 96
 İlmihal Nasıl Öğretilmelidir? 61
 ilm-i hayat 96, 99
 İlmi Kırâatler\
 Rüşdiyeler İçin 59
 ilm-i mantık 32, 196, 197
 ilm-i ruh 96, 97, 99
 ilm-i terbiye 20
 İlmü'l-İctimâ inde İbn Haldun 66
 İlmü't-terbiye 66
 İlyas Murkus 34, 36, 42, 69

imâl 172, 173, 177
 İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camii 25
 incizâb 218
 İngiliz Hükemâsı 94
 İngiltere 23
 inhimakat 223
 inkılâb-ı ictimâî 89
 inkılâb-ı idarî 89
 İnsan Daima Başkalarının Yardımına
 Muhtaçtır 59
 inşirah 109, 214, 258, 259, 260, 261
 irâdenin tesirâtı 241
 irâdetü'l-ayşî'l-müşterek 50
 Irâde ve İhtiyar 234, 262
 İsâbet 137
 İskoçya 163
 İslam birliği 52
 İslamiyet 47
 İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm\
 Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üze-
 rine Düşünceler 70
 İsmail Bey Gasprinski 19
 ism-i âmlar 179
 İstanbul Nasıl Fethedildi? 59
 istasyon 165
 İstibdat\
 İz ve Tohumlar 62
 istidlâl 27, 87, 88, 136, 142, 188, 189,
 191, 193
 istidlâlî 186, 190, 193
 İstidlal tariki ile muhâkeme 190
 istikâmet 30, 92, 137, 139, 256
 istikrâ 188, 189, 191, 193
 İstînaf Mahkemesi 18
 istintac 188, 193
 İsviçre'de Bir Ders 59, 60
 İşkâliyatü'l-fikri'l-arabiyyi'l-muâsır 54, 70
 İtaatli Olmal\
 Resim Üzerine Ders 59

itiyâd 107, 111, 145, 150, 214, 260
 İttihatçılar 18
 İttihat ve Terakkî Cemiyeti 18
 İz ve Tohumlar 62

J

James Mill 28, 94
 Japonya 88
 Jimnastik 131, 132, 133, 134
 J. J. Rousseau Enstitüsü 19
 Johann Gottlieb 40

K

kâbiliyat-ı hissiye 239, 242
 kâbiliyet-i hıfziye 154, 160
 kâbiliyet-i ictimâiye 93
 Kademhâneler 117, 118
 Kant 28, 94
 Kartpostallardan İstifade 61
 Kasım Emin 45
 kasr-ı basar 115, 144
 Kavâid-i sıhihiye 110
 kaviyyü'l-bünye 239
 Keşfiyât ve İhtirâat\
 Barut 61
 Kınalızade Ali Efendi 28, 95
 Kırâa fi fikri'n-nuhbe 45, 69
 Kırâat 176
 Kıssatü Sâmerra 67
 kıyas 112, 145, 154, 189, 229
 Kıyas tariki ile muhâkeme 191
 kızamık 128, 129
 kızıl 128, 129
 kız öğretmen okulu 21
 Kiraz Ağacı 60
 kitâbeler 164, 165

kitâbet 32, 153, 154, 178, 183, 184

Kitaplar Arasında Terbiye ve Ahlâk Me-
seleleri\

Din ve Hayat 60

Kosova 18

kozmpolitizm 40

Kur'ân-ı Kerîm 53

kuş palazı 128

Kutup Memleketleri\

Coğrafya Dersi 59

Kuvâ ve kâbiliyât-ı bedenîye 101

Kuvvet ve sıhhat-i beden 104

kuyûd-ı şedîde ve teftişîyesi 88

L

Lahey 19

laik 28, 46, 50, 54

Lâmise 140, 147

Lâyhalarım 57

Leibniz 151, 195

levâzım-ı sıhhiyesi 118

leylî mektepler 113

Lisan 153, 154, 198, 199, 200, 203, 206,
262

Lisân-ı etfâl 202

Lisan ve Nutuk 198

Locke 28, 94

Londra 19

Lozan 19

Lübnan 44, 55

M

Maârifimizin En Büyük Yarısı 59

Maarif Nezareti 18

Mâ hiye'l-kavmiyye? Ebhâs ve dirâsât alâ
dav'i'l-ehdâs ve'n-nazariyyât 55, 65,
70, 71

maiyet memurluğu 18

Makriköyü 165

Malûmat-ı fenniye 32, 177

malûmat-ı husûsiye 139

Mâlumat-ı Medeniye Dersi\

Hükümet Nasıl Anlatılmalıdır? 61

malûmat-ı umûmiye 139, 140

Mâlûmât-ı Zirâiyye 57

Manastır 18

Mançurî 89

mantık 26, 32, 182, 184, 196, 197

maraz-ı müstevlî 110

mârifet-i nefis 153, 154, 157

Masallar 32, 176, 178

Mâşerî Vicdan Etrafında 59, 60

Matbuat Kongresi 21

Max Nordau 41

Mebâdi-i Ulûm-ı Tabîadan Hikmet ve
Kimyâ 57

Mebâdiü'l-kırâatî'l-Haldûniyye\
el-Elifbâ, el-Kırâatü'l-Haldûniyye 65

Mebâhis-i Hayatiye\
Girdbâd-ı Hayât 63

Mebâhis-i Ruhiye 62

Mecelletü Mahedi'l-buhûs
ve'd-dirâsâtî'l-Arabiyye 67

Mecelletü Mecmai'l-luğatî'l-Arabiyye 67

medd-i basara 144

Medeniyet-i İslâmiye 62

mekâtib-i âliye 89

mekâtib-i ibtidâiye 88, 89

mekteb-i ibtidâiye 123

Mekteb-i Mülkiye 18

Mektep 89, 98, 99, 111, 112, 113, 114,
118, 128, 129, 262

Mektep Binası 114, 262

mektepler 27, 60, 61, 87, 88, 112, 113,
117, 129

Mekteplerde Cemiyet ve Cemaat Hayatı
61

- Mekteplerde Efkâr ve Hissiyât-ı Âmme 60
- Mekteplerde Teâvün ve Tasarruf Sandıkları 61
- Mekteplerimizde Alet ve Nümuneleri 61
- mekteplerin ahvâli 88
- Mekteplerin teshini 126
- Mektepler ve Ahvâl-i İctimâiye 60
- Mektep muallimleri 89
- melankoli 253, 257
- melekât-ı bedeniye 95
- Memleketimiz Maârifî 59
- menâfi-i umûmîye 95
- Menâzır-ı Hadisât-ı Tabiiyat\ Şebnem ve Yağmur 61
- Menâzır-ı Hâdisât-ı Tabiiyyat 63
- Menâzır ve Hâdisât-ı Tabiat\ Avâlimde Gurûb 61
- Menhecü'd-dirâseti'l-ibtidâiyye li-medâ-risi'l-hükûmeti'l-İrâkiyye 65
- Men hüve'l-Arabî\ Reddün ale'd-doktor Adnan el-Hatib 67
- merâkiz-i asabiye 149, 214, 248
- Mesâide İntizam ve Program 62
- Mescidü'l-Kûfe 65
- Meseletün târihiyye fi mecelletin Mısıriyye 66
- Meslek Aşkı ve Fedakarlık 62
- meşrubat-ı küûliyye 146
- Meşrûtiyet-i idâre 89
- Meşrûtiyetten Sonra Maarif Tarihi 59
- metânet 33, 156, 161, 213, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 256, 257
- mevadd-ı a'mâliye 172
- mevadd-ı asliye 172, 177, 178
- mevadd-ı inşâiye 138, 172, 175, 177, 178
- meyl 106, 174, 175, 178, 211, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 240, 249, 250, 251, 253, 256
- meyl-i alâka 222, 224, 229
- meyl-i beka 219
- meyl-i faâliyet 220, 223, 224
- meyl-i haz 220, 224, 227
- meyl-i serbestî 220
- meyl-i taklid 222
- Meyl-i tecessüs 230, 233
- meyl-i tenâsül 219, 224
- Mısır ve'l-Urûbe\ ilâ Doktor Taha Hüseyin 67
- Milliyetçiliğin Temelleri 42
- milliyetçilik 15, 17, 18, 23, 27, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55
- Milliyetçilik anlayışı 34
- Mişel Eflak 56
- mizac-ı fil 212, 214
- Mizâc-ı uzvî 248
- muâkeset 162
- Muallim 58, 59, 60, 123, 133
- muallimlik 103
- Muallimlik ve Siyaset 62
- muallim orduları 28, 89, 90
- muallim ordusu 89
- Muâriz 253
- Muhâdarât fi nüşûi'l-fikreti'l-kavmiyye 38, 42, 50, 54, 65, 70, 71
- muhâfaza-i sıhhat 104, 105, 127, 146, 147
- Muhâkemat-ı istidlâliye 194
- Muhâkeme 30, 135, 136, 137, 139, 185, 187, 188, 190, 191, 193, 262
- muhâkeme-i vicdâniye 259
- muhâkeme kâbiliyeti 137, 182, 192
- Muhammed Abdurrahman Burc 17, 18, 23, 34, 69
- Muhammed Âbid el-Câbirî 54, 70
- Muhammed Ferid 53
- Muhammed Hâmid 45, 69

Muhararebeden Sonra Ahlâk ve Kıraat Dersi 59

Muharrem 163

muharrirlik 103

Muhayyelât 175

muhayyile 31, 174, 176, 177, 178

Muhit 98

muhît-i âlevî 98

muhît-i asrî 98

muhît-i beledi 98

muhît-i mektebi 98

muhît-i mesleki 98

muhît-i millî 98

muhteris 251

Mukârenet ve Müşâbehet 162

mukarrarat-ı vicdâniye 138

Mukarrarâtü'l-lecneti's-sekâfiyyeti'l-Ara-biyye 65

mukâvemet ve tahammül kâbiliyeti 110

mukayyed 32, 184

Mustafa b. Muhammed Hilal b. Seyyid Mustafa el-Husri 17

muzhik 167

mücerret 32, 181, 184, 199, 201

müdekkikin-i rûhiye 164

müessirât-ı marâziye 110

müfred 185, 186, 193, 194, 197

Mükâfat ve Mucâzat Meselesi 59, 60

mükâleme 153, 154, 198, 204

mülâhaza 138, 160, 180, 237

Mülâhazâtün intikâdiyye alâ kavâidi'l-lu-ğati'l-Arabiyye 67

Mülkiye 18, 61

mümârese 97, 153, 176, 191, 193, 243

Münih 19

mürebbi 89, 97, 99, 195, 256

mürebbliler 97, 154, 196, 225, 240, 246, 247, 255

Mürşidü'l-kırâati'l-Haldûniyye\ Tarikatü ta'limi'l-elifbâ 65

Müsâidü'l-kırâati'l-Haldûniyye 65

Müstahsil Terbiyesi Hakkında 60

Müstakbelü'l-sekâfe fi Mısır 45, 71

Müstehzî 167

müşahhas 32, 184, 185

mütehavvil 99, 115, 116, 121, 123, 204, 215, 237, 249, 252

Mütelevvin 252

mütereddît 234, 236, 240, 241, 252, 255, 257, 258

mütevâzin 119, 248, 249, 250, 251, 256, 257

mütevâzinü'l-mizâc 239

Müzekkirâtü fi'l-Irâk 65

N

Nakdû'l-fikri'l-kavmiyyi's-sâid\ Sâtı el-Husri 69

Nakdû nizâmî't-ta'lim fi Mısır 67

Nakdû takrîri lecneti Monroe 66

Napoléon Bonaparte 40

nasyonalizm 55

nebatat ve hayvanat 177

Nefis 98

nefsî ve tav'î 205

nehârî mektepler 113

Neriman Hanım 21, 25

nesli tükenmiş Araplar 37

neşvünemâ 92, 93, 106, 112, 113, 130

Ne Vakte Kadar Bu Hal Kalacak 59

nev-i beşer 93

Newton 38

Neyyir-i Hakikat 18

Nezâfet 108, 111

Niçin Geri Kaldık? 26, 62, 70

Niçin Yemek Yiyoruz? Hayvanlardan
Farkımız Nedir? 59

Niyazi Berkes 16, 17, 21, 25, 70

Numune ve Tatbikat Mektebi 61

Nusret Hızır 25

O

Ocaklar 127

Ortodoks 48

Osmanlılık 21, 27, 46

Osmanlı Devleti 16, 21, 27, 48, 51, 52,
53, 54

Osmanlılık 50, 87

Oyun 29, 131, 132, 134

P

Pan-Arabizm 52

Pan-İslamizm 52

Paris 19, 23, 43, 51, 69

Paris Kongresi 23

Pasteur 60

pedagoji 26

Peyke 119

Piere Bovet 19

Poul Monroe 66

Program ve Talimatnâmeler Hakkında
59

Protestanlık 48

Prusya 51, 163

Prusyalılar 89

psikoloji 19

Q

Qu'est-ce qu'une nation 43, 51, 69

R

Racine 38

Radoviç 18

rahle inşâatı 124

rakık hitaplar 169

redingot 172

Resâilu'l-Câhız 38, 69

Resim ve El İşleri 177

Ressamın Tahassürü 62

rezîlet-i sıhhiye 106

Ribot/Riboud 254

Riyâzat-ı bedenîye 58, 130, 131, 132,
134, 262

Riyâziyat 182

riyâziyat dersleri 184, 196

Roma İmparatorluğu 48

S

Saad bin Ebi Vakkas 38

Sabah 59, 63

Sadova 88

Safahât mine'l-mâzi'l-karîb 65

Sâmerrâ 65

sâmia 140, 147

Sâmia 132

sanayi-i nefise 174, 178

sârî hastalıklar 128

Sâtı Bey 15, 16, 17, 19, 23, 26, 25, 27, 28,
29, 30, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 63,
70, 71, 84

Sâtı el-Husrî 15, 17, 18, 23, 34, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 69, 70,
71

Seciye 33, 213, 214, 247, 256, 262

seciye-i ahlâkiye 214, 248

Sedat Sever 21, 70

Sekâfetünâ fi câmiati'd-düveli'l-Arabiyye 64
 Selâme Mûsâ 45, 46, 70
 selbî 186, 193
 selbî hükümler 186
 sevaik-i tabîiye 195
 sevk-i ihtiras 212
 sevk-i ihtiyar 212
 sevk-i tabîi 212
 Shakespeare 38
 sıhhat-i etfal 105, 110, 117, 118
 Sınıf Haritası\
 Coğrafya Dersi 59
 sıracı 105
 Sırbistan 28, 89
 Sikekü hadîdi Sûriye 65
 silsile-i efkâr 31, 163, 164, 166, 168
 Silsile-i mebâhis 163
 Sîma 249
 Sirkeci 165
 Sir William Hamilton 163
 Siyasal İslamcılık 44
 siyaset 15, 23, 28, 47, 48, 49
 Sobaların tesiri 127
 Sokakların Planı\
 Coğrafya Dersi 59
 Spencer Ferdîyetçiliği 27
 Spinoza 216
 spor 29, 131, 134
 Stalin 54
 Strauss 51
 Stuart Mill 28, 94
 Sultanahmet Camii 162
 Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi 55
 sürat 30, 33, 92, 137, 139, 150, 153, 156, 157, 159, 161, 190, 216, 223, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 243, 245
 sürat-i irâde 237
 Şâkir el-Yesâvî 54, 70

şâmme 140, 141, 147
 Şam milliyetçiliği 44
 Şefik Garbel 50
 şehvet-i taam 219
 Şemâlû efrikiyye ve'l-urûba 66
 şerâit-i hayâtîye ve muhîtiye 92, 93
 şer'î mahkemeler 18
 Şermin 21
 Şiir ve Mûsiki 61
 Şiir ve Mûsikinın Talim ve Terbiyede Ehemmiyeti 61
 Şimendifer 165
 Şümûl 181
T
 taam 107, 219
 tabiat bilimleri 15, 18
 tabiat-ı beşeriye 94
 Tabiat-ı fikriye ve ahlâkiye 151, 167
 Taha Hüseyin 45, 67, 71
 tahattur 141, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 167, 186, 192, 199, 218, 224
 tahavvûlât-ı bedeniye 91
 Tahavvûlât mefhûmî'l-kavmiyyeti'l-Arabiyye mine'l-mâddî ile'l-mütehayyel 42, 69
 Tahavvûl ve tekâmül 99
 tahayyül 31, 165, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 212, 218, 220, 225, 226, 229, 239, 260
 tahayyül eylemek 173
 tahayyül-i ibdâi 172
 tahayyül-i temsili 172
 Tahayyül kâbiliyeti 31, 174, 175, 178
 tahayyül kurbanları 175
 Tahlil 262
 tahlil-i nefis 157

- tahsil-i ibtidâî 88, 196
 Tahsil-i İbtidâî Hakkında 59
 tahsil-i tâlî 88
 tahte'l-idrak 151
 Takayyüdat-ı Sıhhiyye 125, 128, 130
 Takrîr an ahvâlî'l-maârif fi Suriye hilâle sene 1945 64
 Takrîr an hâletü'l-maârif fi Sûriye ve iktirâhât li-islâhihâ 64
 Takrîr an islâhi't-ta'lim fi Sûriye 64
 tâlîm 30, 85, 138, 139
 Talim ve Terbiye Mebâhisi 60
 Talleyrand 28, 95
 Tâmin 181, 183, 184
 tâmü's-sıhha 239
 Tanin 58, 59, 60, 61, 62, 63
 Tanzifât u tathirât 127
 Tanzimat 15
 Tanzimatçılık Meselesi 62
 Tarih Dersinin Usûl-i Esâsiyesi 59
 Târih-i Tabiî ve Tatbikâtı 57
 Tarih ve Hikemiyyât-ı Ulûm\ Usûl-i Tecribiye 63
 tarz-ı failiyet 212
 tarz-ı tegaddî 106, 107
 tasavvur-ı âdî ve müşâvere 239
 Tatbikât-ı Zirâiyye 57
 Tatbikat Mektebi 61
 Tatiana Teanova 40, 51, 71
 tecdid-i hava 126
 Tecrid 32, 180, 182, 183, 184, 185
 tecrid kabiliyeti 182
 Tecrid ve Tâmin 178, 262
 Tecrübelilik ve Tecrübesizlik Meselesi 61
 tedâbir-i sıhhiyye 112
 Te'dib ve tecziye etmek 96
 tedris 30, 137, 138, 139, 159, 161, 196
 Tedrisât-ı İbtidâiyyede İstikrâ ve Tekşif 60
 Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası 19, 20, 26, 58, 59, 60, 61, 62, 70
 Tedrisât-ı Tâliyyede\ İstikrâ ve Tekşif 60
 Tedrîsü'l-luğatî'l-ecnebiyye fi'l-medâris 67
 teheyvüc 220, 222, 224, 226, 251
 Tekayyüdât-ı Sıhhiyye 262
 tekerrür 131, 141, 147, 150, 158, 163, 167, 176, 243, 244, 245, 246, 247
 Tekerrür ve itiyâd 131
 telaffuz 39, 165, 201, 202
 Televvün ve hassasiyet 253
 temâyûlat-ı ahlâkiye 222, 224
 Temâyûlat-ı akliye 222, 224
 temâyûlât-ı âliye 222
 temâyûlat-ı bediyye 222
 temâyûlat-ı diniye 222, 224
 temâyûlat-ı ictimâiye 221, 222, 224, 227
 temâyûlât-ı maddiye 218, 219
 Temâyûlat-ı mâneviye 218
 Temâyûlat-ı muhtelif 226
 temâyûlat-ı rûhiye 96
 Temâyûlat-ı şahsiye 223, 224, 227
 tenâkus, 150, 153
 teneffüs 107, 111, 117, 118, 125, 128, 129
 Terâbut 161, 166, 168, 262
 terâbut-ı efkâr 167
 Terâbut ve Teselsül-i Efkar 161
 Terbiye 16, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 70, 84, 85, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 111, 135, 137, 138, 139, 175, 189, 193, 211, 213, 214, 225, 238, 262
 Terbiye etmek 96
 Terbiye Hakkında Bir Kaç Mülâhaza 62
 Terbiye-i Ahlâkiye 33, 211, 214
 Terbiye-i Ahlâkiyenin Gâye ve Ehemmiyeti 262

terbiye-i âileviye 99
 terbiye-i bedeniye 85, 103, 105, 106, 107, 110, 112, 113, 130, 131, 133, 213
 Terbiye-i bedeniye 103
 Terbiye-i Bedeniyenin Gâye ve Ehemmiyeti 262
 Terbiye-i Bedeniye ve Aile 105, 262
 Terbiye-i Bedeniye ve Mektep 111, 262
 terbiye-i esasiye 139
 terbiye-i fikriye 30, 85, 101, 135, 137, 138, 139, 195, 196, 201, 208, 209, 213
 Terbiye-i Hissiyât ve Temâyûlat 262
 terbiye-i meslekiye 139
 terbiye-i muhayyile 177
 Terbiye-i Temâyûlat ve Hissiyat 225
 terbiye-i umûmîye 99
 terbiyeli 96
 terbiyenin avâmili 98
 Terbiye ve Fenn-i Terbiye 91, 262
 Terbiye ve talim tatbikatı 20
 Terbiye ve Telkin 58
 terennümât-ı mûsîkî 166
 Teselsül 160, 161, 167, 168
 tesennüm 172
 teshil-i hıfz 159
 Tesirât-ı Şahsiyye 58
 Teşkil-i Efkâr 62
 Tevfik Fikret 21, 69, 70
 Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve Yeni Mektep 21, 69
 Tevfik Fikret ve Çocuk Şiirleri 21
 Theodor Mommsen 51
 Trablusgarp 18
 Triest 165
 Trousseau 108
 Tûba ağacı 26
 Tûba Ağacı Hakkında 59
 Tûba Ağacı Nazariyesi 60

Tünel 162
 Türkçe 16, 19, 20, 26, 57, 58
 Türklük Şuunu\
 Sâti Bey'in İstifası 71
 Türk milliyetçileri 23
 Türk Yurdu 19, 20, 71

U

Uçurtmalar 63
 Ufkî mesâfe 124
 Ulûmda Menfaatperestlik 61
 Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası 62
 Ulûm-ı Tabîiye 63, 177
 Umûr-ı Maârif Hakkında Mühim Bir Lâyiha 58
 usûl-i idâre-i efâl ve usûl-i idâre-i mekâtib 85
 Usûl-i Takrîr ve Usûl-i Tekşif 60
 usûl-i tâlim ve tedris 85
 usûl-i tedris 20
 Usûl-i Tedris ve Kavâid-i Esâsiye 60
 Uzviyetler ve Cemiyetler 62
 Ümit ve Azim 19, 57, 62
 Ümmet 59
 Ümmü'l-Kurâ 54
 Üsküdar 179

V

vâlide mektebi 129
 vasistaslar 125, 126
 Vatan İçin 19, 50, 57
 verem 105
 Vesâit-i teshiniye 126
 vicdan 26, 33, 59, 60, 257, 258, 259, 260, 261
 Voltaire 38

W

William L. Cleveland 17, 71

X

XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi 25

Y

yangın kulesi 135

Yanya 18, 62

Yanya ve Yanyalarımız 62

Yemen 17

Yeni Mecmua 59, 60

Yeni Mektep 21, 69

Yeni Tasvîr-i Efkar 63

Yevmü Mayslun ve'l-hareketü'l-kavmiyye
fi Sûriye 66

Yunanistan 28, 89

Yusuf Akçura 19, 20, 71

Yüksek Araboloji Enstitüsü 25

Z

za'f-ı hâfıza 156

za'f-ı sürat 156

zâika 140

zekâ 30, 92, 106, 155, 161, 237, 250, 251,
255

zevkperestler 251

zihnin faaliyetleri 172

ziraat 93, 99

Ziya Gökalp 27

ziyâ-yı şems 116, 118

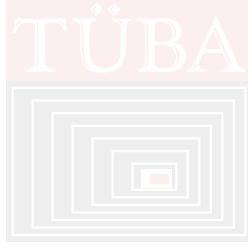
zooloji 18

Zürih 19

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

Fenn-i Terbiye'den Örnek Sayfalar

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

فن تربیه

پاریسکی عثمانلیلیق بوکونکی
مکتبلرده حاضرلانه جقدر.

برملتک ، برملکتک احوالی حقنده سریع بر فکر
اجالی حاصل ایتک ایچون اک کس دیرمه یول ، او ملتک او
ملکتک مکتبلرینی تدقیق ایتکدر . چونکه مکتبلر ملتک
ماضیسینی عکس ، مالی ، تمبیل آنیسینی امضار ایدر .
بو حقیقتی اثبات ایچون اوزاقلردن دلیللر و مثاللر آرامغه
حاجت یوقدر ؛ بزم مکتبلرک احوالنه رجی بر نظر تدقیق
عطف ایتک کافیدر :

بر نظر نافذ - ایکی سنه اول - مکتبلریمزک احوالینی
تدقیق ایتسهیدی ، عثمانلیلرک نه حالده بولندیغندن کلیاً بیخبر
اولسه دخیینه بوخصوصده برچوق استدلالانده بولونه بیلیر
ایدی : مکتبلرده معلملرک پک عاطلانه برصورتده امانت اوقاته
چالیشدیغنی ، طلبه لرندن مسکینانه برانقیاد و متابعت ایسته دیکنی ،
درس لری حرفی حرفنه از برله توب کچدیکنی ، کتابلرک هپسندمه حکمندار

— ۸ —

محركى — دها طوغرى بر تعبير ايله : اك مساعد و محصولدار
زمين تنبتى — اولان مېهالت ، قارشى هنوز برشى ياپامادى .
انقلاب حقيقى ، بوجهالتك ده احساسى ايله حصول بوله جق ،
بوايسه آنجق مكاتب ابتدائيه سايه سنده قابل اوله جقدر . .

مكتب معلملى ، بويوك بر اوردونك افرادى كې تلىق
اوله بيلير . بر اوردو كه خارجى و مادى دشمنلره دكل داخلى
و معنوى دشمنلره قارشى حرب ايله مكلف . . بر اوردو كه
دشمنلرك اك قوى واك مهلكى اولان « جهالت » ى احيا ايله
موظف ! . . ملتلك مقدراتى ، اصل اوردولرى قدر و حتى
اوندن دها زياده — بومعنوى اوردولرينك قوت و فعاليتنه
تابع ! . .

بز ، بواردومزك حال سفر برى يه كچمى ، و بويوك بر
فعاليت ابراز ايتمى لازم كلن بر زمانده يز ؛ هرشيدن زياده
قوتلى و فعال بر « معلم اوردوسى » نه محتاجز . آرتق استقبالمز ،
عسكر اوردولريمزدن زياده « معلم اوردولرى » مزك موفقيات
و مظفريات معنويه سيله تعين و تقرر ايدم جقدر . .

بوكو چوك اثر ، ايشته بواوردولرك احتياجات اساسيه سندن
برينى دفع ايتك ايچون يازيلور .

چونكه : فن تربيه ، « معلم اوردولرى » نك « فن حرب » يدرا !

استانبول : . . ۳۰ تشرين اول ۳۲۵

مدخل

۱ — انسان تولدی آنندن عمرینک نهایتنه قدر متهدیاً —
 کرک بدنأ ، کرک حسأ ، و کرکسه فکرأ — بر چوق تحولاته
 او ضرار . بو تحولاتک معین بر وادی جریانی، عمومی بر طرز
 تکاملی واردر :

انسان طوغدینی وقت بدنأ کوچوک و قوتسزدر ؛ کیمکلی
 هنوز کاملاً تعظم ایتمه مشدر . قسماً قیقیرداق حالندهدر ؛ دیشلری
 یوقدر ، سوتدن باشقه غدالری هضم ایده بیلیمکه قابلیتی
 مفقوددر . آیاقلری وجودینه مسند اوله بیله جک درجه ده
 قوتی حائر دکلدرد ؛ حواسی — لامسه سی ، سامعه سی ، باصره —
 سی بیله — اشیای خارجییه حقننده معلومات ایدیخسنه غیر
 مساعددر ؛ کوزلری اشیانک بعد وجسمه اتنی دکل ، حتی

انسانك قواوقابليتارى اوچ قسمة آيريله بيلير: قواوقابليات
بدنيه، فكريه و اخلاقيه.

بو قابليتلك تكميل و ناسنى حسن اداره ايله مكلف اولان
تربيه دخی اوچ قسمة آيريله بيلير: تربيه بدنيه، تربيه فكريه،
تربيه اخلاقيه.

قواي بشريه نك بو اوچ قسمى آره سينده شدتلى بر ارتباط
واردرد: بعض اخلاقى سزلىر بر طاقم خسته لقلى، بعض خسته
لقلرده بر طاقم خويى سزلىرى انتاج ايدر؛ جهالتدن و نقصانى
محاكمه دن متولد اخلاقى سزلىق و خسته لقلى نادر دكلدر؛ خسته لق
ويا اخلاقى سزلىق يوزندن تكميل فكريه نك كرى قالماسى ده
كثرتله واقعدرد.

اونك ايچون تربيه نك بونلردن يالكر برينه حصرى،
تربيه فكريه، بدنيه و اخلاقيه نك بر بوندن تفريقى، قطعياً جائز
دكلدر. تربيه نك بو اوچ قسمى، دائما بر برينه متوازيأ و بر بريله
مترافقأ ايلريله ميلدر.

— ۶۸ —

بومختلف بوى صيرملىرى چوقۇقلر ك قامت وسطيه لرينه
كورم ترتيب اتمك لازم كلير ، (۱) و (۲) نومرولو جدوللار
فرانسده و آوسترياده رحله لار ايچون قبول ايدلمش اولان
ابعادى كوسته رير .

هرمكتب ايچون هر بوى صيرمدن نه نسبته بولنديرمق
لازم كله جكنى آكلامق ايچون ، اطفالك قامتلىرى حقفده
برجوق تدقيقات يابيلمش ، ايستانسه تيقلر تنظيم ايدلمشدر .

نومرو	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
طلبه نك بوي	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
بيكه نك ارتفاعى	۳۰,۲	۳۲,۳	۳۴,۷	۳۷,۱	۳۹,۸	۴۲,۶	۴۵,۶	۴۸,۶
بيكه نك رحله دن شاقولا	۱۹,۵	۲۰,۶	۲۱,۹	۲۳,۳	۲۴,۶	۲۶	۲۷,۶	۲۹,۱
اوزاقلى								
بيكه نك آياق	۵۵,۵	۵۸,۷	۶۲,۵	۶۶,۴	۷۰,۶	۷۵	۸۹,۸	۸۴,۵
مستند دن ارتفاعى								
آياق مستند نك	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
يرون ارتفاعى								
رحله نك عرضى	۳۵	۳۵	۳۶	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	۴۱
بيكه نك عرضى	۲۲,۴	۲۴	۲۵,۵	۲۷,۱	۲۸,۷	۳۰,۲	۳۲	۳۳,۷
آرقه لقله رحله								
آرمه سنده كى	۲۲	۲۳,۵	۲۵	۲۶,۶	۲۸,۲	۳۰	۳۱,۸	۳۳,۶
مسافه								
رحله نك ميلى	۵۸	۵۸	۵۹	۶۱	۶۲	۶۴	۶۶	۶۷

(جدول : ۲)

— ۶۹ —

(۳) نومرولى جدول، بوبادہ آوستريادہ تنظيم ايدلمش اولان بر ايستاتستيقك خلاصه سيدر . اطفالك ياشلرى يدى ايله اون بر آرمه سنده متحول اولان بر مکتب ابتدائيدہ کی مختلف بوى صيرملرک نه نسبتده اولماسى لازم کلدیکی ، بوجدوله باقهرق سهولتله حساب اولونه بيلير: بوياشلرده کی چوجوقلرک درتيوزده قرقى ۱۱۶ - ۱۲۴ ، يوزالليسى ۱۲۴ - ۱۳۲ ، يوزالليسى ۱۳۲ - ۱۴۱ ، آلتشى ۱۴۱ - ۱۵۰ ساتيمتره قامتنده اولدینی ايچون صيرملرک يوزده ۱۰ ينك ايکی، ۳۷,۵ ينك اوچ، ينه ۳۷,۵ ينك درت ، ۱۵ ينك بش نومرولو رحله لر ابعادنده اولماسى لازم کدير ديمکدر .

ايکی نومرولى جدولده کی ، قامتلرک مختلف ياشده
چوجوقلر آراسنده يوزده سی :

قامت ورحله نومرولى									
۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۳۰	۶۰	۱۰	۶ دن ۷ ياشنه قدر يوزده	۶
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۱۰	۶۰	۳۰	۰۰	» ۸ »	۷
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۴۰	۵۰	۱۰	۰۰	» ۹ »	۸
۰۰	۰۰	۰۰	۲۰	۵۰	۳۰	۰۰	۰۰	» ۱۰ »	۹
۰۰	۰۰	۰۰	۴۰	۵۰	۱۰	۰۰	۰۰	» ۱۱ »	۱۰
۰۰	۰۰	۳۰	۴۰	۲۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۲ »	۱۱
۰۰	۱۰	۴۰	۵۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۳ »	۱۲
۰۰	۳۰	۵۰	۲۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۴ »	۱۳
۲۰	۳۰	۵۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۵ »	۱۴
۳۰	۵۰	۵۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۶ »	۱۵
۴۰	۵۰	۱۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۱۷ »	۱۶
۵۰	۴۰	۱۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	» ۹۸ »	۱۷

(جدول : ۳)

۹ - عقل و منطق

۱ - بو مختلف عمايات ، وبالخاصه محاکات ، ائناسنده ذهنمزی محسوسات و حقیقیاتدن اوزاقلاشدیرمغه - اونلرک سویه سندن یوکسکلره چیقارمغه - موفق اولیورز : بوتون محیطاتمز ، واونلردن اولان بوتون تأثراتمز دائما مفرد ، محدود و نسبی اولدیغی حالده ، بزذهنمزه عمومی ، غیر محدود ، مطلق شیلر - حاللر و مناسبتلر - ادراک و تصور ایدیورز ... حادثاتک قانونلرینی ، سببلرینی ادراک ایدیور ، ذهنمزی مطلقیت ، نامتناهیت ، حقیقت ... فکرلرینه قدر اضعاد ایله یورز .. بو یوکسک - عمومی و مطلق - ادراکات و تصورات « عقلی » وصفله توصیف ایدلکده ، و بو ادراکات و تصوراته اولان قابلیت و ملکه دخی « عقل » نامی ابله یاد اولونمقدهدر .

بوملکه ، شیمدییه قدر بحث و تفصیل ایتدیکمز مختلف قابلیتلرک زبده سندن باشقه برشیمیدر ؟ بو ادراکات و تصوراتده شیمدییه قدر بحث اولونان عملیات ذهنیه ده کسندن باشقه برحالتک ، بر حادثه نک دخل و تأثیری وارمیدر ؟

— ۳۳۲ —

ایتمشدر: فعال، حساس، لاقید. تفکر قابیلرینی درجه تالیه ده طوتمش،
واوصاف عقلیه یی، یالکز بو اوچ صنف اساسی بی نواعله تقسیم ایدرکن
نظر دفته آتمشدر. شکلسز وموازنتسز سجه لری ایسه بو تصنیفدن
خارج بر اقمشدر.

« آفرده فوییه »، سجه لرده فکر و ذکانه ده عوامل اصلیه دن
اولدیغنی ادعا ایتمش، بو سببله انسانلری اوچ جنسه آیرمشددر: حسی
فکری، ارادی. بو جنسلردن هر بریخده اوچر نواعه تقسیم و بو
صورتله طقوز نوع سجه قبول ایتمشدر:

- ۱ — ذکا و اراده جه ضعیف اولان حساسلر
- ۲ — ذکاجه قوی اراده جه ضعیف اولان »
- ۳ — ذکاجه ضعیف اراده جه قوی اولان »

- ۱ — اراده جه وحساسیتجه ضعیف اولان فکارلر
- ۲ — اراده جه ضعیف حساسیتجه قوی اولان »
- ۳ — اراده جه قوی حساسیتجه ضعیف اولان »

- ۱ — ذکاجه وحساسیتجه ضعیف اولان غزملکارلر
- ۲ — ذکاجه قوی حساسیتجه ضعیف اولان »
- ۳ — ذکاجه ضعیف حساسیتجه قوی اولان »

۴ — مربیلر اطفالک تربیه سنده موفقیت کوستره بیللمک
ایچون، اونلرک سجه لرینی تدقیق ایتمکه مجبوردرلر؛ چونکه بر
چو جوغک نواقصنی ازاله خصوصنده ال زیاده مؤثر اوله جق واسطه لری
آنجق اونک سجه سنی نظر دفته آله رق تعین ایدیه بیلیرلر: بر امر،
معارض طبیعتلی بر چو جوغده باشقه، بالعکس پک ملایم طبیعتلی
بر چو جوغده باشقه بر تأثیر حاصل ایدر؛ قلبه خطاب ایدن سوزلر،
حساس بر چو جوغنی پک متأثر ایدر سده حسسز بر چو جوغه